

Библиотека
СТУДИЈЕ И МОНОГРАФИЈЕ

ИЗДАВАЧ

Институт за савремену историју, Београд

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Проф. др Момчило Павловић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Др Драган Бојешић

Проф. др Предрај Ј. Марковић

ЛИКОВНО-ГРАФИЧКИ УРЕДНИК

Младен Ацковић

ЛЕКТОР / КОРЕКТОР

Бранка Косановић

ДИЗАЈН КОРИЦА

Сузана Пајовић

ISBN 978-86-7403-190-2

Штампање књиге суфинансирало је Министарство просвете, науке
и технолошког развоја Републике Србије

Коста Николић
Срђан Цветковић

**СРБИ И АЛБАНЦИ
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
У 20. ВЕКУ (1912–1990)**

Београд 2014

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
I. У САСТАВУ СРБИЈЕ	9
Комунисти и косовско питање	26
II. АЛБАНСКИ НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ У ТИТОВОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ	43
„Нисам ја опростио Ранковићу“	46
Држава у држави – Устав 1974.	65
„Плава књига“	67
Побуна 1981.	73
Српски покрет отпора	91
III. СЛОБОДАН МИЛОШЕВИЋ И КОСОВСКО ПИТАЊЕ	121
„Заробљени смо старом погрешном политиком и новим поделама“	160
Осма седница	171
„Ми данас на Косову имамо паралелно деловање“	197
„Или ће Србија бити република или ће престати да постоји“	214
IV. ОРГАНИ БЕЗБЕДНОСТИ И АЛБАНСКИ НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ	
Устанци, побуне, одметници 1944–1955.	273
Одузимање оружја на Косову и Метохији	282
Случај Адема Демаћија	286
Пад Александра Ранковића и Албанци	290
Албанска политичка емиграција	292
ИБ емиграција и Албанци	294
Демонстрације 1968.	295
Нова КПЈ и Барски конгрес 1974.	300
Демонстрације 1981.	305
Обрачун са контрареволуцијом на Косову 1989–1990.	312
СРБИ И АЛБАНЦИ – ЕПИЛОГ	316
SUMMARY	324
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	332
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА	337
БЕЛЕШКА О АУТОРИМА	343

ПРЕДГОВОР

Срби и Албанци на Косову и Метохији вековима живе заједно једни поред других, али без довољно разумевања. Заједнички живот сводио се углавном на паралелан живот њихових заједница са врло мало међусобног прожимања. Албанци никада нису у значајнијој већини подржали ни југословенски идеју, ни југословенску државу. Они су, преко својих елита, били чврсто везани за идеју стварања „велике Албаније“ која је дефинисана још 1878. године. Тек у време социјализма чињени су покушаји да се ова два народа интегришу. И тада је, међутим, веома мали број Срба и Албанаца прихватио идеју да Косово и Метохија припада и једној и другој заједници.

Истакнути српски књижевник Видосав Стевановић написао је једном приликом да је Косово било политички „меки трбух Југославије“ и „запретани фантазам Србије“. Тема ове монографије јесте једно од најкомплекснијих питања из модерне историје српске државе – однос Срба и Албанаца на Косову и Метохији током 20. века. Тај однос прати се од Првог балканског рата, када је овај регион и ушао у састав српске државе, па до 1990. када је режим Слободана Милошевића укинуо аутономију косовско-метохијским Албанцима. У првом делу монографије испитане су комплексне историјске околности (Први балкански рат) које су условљавале односе Срба и Албанаца све до краја 20. века.

Кроз четири основна тематска поглавља, историја ових односа посматра се у историјској вертикали преко догађаја из Другог светског рата, када је Косово било у саставу фашистичке „Велике Албаније“ (под протекторатом Италије), преко напора социјалистичке Југославије да се албанско становништво интегрише у нову државу (и друштво), па све до уставних решења из 1974. године када су српске покрајине фактички постале државе у држави и када је Србија и формално и стварно била у неравноправном положају у југословенској федерацији у односу на друге републике.

Посебан тематски круг посвећен је бурној историји после албанске побуне из 1981. године када је постало више него јасно да се албанска политичка алтернатива неће задовољити постојећим стањем, односно почео је политички процес који је за коначно исходиште имао осамостаљивање Косова од Србије. Истовремено се прати и самоорганизовање косовских Срба (Српски покрет отпора) и у том контексту

политичко деловање Слободана Милошевића, историјске личности која је преокренула ситуацију у овом региону.

Посебно поглавље у монографији посвећено је односу државних органа Југославије и Србије према албанском националном покрету, односно реакцији државе према албанској антијугословенској/анти-српској политичкој делатности.

Наша намера била је да направимо значајан научни искорак из досадашњег веома распрострањеног црно-белог посматрања и проучавања компликованих односа Срба и Албанаца на Косову и Метохији, али и у целој Србији. Овај проблем пратили смо и анализирали на нивоу тадашње Југославије. У првом плану био је однос Федерације и осталих република према покушајима Србије да изврши уставне промене. Трудили смо се да не „заобилазимо“ анализу сложених и често противречних процеса, напротив, „ишли“ смо им у сусрет, без комплекса и без сврставања уз „своју“ страну.

Завршни део ове комплексне студије посвећен је уставним променама у Србији 1989. године и отпору који су томе давали Албанци, закључно са 1990. када је тадашњи српски режим, са Слободаном Милошевићем на челу, укинуо аутономију Албанцима, што је био увод у стварање њихове парадржаве и наговештај дешавања која су кулминирала 1999. године.

*

Монографија је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* (177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

I. У САСТАВУ СРБИЈЕ

Од друге половине 19. века на простору данашњег Косова и Метохије створен је посебан набој. Тамо су се сукобили не само међусобно супротстављени етнички и национални покрети, већ су се сударила и два цивилизацијска концепта: један у основи хришћански, европски (српски) и други који се, уз сва ограничења, може означити као исламско-оријентални (албански).¹

Амбиције Албанаца за стицање аутономије у оквиру Османског царства имале су међународну подршку због процене да ће се на тај начин на Балкану створити територијална и етничка брана „словенској инвазији“. Зато је аустроугарска дипломатија тежила преузимању контроле над Косовом, потхрањујући закаснили национални романтизам Албанаца. У освит рата хришћанских држава Балкана против Турске, раширена је устаничка агитација на Косову и у средњој Албанији под вођством Хасана Приштине, Неџиб-бега Драге и њихових војних команданата. Тако је српски конзул у Солуну извештавао о опсадном стању у пећком крају где су хиљаде бунтовника захтевале прекид изградње путева и железница „које им не требају“. Општи покрет Албанаца био је знатно озбиљнији од ранијих и по томе што су од самог почетка заједнички наступали Албанци муслиманске и католичке вероисповести. Ипак, Србија није успела да придобије ове устаничке команданте за борбу против Турске, па је по избијању Првог балканског рата око 20.000 Албанаца под командом Исе Бољетинца бранило Косовски вилајет. Учесници у борбама сведочили су о бруталности Албанаца који су се масовно предавали, а потом пуцали на српске војнике из својих кућа. Србија је ове албанске акције користила да покаже свету како се главна гнезда качачког покрета морају пацификовати и прикључити српској држави.²

Косово и Метохија су у састав српске државе ушли 1912. године после Првог балканског рата, када је Србија, у складу са тадашњим националним програмом, у свој државни организам враћала старе срп-

---

¹ Душан Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 1998, 232. – О политичким приликама на Косову и Метохији у другој половини 19. века, опширније видети: Срђан Словић, *Државноправни развој и међународни положај Косова и Метохије од Берлинског конгреса до краја 20. века*, Баштина, 27/2009, 205–219.

² Vlado Jovanović, *Kačaci na Kosovu*. <http://pecanik.net/2013/04/kacaci-na-kosovu/>

ске територије. Тај концепт темељен је на историјском праву и традицијама још од Средњег века.³

Албански граничари

Србија је у овај рат ушла без јасне концепције како да се трајно реши питање албанског народа на простору који је био предмет њених ратних циљева. Српска елита није реално проценила тежину албанског националног покрета, ни степен националне интеграције албанског народа. Српска влада углавном је сматрала да Албанци уопште и нису народ, већ издељена и међусобно посвађана племена, без заједничког језика, писма и религије. Идеологија националног романтизма тумачила је да је Србија Косово изгубила у рату против Турака у 14. веку и да сада само успоставља „историјску правду“; турски талас је разбијен и српски се враћа у стару постојбину; Албанци су увек били на страни Турака а против Срба, па ће сада заједнички поделити судбину. Тако су потцењени албански покрет и брзина његовог прерастања у процес политичког интегрисања албанског народа који се није могао заустави-

³ Ратне циљеве Србије је веома јасно изложио Јован Цвијић у чланку: *Балкански рат и Србија* који је 1912. објављен на српском и енглеском језику. Опширније видети у: Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985, 165–167.

ти. На племенској и верској дезинтеграцији и супротностима албанских племена није се могла градити трајна политика будућег заједничког живота српског и албанског народа на овим просторима, посебно не на територијама које су стицајем дуготрајних историјских околности постале спорне.⁴

Психолошке припреме за одсудни рат са Турском нису ни биле потребне. Национални романтизам био је на врхунцу: пет векова су народне песме и предања преносиле аманет освете за изгубљено Косово. Дуги низ година српска деца су учила о зулумима јањичара и Османлијама и о подвизима српских јунака. До 1908. (младотурска револуција) то је могло да изгледа као део неког далеког мита, а од тада се колективно памћење помешало са стварношћу.⁵

Младотурска револуција изведена у лето 1908. представљала је покушај реформисања Османског царства економским и војним мерама, како би се учврстила власт која је до тада била немоћна. Да би се ојачала отоманска државна идеја, требало је сузбити националне покрете хришћана. Нови војни режим уводио је ред огњем и мачем, у покушају да исламизује царство на умору. На Косово и у Македонију послата је војска која је разоружала хришћане и укинула црквену аутономију, а хришћанске школе ставила под надзор исламске државе. У хришћанска села насељавани су муџахедини, а све то уз велике репресалије. Сlike са одсеченим главама виђених Срба, које су се често појављивале у београдским новинама, деловале су упечатљивије од свих предања о турским зулумима. Притиснути претњама Аустро-Угарске са севера која је 1908. извршила анексију Босне и Херцеговине и турским терором на југу, Срби су створили уверење да је бољи и један очајнички рат него споро умирање. У Србији „опкољеној непријатељима са свих страна“, узимала је маха мисао да народ мора бити спреман да поднесе и највеће жртве и да му је дужност да ослободи своје сународнике под турским јармом.⁶

У Србији је и иначе стасала генерација која је била задојена националним поносом, спремна да се докаже и да превазиђе оно што су постигли претходни нараштаји. Њихова родољубива нестрпљивост показала је духовну снагу и спремност да се жртвују за остваривање највиших националних циљева. У тај рат, „који су сви желели“, кренули су они најспособнији, младићи од 21 до 31 године, војни обвезници првог позива: „Са нестирљивим су очекивали позив, а одзивање на њега

⁴ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, 168.

⁵ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*. Књига I: *У ратницима за национално ослобођење*, Београд 2002, 75.

⁶ Исто, 75–76.

схваћали као вршење светије дужности. И док још није био објављен рат, у народу је владала нека свечана атмосфера, као пред неки велики догађај који ће донети спасење свима“.⁷

Косовска Мишковица 1912

Српски и црногорски официри у Ђаковици

⁷ Исто, 76.

Једина српска политичка организација која је била против овако постављених српских ратних циљева била је Српска социјал-демократска партија. Она се оштро противила учешћу Србије у Балканском (али и у Првом светском рату) тврдећи да је у питању империјалистички рат и да сама Србија има империјалне амбиције. Тежња Србије за националним уједињењем и ослобођењем од вековног турског ропства, означена је као „завојевачка политика српске буржоазије“. Насупрот томе, истакнута је парола о социјалистичкој федерацији балканских народа. Димитрије Туцовић је посебно инсистирао на тумачењу да је Србија требало да подржи албански покрет у његовим етничким границама. Протеривање Срба са овог подручја објаснио је крајње упрошћено: „*Зар би то био први случај у историји да навала неких племена извршиће организације или других преимућшава пошисне неки народ са његова отишшица?*“⁸

Туцовић је оштро критиковао и намере српске владе да Србија добије излаз на море: Јадранско море изгубило је свој трговачки значај, а излазак на његове обале оптеретио би српску привреду „несразмерно великим жртвама“.⁹

Краљ Петар I је у прокламацији поводом уласка Србије у Први балкански рат изјавио следеће: „*Дошло је дошло да већ нико није био у Европској Турској с тамошњим стањем задовољан. Досадило је и Србима и Буџарима и Грцима и Арбанасима. Ја сам зашто у Име Божје наредио Мојој јуначкој војсци да пође у свети бој за слободу. Моја ће војска поред хришћана зашћећи и Арбанасе, хришћане и муслимане, с којима наш народ живи заједно већ хиљаду и три стотине година, обично делећи с њима срећу и несрећу. Ми им свима носимо слободу, браштво, једнакост у свему са Србима*“.¹⁰

⁸ Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија. Један прилог критички завојевачке политичке српске буржоазије*, Београд 1914, 8–9.

⁹ Исто, 94–95. – Димитрије Богдановић је писао како се у Туцовићевој брошури могу наћи елементи аустријске пропаганде, међу којима и многа преувеличавања, на пример она о свирепости српске војске у источним крајевима, или интерпретација албанске побуне септембра 1913. која се „својим везивањем за српску окупацију и блокаду пијаца у длаку поклапа са аустријским званичним и пропагандним интерпретацијама“. (Д. Богдановић, *Књига о Косову*, 214).

¹⁰ *Политика*, 18. септембар 1912. – *Политика* је у броју од 22. октобра 1912. описала несвакидашњи приказ када је преко 1000 ратних заробљеника, највише Албанаца, спроведено кроз Београд: „*Засебним возом, који је стигао у Београд, јуџрос је превезено 1068 заробљеника. Највише има Арнауџа. Арнауџи чине бедан уџисак. Меду њима има и старараца и деце од 14 година. Све шшо је могло џушку да носи дило се проишв нас. Наш свети је болећив, али ипак за ове заробљенике није имао сажалења. Њихова зверсџва су у шшо свежој усџомени, да је свака болећивосџ према њима пошшџно искључена. Код хошел 'Лондона' срео сам јуџрос једноџ дечака. Једва да има седам година. Држи камен у руци и џра се: – Пусти ме, чича, молим те, да и ја једном погодим. Доста су они наше*

Присаједињењем Косова и Метохије Краљевини Србији и Краљевини Црној Гори, Албанци (Арбанаси) нашли су се у саставу словенских држава, а не у саставу „Велике Албаније“, што је био основни циљ њиховог националног покрета још од 1878. године (Прва призренска лига). Велики део албанске популације долазак српске и црногорске војске дочекао је као окупацију, а не као ослобођење од турске власти.

Српски официри у Пећи

гађали!“ И 23. октобра „Политика“ је у чланку *Турска, Арнауџи и реформе* писала о Албанцима: „Ко је јуче поранио да види заробљене Арнауџе, који су доведени у Београд, морао је осећати, крај све одврајности коју је слика давала, и дубоко сажалење. Туга обхрва човека, кад види ове људе – за које је мало речено, ако се каже да су дивљи – иде иду као сеоски ђас пред колима, боси, голи, унезверени, као живојине. Ни помена од поноси-тој торшјака, како смо навикли да их замишљамо; најроштив њихово душевно стање, изгледа, да по свему одговара беди и жаду њихове спољашности. Тако, без поезије и улепшавања, изгледају арнауџски рајници, шурски Козаци“. Сличан текст објављен је и 25. октобра: „Јуџрос у 8 часова и 33 минуџа присиео је у Београд воз са шурским заробљеницима, који се доводе из Скопља. Овим транспортом доведено је 76 шурских официра, 46 подофицира и 578 војника реуларних џруџа, аскера. Пошџо су изваџонирани, заробљеници су поспројени и онда су лаџаним кораком кренули кроз варош. Међу овим заробљеним шурским војницима има велики број хришћана, који су за ову џрилику понаџрављали кршџове од харшџије и џришили их на каџе. То су по народности веџином Грци. На завршеџку поворке било је и једно одељење Арнауџа, који су имали на себи одело реуларне војске, али им се по џадно џакосном изразу лица одмах познаје, од које су баџре. Улицама је била џгромна маса свеџа, која је, од сџанице до Града образовала шџалир кроз који су џролазили заробљеници“.

Албански заробљеници у Београду 1912

Примирје с Турском закључено је 3. децембра 1912, када су у Лерин ушле српске а сутрадан грчке трупе. Истовремено су у Лондону почеле припреме за Конференцију мира, а упоредо с њом и конференцију амбасадора великих сила од којих је Турска тражила посредовање. Иако су биле неутралне, велике силе нису хтеле да дозволе једнострану промену равнотеже моћи. Конференција амбасадора је одлучила да се створи аутономна Албанија „под искључивом гаранцијом и надзором Великих сила и суверенитетом или сизеренством султановим“. На предлог руског амбасадора одлучено је и о границама Албаније са севера и југа (због Србије и Грчке), док је остало питање источне границе. Конференција мира прекинута је због наставка непријатељстава, а затим је настављена и завршена потписивањем Уговора о миру балканских савезника с Турском 30. маја 1913. Турска је уступила балканским државама све територије у Европи западно од линије Енос (на Јегејском мору) – Мидија (на Црном мору) изузев Албаније чиме су прихваћене одлуке амбасадора. Сва остала питања уредиће се посебним уговорима.¹¹

¹¹ Момир Милојевић, *Срби на Косову и у Метохији и начела међународног права*. У: „Срби на Косову и у Метохији“, Зборник радова са научног скупа, Београд 2006, 231–232.

Српска војска у Албанији 1912

Повлачење албанских добровољаца са Косова 1912

Тако је Косово и Метохија трајно престало да буде под управом Отоманског царства и постало је саставни део модерне српске државе, изузев малог дела који је био под суверенитетом Црне Горе. То је потврђено, осим уговором из Лондона, и Букурештанским уговором од

10. августа 1913. којим су исцртане нове међународне границе на Балкану као и српско-турским споразумом од 14. марта 1914. године.¹²

Одмах по доласку српске и црногорске војске укинута је турска власт и власт локалних господара а уведена српска управа и организација власти, сагласно одредбама српског Устава из 1903. и одредбама црногорског Устава из 1905. године. Одмах је уследио и отпор Албанаца. Први сукоби са наоружаним групама забележени су код Лепосавића и Истока, док је стање анархије било упадљиво у Качаничком срезу који се дуго налазио ван домашаја цивилне власти. Јака агитација Албанаца у приштинском крају против предаје наоружања довела је до масовне акције сакривања оружја, због чега је у пролеће 1913. спроведено кажњавање „непослушних“ села у призренском крају, када је убијено 86 људи. Напади албанских чета на српску војску, општинске чиновнике и свештена лица настављени су и током лета, а у време српско-бугарског рата у области Дренице заплењено је преко 20.000 пушака. Ипак, Бајрам Цури је кријумчарским каналима достављао оружје својим сународницима припремајући их за устанак, док су из Цариграда у Валону стизали официри за обуку албанских герилаца.¹³

У пролеће 1913. учестали су упади са демаркационе линије којима су руководили Хасан Приштина и Иса Бољетинац, а крајем лета међу Албанце су стигле и искусније бугарске комите. Гласине о скором устанку великих размера освануле су и у вестима светских агенција које су јављале да се 20.000 Албанаца креће ка Битољу. Силина септембарског удара допринела је утиску да се ради о „трећем балканском рату“. Последице упада са југа, којим су руководили Иса Бољетинац са 12.000 људи и бугарски официри из Драча са комитским четама и заосталим турским корпусом, биле су запоседање Дебра, Охрида, Струге и продор ка Гостивару, док су северним правцем ишли емигранти са Косова који су запосели Љуму, опколили Призрен и заузели Ђаковицу. Акција је синхронизована са мобилизацијом европског јавног мњења којем су вешто пласирани извештаји о српско-црногорским злочинима над албанским цивилима. Победа српске војске код Пишкопеје допринела је њеној консолидацији, па је поново ушла у Дебар: уследило је „чишћење терена“ у западној Македонији, али и прелазак српске војске на тло Албаније.¹⁴

Указом од 20. новембра 1913. у областима које су ушле у састав Србије, извршена је подела на округе: Призренски, Метохијски, Косов-

¹² Панајотис Г. Харитос, *Силајус Косова и Метохије према међународном праву*. У: „Срби на Косову и у Метохији“, 371.

¹³ V. Jovanović, *Кајаси на Косову*.

¹⁴ Исто.

ски и Звечански, а у оквиру њих на срезове (укупно 15 срезова). Закони Србије делимично су или потпуно важили и у овим областима. Услед незадовољства и побуна Албанаца у областима Косова и Метохије због уласка у састав српске државе, влада Краљевине Србије је октобра 1913. донела Уредбу о јавној безбедности, којом су биле предвиђене строге казне за сваку врсту отпора.¹⁵

Одмах после Првог светског рата, почео је процес полагања права на спорну територију. И Срби и Албанци правили су планове о својим националним државама, са Косовом и Метохијом као саставним делом. Ситуација после вишевековне отоманске владавине није била сасвим повољна ни за једну етничку заједницу. С једне стране, постојао је велики број српских споменика који су указивали на присуство и утицај Срба у Средњем веку, али су Срби већ тада представљали мањину. С друге стране, Албанци готово да нису имали доказе о свом ранијем животу на Косову и Метохији, али су демографски били најзаступљенија заједница на овој територији. Зато су се Срби ослањали на „косовски мит“ и патњу коју су преживели за време отоманске владавине, а Албанци су у одсуству „златног доба“, прибегли идеји о епохи пре доласка Срба на Балкан, када су већинско становништво представљали наводни албански преци – Илири. Према том тумачењу, Срби су били „дошљаци“, који су „окупирали“ албанску територију. Уз посредовање великих сила (Француске, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава), питање албанских граница дефинитивно је решено 26. јула 1926. при чему је Косово и Метохија остало у границама Краљевине Југославије.¹⁶

После Првог светског рата ескалирали су готово сви проблеми који су постојали, када се пред нове власти поставио проблем да за релативно кратко време разреши вековне супротности, укине феудализам, успостави „правду“ – историјску и појединачну у исто време, да заведе мир и поредак у области која се више од једног века одликовала највећим степеном анархије у читавој Европи. Тако је успостављање српске власти на Косову (завођење уставног поретка и организовање управне и судске власти) било оптерећено изузетно тешким наслеђем прошлости. Посебно је важно питање да ли су опште правне одредбе о заштити националних мањина и једнакости свих грађана Краљевине спровођене у живот када је реч о Албанцима. Албанској националној мањини нису обезбеђена она права која су, на пример, уживали Нем-

¹⁵ Драган Танчић, *Положај Косова и Метохије од балканских ратова до 1945*, Баштина, 28/2010, 299–300.

¹⁶ Ивана Аритонович, *Неки узроци и последице групних сукоба на Косову и Метохији*, Баштина, 28/2010, 335.

ци, Мађари или Италијани. Постоји доста података на основу којих се може закључити да је према Албанцима спровођен режим дискриминације, посебно на пољу културе и образовања. На политичком плану, међутим, албански феудални слој и одређени проценат грађанства уклопили су се у друштвени поредак и страначки живот. Учествовали су и у парламентарном животу, а држали су и значајне положаје у чиновничком апарату.¹⁷

Ослобађањем Србије 1918. године и стварањем Краљевине СХС, Косово и Метохија остали су у саставу Србије (део њеног правног подручја, уз још пет која су егзистирала у новој држави). Организација власти била је истоветна са претходном, успостављеном 1913. док је важност српског Устава замењена одредбама Видовданског устава из 1921. године. Током двадесетих година 20. века трајала су два значајна процеса: процес колонизације Срба и другог јужнословенског становништва на Косово и Метохију, али и снажна оружана албанска „качка“ акција.

Српска влада је још после Балканских ратова почела да спроводи колонизацију земљишта које су напустили муслимани, али се до почетка Првог светског рата релативно мали број колониста населио због неприпремљених услова, недостатка времена, отпора месног становништва и страха потенцијалних досељеника. Хаотична ситуација је настала током рата када су дотадашњи резултати колонизације поништени, а процеси исељавања, узурпације и продаје настављени, рефлектујући се на слабљење муслиманске елите. У брдовита албанска насеља колонизовани су најпре Црногорци, јер се сматрало да су били ментално и културно најсличнији Албанцима. Осим тога, они су се без много страха усељавали у конфисковане куће качака „не бринући много ни о могућој освети, нити о тапијама“.¹⁸

Према речима начелника Министарства аграрне реформе из септембра 1919. постојала је намера да се тзв. добровољци (а нарочито Црногорци) насељавају уз важне стратешке пунктове, првенствено у Метохији, Дреници, дојранском и малећком срезу „да се на тај начин спречи даље упадање Арнаута“ из Албаније. Посебна категорија били су добровољци којима је још српска влада на Крфу 1917. обећала довољну количину обрадиве земље у знак признања за ступање у редове њене војске. Како се, међутим, рат примицао крају, број „добровољаца“ снабдених сумњивим доказима о учешћу у рату се намножио.¹⁹

¹⁷ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, 186.

¹⁸ Vladan Jovanović, *Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije*, *Tokovi istorije*, 3/2006, 26.

¹⁹ Исто.

Колонисти су по насељавању ослобађани државних пореза – окружних, среских и општинских приреза на три, а од 1928. на пет година. Процес је спроводило Министарство за аграрну реформу преко Врховног аграрног повереништва у Скопљу и његових подручних повереништава, као и Савез аграрних задруга. Углавном је дељена необрађена државна земља, напуштене парцеле исељеника и земља одузета од одметника – качака. Од предвиђене површине за насељавање до 1928. издељена је свега половина, а готово четвртину земље чинила су „бевласничка имања“ која су муслимани трајно напустили. Само на територији Аграрног повереништва у Пећи било је у периоду од 1919. до 1939. године 9.674 хектара трајно напуштеног (качачког) земљишта. Супротно прописима, земљу су добијали официри, „заслужни грађани“, учитељи и чиновници, па је тако током 1926. земља масовно дељена добровољцима са Скопске Црне Горе и комитама, а позамашне парцеле су добијали и сами срески начелници и тако постајали „нови бегови“.²⁰

Према подацима Министарства пољопривреде од 8. јуна 1940, у 16 срезова на територији Косова и Метохије насељене су 13.802 породице у 610 насеља – колонија, у 115 општина.²¹

Пред почетак рада Мировне конференције у Версају, у Скадру је 7. новембра 1918. формиран Косовски комитет, чије је политичко-пропагандно и терористичко деловање са позиција албанског иредентизма пресудно утицало на југословенско-албанске односе у периоду између два рата. Политичка платформа Комитета била је одбрана територијалне целокупности и „ослобођење Косова и других албанских крајева“ свим средствима. У јавности Комитет је промовисан на дан албанске независности 28. новембра 1918, а Скадар је постао његово седиште. Комитет је успоставио сарадњу са црногорском емиграцијом окупљеном око краља Николе и са македонском ВМРО, примао је и помоћ у новцу и оружју од Италијана. У јануару 1920. два члана Комитета постала су министри у Албанији, а средином лета исте године један од њихових вођа, Бајрам Џури, постао је министар војске у Албанији, што је довело до велике затегнутости у југословенско-албанским односима. Српске трупе су окупирале албанске пограничне области и покушале су да доведу на власт Есад Пашу Топтанија.

Обнова српске власти на Косову и Метохији изазвала је узнемирење и неизвесност код локалног албанског становништва. Међу Албанцима који су се налазили у аустроугарској служби током Првог

²⁰ Исто, 27–28.

²¹ Драгиша И. Кецојевић, *Косово и Метохија: шерор над Србима*. У: „Срби на Косову и у Метохији“, 171.

светског рата завладао је страх од одмазде и отпор према новом политичком поретку. До краја 1918. године формирана је локална управа и спроведене су мере разоружања, реквизиције државне имовине и заплене хране и коња за војне потребе. Ове мере изазвале су велико незадовољство међу Албанцима, па је већ почетком новембра 1918. избила побуна у Дреници, где је са власти збачен локални председник општине. Поред оружаних напада, развијана је и снажна пропагандна активност – Албанци су уверавани да је српска власт на Косову и Метохији само привремена.²²

На Косову и Метохији је од 1919. до 1924. године деловао одметнички отпор познат под називом „качачки покрет“. Качаци су били одметници. Најчешћи разлози за одметништво у шумама била је крвна освета, избегавање казне за извршене пљачке, разбојништва, избегавање војне обавезе која је у Турској царевини била изузетно дуга и тешка, отмице жена. Качака је било у свим деловима Косова и Метохије, посебно у Дреници. Слабљењем турске власти качаци су постајали све слободнији и загосподарили су многим брдовитим пределима на територији Косова и Метохије. Качаци су имали задатак да нападају и убијају Србе, пресецају пруге и наносе штету Србима свугде где могу, а власти Краљевине СХС настојале су да смире ситуацију путем компромиса са качачким вођама.²³

Познатије вође качака биле су Азем Бејта (познат и као Азем Галица), Бајрам Цури, Хасан Вучитрна, Исо Бољетинац, Мехмед Делија, Елез Јусуг и други, који су готово у свим местима имали своје одреде. Качаци су у области Дренице чак успели да оформе „ослобођену“ област коју су називали Мала Албанија. Прве године југословенске власти на Косову и Метохији неминовно су се одразиле и на конфузну ситуацију на терену, тако да су у сеоским општинама гњиланског среза на 20–30 качака долазила тек по два жандарма. Иницијатива качака била је посебно јака у Метохији, где су током 1919. нападали војне транспорте и колонистичке насеобине. Качаци Азема Бејте су починили више убистава у звечанском округу, због чега је локална власт захтевала додатних 200 жандарма, проглашење ванредног стања, увођење преког суда, али и помоћ авијације. Качаци су у лето 1920. уценили општину Обилић са 100.000 динара, па су их једна чета и коњички ескадрон брдским топовима довученим из Митровице опколили и уништили. Силовита побуна у Пећи приморала је тамошњу српску команду

---

²² Goran Antić, *Kosovski komitet i Kraljevina SHS u svetlu jugoslovenskih izvora 1918–1920*, Istorija 20. veka, 1/2006, 30.

²³ Радослав Гађиновић, *Насиље на Косову и Метохији*, Политичка ревија, 1/2008, 75.

да затражи помоћ 1.500 наоружаних Васојевића. Претња качака да ће затворити пут Ђаковица–Пећ унела је додатну конфузију у редове изнурене жандармерије, а маја месеца у дреничком и источком срезу спаљено је неколико српских села и за два дана убијено 15 Срба, махом колониста.²⁴

Крајем септембра 1924. српска војска је у великој акцији, уз опсежну употребу артиљерије, разбила већину качачких одреда и ликвидирала њихове вође. Ипак, захваљујући широкој племенској солидарности косовских Албанаца, снази великоалбанске идеје, али и политичкој трговини беговске олигархије са владајућим радикалима, качачки покрет је опстајао у читавом међуратном периоду. Иако је 1924. дошло до делимичног сузбијања качака, а идеолози покрета се нашли у емиграцији, показало се да је проблем био само одложен.²⁵

У Краљевини СХС албанској националној мањини била је гарантована употреба матерњег језика, односно право на основно школство, што се ограничило пре свега на верска училишта. Југословенска држава овај простор није третирао као засебну јединицу. Албанци су имали елементарна права, али њихов положај није био повољан. При том треба напоменути да њихов положај није одступао од положаја других мањина, као и то да су Албанци и раније, а поготово од укључења у састав Србије и Југославије, имали изразит антидржавни став, што их је сврстало на страну „неповерљивих елемената“, на које се није могло рачунати у изградњи државног јединства и стабилности.²⁶

Изузетно комплексни проблеми и константан отпор Албанаца, навели су поједине српске политичаре да трајно решење албанског питања у Југославији виде у исељавању Албанаца у Албанију или Турску. И ово питање, као и свако друго везано за српско-албанске односе, било је деценијама подложно политизованим тумачењима.

Повод за размишљања о исељавању Албанаца, осим сличног процеса који се одвијао у 19. веку када је нестајала турска власт у Србији, биле су и спонтане миграције муслиманског становништва које су започеле већ током операције савезничких армија у Првом светском рату – маса Турака али и Албанаца–муслимана бегала је пред овим трупима не само у страху од освете већ и због непристајања на живот у хришћанској држави. И сама Турска је на веома одређен начин потхрањивала овај миграциони импулс, сматрајући га саставним и природним процесом напуштања територије, односно губљења отоманског

²⁴ V. Jovanović, *Kačaci na Kosovu*.

²⁵ Исто.

²⁶ Д. Танчић, *Положај Косова и Метохије*, 303–304.

суверенитета на одређеном простору. У првим годинама после Првог светског рата дошло је до спонтаног емиграрања извесног броја Албанаца, а постоје и индиције да је првобитна идеја о исељавању Албанаца–муслимана са Косова (и Македоније) потекла од турских политичких фактора. Тачан број емиграната, међутим, немогуће је утврдити.²⁷

Распадање Отоманског царства довело је до великих демографских померања на Балкану, при чему је својим обимом предњачило кретање балканских муслимана ка Малој Азији. Главно транзитно подручје југословенских исељеника био је простор Вардарске бановине. Друштвени и политички статус муслимана на простору Македоније, Косова и Санцака био је неповољан из више разлога. Ликвидацијом феудалних односа велики број тамошњих муслимана остао је без извора прихода, због чега је већина морала да се преоријентише на занате и трговину. Њихова политичка егзистенција озбиљно је уздрмана средином двадесетих година 20. века када им је партија стављена ван закона, док је највећи број средњих верских школа био укинут. Политизацијом верских службеника и отвореним мешањем државе у послове Исламске верске заједнице, додатно је сужен осећај слободе, што је такође могло посредно утицати на сазревање одлуке о миграцији.

Да је исељавање муслимана у Турску био процес ширих размера у коме се може препознати заједнички интерес балканских држава и Турске потврђују грчки, румунски и бугарски пример. Југословенска краљевина је тиме покушала да се реши нелојалног албанског становништва (које је сматрано дезинтегративним фактором) и добије земљиште за колонизацију, док је Турска „подесним елементом“ насељавала опустеле крајеве земље из којих су претходно протерани Курди, Јермени и Грци. Низом директних и посредних мера вршено је подстрекивање неодлучних муслимана на миграцију, а за ту сврху су коришћене државне институције Краљевине СХС/Југославије. Муслимани су хрлили у Турску и под утицајем пригодне пропаганде и превеликих очекивања, али је њихова адаптација у реформисаној Турској била готово немогућа. Поред тога што је о коначном броју исељеника тешко говорити на основу непотпуних државних статистика и политички ангажованих анализа, може се закључити да је у питању био процес старији од саме југословенске државе, која је у једном тренутку проценила да га по „балканском моделу“ може убрзати и привести крају.²⁸

У сваком случају, радило се и о покушајима планског исељавања, јер су о томе од 1930. вођени преговори између југословенске и

²⁷ Исто, 192.

²⁸ Vlado Jovanović, *In search of Homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941*, *Tokovi istorije*, 1–2/2008, 56–67.

турске владе. Начелна сагласност постигнута је 1931. године. Припремајући се за склапање тајног аранжмана са Турском југословенске власти су 1935. одржале састанак представника пет министарстава и Генералштаба на коме је састављен пројекат „о исељењу несловенског елемента из Јужне Србије“. Међу његовим закључцима доминирала је потреба хитног доношења билатералних конвенција са Турском и Албанијом, док је у случају проблема са исељавањем Албанаца било предвиђено њихово пресељење у унутрашњост Југославије. Ослобађање од свих пореза и војне обавезе било је предвиђено за оне који би се добровољно одрекли југословенског држављанства, док су на бесплатан превоз могли рачунати они који би своју непокретну имовину оставили држави. Предлози представника Генералштаба једногласно су прихваћени и усвојени као мере које пројекат предлаже за „успешније и брже исељавање несловенског живља“ у Турску и Албанију. Мере су подразумевале сузбијање пропаганде против исељавања која се водила из Тиране, што чешће позивање несловенских регрута из граничних срезова на војне вежбе и маневре, забрану примања у државну службу „лица која долазе у обзир за исељење“, премештај актуелних несловенских чиновника у друге крајеве земље, „национализовање географских објеката и особних презимена“.²⁹

Турска је 1936. изразила спремност да са Југославијом закључи формални споразум о исељавању 200.000 лица, „становништва које је сродно по менталитету турском, те ће се у Турској лако асимиловати, као што је то случај са неким деловима арбанашког становништва код нас“. На седници сталног савета Балканског споразума крајем фебруара 1938. закључено је да се у Истанбулу одржи конференција Турске, Румуније и Југославије, уз присуство Грчке као посматрача, како би се обезбедила материјална средства за насељавање становништва у Турској. Државне активности на исељавању муслимана кулминирале су потписивањем југословенско-турске конвенције у Цариграду јула 1938. којом је било предвиђено исељавање 40.000 муслиманских породица у Турску (у року од шест година), за које је Југославија требало да плати одштету од 200 милиона турских лира. Њену ратификацију и реализацију омели су финансијски неспоразуми, албанска кампања против исељавања и избијање Другог светског рата.³⁰

О систематском исељавању Албанаца расправљало се у Српском културном клубу 16. маја 1938. године.³¹ Реферат на овом састанку

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

³¹ Српски културни клуб (СКК) основан је јануара 1937. Као приоритетни задатак српског народа, Клуб је истакао очување државног јединства и решавање наци-

поднео је историчар Васа Чубриловић. Он је Албанце описао као „диваљ и непоуздан елемент, издржљиву, отпорну и плодну расу“ која се не може асимилovati. Дотадашњи рад на колонизацији није дао потребне резултате, опасност и штетност „албанског елемента“ и даље су актуелни, како у националном и економском, тако и посебно у безбедносном погледу, оценио је Чубриловић. Стога је препоручио да се Албанци исељавају у Албанију или Турску „пошто се буде ствар уредила дипломатским путем“. Ако то није било могуће да се изведе, откупљивањем имања и њиховим уступањем Србима и Црногорцима треба приморати Албанце да се сами, из сопствених побуда, исељавају. Заложено се за неку врсту „евакуације“ од „приватне иницијативе и разноврсних притисака државе“ до евентуалног „сравњивања албанских села и насеља са земљом у тајности“.³²

У послератној Југославији ови догађаји су код албанских политичара и интелектуалаца знатно предимензионирани и тумачени су ван реалног историјског контекста. Чубриловићев проблематичан говор није ни објављен, нити је преточен у било који вид службене политике, већ је представљао приватно мишљење појединца изнето на састанку једне невладине институције. И иначе је Косово тада представљало слабо насељену област са много слободне земље, тако да је оно што је одузето од Албанаца чинило само мали део целине. Осим тога, број српских колониста који су се населили на Косову био је превише мали да би могао да промени демографску слику.³³ Турско-југословенски споразум налазио се тек у фази преговора и никада није спроведен, и то због финансијских тешкоћа. Тако је турски министар спољних послова рекао југословенском дипломати Ивану Суботићу, 6. јула 1939, како турска влада није у могућности да сноси своју половину трошкова везаних са исељавање у Турску због програма наоружавања.

онално питања, на начин који неће ускратити ниједно право Хрватима и Словенцима. На другој страни, челници Клуба истицали су да се не сме закинути ниједно право Србима. Инсистирало се и на решавању питања националних мањина: предвиђали су се колонизација и пресељавање. СКК није унапред одбацивао ни југословенску државу, ни југословенство као идеологију. Оштро је, међутим, критиковао покушај да се помоћу државне власти створи југословенски национализам, темељен на гушењу српског и хрватског. Идеолози Клуба процењивали су да је југословенство проистицало из „тешке политичке нужде“, јер су у новој Европи могле опстати само веће државне заједнице. Једини пут до југословенства СКК је видео у развијању српских, хрватских и словеначких националних идеологија. Етнички принцип био је основни принцип у дефинисању српског програма, пре свега у национално мешовитим крајевима. Писало се о постојању чистог српског етноса на тим територијама: „Где год је Срба, ту је и Србија“.

³² Наведено према: Jasna Dragović-Soso, „Spasioci nacije“. *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004, 193.

³³ Исто, 194.

Конвенција би се могла одмах применити ако би Југославија сносила све трошкове, тврдио је турски министар.³⁴

Комунисти и косовско питање

Стратегија Комунистичке партије Југославије о решавању „националног питања“ дефинисана је на њеном 3. конгресу (1926). Тада је дефинитивно утемељено тумачење о српском народу као „владајућем“ у Југославији, што је био радикалан искорак јер се до тада тај квалификатив односио на „српску буржоазију“. Речено је и да се мора отворено подржавати право на отцепљење „широких маса угњетених нација“ како би се „проширио револуционарни фронт“. Проблем Косова и Метохије први пут је директно експлициран ставом да ову територију треба укључити у једну целину, заједно са Албанијом и свим „етничким“ територијама Албанаца у Југославији.³⁵

Кључно место у дефинитивном заокрету КПЈ ка политици разбијања Југославије имао је њен 4. конгрес, одржан 1928. у Дрездену. Као најважнији задатак, комунисти су поставили борбу за „водећу улогу“ у покретима „угњетених нација“. Кључну улогу у томе требало је да имају комунисти у Србији, јер је тамо и била база „хегемонистичког режима“. Осим права на отцепљење, српски комунисти требало је да признају и помажу оружани устанак против националног угњетавања.³⁶

Оцењено је да је „база великосрпске хегемоније“ била сужена, па „потлачени народи Југославије отворено постављају питање своје борбе за националну независност, за отцепљење“. Та борба је означена као „буржоаско-демократска револуција“, али и саставни део светске револуције – прелазни период ка правој социјалној револуцији и зато се комунисти томе не смеју супротстављати. Најважнија је била ситуација у Хрватској, због великих акција маса „које воде ка образовању независне Хрватске“. Речено је и да је руководство Сељачке хрватске странке у догађајима после убиства хрватских представника у југословенском парламенту (јуна 1928) водило „издајничку политику“ због ширења „илузија о постигнућу националног ослобођења у оквиру државе СХС“.³⁷

Најважнија одлука конгреса била је да се приступи конкретизацији права на отцепљење, јер „маса народа теже ка отцепљењу“. Осим

³⁴ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, 193–195.

³⁵ *Treći kongres KPJ. Izvori za istoriju KPJ*, Београд 1986, 149–150.

³⁶ *Стирашеија, шакшика и загаци КПЈ*. У: „Историјски архив КПЈ“, Београд 1949, II, 154.

³⁷ Исто, 160–162.

ставова о независној Хрватској, КПЈ је одлучила да убудуће помаже све акције које би водиле и ка стварању независне Црне Горе. Подржани су и македонски, пробугарски националисти, као и Косовски комитет „у својој борби за независну уједињену Албанију“. Право на отцепљење признато је и Мађарима у северној Војводини, а подржана је и борба за независну Словенију, насупрот „издајничкој политици словеначких клерикалаца“.³⁸ При анализи ситуације на Космету, КПЈ је пошла од става да је „империјалистичким уговорима“ о миру, склопљеним после Првог светског рата, трећина албанског народа остала под владавином „великосрпске буржоазије“. Албански народ је могао да се ослободи и уједини само уз помоћ радничке класе, сељаштва и осталих покрета „угњетених нација“ на Балкану.³⁹

На 4. земаљској конференцији, одржаној децембра 1934, КПЈ је дефинисала „непосредне захтјеве“ као политичке циљеве борбе „радника и сељака“ од којих су се на албанску националну мањину односили следећи: враћање земље отете албанским и македонским сељацима; враћање шума и пашњака „које су отели српски капиталисти и велеседници опћинама Македоније и Косова и племенима Црне Горе“; „против насилног посрбљавања, за национални језик у школама, на суду и у војсци у крајевима насељеним Македонцима, Словенцима, Албанцима, Нијемцима, Мађарима и Румунима“; „за прогон српских окупатора, српских трупа, чиновника и жандарма, као и српских четника из Хрватске, Словеније, Далмације, Војводине, Босне, Црне Горе, Македоније и са Косова; против служења у војсци Хрвата, Словенаца, Албанаца, Црногораца, Мађара и Немаца „изван њиховог завичаја“.⁴⁰

Албанци (Шиптари) дуго су били далеко од „комунистичког погледа“. Када је 1938. ревитализована српска партијска организација, њено руководство је од Тита тражило да се комунисти активирају међу албанским становништвом на Косову и Метохији. Тада је договорено да се формира шире тело, под називом „Шиптарски народни комитет“, које би се ослањао на „демократске снаге Југославије“ и борило против „националног угњетавања“, за стварање школа на албанском језику, за веће учешће Албанаца у самоуправним телима. Комитет би се борио и против дотадашњег начина спровођења аграрне реформе, јер је она погодила „средњег сељака“ а штитила имања албанских бегова и Српске православне цркве. Тако је средином 1938. дошло до обједињавања партијских организација на Косову и Метохији и до формирања обласног руководства. Истовремено је покренуто питање литературе

³⁸ Исто, 163.

³⁹ Исто, 183.

⁴⁰ Исто, 261, 265.

на албанском језику и сарадње на том пољу са комунистима из Албаније.⁴¹

Косовско обласно руководство припојено је партијској организацији Црне Горе – Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак. Није, међутим, могуће одговорити на питање како је и зашто дошло до издвајања Косова и Метохије из партијске организације Србије и када је тачно извршено њено припајање Црној Гори.⁴²

На партијској конференцији из 1939. речено је да је основни задатак комуниста да воде доследну борбу за „равноправност свих угњетених народа“. Тај задатак могао је да се оствари само у борби против „великосрпских хегемониста свих боја и њихових агената“, како у редовима радничке класе, тако и изван њених редова, као и агената страних империјалиста, „у првом реду талијанског водства црногорске федералистичке странке, као и бегова и барјактара на Косову и Метохији као агената разних империјалиста“. На овој конференцији покренуто је и питање промене организационог статуса организације КПЈ на Космету, то јест њеног директног везивања за ЦК КПЈ из практичних разлога, али и из „начелних“, будући да су „Косово и Метохија посебна историјска територија“.⁴³

После познатих догађаја из марта 1941. када је изведен државни удар, Краљевина Југославија се обрела у вртлогу Другог светског рата. Војни обвезници са Косова и Метохије (и Македоније) налазили су се у саставу 3. групе армија са седиштем у Скопљу. На косовском делу фронта југословенске јединице сукобиле су се са италијанском 9. армијом. Али, већ 7. априла Немци су заузели Скопље, па је самим тим пропала и основна идеја ратног плана „Р-41“ да трупе 3. армије брзом офанзивом у Албанији униште италијанске снаге и споје се са грчком војском.

Априлски рат је показао колико су албански (шиптарски) правци успешно организовали свој антијугословенски рад и колики су утицај имали у албанском народу. Чим је 6. априла 1941. почео рат они су позвали све Албанце да устану против југословенске војске и власти. На њихов позив војници су почели да дезертирају и да образују наоружане групе које су нападале војне магацине и друге војне објекте, а у појединим местима заузимале и власт. О добро организованом раду албанских вођа говори и податак да су окупационе трупе када су улазиле у већа места на Косову и Метохији дочекивали специјални „комитети

⁴¹ Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd 1985, 364–365.

⁴² Снежана Миливојевић, *Комунистички концепт аутономије Косова и Метохије*, Баштина, 20/2006, 166.

⁴³ J. Pleterski, *Nacije*, 366.

за дочек“, чији су чланови били „угледни грађани“ албанске народности и који су у поздравним говорима величали победу Немачке и Италије, чије су групе дошле да „донесу слободу поробљеним Албанцима“. Преко таквих дочека распиривана је и мржња према Србима и Црногорцима.

По окупацији Краљевине Југославије, највећи део Косова са Метохијом, западном Македонијом и рубним областима Црне Горе додељен је Албанији, која је већ две године била под италијанском окупацијом. Мањи део Косова (Качаник, Витина, делови Гњилана и Урошевца) уступљен је Бугарској. Северни део Косова, са рудницима око Трепче (Косовскомитровачки, Вучитрнски и Подујевски срез), остао је у саставу окупиране Србије, под немачком влашћу. Етнички Албанци на Космету, које су и италијанска и комунистичка пропаганда третирале као жртве „великосрпског хегемонизма“, формирали су добровољачку милицију „вулнетери“.

Убрзо је почео прогон преосталих Срба. Испољена суровост, посебно према колонистима досељеним у међуратном периоду, имала је за циљ да застраши и натера у избеглиштво преостало српско становништво. Под највећим притиском били су Срби у италијанској окупационој зони, у тзв. Великој Албанији.⁴⁴

Један од албанских вођа, Ферат-бег Драга, изјавио је како је дошао тренутак за „ликвидирање Срба и да њих неће више бити под косовским сунцем“. Већ у првим месецима окупације спаљено је на хиљаде српских кућа, а њихови власници су, заједно са породицама, протерани. У Метохији су паљена сва насеља колониста из Црне Горе који су ту дошли после Првог светског рата. Прогон Срба узео је велике размере. Начин протеривања сводио се на серију застрашивања – од уцена, претњи убиством, крађа и паљења имовине, до убистава. Имања су преоравана да би се уништио сваки траг српског присуства. Било је и случајева када су уништавани и читави комплекси настањени српским староседелачким становништвом.⁴⁵

Планско уништавање српских села требало је да помогне да се у ситуацији после рата, када буду повлачене нове границе, међународним комисијама покаже како Срби ту никада нису ни живели.

У злочинима према Србима и Црногорцима осим наоружаних арнаутских банди учествовале су и редовне албанске власти, као и

⁴⁴ Јован Симијановић, *Избеглице са Косова и Метохије у Рашкој у Другом светском рату*, Баштина, 31/2011, 236.

⁴⁵ Ђорђе Борозан, *Косово и Метохија у „границама прошектораша Велика Албанија“ 1941–1944*. У: Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000, Београд 2000, 120–121.

бегови и аге који су присвајали српску земљу, јер су већ од априла 1941. на Косову обновљени феудални односи. До краја рата, више од 100.000 Срба избегло је пред албанским терором, а око 10.000 је побијено. Упоредо је текло и масовно досељавање Албанаца из Албаније, а њихов број грубо се процењује на 80.000 људи.⁴⁶ Већина од њих (са потомцима) остала је после рата да живи у Југославији.

Албански балисши

Оружани отпор који су комунисти покренули на Космету имао је веома специфичан ток. Због непријатељског става Албанаца према Југославији, народноослободилачки покрет готово да није имао значајније упориште. На Косову је, у оквиру КПЈ, деловала група албанских комуниста који су 1941. дошли из Албаније, а за које је народноослободилачка борба била борба за укључивање Косова и Метохије у састав Албаније. Најпознатији људи у овој групи били су Фадиљ Хоџа и Џавид Нимани, каснији високи функционери на Косову и у Југославији. Они су тражили да се изостави реч „Југославија“ из назива КПЈ, да у руководећој структури НОП-а буду заступљени и Албанци, иако њих није ни било у партизанским редовима.⁴⁷

У редовима КПЈ био је несразмерно мали број Албанаца: од 320 чланова у 1941. свега 20. У току рата, све до друге половине 1944. у

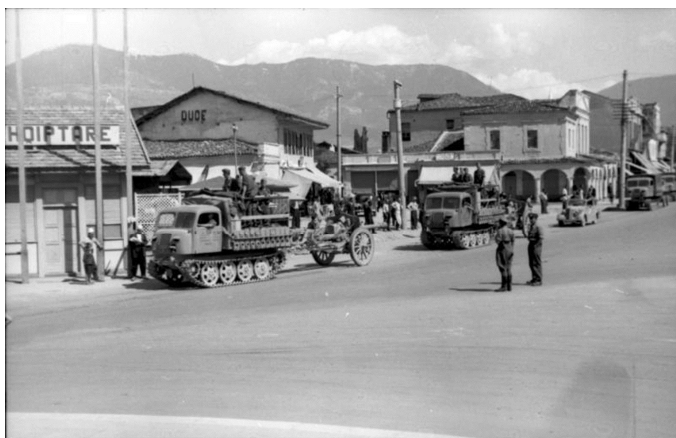
⁴⁶ Д. Батаковић, *Косово и Метохија*, 253–254.

⁴⁷ С. Миливојевић, *Комунистички концепти*, 169.

партизанским одредима најмање је Албанаца: у два албанска партизанска одреда „Зејнел Ајдини“ и „Емин Дураку“ било је највише око 70 људи. Током целог рата КПЈ се носила са непријатељством или пасивношћу албанских маса које су се, као национална мањина, понеле изузетно нелојално према југословенској држави.⁴⁸

Прва невоља коју су комунисти морали да савладају, настала је управо због неприхватања југословенске одреднице покрета. Али Шукрија, секретар Месног комитета КПЈ за Косовску Митровицу, у једном извештају из новембра 1941. наводи: „Мислили смо за 28. новембар да издамо један листак где ћемо објаснити и позвати народ у борбу против окупијатора, разоткривајући га сасвим. Само, пошто лејка апсолутно немогуће да садржи реч Југославија, јер ћемо само изгубити а не добити шире масе“.⁴⁹

Тито је у септембру 1942. од Покрајинског комитета за Косово и Метохију тражио да у „придобивању шиптарских маса“ више указују на опасност од „великосрпске петоклонашке клике“ која је, у ствари, главни кривац за то што су „шиптарске масе задојене“ мржњом према Србима и Црногорцима: „На Косову и Метохији стјановничество је претежно шиптарско и, према томе, јасно је да је ваша основна задаћа: неуморно и ујорно радити међу шиптарским стјановничеством, нарочито сиромашним, и доказивати му пошребу оружане борбе против окупијатора, јер то значи уједно и борбу против сваког повраћка на оно старо, јер то значи борбу за истинску слободу албанског стјановничества на Косову и Метохији“.⁵⁰

Bundesarchiv, Bild 1011040-1003-31
Foto: o.Ang. | September 1943 ca.

Немачке јединице на Косову 1943

⁴⁸ Д. Богдановић, *Књиџа о Косову*, 209.

⁴⁹ Наведено према: Д. Богдановић, *Књиџа о Косову*, 223.

⁵⁰ Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, XII, Београд 1982, 72.

У наредном периоду ситуација је била потпуно иста и отишло се још даље у попуштању албанском национализму. После капитулације Италије, на целој територији Космета није разоружан ниједан италијански војник. Зато је требало нешто хитно предузети. У резолуцији Покрајинског саветања КПЈ за Космет новембра 1943. промењено је чак и име партијске организације – уместо српског „Метохија“ стављено је албанско име „Дукаћин“ јер народ „тако зове ту област“. То име обухватало је, међутим, и добар део северне Албаније. Промена је била везана за формирање народноослободилачких одбора као органа нове власти. Тада је закључено и да се сазове шира конференција ради стварања заједничког народноослободилачког одбора за читаво „Косово и Дукаћин“, што је био акт од непосредног државно-правног значаја за пројектовани будући статус ове области.

Албанска СС дивизија „Скендербеј“

Албанске јединице орјанизоване од Немаца за борбу против партизана

Конференција је одржана, али не на југословенској територији већ у Албанији, у селу Бујану, од 31. децембра 1943. до 2. јануара 1944. јер на Косову и Метохији једноставно није било слободне територије на којој би се одржала једна таква конференција. Национални састав делегата није одговарао националном саставу становништва. Састав је био двојако нарушен: конференцији су као делегати присуствовали и Албанци који нису били југословенски држављани, нити су икада живели на југословенској територији. Од укупно 51 делегата, таквих је било 10, а укупно је било свега 7 Срба и Црногораца, што није одговарало тадашњем саставу становништва.⁵¹

Закључци усвојени на овој конференцији одговарали су албанским националним циљевима. Прво је констатовано да је Југославија створена како би се задовољила „великосрпска хегемонистичка клика“; та земља била је „типична земља националног, политичког и економског угњетавања“; Албанци на Косову били су подвргнути и „физичком истребљењу“, па су због тога „поздравили као пријатеље чак и крволочне војнике фашизма“. Осуђена је фашистичка варијанта уједињења са Албанијом, а као алтернатива понуђена је револуционарна варијанта: „Косово и Метохија је крај који је насељен највећим делом шиптарским

⁵¹ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, 225–226.

народом, а који, као и увек, иако и данас, жели да се уједини са Шиинијом. Према томе, осећамо као дужности указати да прави пут којим треба да пође шиишарски народ да би остварио своје жеље. Једини пут да се Шиишари Косова и Метохије уједине са Шиинијом, јесте заједничка борба са осталим народима Југославије против окупиатора и његових слугу, јер је то једини пут да се извојује слобода када ће сви народи, иа и Шиишари, бити у могућности да се изјасне о својој судбини са правом на самоопредељење до ошцељења. Гаранција за ово јесте НОВЈ, као и Народно-ослободилачка војска Шииније са којом је уско повезана.⁵²

Још пре конференције у Бујану, Светозар Вукмановић Темпо, специјални Титов повереник, слао је упозорења да Обласни комитет КПЈ „потпада под утицај великоалбанске клике“ у погледу граница између Југославије и Албаније, као и да је требало прекинути са праксом да се партизанска војска на Косову представља као нека посебна војска која није у саставу НОВЈ. У својим мемоарима је писао оно о чему се дуго није смело говорити, посебно не у ратним условима: „Албанско становништво се држало непријатељски према партизанима. Остало је неверљиво према свима који се боре за успостављање Југославије, без обзира на то да ли је у питању стара или нова Југославија. У њиховим очима то је мање него што су добили од окупиатора. Српско и црногорско становништво, иако, нашло се у положају карактеристичном за Албанце у старој Југославији. Ошуда је масовно пришла НОП-у“.⁵³

Бујанска конференција је била албански одговор на одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, на коме питање аутономије у будућем југословенском федерализму није уопште ни поменуто. У одлуци о изградњи Југославије на федеративном принципу означене су само федералне јединице које треба да постоје и конститутивни народи. Том начелном одлуком није прејудуциран будући устав; речено је да ће националне мањине имати и политичка а не само културна права, али је наглашено и да се та политичка права битно разликују и по врсти и по обиму од права већинских нација. Главно ограничење било је у томе да мањине нису могле да се издвоје, да саме изграђују своју државу и друштвени систем, јер би тако онемогућиле права већинских нација.⁵⁴

Очигледно је да комунисти нису желели да у рату покрећу ово изузетно осетљиво питање, како већински народи не би били у дилеми да ли мањине имају или немају атрибуте државности, односно да ли могу да конституишу нову југословенску државност. Зато је Тито одба-

⁵² Наведено према: Branko Petranović–Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, II, Београд 1987, 87.

⁵³ С. Вукмановић, *Револуција која шече*, IV, Београд 1987, 339–340.

⁵⁴ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, 236.

цио и предloge о територијалној аутономији Срба у Хрватској, али и Албанаца у Србији. Из истих разлога још није покретано ни питање Војводине, јер је најважније питање било омасовљавање партизанске војске. У сваком случају, одлуке АВНОЈ-а нису третирале право мањине на отцепљење и присаједињење својој матичној држави. Тај комплекс питања отворен је после рата, када се национална политика КПЈ вратила својим изворима, односно када је идеологија поново постала доминантна и када је друштвени поредак добио примат над државним устројством.

На одлуке конференције у Бујану Тито је реаговао 28. марта 1944. Осудио је стварање Покрајинског комитета КПЈ за „Косово и Дукаћин“, као и промену назива Метохија у Дукаћин „из простог разлога што под Дукаћин спадају и крајеви који прелазе преко бивше југословенске границе. Зато ћете укинути назив Покрајинског комитета и остати код старог назива – Обласни комитет. Назив Дукаћин, међутим, можете задржати ако народ, како ви наводите, тај крај заиста тако зове“.⁵⁵

У погледу права Албанаца на самоопредељење, Тито је јасно саопштио да су одлуке АВНОЈ-а усмерене ка обезбеђивању равноправности свих народа, а не разграничавању између Југославије и Албаније. Албанци су равноправност могли да оставе само ако подрже партизанску борбу против Немаца: „*Треба уложити максималне напоре да се арнаушким масама објасни ња ствар. [...] Рајчујући за Немце они иду иушем националне кашасирофе, оне се итрају са својом националном будућношћу, с унуирашњом слободом*“.⁵⁶

У јесен 1944. уследила је офанзива НОВЈ према Косову и Метохији, а пошто су у партизанским јединицама били само Срби и Црногорци, као појачање дошле су две бригаде из Албаније. Ипак, ни то није помогло да се косметски Албанци значајније ставе на страну партизана. На састанку партијских руководилаца из партизанских бригада, одржаном 14. октобра 1944, закључено је да мобилизација Албанаца неће успети без „правилног прилажења“ националном питању. То је значило следеће: право сваког народа на самоопредељење у Југославији није могуће без борбе против окупатора: „*Из њога излази да, уколико један народ узме активније учешћа у борби против окупиатора и његових слугу, уколико ће његов положај у будућем послератном уређењу бити бољи и сигурнији. Чланови КПЈ на Косову и Метохији, били они у војсци или у позадини, у свом раду при подизању у борбу ширшарских маса, које су још увек далеко од ње, морају бити свесни ње чињенице и настојати да*

⁵⁵ Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 98.

⁵⁶ Исто, 100.

својим ујорним радом омогуће Шийшарима да шшо њре ѡођу ѡравим ѡуштем, шј. ѡуштем оружане борбе ѡрошив окуѡашора и њеѡвих слују“.⁵⁷

Наличје стратегије КПЈ према Косову и Метохији, али и целокупне доктрине југословенства, показало се у суровом облику на крају рата, преко масовне побуне Албанаца против НОВЈ која је изведена у сарадњи са немачком војском и која је трајала од 23. новембра 1944. до краја фебруара 1945. године. Операција снага НОВЈ за уништење немачке групе армија „Е“ из Грчке само је делимично успела.

Политички инспиратор побуне била је тзв. Друга призренска лига која је основана на скупштини одржаној од 16. до 19. септембра 1943. у Призрену. Албански представници Косова, Дебра, Струге, Улциња и Тузи, као и делегати Косовске Митровице, Сјенице, Приштине, Пећи, Призрена и дебарског краја, усвојили су прокламацију о уједињењу са Албанијом и расправљали о будућим „етничким границама“ Албаније на основу програмских циљева Лиге. Идејни вођа овог покрета био је Џафер Дева,⁵⁸ он је све активности спроводио у договору са немачком командом у Тирани.⁵⁹

Руководство Лиге одлучило је марта 1944. да се обрати Адолфу Хитлеру писмом у коме ће образложити потребу милитаризације Косова и Метохије. У писму упућеном 29. марта речено је следеће: „Ова милишаризација за циљ има ѡодизање једне армије јачине 120.000–150.000 бораца вољних да рашјују, а која би била сѡсобна да са усѡехом ѡрими на себе борбу ѡрошив срѡско-црноѡорских ѡаршизана за цело време ѡрајања садашњеѡ рашја. Она би била сѡсобна да брани сѡвар Албанаца ѡод свим околностѡима које би се ѡосле рашја моѡле ѡојавиши услед шешкоѡ и оѡасноѡ сѡања“.⁶⁰

Одлука о дизању устанка донесена је после прогласа Централног комитета Друге призренске лиге од 18. октобра 1944. у коме се тражила одбрана „етнички чисте Албаније“. Косовскометохијска област је у војном погледу била подељена на четири зоне и изукрштана масовном и добро организованом мрежом среских, општинских и сеоских

⁵⁷ *Izvori za istoriju SKJ*, knjiga 21, Beograd 1987, 101.

⁵⁸ Џафер Дева (Xhafer Ibrahim Deva, 1904–1978). Био је председник општине Косовска Митровица током рата, један од оснивача Друге призренске лиге и 21. СС дивизије Скендербег, познате по учешћу у ликвидацијама Јевреја на територији Косова и Метохије, и министар унутрашњих послова у влади Албаније од октобра 1943. до јуна 1944. Крајем Другог светског рата Дева је евакуисан из Албаније. Живео је у Аустрији, касније се преселио у Египат и на крају у САД где је и умро.

⁵⁹ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, ѡракса*, Београд 1995, 360–361.

⁶⁰ Наведено према: Branko Petranović–Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988, 758; Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, 363.

комитета, омладинских и женских организација. У њима су били трговци, интелектуалци, хоће, богатији сељаци. Комитети су одржавали везу са балистичким групама, слали нове борце у шуму, снабдевали их оружјем и другим материјалом. При војном штабу Лиге и штабовима зона налазили су се немачки официри. Побуна је почела 2. децембра 1944. нападом на Урошевац; брзо се проширила у срезовима Качаник и Гњилане, а њен центар био је у рејону Дренице. Албанска војска имала је између 16.000 и 20.000 бораца, па је НОВЈ морала да ангажује знатне снаге – четири комплетне дивизије, са око 40.000 војника како би сломила побуну.

Шабан Полуџа

Титовом наредбом од 8. фебруара 1945. на Косову и Метохији заведена је војна управа која је била орган војно-државне власти. За команданта војне управе постављен је пуковник Саво Дрљевић.⁶¹ Завршне борбе вођене су у рејону планине Чичевице. Отпор Албанаца слољен је 21. фебруара 1945; само у тим операцијама НОВЈ је имала 650 погинулих, 1.360 рањених и 1.256 несталих бораца.⁶² Иако су се Албан-

⁶¹ *Jugoslovenski federalizam*, II, 149.

⁶² Исто, 151.

ци побунили против нове власти, главни проблем и даље је виђен у „великосрпском угњетавању“ Албанаца. Тито је њиховој делегацији приликом посете у пролеће 1945. рекао да зна како их је у рату преко 90% учествовало на страни непријатеља, „али то не значи да ми вас сада позивамо на одговорност“.⁶³

Масовност албанске побуне условила је да нова југословенска власт настави политику попуштања албанском национализму, што ће остати препознатљив модел понашања све до средине 80-их година 20. века. Тако треба разумети и одлуку револуционарне комунистичке владе (Национални комитет ослобођења Југославије) и њеног повереништва за колонизацију од 6. марта 1945. о забрани повратка на Косово и Метохију протераних Срба за време рата, а који су на ту територију дошли после 1918. („колонисти“). Иста одлука важила је и за Србе протеране из Македоније. Ову одлуку санкционисало је тек именовано (7. марта) Министарство унутрашњих послова Владе Демократске Федеративне Југославије, на чијем је челу био (рас)поп Влада Зечевић. Приликом доношења овакве одлуке, пошло се од претпоставке да се, после гушења побуне, међу Албанцима стварало осећање психолошке кривице, како за злодела учињена убијањем и прогонима Срба и Црногораца за време рата, тако и због учешћа у побуни, па их је требало уверити да нова власт није непријатељска према њима.⁶⁴

Оваква одлука је донесена мада је било добро познато да колонизација извршена у Краљевини Југославији није угрожавала Албанце и њихове поседе јер земљишта приватних власника нису узимана за сврхе насељавања и да је додељивана слободна државна земља, општинске утрине, трајно напуштена земља или земља одметника, као и то да колонисти нису били само Срби. Промени демографске ситуације на Косову у корист Албанаца допринело је и то што је југословенско-албанска граница била готово потпуно отворена све до 1948. Насељавање Косова је текло без икаквих проблема, а досељеници су врло лако и једноставно стицали југословенско држављанство. Тако је Југославија практично признала ратну колонизацију једног дела своје територије, што је било неспојиво и са међународним правом.

⁶³ Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 159.

⁶⁴ Ђ. Борозан, *Косово и Метохија*, 127. Опширније о овоме видети: Снежана Миливојевић, *Забрана јеврејска колонистима и пројаном српском и црногорском стиновништву*, Баштина, 19/2005, 157–167.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU

SLUŽBENI LIST

DEMOKRATSKE FEDERATIVNE JUGOSLAVIJE

»SLUŽBENI LIST« izlazi dva puta nedjeljno.
— Rukopisi se ne vraćaju. — Oglasni po-
tarifi. — Cenzurni račun broj 42.324.

Petak, 16 ožujak 1945
BEOGRAD

Cijena 10 din. po tabaku. — Pretplatna sa
prvo polugodište 1945 god. din. 1200.—, —
Redakcija: Brankova br. 35. — Telefoni
23-424 i 20-477.

BROJ 13

GOD. I

ODLUKE NACIONALNOG KOMITETA OSLOBODJENJA JUGOSLAVIJE

153.

PRIVREMENA ZABRANA VRAĆANJA KOLONISTA U NJIHOVA PRIJASNA MJESTA ŽIVLJENJA

U posljednje vrijeme, bez odobrenja narodnih vlasti primjećuje se vraćanje i preseljavanje porodica kolonista (naseljenika) koje su prije bile naseljene u Makedoniji, Kosovu, Metohiji, Sremu i Vojvodini.

Budući da se ovim nanosi šteta samim kolonistima, jer se izlazu teškoćama i nepotrebnim troškovima, pošto još nisu stvoreni uvjeti za njihov povratak u ranija naselja, to s obzirom na sve prednje, a da bi zaštitilo same naseljenike od nepotrebnog puta i suvišnih troškova.

rješava m:

1) privremeno se ne dozvoljava vraćanje kolonista u njihova prijašnja mjesta življenja i neka sv ostanu na svojim mjestima, a tim što će im Narodno-oslobodilački odbor ukazivati i dalje svaku pomoć;

2) pošto će pitanje kolonista biti riješeno posebnom Uredbom, to će biti pravovremeno obavješteni ko će, kada i u koji kraj države moći da se preseli.

Izvršenje ovoga Rješenja povjerava se Povjerenicima unutrašnjih poslova svih federalnih jedinica.

Br. 343

6 ožujka 1945 godine
Beograd

Povjerenik
unutrašnjih poslova,
Vlada Zečević, s. r.

154.

RASPIS O IZDAVANJU OBJAVA UMESTO OSOBNIH KARATA

Legitimacije — osobne karte — izdate od okupatorskih vlasti bit će, kadta to omoguće tehnički i drugi uvjeti, zamijenjene novim.

Nastaje potreba da pojedinci budu snabdjeveni izvjesnim službenim dokumentom kojim se, u danom momentu i po potrebi, može ustanoviti njihov identitet. U tu svrhu prilaže se formular objave koja će se dok se ne izdaju osobne karte, izdati svakom kućedomaćinu (starijima porodice), a i drugim punoljetnim članovima

porodice ako to oni zahtjevu. Prije izdavanja, objava treba da bude taksirana. Veličinu takse odredit će Povjereništvo financija NKOJ-a, (organ unutrašnjih poslova), ovlašten za izdavanje ovih objava, obavještit će se o veličini takse kod organa finansijskog odjeljenja Narodno-oslobodilačkog odbora).

Traba uočiti razliku između ovog formulara „objave“ i prije poslanog formulara „propusnice“. Ova posljednja izdaje se samo na zahtjev stranice (kad ona negdje putuje), a prvu („objavu“) treba izdati po službenoj dužnosti svim kućedomaćinima, odnosno i ponekom punoljetnom članu kuće, ako oni to traže.

Objave se neće izdavati osobama, koje su od Narodno-oslobodilačkog odbora ili vojnih komandi već dobile osobne karte. Kako će objave služiti inačicama kod posla oko zamjene novca, to nastoje da se njihovo izdavanje otpočne i završi što prije.

Kojim će se Narodno-oslobodilačkim odborima povjeriti izdavanje objava, odredit će Povjereništvo unutrašnjih poslova pojedinih federalnih jedinica. Ako se ovaj posao povjeri općinskim Narodno-oslobodilačkim odborima, onda bi Kotarski narodno-oslobodilački odbori (pripremom gotovih formulara objava) trebali da ih u tome pomognu. Pomoć se može ukazati i na taj način što će viši odbori delegirati na privremeni rad u Općinske narodno-oslobodilačke odbore potreban broj organa (iz Otkajka unutrašnjih poslova).

Br. 345

6 ožujka 1945 godine
Beograd

Povjerenik
unutrašnjih poslova,
Vlada Zečević, s. r.

NARODNO-OSLOBODILAČKI ODBOR ODJELJAK ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE

Broj: _____

O B J A V A

za _____, po zanimanju _____,
nastanjenog u _____, rodenog u _____

OSOBNI OPIS:

star: _____ nos: _____
stas: _____ usta: _____
lice: _____ brkovi: _____
kosa: _____ brađa: _____
oči: _____ posebni znaci: _____

Objava mu vrijedi do zamjene sa osobnom kartom (legitimacijom).

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Šef odjeljka.

Забрана повраћанка Србима колоницима на Косово и Метохију

Можда је ситуацију на Косову и Метохији најбоље илустровао Благоје Нешковић, председник прве српске комунистичке владе, на седници Политбироа ЦК КПЈ, одржаној 1. априла 1945. реченицом: „Шийшари су проишли нас фронтално“.⁶⁵ Зато је релативизовање албанских злочина над Србима постало нешто што се подразумева. Забрана повратка протераним Србима имала је за последицу прихватање насилно изведеног егзодуса овог народа. На имањима и у кућама изгнаних Срба и Црногораца остали су, осим Албанаца комшија, и они који су се током ратних година доселили из Албаније и настанили на Космету. Осим тога, уместо кажњавања због учешћа у побуни, припадници разних балистичких група укључени су у органе „народне власти“ али и у редове Југословенске армије. Они су кроз разне комисије, одборе и тела локалне власти углавном стварали политичко-психолошку баријеру против повратка Срба.⁶⁶

На ванредној седници српске комунистичке скупштине (АСНО Србије) одржаној 7. априла 1945, закључено је да Косово и Метохију треба, као аутономну јединицу, укључити у састав федералне Србије. Тада је „једнодушно“ прихваћена и званична изјава представника Обласног НОО Косова и Метохије о прикључењу Србији. У резолуцији са овог заседања речено је да је „терор противнародних и угњетачких режима бивше Југославије“ према албанском народу довео до тога да „албанске масе“ нису учествовале у народноослободилачкој борби. Посебно је наглашено да ће у „демократској Србији“ Албанци са Косова и Метохије „у пуној мери уживати своја национална права и имати све могућности за свој политички, економски и културни развитак“. Гаранција за то виђена је и у односима „братског ратног другарства и тесног пријатељства“ који су успостављени између Југославије и Албаније.⁶⁷

Обласна скупштина Косова је на заседању одржаном 9. и 10. јула 1945. у Призрену усвојила резолуцију којом је „изражена жеља“ о прикључењу ове области федералној Србији као њеном саставном делу: „Народ ове области уверен је да ће у народној влади Србије наћи јуну заштити, те да ће народне власти целе Југославије бити свесрдно помоћу у свом политичком, националном, економском и културном подизању, а представници области у Народној скупштини Србије и у АВНОЈ-у допринеће свим својим силама изградњи демократске Србије у ДФЈ“.⁶⁸

⁶⁵ Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 295.

⁶⁶ Ђ. Борозан, *Косово и Метохија*, 128.

⁶⁷ Наведено према: Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 299.

⁶⁸ Наведено према: Момчило Павловић, *Албанци (Шийшари) у Србији и Југославији 1944–1991*. У: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2000, 142.

На седници Председништва АВНОЈ-а од 23. јула 1945. примљена је „к знању“ ова резолуција, да би она коначно била одобрена и прихваћена на седници Председништва 7. августа 1945. Коначан облик Србија је добила 1. септембра 1945. када су донесени закон о административној подели Србије и закони о „установљењу и устројству“ аутономне покрајине Војводине и аутономне Косовско-метохијске области. Војводина је одмах добила статус покрајине, а Косово нижи степен аутономије, тзв. обласну аутономију која није, за разлику од Војводине, имала Врховни суд и неке друге органе.⁶⁹

Југословенска комунистичка партија и њене трансмисије, делимично демагошки, а делимично стварно, покушавале су да повежу становништво Косова у складу са идеологијом „братства и јединства“. Та политика је, међутим, доживела слом, што је био други највећи пораз југословенског концепта СКЈ, после оног везаног за комплекс српско-хрватских односа. На узајамне односе Срба и Албанаца и судбину тог региона пресудно су утицали односи унутар Србије, односи унутар југословенске федерације, односи Југославије и Албаније и односи великих сила према Југославији и Балкану.

Идеолошке основе за политику према Косову и Метохији, али и Албанцима уопште комунистички режим поставио је 1946. године преко обновљеног издања књиге Димитрија Туцовића *Србија и Арбанија*. То је било прво издање ове студије после 1914. Књига је штампана у Загребу, у тиражу од чак 25.000 примерака (15 хиљада на ћирилици и 10 хиљада на латиници). Милован Ђилас је у предговору прво рекао како је Димитрије Туцовић „доказ“ да је Србија одувек имала људе који су знали да одбране „част“ и стварне интересе Србије: *„Туцовићева књига је историјско свједочанство неоцењиве важности које појављује да савјест српског народа није била умрла, чак ни у вријеме када су сви владајући слојеви и све партије, омијени брзим и релативно лаким побједама над Турском, једнодушно одобравали завојевачку политику Пашићеве владе и шивали народне масе шовинизмом и мржњом према малом албанском народу који је тек ступио у борбу за стварање своје националне државе“*.

Ђилас је критиковао и српске социјалисте који су ћутке прелазили преко Туцовићеве књиге и његових политичких идеја. Највећи значај овог издања видео је у томе што књига „учвршћује братство народа Југославије и албанског народа у борби против империјализма“. Туцовић се највише приближио большевцима и Лењиновом и Стаљиновом учењу о националном питању, истакао је Ђилас. Шта је то тачно значило и каква ће бити национална политика КПЈ, показао је

⁶⁹ *Jugoslovenski federalizam*, II, 167–170.

преко критике идеја западноевропске социјалдемократије које су говориле да националне мањине, односно „угњетени народи“ по терминологији КПЈ, могу да имају само културну аутономију. За Ђиласа је то било оправдање за политику „поробљавања“ других народа у једној многонационалној држави. У таквој држави највећа нација није могла да обезбеди „прогрес“, јер је она увек желела да буде „хегемон“. Захтеви да националне мањине буду државотворне, то јест да не руше државу у којој живе, били су само у функцији „великодржавних идеја“ против чега је пролетаријат морао доследно да се бори.

Ово је била темељна идеја којом се руководила КПЈ у својој националној политици, али и идеја коју је следила целокупна левичарска интелигенција.

II. АЛБАНСКИ НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ У ТИТОВОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Политички живот на Косову и Метохији у првим послератним годинама текао је у знаку масовне интеграције албанског становништва у институције власти. Албанци су временом заузели високе положаје у административној и политичкој хијерархији. Одмах по ослобођењу, организован је албански Комитет као народноослободилачка, антифашистичка албанска организација која је требало да на платформи Народног фронта организује „шиптарске масе“ и придобија их за политику „братства и јединства“. До 1948. у овај фронт учлањено је 227.358 Албанаца. У окружним и среским народним одборима Албанци су чинили преко 60%, а у руководству Народног фронта имали су 625 кадрова.

О развоју „шиптарске“ националне мањине посебно се водило рачуна. Према подацима које је саопштио Петар Стамболић на 2. конгресу КПЈ, само у прве четири послератне године отворено је 786 одељења основних школа, са укупно 65.000 ученика, у којима се настава изводила на „шиптарском“ језику, као и 20 гимназија и једна учитељска школа. Излазило је укупно пет листова и часописа на „шиптарском“ језику, а у потпуности су ликвидирани феудални односи. Стамболић је посебно истакао да су српски комунисти водили „одлучну“ и „непомирљиву“ борбу против „велико-српске буржоазије и њене шовинистичке и национално-угњетачке“ политике: *„Ми смо њоносни шито смо дали дојринос у сламању великосрпске буржоазије и шито је резултатите борбе национална слобода утњетених народа“*.¹

Знатно неповољније било је стање са наметањем политике „братства и јединства“. КПЈ је 1945. на Космету имала око 1000 чланова, а Албанаца је било око 300. Децембра 1946. чланова је било 5.509, а Албанаца 1.771. Оваква структура партије навела је ЦК КП Србије да у једном извештају констатује како је на Космету партијска организација по националном саставу српско-црногорска: *„По нашем мишљењу, на Космету, збој специјалних прилика, културне и политичке заосталости Шиптара треба учинити изузетак за примање Шиптара у Партију, иј. унети нешто блажи критериј. На овај начин наша партијска организација на Космету лакше би могла извршавати задатке, боље би се и при-*

---

¹ Дрући конгрес Комунистичке партије Србије, Београд 1949, 36–37, 39.

ближила шиптарским масама и брже би подизала шиптарски партијски кадар“.²

У наредним годинама то је и остварено, али прилив чланства у КПЈ није значио и сузбијање национализма: „Нарочито се то изражава у тежњама за присаједињењем Албанији. У вези са тим, не осећају се чврсто везаним за Партију и често су случајеви везивања чланова Партије Шиптара са балистима“.³

Стање на Косову и Метохији почело је да се компликује када су 1954. године обновљени дипломатски односи са Албанијом. Дипломатски представници Албаније одмах су почели са „непријатељским радом“ против Југославије: „У почетку су настојали да прикупе обавештења о њиховим емигрантима који су живели у нашој земљи. Касније су ишли линијом повезивања са нашим грађанима шиптарске националности, као и са својим стално настаним држављанима пред којима су ширили непријатељску пропаганду, говорећи им да Југославија није социјалистичка земља јер сарађује са капиталистичким земљама. Себе су представљали као лица која су дошла у нашу земљу са циљем да заштите интересе шиптарској живља“.⁴

Таква активност све је више подривала интегритет југословенске државе, јер је у дипломатску мисију Албаније одлазио све већи број Шиптара који су говорили о „српском терору“ над њима: „Многи од њих су се касније пред нашим орјанима понашали тако као да им то налаже њихова национална дужност. Један број изразитих непријатеља, који су били у идеалним орјанизацијама, одлазили су у посланство које су обавештавали о постојању тих орјанизација и тражењу директива за даљи рад. Такав случај имали смо са орјанизацијом која је 1960. формирана у Приштини, а у којој је активно непријатељски радило преко 50 лица. Ову орјанизацију формирало је неколико интелектуалаца. Сличан случај био је и са орјанизацијом у Пећи. Представници Посланства врло дрско су деловали све до марта 1961. до проширивања групе секретара, а пре тога ухажено је више агента који су били везани за Посланство“.⁵

Много већи проблем за југословенске власти представљао је рад албанске обавештајне службе која је континуирано убацивала своје агенте и диверзантске групе на Космет. Само у 1961. години убачено је пет наоружаних група. Албанска служба је доста успешно „врбовала“ и

² Наведено према: М. Павловић, *Албанци*, 146.

³ Исто, 147.

⁴ Архив Србије, фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије (нерегистрована грађа). „Извештај Управе државне безбедности о непријатељском деловању и негативним појавама на Косову“.

⁵ Исто.

локално шиптарско становништво, а основни циљ био је рад на прикључењу Косова и Метохије Албанији. Идеју „Велике Албаније“ највише су прихватили и пропагирани просветни радници, а посебан проблем представљале су емисије Радио Тиране која је у пограничном појасу имала моћне предајнике: *„Број лица на Космету која редовно слушају емисије Радио Тиране у сџалном је порасту. У последње време све је масовнија појава да се емисије албанских радио сџаница слушају труйно и орџанизовано, најчешће међу просветним радницима, међу којима има и чланова СКЈ. [...] По нашој оцени, емисије албанских радио сџаница на подручју Космета далеко се више слушају од времена када су албански руководиоци почели отворено да о Космету говоре као о својој територији“*.⁶

Ситуација је била посебно драматична у школству, како основном тако и средњошколском. Албански учитељи, наставници и професори све су чешће одбијали да наставу изводе по плановима и програмима Југославије и Србије; настава на српскохрватском језику у средњим школама и гимназијама такође је била нередовна; ђаци Гимназије у Косовској Митровици нису похађали наставу читава два месеца; у овом извештају изнесени су бројни примери да су учитељи Албанци малтретирани децу српске националности, да се деца нису међусобно дружила и да су деца српске и црногорске националности у срединама у којима су представљала мањину била готово гетоизирана; наставници и професори српске националности готово да нису смели да дају слабу оцену ученицима албанске националности јер је то редовно третирано као „српски шовинизам“; где год су могли, директори Албанци, и посебно учитељи у забаченим местима, забрањивали су да се за време државних празника истичу југословенска и српска застава; највећи проблем представљала је настава историје из добро познатих разлога; изјаве просветних радника о томе да Космет треба да припадне Албанији биле су појава на дневном нивоу и нису могле да буду ни регистроване.⁷

Још драстичнија ситуација владала је међу јавним и културним радницима, посебно у медијима на албанском језику, а предводници албанског национализма били су књижевници. Тако је 15 година после прокламованог „братства и јединства“ на Косову и Метохији остало само његово наличје, а готово сви образовани Албанци заступали су идеју о „Великој Албанији“. Велика језичка баријера била је добро поље да се руглу и вређању подвргну многи истакнути Срби, али и сам Тито. Тако је поводом 15 година од смрти познатог комунисте Миладина

⁶ Исто.

⁷ Исто.

Поповића, игром речи, уместо „херој“ у ствари писало „вуцибатина“. Посебан проблем представљали су партијски функционери албанске националности који су искључиво водили рачуна о томе да ли се у државним институцијама поштује „правилно“ распоређивање кадрова по националној припадности, без обзира на стручност и квалификацију. То је посебно негативне последице оставило у правосудном систему.⁸

Закључна оцена у овом извештају била је више него суморна: „Иредентистичка расположења и тежње се све више шире и ошвореније испољавају. Прикључење Албанији свих територија у Србији, Македонији и Црној Гори на којима живе Шиптари и стварање 'велике Албаније' постоје национални идеал о коме се почиње све шире и више говорити. О томе јавно говоре ошужени на суђењима, говоре појединци свих друштвених слојева пред ужим или ширим кругом грађана, о томе се пише у литератури, чланцима, школским саставима ћака, лецима, паролама. За ову идеју се налазе 'идеолошка и марксистичка оправдања' у постваци о праву нација на самоопредељење до ошцељења, а све чешиће се помиње упућивање партиције Уједињеним нацијама и поствлање захтева за прикључење Космета Албанији. Одсуство јавној политичкој објашњавања и раскривања оваквих парола од стране наших политичких фактора, ствара утисак да ми немамо аргументе против ових парола и тежњи и да се можда са њима прећућно миримо“.⁹

„Нисам ја опростио Ранковићу“

Положај српског народа на Косову знатно се погоршао крајем седме и почетком осме деценије 20. века, што је коинцидирало са политичким падом Александра Ранковића и касније постало основ нове српске митологизације. Независно од тога, одлуке Брионског пле-нума биле су добар сигнал за Албанце.

⁸ Исто.

⁹ Исто.

Вели Дева, Али Шукрија и Тишо на Брионима 24. јуна 1966

Већ 13. јула 1966, на састанку Покрајинског комитета за Косово и Метохију у Приштини, Вели Дева, политички секретар Комитета, отворио је питање „замене кадрова“ у Служби државне безбедности и појачане привредне сарадње са Албанијом.¹⁰ Покрајински комитет је већ 1. септембра 1966. усвојио Оцену о деформацијама у Секретаријату унутрашњих послова и Државној безбедности и „предлог мера“ за њихово разрешавање. Албански функционери су захтевали да се ухапсе поједини Срби, руководиоци ДБ на Косову, наводно зато што су били одговорни за убиства неких лица у покушају илегалног пребега у Албанију. Тражили су уништавање свих полицијских досијеа, па је тако одлучено да се спали сва документација везана за Призренски процес из 1956. Четврти пленум ЦК СКЈ створио је политичку атмосферу у којој је било могуће „отворено и принципијелно“ разговарати о „деформацијама“ у органима безбедности. Те „деформације“, како је речено, много су теже него што се мисли: *„Општин је утисак да је ауторитет ЦК, посебно група Тиша, са одлукама IV пленума још више добио, а и пољуљано поверење у Савез комуниста се враћа. Карактеристично је јединство СК које је дошло до изражаја око одлука Пленума. Сем појединачних рејских случајева истада првих дана, нема неслањања са одлукама, иако има појава неслањања са мерама које се предузимају и то из редова припадника безбедности“*.¹¹

¹⁰ АС, ЦК СКС (нерегистрована грађа). „Белешка са састанка ПК СК Србије“.

¹¹ Исто.

Покрајински комитет је оценио да је „најтежа деформација“ била у домену националних односа, односно оријентација Државне безбедности на „неповерење“ према припадницима националних мањина, „према Шиптарима као сумњивом елементу, као опасном по социјалистичко друштво“. На тој основи грађен је „посебан однос“ према њима, што је било у супротности са „линијом“ СКЈ. Тај „посебан однос“ највише је грађен према „интелигенцији шиптарске народности, нарочито просветним радницима, а посебно наставницима језика и историје, јер су они предавали предмете националне културе и историје“. На другој страни, органи Државне безбедности имали су толерантан однос према „појавама великосрпског шовинизма и уопште великосрпске реакције“. У информацијама Државне безбедности „веома се ретко писало о појавама ове врсте иако је Покрајински комитет у више наврата оцењивао њихово постојање и опасност од њих. Такав однос се осећао и у пракси“.¹²

На крају је наведено, што је очигледно била оцена српских комуниста, да је на „деформације“ у Државној безбедности утицало и „бројно учешће дела шиптарских маса у непријатељским формацијама, нарочито у првим годинама окупације: непријатељски покрет у Дреници, Гњилану, Урошевцу, непосредно после ослобођења, неколико озбиљних непријатељских организација, стална непријатељска делатност из Албаније, провокације на граници, диверзантске акције. Стална ангажованост кадрова из ДБ у борби против такве непријатељске делатности шиптарске реакције и на разоткривању недела из рата, уз недовољну идејну активност, утицали су на формирање тих кадрова и олакшавали продирање шовинистичких схватања и тенденција и служили као оправдање мера које су предузимане“.¹³

Предложен је низ мера за „исправљање деформација“, углавном политичке природе. Најважнија практична одлука тицала се захтева да се избалансира национални састав у органима унутрашњих послова и државне безбедности, „са бржим слањем већег броја Шиптара пре свега на рад у ДБ“. На крају је затражено и да се утврди одговорност Покрајинског комитета.¹⁴

То се и десило на 7. пленуму Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, одржаном у Приштини 12. октобра 1966. Из Комитета и Савеза комуниста искључени су покрајински секретар унутрашњих послова Мићо Мијушковић, подсекретари Станислав Грковић и Шабан Кајтази и начелник покрајинске Службе безбедности Рајко

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

Видачић. У комисијама (партијској и државној) које су испитивале злоупотребе у раду Државне безбедности по оптужбама су се истицали Благо Љутица и Илија Вакић. У дискусији на седници предњачио је Бора Дрмончић, првоборац из Приштине, који је „сав зајапурен“ тражио да се одмах похапсе сви руководиоци тајне полиције. На руководећа места у покрајинској полицији дошли су Албанци, а међу косовским Србима почели су да напредују Катарина Патрногић, Танкосава Симић, Илија Вакић и Богољуб Недељковић. Они су у свему подржавали нову националну албанску политику.¹⁵

После тога извршена је и смена на челној функцији у СК Србије. Уместо Јована Веселинова, који одлуке 4. пленума није прихватио из неког већег убеђења, на место секретара ЦК 5. новембра 1966. постављен је Добривоје Радосављевић „Боби“ (1915–1984). Смена Веселинова пропраћена је великом афером везаном за наводно „неморално“ понашање његове супруге Станке која је била министар културе у Влади Србије. Она је на мети Државне безбедности била још од 1963, а њено праћење наредио је лично Ранковић. Драги Стаменковић пише да је Радосављевић показао „широко разумевање“ за Шиптаре на Косову, а оштро је осуђивао националистичке појаве Срба на Косову и у самој Србији: „*На дужности председника ЦК СКС осџао је нешто мало дуже од јодину дана када је заџражио да буде разрешен дужности из здравствених разлоја (1949. доживео је саобраћајну несрећу, збој чеја му је једна страна шела била парализована)*“.¹⁶

Оштар приступ који је СДБ имала према албанској народности у послератном периоду, изазвао је после 1966. истоветне репресалије према неалбанском становништву у Покрајини. Убрзо је ослобођено много осуђеника без претходног преиспитивања кривице. Обрачун са бившим припадницима СДБ није искључивао ни убиства. Неколико таквих случајева забележено је током 1966/67. у Приштини, Косовској Митровици, Подујеву, Сувој Реци и Вучитрну. Дошло је и до систематског потискивања неалбанских кадрова са водећих функција у СКЈ и из јачих предузећа.¹⁷

Тако је почела албанска доминација над Србима и све веће осамостаљивање Косова од Србије и Југославије. Ти процеси били су колико наметнути толико и прихваћени од многих српских политичара, чиме се још једном показало да су они у политици деловали субјективно, из својих веровања и убеђења, а не као представници нације или

¹⁵ Mario Brudar, *Nada, obmana, slom. Politički život Srba na Kosovu i Metohiji 1987–1999*, Beograd 2003, 15.

¹⁶ Драги Стаменковић, *Између идеала и полиџике. Лично казивање и сведочење*, Београд 2002, 171.

¹⁷ Милутин Живковић, *Посеџа Јосиџа Броза Тиџа Косову и Меџохији (25–28. марта 1967) у свешћу џосџбрионских дешавања у Покрајини*, Баштина, 30/2011, 141–142.

класе. Српска политичка елита поштовала је марксистички дискурс и себе није видела као представника реалности, већ као представника нечег будућег што је, наводно, тек требало створити. Тако је у Србији стварност била обликована према идејама, а њихова интерпретација у пракси била је главна политичка активност.

За обрачун са Ранковићем у федералном државном и партијском врху везује се и почетак расправа о политичком јачању аутономије Косова и Метохије, његовом бржем економском развоју и остваривању „пуне равноправности албанске народности у Југославији“. Сам Тито је говорио да је Косово у том тренутку „пробни камен за способност Савеза комуниста“. То је за албанске вође био више него јасан сигнал да је дошло време „националног буђења“ Албанаца у Југославији. Затражено и да се Александар Ранковић ухапси, јер је постојао страх од његове рехабилитације.

Одмах после Брионског пленума, унутар албанске интелектуалне и дела политичке елите појавио се захтев за косовском републиком. Углавном су професори са Универзитета у Приштини тражили статус републике, наглашавајући да је то логичан корак после пада Ранковића. Они су истицали историјске (право народа на самоопредељење) и етничке аргументе. Политичари су, међутим, били опрезнији и реалистичнији. Партијски врх је тражио компромис који би се заснивао на формули „у пракси република, формално покрајина“.

Прво иступање Албанаца у овом политичком смеру уследило је почетком 1967. када је Покрајински комитет оценио да се „кретања“ која су до тада довела до афирмације република у односу на федерацију нису истовремено одразила и на положај покрајина. Онда је 20. фебруара 1967. на седници комисије ЦК СКЈ за међунационалне и међурепубличке односе Аслан Фазлију, иначе потпуно ван теме која је била на дневном реду, рекао да би требало изједначити права и надлежности република и покрајина, то јест да треба учинити „корак даље“ у односу на Устав из 1963. и да „преношење права и дужности федерације на републике треба да буде праћено и преношењем права и дужности републике на аутономне покрајине“. Само три дана касније делегација ПК СКС за Косово и Метохију примљена је у званичну аудијенцију код Тита. Био је ово радикалан потез Албанаца, пошто су прескочили Уставом надређене републичке органе и своје захтеве изнели директно председнику државе. Њихова иницијатива је дошла у правом тренутку ако се узме у обзир да је Веће народа 17. фебруара дало подстицај за покретање поступка о уставним променама.¹⁸

---

¹⁸ Исто, 143–144.

Делегацију Косова и Метохије сачињавали су: Вели Дева, Али Шукрија,¹⁹ Илија Вакић, Фадиљ Хоџа,²⁰ Кадри Реуфи и Лука Влаховић. Трочасовни разговор, коме су присуствовали и Добривоје Радосављевић, председник ЦК СК Србије и Стеван Дороњски, секретар Извршног комитета СК Србије, одржан је 23. фебруара 1967. у Београду.²¹

Први је говорио Вели Дева, наглашавајући да су „шиптарски кадрови“ Ранковићев пад дочекали са олакшањем, јер су престала „зостављања шиптарског живља, туче осумњичених и ухапшених, инсинуирање и подметање компромитујућег пропагандног материјала, зостављање кадрова“. Дева је нагласио да је наступила „постпленумска национална афирмација Шиптара“, да је почело буђење њихове националне свести, да је прошло време „ограничене равноправности“ и да је отклоњен страх шиптарског становништва за сопствену егзистенцију. Потом се између Деве и Тита повео следећи дијалог: „Посебно напомињем да је после аболиције Ранковића дошло до неког општег страха и неизвесности шта ће сада бити. Неки су говорили да је, ето, друг Тито опростио Ранковићу. – *Нисам ја опростио Ранковићу. Ту су њосриједи многи разлози и сиољнополићички, и дрући.* – Код нас је та аболиција неке забринула, почела да их избацује из курса. Неки су се и мало уплашили и почели да се питају шта да раде. – *Да смо Ранковића судили и затворили, можда би смо допринијели да њосиане херој и застава. Сада се он све мање њомиње. То је њежа ликвидација неџо да је затворен, јер би се у затвору осјећао херојем“.*²²

Тито је уверавао косовске руководиоце да је наступило ново време, да ће Албанци постати равноправни са осталим југословенским народима, што је у пракси значило да је отворио простор да покрајина постане елемент федерације, равноправна републикама: „*Штџо се штиче даљеџ развоја Косова и Метохије, моџу да вам кажем да њемо о њџоме водиџи рачуна, у џраницама наших материјалних моџућности. Ви њеџе имаџи сва џрава која вам џриџадају, не само материјална, веџ џолићичка, џраџанска и друџа. Наше одлуке ми њемо настџојаџи да досљедно сиrowедемо“.*²³

¹⁹ Али Шукрија (1919–2005). Учесник Другог светског рата од 1941. и организатор устанка на Косову и Метохији. Био је секретар Месног комитета КПЈ за Косовску Митровицу. Од 1963. до 1967. председник Извршног већа Косова, а од 1981. до 1982. председник Председништва Косова. Од 26. јуна 1984. до 25. јуна 1985. био је председник Председништва Централног комитета СКЈ.

²⁰ Фадиљ Хоџа (1916–2001). Учесник „народноослободилачке борбе“, друштвено-политички радник СФРЈ, „јунак социјалистичког рада“ и народни херој Југославије.

²¹ *Jugoslovenski federalizam*, II, 397.

²² Наведено према: *Тито: Косово је џробни камен сиособности СК*, НИИ, 17. мај 1987, 49.

²³ Исто, 50.

Пошто су сигнали били више него повољни, косовски функционери су у марту исте године дошли на разговор код Едварда Кардеља. И овом приликом уводничар је био Вели Дева који је као основну тему издвојио питање аутономије и проблеме националне афирмације Шиптара у ужој и широј друштвеној заједници. Дева је на почетку рекао да је Покрајински комитет СК ова питања већ размотрио: „У вези са њрвим иишањем пошло се од оцене да је аутономију пошребно исиуниити новим друштивено-економским и полиитичким садржајем, ииј. новим елементима насталим под дејством оиштих друштвених крешања и развоја самоупрваљања. Наиме, оцена је у Покрајинском комитешу да се сва крешања која су до сада довела до веће афирмације република нису исиовремено огразила и на пологај аутономија. Аутономна покрајина као облик самоупрваљања осшала је ван тих процеса“.²⁴

Дева је био јасан у ставу да је Устав из 1963. био чак неповољнији од првог југословенског Устава из 1946. и да је представљао сметњу за „друштвену и националну афирмацију народа Космета, а посебно Шиптара, као већине“. Највећи проблем, по његовом мишљењу, био је у томе што Покрајина нема своју делегацију у Већу народа федералне скупштине већ се она налази у саставу делегације Србије. Други веома важан проблем Дева је видео у неадекватној „афирмацији шиптарске народности“ јер она није имала своју државност: „На пример, у Уставу из 1963. године о аутономијама се говори само колико што се констатиује да оне постоје у оквиру СР Србије. Зато се неки излаз мора наћи“.²⁵

Цавид Нимани је говорио да национална права доживљавају потпуну афирмацију у целој Југославији, па је нормално да се то деси и на Космету: „Нема разлога да се изражава изненађење ако се покрећу проблеми у вези са националним симболима, а поштоу нема разлога да се покрешање таквих иишања поспира чак као тежња за ошцељењем од Србије или Југославије. Зато захтеве треба јасно поставити, да не буде никаквих нејасноћа. Требало би преиспитати стању Покрајине који је сада превише скучен. Требало би преиспитати и односе између аутономије, републике и федерације у целини, и ако се нађе да је пошребно, извршити одређене измене у Уставу“.²⁶

Едвард Кардељ је на почетку свог излагања рекао да се теза како је национално питање у Југославији решено револуцијом мора посматрати у светлу актуелних „демократских“ и „слободарских“ захтева“. Револуција је југословенске народе ујединила само у првој

²⁴ Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 399.

²⁵ Наведено према: *Тражење нове садржаја аутономије*, НИН, 17. мај 1987, 51.

²⁶ *Проблеме решавајући без конфликта унутар Србије*, НИН, 24. мај 1987, 51.

фази, али су у националним односима почели да делују „нови фактори, елементи и карактеристике“. И Кардељ је нагласио да је Брионски пленум био раскрсница после које се могло слободније и отвореније разговарати о новом садржају међунационалних односа: *„Сага ша иишања треба конкретно рашишћавати а дужности је комуниста на Космету да шај позитивни шалас у шиптарским масама повежу са собом, да политичке резултате тих кретање уишу у своју корист и да не допусте да ше шековине неке реакционарне групе суфра окрену прошив нас“*.²⁷

И Кардељ је сматрао да је Устав из 1963. отишао корак уназад у дефинисању односа између федерације и аутономије, а то питање могле су да реше само „најпрогресивније снаге и у Србији и на Космету“. Кардељ је похвалио српске комунисте, „јер су они имали да издрже најтежу битку са великодржавном групом. Зато они и даље представљају позитиван ослонац свему што је на Космету извојевано. Изнете проблеме треба свакако решавати што је брже могуће, али увек тако да се не стварају нови конфликти унутар Србије који би утицали у реакционарном смислу“.²⁸

Новим уставним решењима пре свега треба прецизирати шта је то аутономија – оценио је даље Кардељ. Сложио се и да треба размотрити промене у федералном Уставу у погледу састава и компетенција Већа народа, а подржао је и захтев косметских функционера да Покрајина има самосталну делегацију у Већу народа. Сматрао је да Покрајину треба дефинисати као аутономну заједницу народа на одређеној територији, „што у овом случају шиптарској народности објективно даје снажнији национални положај него, на пример, италијанској мањини, која је мала и територијално раздробљена“.²⁹

Кардељ је подржао и захтеве за „темељитом афирмацијом шиптарске народности“, а рекао је да је нормално да Космет има празник везан за своју револуционарну прошлост (28. новембар) мада је у питању био државни празник једне суверене земље – Албаније: *„Начелно ми сигурно не можемо бити прошив, али би ипак требало бити ойрезан да у вези с тим не би јачали неки политички процеси који би заошћравали односе међу шиптарским и српским сћановнишћвом или предсћављали базу за албанско мешање на Косову и Метсохију“*.³⁰

Затим је уследила Титова посета Покрајини, прва после 16 година. У склопу припрема за посету, Тито је 20. марта сазвао састанак

²⁷ Исто, 52.

²⁸ Исто.

²⁹ Ниједно иишање не сме бити шабу, НИН, 31. мај 1987, 50.

³⁰ Исто, 52.

неколицине политичара из најужег партијског руководства, како би се анализирао ситуација у Покрајини. Састанку су присуствовали: Едвард Кардељ, Коча Поповић, Мијалко Тодоровић, Добривоје Радосављевић, Петар Стамболић, Драги Стаменковић и Владимир Поповић.

Састанак је отворио Тито и у свом експозеу обавестио присутне о чему је планирао да говори на Космету – о економском развоју у СФРЈ и на Косову и Метохији, о резултатима привредне реформе, и то у позитивном смислу, о међунационалним односима, јако позитивно и у духу равноправности и једнакости свих народа и народности. У наставку Тито је директно поставио неколико питања о којима је желео да се проконсултује са партијским руководиоцима, јер није био задовољан информацијама које су му биле прослеђене: како се може унапредити економски развој покрајине, у којој су фази тенденције да покрајина постане република, да ли има сукоба између ЦК и Покрајинског комитета СКС.³¹

Дискусију је отворио Добривоје Радосављевић, шеф српске партије. Он је потврдио да у Покрајини „има тенденција ка стварању републике“ које се правдају бржим економским развојем и вишим степеном еманципације Албанаца, као што је, по њима, био случај са Македонијом. Став Радосављевића био је да се у „оквирима постојећег друштвено-политичког система“ треба решавати питање даљег развијања фактичке равноправности Албанаца. Он је закључио да питање државности Косова и Метохије није актуелно и да се „не поставља као шири проблем“. Сличан став је имао и Владимир Поповић. Са оваквим мишљењем нису се сложили Коча Поповић и Петар Стамболић. Први је изразио сумњу да се питање републике сада не поставља „из обзира, док прикривено тиња осећај неправде“; Поповић се и прибојавао у шта може да се претвори „афирмација“ Албанаца у одређеној ситуацији и позивао на будност. Стамболић је дешавања код Албанаца означио као „мутна“ и сматрао да они полазећи од чистог „квантитета“ сада траже републику; на Космету се мора водити рачуна и о интересима Срба и Црногораца, чији је кадровски састав после Брионског пленума плански био знатно ослабљен. Едвард Кардељ, који је можда и најбоље у том тренутку био упознат са захтевима Албанаца, истакао је да би требало омогућити пуну културну, језичку и историјску „афирмацију“ албанског народа, а што се тиче тенденција ка државности Покрајине, то је по њему могло бити решено само „братским“ договором Срба и Албанаца у оквиру Републике Србије.³²

³¹ М. Живковић, *Посетиа Тиша Косову*, 146.

³² Исто.

Од Титовог доласка на Космет и Срби и Албанци су очекивали много. Албански кадрови су посету доживљавали као својеврсну подршку југословенског лидера еманципацији и афирмацији албанског народа, али и тежњи покрајинског руководства ка уставним променама. С друге стране, збуњени и уплашени вишемесечним притиском албанске већине, Срби су очекивали да Тито „укротити албанске руководиоце“ и да им „подвикне“. Југословенски председник је на Космету боравио од 25. до 28. марта 1967. Кључна тачка његових излагања било је, као што се и очекивало, питање заострених међунационалних односа. Тито је у више наврата наглашено и оштро осудио сваки вид шовинизма, позивајући грађане Космета да чувају и негују идеју братства и јединства и међусобном толеранцијом и равноправношћу постану пример целој земљи. Југословенски председник је истакао да „на Косову и Метохији не сме бити дискриминације без обзира на бројност неке народности“, чиме је осудио испаде против неалбанског живља. Тито се заложиио и да „Албанци постигну стварну равноправност, а не само на речима“. Ова изјава била је у контексту већег и бржег укључивања албанских кадрова у привредне и јавне институције, чиме је Тито отворено подржао афирмацију косовских Албанаца.³³

³³ Исто, 148–149. – О погоршању положаја Срба податке је оставио и епископ рашко-призренски Павле. Он је у извештају Синоду СПЦ за 1968. годину истакао следеће: „Поред свију других тешкоћа, сваким даном нам је све теже очувати своју (црквену) имовину. У последње време, окомили су се околни Шиптари на шуму манастира Дечана, Гориоча и Девича, пошто су већ пре уништили шуму манастира Св. Марка. Док ове зиме власти нису дозволиле да манастир у својој шуми сече дрва наводно док се не реши спор са Шиптарима који у последње време тврде да је то њихова шума, дотле су они посекали 11 дебелих греда дужине 8–10 м. и 123 комада тањих, само што се пронашло и избројало. Усред дана 18-V 1968., у 2 ч. по подне, игуман с братијом затекао је три Шиптара у шуми са већ натовареним колима греда и још 5 посечених крај кола. Пријављени су милицији. Дан раније, једна група малолетних Шиптара од 14–16 година, неким оруђем су прокопала камени оградни зид око манастирске економије, дебео 60 см, и начинила отвор пречника 80 см. Да ли у циљу крађе, или у циљу узнемиравања и досађивања у смислу савета који нам често упућују: Ако вам се не свиђа – селите! или у једном и у другом, ко ће знати? За све то жалили смо се Покрајинским властима, но без успеха. [...] Но још фаталнији је недостатак православног живља, јер и ово што га има стално се расељава. Више пута у дневној штампи писало се о овом проблему и истицало да је мотив тог расељавања Срба економске природе: тражење могућности бољег запошљавања, школовања деце итд. То стоји, поготово сада кад се свуда на Космету и ставља начело да се запошљавање мора вршити само по кључу процентуалних народносних односа. Шиптара има 3/4, њима, дакле, припадају руководећа места 3/4 запослења. Како је до сада Срба било више запослено него што им процентуално припада, јер Шиптари нису имали стручних кадрова који им тек сада пристижу, сада и убудуће неће се моћи запослити ниједан Србин догод се не попуни квота која припада Шиптарима. Срби, разуме се, неће имати куд него да траже запослење у другим крајевима, или иностранству, што ће им број још више смањити. Али сем тих еко-

У Србији није, међутим, било много узбуђења због назнака драстичне промене положаја ове републике у Федерацији, као и због све видљивије акције албанских руководилаца ка јачању аутономије. Фадиљ Хоџа, председник Покрајинске скупштине Косова и Метохије, на седници Комисије за статут АП Косова и Метохије марта 1968. тражио је покретање питања уставноправног положаја покрајине: „*Аутономна покрајина треба више него до сада да буде категорија Федерације и да се јасније изрази као саставни део федерализма*“.³⁴

О положају аутономних покрајина расправљао је 22. и 23. априла 1968. Извршни комитет Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију. Фадиљ Хоџа је отишао корак даље у захтевима и супротставио се употреби имена „Метохија“ и тражио да у званичном имену покрајине остане само „Косово“. Сматрао је и да не треба измишљати неку нову заставу, већ као службену употребљавати „шиптарску албанску заставу“. Није се директно изјаснио за републику, мада није негирао да је то доминантно расположење међу албанским комунистима. Отпора тој идеји није било. Напротив, закључено је да Косово и Метохија треба „више него до сада да буде категорија федерације и да се јасније изрази као саставни део федерализма“. Подржан је и предлог да се дотадашњи назив „Косово и Метохија“ промени у „Косово“.³⁵

Све је било мирно до 14. седнице Централног комитета СК Србије одржане 29. маја 1968, на којој су Добрица Ћосић и историчар Јован Марјановић иступили са оштром критиком званичне политике СКЈ у домену националних односа у Југославији, посебно на Косову и Метохији. Савременицима се чинило да је у питању још један рутински састанак. Извесно интересовање изазвала је појава Добрице Ћосића у Скупштини Србије, где се одржавао састанак, јер се он после Брионског пленума није појављивао на форумским трибинама.³⁶

Састанак је почео мирно, уопштеним рефератом Радисава Недељковића. И двочасовна расправа била је углавном у оквирима „задате теме“ – међунационални односи. После шесторо говорника (Рамиз Црнишанин, Душан Мугоша, Деса Ромић, Саит Јашар, Махмут

номских разлога, постоји организован притисак елемента чији је један добар део вековима, до данас, у пљачки гледао најбољи облик привреде, а своју слободу није схватао друкчије но као могућност угњетавања других. Због тих разлога у већини села се сељаци, земљорадници, па чак и пензионери, али се радници и интелектуалци села више због оних првих мотива. Но резултат је један: сваким даном нас је све мање и мање“.
(<http://www.rastko.rs/kosovo/delo/11591>).

³⁴ Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 552.

³⁵ Исто, 554.

³⁶ Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd 2001,

Бакали, Ласло Варга) за реч се јавио Јован Марјановић. Његово излагање било је највећим делом политички избалансирано, мада је покренуо извесне теме које још увек нису стекле легитимитет у политичкој пракси. Поставио је питање да ли је СКЈ јединствена организација или савез шест републичких, па чак и националних комунистичких савеза. Поменуо је да, на пример, у преднацрту Статута СК Словеније пише да је СК национална организација: „А руку њод руку са федерализмом њровирује њолако и ауњономањињво у СК Србије. Шња је Лењин својејремено мислио о федерализму у њарњији, зна се. Можда су њињак насњуњили нови груњињвени услови и нове груњињвене њоњребе коњи њо дикњирају. Али онда њо њреба јасно рењи, изањи са аргњументњима, расњравитњи“.³⁷

Марјановић је критиковао бирократски национализам и аутономаштво у Србији. Имао је и извесних приговора на тржишну оријентацију, али само са становишта стварања националних економија. Осудио је, међутим, врло јасно делатност Српске православне цркве „која се све више представља као једина 'заштитница' свих Срба, без обзира у којој се републици налазе, као 'кичма' српства“.³⁸

Мада је у његовом излагању било доста провокација, све је могло да прође без драматичног спора да није изговорио кључну спорну реченицу: да је „бесмислено проглашавање нове, муслиманске нације у Југославији“ јер тај чин „неминовно води повећању националног трвења и нетрпељивости“.³⁹ Био је то неопростив политички грех. У сали је настао жагор, а Марјановић је за тренутак морао да прекине своје излагање. Одмах после њега реч је добио Добрица Ђосић, а савременици су се питали како се десило да два побуњеника говоре један за другим, јер је партијски врх сигурно био обавештен о њиховим намерама.⁴⁰

Ђосић је прво изразио своје дубоко неслагање са националном политиком Савеза комуниста, јер је био уверен да она води општој деструкцији коју је подстицала владајућа идеологија. Други део Ђосићевог излагања представљао је праву темпирану бомбу. Он је био први српски комуниста који је јавно проговорио о „антисрпском расположењу“ у Хрватској и Словенији, о исељавању Срба и Црногораца са Косова под притиском албанских националиста и тежњама да се самоуправна права националности и аутономије реализују као права на успостављање државности покрајине. Говорио је и о мађарском национализму, критиковао је „војвођанско бирократско аутономаштво“ као ретроградни партикуларизам: „Не можемо више да не знамо колико се у Србији

³⁷ Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 557.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто, 559.

⁴⁰ S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 102.

раширило уверење о заощтравању односа између Срба и Шиптара, о осећању ујрожености код Срба и Црногораца, о пријисцима за исељавање, о систематском пошискивању са руководећих места Срба и Црногораца, о тежњама стручњака да наусте Косово и Метохију, о неравноправности пред судовима и непоштовању законитости, о уценама у име националне припадности. Не види се у одговарајућим размерама шовинистичко расположење и националистичка исихоза у шиптарској народности. Неоправдано се пошцењују иредентистичка и сејаристичка расположења и тежње у извесним слојевима шиптарске националности. Има се утисак да Покрајински комитет није придао одговарајући значај борби против албанског шовинизма и иредентизма, или је често сводио на политичку фразеологију вербалне симетрије према српском шовинизму“.⁴¹

Ђосић је тражио да комунисти „Срби и Шиптари“ превазиђу националне предрасуде, „секретарска договарања и функционерска конспирисања“. Даље заощтравање односа, како је упозорио, довешће до велике трагедије: „Ако би уш осиваривања шиптарској националној суверенитету данас водио стварању јединствене албанске државе, односно ошцељењу Косова и Метохије од Србије и Југославије, онда су неизбежни тежки и трајични судари и несапедиве историјске несреће и компликације. Чини ми се да се под репироградним пријисцима почињемо да приклањамо идеји националних држава, да подлежемо инерцији старе историје, бирократској паршикуларизацији и примитивној структури друштва и економије, чиме продужујемо и репродукујемо наше сиромаштво и заосталост“.⁴²

Иступања Марјановића и Ђосића одмах су означена као „диверзија у раду нашег Централног комитета“. Расправа је, на инсистирање Александра Бакочевића, ипак отворена. Сви су били против Марјановића и Ђосића. Излагања су се кретала од прекора и полемике, до правог погромаштва, стаљинистичког обрачуна и лажи. Логика „класне борбе“ овога пута била је немилосрдна према Ђосићу, баш као што ни он раније није имао превише милости према „класном непријатељу“. Катарина Патрновић, која је говорила као „Српкиња са Косова“, чак је замерила Ђосићу што се нигде није позивао на Тита и Лењина. У једном тренутку је повишеним гласом позвала Ђосића да „сиђе са асфалта, да изађе из кабинета, да дође у наша села и наше радне организације и да види какви су међусобни односи Албанаца, Срба, Турака и Црногораца“. Убрзо после овог пленума, она је била међу иницијаторима јавног спаљивања Ђосићевих књига на Космету.⁴³

⁴¹ Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 560–561.

⁴² Исто, 565.

⁴³ S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 106.

На овој седници најдуже је говорио Милош Минић; предложио је да се прихвате свих спорни захтеви косовских руководилаца у уставној дебати; тражио је и да се из назива Покрајине избаци реч „Метохија“ и да се Албанцима на Косову дозволи употреба заставе Албаније. Замерио је и Марјановићу на спомињању усташких злочина из Другог светског рата; аутономија може да има само позитивну улогу: „*Каг не би било аутономије, требало би сада да је створимо. И то врло широку аутономију да створимо, јер не би смо били у стању да решавамо тако разнолике проблеме а да не ојачамо бирократиски центризам*“.⁴⁴

Пошто су у СК Србије елиминисани тонови који су одступали од „линије Партије“, албански политичари постајали су све храбрији. На руку им је ишла и одлука Извршног комитета ЦК СК Србије из јула 1968. да „припадницима народности треба омогућити да неофицијелно, када је то уобичајено, приликом њихових приватних свечаности, истичу националне заставе према сопственој жељи“, али да оне не би требало да буду идентичне „са државним заставама матичних земаља“.⁴⁵ Од овог става се веома брзо одустало, па је застава државе Албаније почела масовно да се истиче на Косову и постала је службена застава албанске мањине. На састанцима политичких актива у лето 1968. изношени су захтеви да се покрајинама призна статус федералне јединице и да се оне изједначе са републикама. Тражено је да југословенски федерацију сачињава осам федералних јединица, да се положај народности изједначи са положајем народа и да народности добију право самоопредељења.

Српско руководство такве захтеве није прихватило, па је Цавид Нимани предлагао замену израза „самоопредељење“ са „одлучивање националности“.⁴⁶ Фадиљ Хоџа, председник Покрајинске скупштине и покрајинске Комисије за статут, рекао је на седници од 25. септембра да се и без права на самоопредељење може обезбедити пуна афирмација Покрајине и пуна равноправност Албанаца са свим народима, и не само Албанаца него свих народности, њиховог језика, писма и симбола.⁴⁷

⁴⁴ Наведено према: Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974–1990)*, Beograd–Zagreb, 2003, 191–192. – За разлику од утиска који се касније створио у јавности, Добрица Ћосић није искључен ни из Централног комитета, ни из СКЈ. Остао је члан са замрзнутим статусом, јер руководство није желело да од њега ствара политичку жртву и пустило је да на папиру остане члан Централног комитета, чијим седницама није присуствовао. Сам Ћосић није подносио оставку.

⁴⁵ *Тишо – стројо поверљиво*. Архивски документи, приредили Перо Симић и Звонимир Деспот, Београд 2010, 260.

⁴⁶ *Jugoslovenski federalizam*, II, 552.

⁴⁷ *Тишо – стројо поверљиво*, 253.

Било је и српских политичара који су се борили против ових тенденција. Станоје Аксић, потпредседник републичког Извршног већа, тражио је пријем код Тита. До састанка је дошло октобра 1968. године. Из Аксићевих бележака види се да је он Тита упозорио на постојање „екстремног сепаратистичког мишљења“ код албанских политичара: „*Захтева се да се на Косову и Метохији оснује посебна република, како израже великошишарски бирократско-шовинистички теоретичари*“.⁴⁸ За Аксића је то био захтев за стварање још једне албанске републике као на пример два Вијетнама, две Немачке или две Кореје.

Политичка атмосфера створена на Косову брзо је добила нежељене токове. Према сазнањима федералних органа унутрашњих послова, од краја 1966. текло је „организовано деловање одређених непријатељских елемената“ из редова албанске народности: „*Смишљено су расириривали незадовољство, националну мржњу и непријатељивост међу националностима и народностима и ширили иредентистичку пропаганду. Досадашњи подаци указују на постојање шире идеалне делатности иредентиста на подручју Покрајине која представља континуирану радаријих идеалних организација. Дискусије о уставним амандманима искористили су непријатељски елементи да на ширем фронту испоље своје претензије, зашире међународне односе и тиме створе поодну атмосферу за своју активност. Иредентистички елементи албанске народности иницијали су да се треба борити за републику и право на самоопредељење, јер ће се само на тај начин успети да се Косово и гео Македоније прикључе Албанији*“.⁴⁹

Атмосфера у покрајини почела је да се усијава 16. октобра 1968. када је мања група омладине (око 200 средњошколаца) у Пећи тражила одвајање Космета од Југославије и клицала Титу и Фадиљу Хоџи, што је коинцидирало са завршним састанком Комисије за уставна питања. Два дана касније (18. октобра) на седници Комисије коначно су утврђени нацрти уставних амандмана за измену републичког Устава. Нису прихваћена четири покрајинска захтева: једнак број посланика у Већу народа као и републике, набрајање покрајина као саставних јединица Федерације, промена назива Статута покрајина у Устав и промена имена у Социјалистичку Аутономну Покрајину.

Одмах је уследио одговор: масовне демонстрације почеле су 28. новембра 1968. у готово свим већим градовима на Косову, као и у Тетову и Гостивару у Македонији. Албанци су јасно истакли захтев да

⁴⁸ *Jugoslovenski federalizam*, II, 553.

⁴⁹ Информација Службе државне безбедности Савезном секретаријату за унутрашње послове поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, Архив Југославије, фонд Савезно извршно веће, 559–926.

Косово постане република. Тражени су устав, отцепљење и уједињење подручја на којима живе Албанци, а сада се клицало Енверу Хоџи. Окосницу демонстрација чинили су албански студенти и ђаци, па је очигледна намера организатора да се изведе паралела са студентским немирима у целом свету. Иако су демонстрације биле масовне и сепаратистичке, Тито је на конференцији за новинаре у Јајцу поводом 25 година АВНОЈ-а минимизирао њихов значај, истичући да је то „мањи дио омладине и студената, који су разбијали излоге као што то чине на Западу, или готово у свим земљама. Мало ко нема таквих случајева“.⁵⁰ Тито је критиковао и оне „који још живе у старим сферама“ и који нису задовољни што сви „народи и народности“ имају једнака права: „*Сага је све свршено и мислим да би било вријеме да се то не напнеже сувише*“.⁵¹

Демонстрацијама албанских студената промовисан је нови, „модернији“ принцип борбе за независност Косова. Уместо архаичних качачких заседа и препада, Албанци ће од те године све више користити методе и паролe политичке борбе примереније светским кретањима. Тако је 1968. употребљена маска генерацијског бунта, а у наредној фази, све до краја 20. века, користиће се паролe о „заштити људских права“ и „самоопредељењу народа“.⁵²

Мада су албански функционери осудили демонстрације, искористили су прилику да изнесу што више захтева у корист остварења шире аутономије у односу на Србију. Само месец дана касније, избрисана је „Метохија“ из службеног назива Покрајине, заставе суседне Албаније почеле су да се вијоре широм Косова; укинут је назив „Шиптари“ и уведено је јединствено име „Албанци“. Уставни амандмани из 1971. били су преломан корак у конституисању покрајине са овлашћењима републике. Пошто је Србија и даље посматрана као „потенцијално унитаристичка снага“, њене две покрајине добиле су много ширу аутономију: извршну, законодавну и судску власт; све се отвореније говорило да су покрајине „конститутивни елемент југословенског федерализма“. Тако је почела „златна деценија“ (1971–1981) косовских Албанаца која је за последицу имала нагли и убрзани наставак смањења српске популације.⁵³

⁵⁰ Наведено према: Предраг Марковић, *Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968*, Историја 20. века, 1–2/1999, 170.

⁵¹ *Тишо – сѝроѝо ѝоверљиво*, 258.

⁵² П. Марковић, *СДБ и албанске демонстрације на Косову 1968*, 170.

⁵³ М. Brudar, *Nada, obmana, slot*, 16.

На почетку осме деценије 20. века неколико догађаја јасно је показало каква ће политика бити вођена према Србима. Исељавање под притиском добило је на замаху после Брионског пленума и пада Александра Ранковића. Са снажењем сепаратистичке косовске бирократије, иза које је стајала теза о етнички чистом Косову, све су били видљивији разни облици притисака за исељавање из Покрајине. Показао се узалудним отпор дела кадрова који су видели куда води продор албанског национализма.

Покушаји да се у покрајинским институцијама укаже на погоршавање положаја српског народа брзо су елиминисани. Први јавни захтев за заштиту националних права и личних слобода Срба и Црногораца истакнут је на 28. седници Покрајинског комитета СК Косова, одржаној јуна 1971. Уводничар Лазар Вујовић говорио је о миграцији српског и црногорског становништва, нарочито са села, коју су подстицали екстремни елементи. И више чланова ПК, Срба и Црногораца, говорило је о очигледним притисцима албанских националиста, захтевајући да се на одговорност позову сви они који су се толерантно односили према таквим појавама. Милош Секуловић, члан покрајинског Уставног суда, тражио је да се у политички систем уграде такви инструменти који ће спречити свако нарушавање равноправности, а упозоравао је и да се активност албанских сепаратиста не може замењивати тезом о деловању српског и црногорског национализма. Новица Стојановић, члан секретаријата ПК, указао је да резултати последњег пописа показују да је дошло до стагнације Срба и до значајног смањења Црногораца и Турака.⁵⁴

Ти захтеви наишли су на жесток отпор великог броја чланова Покрајинског комитета албанске народности који нису прихватили да постоји мајоризација и исељавање мањинског народа. Помоћ су добили и од једног Србина. Срећко Трифуновић, секретар ОК СК Косовске Митровице, упитао се зашто да се „забрињавамо што опада број Срба? Још је опасније да се сви ти појединачни случајеви одлазака подигну на општи степен и изгради теза о општем притиску на Косову према Србима и Црногорцима“. Онда је Фадиљ Хоџа закључио да је миграција народа Косова природна.⁵⁵

Ипак, на крају седнице закључено је да појава притисака има и да ће се Савез комуниста Косова ангажовати на њиховом отклањању. Закључци 28. седнице ПК остали су мртво слово на папиру, а људи који су тражили да се по њима поступи брзо су уклоњени из Покрајинског комитета и са других важних функција.

⁵⁴ Исто, 17.

⁵⁵ Исто.

Други покушај учинили су крајем исте године студенти српске и црногорске националности на Приштинском универзитету. Да би спречили различите и све учесталије облике националног надгласавања и обезбедили минимум својих права, самоиницијативно су организовали скупове на факултетима. На збору студената Правног и Економског факултета са наставе на српскохрватском језику, 3. децембра 1971, усвојени су закључци у 10 тачака и упућени руководству Југославије. У закључцима је, поред осталог, стајало да су студенти Срби и Црногорци већ неколико година „изоловани од друштвеног, јавног и политичког живота“. Ангажовање им је онемогућено „различитим облицима националног надгласавања – мајоризације“. Због тога су захтевали да буду паритетно заступљени у самоуправним и представничким органима факултета и Универзитета. Студенти су били огорчени и због избацавања грба Србије са свих печата Правног и Економског факултета, као и због одлуке да се из диплома брише назив „СР Србија“.⁵⁶

На скуп одржан 6. децембра на Правном факултету упада група Албанаца и избија туча. Милиција интервенише тек када су нападачи отишли и приводи групу претучених студената Срба! Затим су реаговали Универзитетски и Покрајински комитет СК: скупове српских студената окарактерисали су као „политичку диверзију“, а приштински СУП је „у циљу успостављања реда и мира на Универзитету“ поднео пријаве против 13 студената којима је судија за прекршаје изрекао казне од 30 до 60 дана затвора. Против новинара *Полиџике* и *Вечерњих новости* који су извештавали о овим догађајима подигнута је оптужница због ширења лажних вести и узнемиравања јавности, али се касније одустало од оптужнице. Председник и секретар ПК СК Косова, Махмут Бакали и Михаило Звицер, оценили су студентске захтеве као „националистичку и антисамоуправну диверзију“.⁵⁷

Кључном за даљу будућност Срба показала се 33. седница ПК СК Косова, одржана 25. децембра 1971. Михаило Звицер је јасно ставио до знања да нема потребе за реафирмисање политике СКЈ (што је на 28. седници тражио Милош Секуловић) и поново је осудио студентске захтеве. Јово Шотра је, као и раније, упозоравао на „озбиљне манифестације“ албанског национализма, а Милош Секуловић је истицао да евидентно постоји проблем неравноправности српског народа и да се под утицајем „сепаратистичког национализма“ не спроводи политика СКЈ.⁵⁸

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто, 17–18.

⁵⁸ Исто, 18.

Први су реаговали Срби. Илија Вакић је Секуловићеву дискусију оценио као вид „опструкције и диверзије“, Душан Ристић је од Секуловића затражио самокритику, а Вук Шаљић његово искључење из ПК. Тако је Милош Секуловић, уз само пет гласова против, искључен из Покрајинског комитета. Две године касније (јуна 1973) из ПК је искључен и Јово Шотра „као један од носилаца контра линије која је део мрачних непријатељских снага“.⁵⁹ Пут да се на Косову доследно и несметано спроводи политика наметнута диктатом албанске већине, био је потпуно отворен.

После тога мало ко се усуђивао да косовским органима постава слична питања и од њих тражи заштиту. Покрајинске власти су од 1972. забраниле објављивање свих вести о притисцима и злочинима над Србима, уз образложење да се њиховим изношењем у јавност „распирује национална мржња и отежава борба албанских кадрова против албанског национализма“. Тврдило се да је то уопште „преувеличавање и непотребно драматизовање“, па се за иселјавање Срба и Црногораца говорило како је у питању економски мотивисан процес, иза којег не стоји никаква принуда.⁶⁰

Ипак, званична слика била је сасвим другачија, а томе су највише допринели „лојални“ Срби. Тако је Светислав Долашевић, покрајински секретар за унутрашње послове, у годишњем извештају за 1977. закључио да највећу опасност на Косову представљају српски и црногорски националисти: *„Националистички и шовинистички изредова српске и црногорске националности своју непријатељску делатност заснивају на тврђњи да нова уставна решења представљају сужавање права и угрожавање интереса српске, црногорске и друге националности. У том правцу они су ситне ексцесе, пољске шетње и друго настојали да прикажу као прилици од стране Албанаца и говоре о немогућности заједничкој животи и ојштанка“*.⁶¹

После одстрањивања непослушних српских политичара из Покрајине, српска квота намиривала се политичарима – каријеристима, људима без угледа. Опора стварност дала је за право Томиславу Секулићу који је писао да су „српско-црногорски кадрови заправо једни друге смењивали, прождирали и уништавали, све под будним оком, упутствима, усмеравањима и негом кадрова Албанаца, а на штету сопственог народа“.⁶² Тако се политички живот Срба на Косову и Метохији током читавог периода од краја Другог светског рата до побуне Албана-

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, 249.

⁶¹ Наведено према: М. Brudar, *Nada, obmana, slom*, 19–20.

⁶² Т. Секулић, *Сеобе као судбина*, Приштина 1994, 26.

ца из 1981. одвијао у оквирима КПЈ/СКЈ. Они који би довели у питање званичну политику у било ком домену били би одстрањивани са функција, из Партије а тиме и из јавног живота.

Држава у држави – Устав 1974.

Трећи устав социјалистичке Југославије био је најтоталитарнији у дотадашњој историји СФРЈ. Социјалистичка самоуправна демократија одређена је као „посебан облик диктатуре пролетаријата“; свако непосредно учешће грађана у избору њихов политичких представника је укинута; чак ни у таквим посредним изборима кандидовање није било слободно, већ су уставни монопол на истицање кандидата имали комунистички „народни фронт“ (ССРНЈ) и комунистички синдикат; укинута је и оно мало самосталности пословодства и радника; партијска ћелија одлучујуће је утицала на избор директора, као и на главне одлуке радничких савета у фабрикама; тржиште је замењено договорном економијом, односно политичком арбитражом функционера СКЈ; остаци приватног сектора нашли су се на жестоком идеолошком удару; морално-политичка подобност промовисана је као најважнији критеријум способности.⁶³

Устав је дефинисао Југославију као федералну заједницу шест равноправних република и две аутономне покрајине. Савезним уставом, као и републичким и покрајинским уставима који су донесени непосредно после савезног, покрајине су добиле у основи исте функције као и републике. Већ други члан Устава дефинисао је покрајине као „конститутивне елементе федерације у саставу СР Србије“, али у истом реду са свим другим републикама са којима „сачињавају СФРЈ“. И Устав Србије, полазећи од одредби федералног устава, констатовао је да су „аутономне покрајине у саставу СР Србије као што је СР Србија у саставу СФРЈ“. Основно уставно начело оба устава био је принцип договарања свих фактора федерације, у шта су равноправно укључена и одговарајућа тела аутономних покрајина поред, а не преко републике.

Државност покрајина била је више него наглашена. У случају да покрајинске власти не спроводе републичке законе, републичка влада једино је могла да о томе обавести одговарајући покрајински орган. О промени покрајинског устава одлучивала је Скупштина покрајине, а о промени Устава Србије у делу који би се односио на питања од интереса за републику као целину, Скупштина Србије морала је да добије сагласност покрајинских скупштина, које су давале сагласност и на

---

⁶³ Slobodan Antić, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd 2002, 56.

промену федералног устава. Председништва покрајина давала су и смернице за организацију „општенародне одбране“, а у случају рата руководила би одбраном на територији покрајине.

Осим начелних слабости Устава, на будуће односе утицала је „самоуправна пракса“, јер се и у нормативним одредбама, где се морало прецизирати како се шта мора спровести, остало на начелним тезама. Тако је принцип паритета у Федерацији, супротно Уставу, проширен и на низ подручја на која се није односио. Републичко-покрајински паритет проширен је и на избор амбасадора, што никада пре тога није важило за дипломатију, нити је постојало у Уставу. Исти паритет примењивао се и у Савезном извршном већу. Институција консензуса проширена је на области у којима такав начин одлучивања није био предвиђен. При таквом одлучивању, решења нису зависила од Устава већ од односа снага у политичком врху земље. Једна од највећих дугорочних слабости овог устава испољавала се у односу република према федерацији и у домену кадровске политике. Републике су у федералне органе слале углавном оне људи који су били у мањини у матичним републикама, али нису могли да буду политички потпуно елиминисани. Федерални врх је више био дебатни клуб него извршно руководство.⁶⁴

Устав из 1974. показао је да је Југославија остала партијска држава, јер је бољшевичко наслеђе и даље било доминантно. Политичка моћ СКЈ није умањена, а општа друштвена стагнација била је очигледан доказ да дестаљинизација није изведена до краја. Сламање „државног етатизма“ у Федерацији пропраћено је „његовим устоличењем“ у републикама и покрајинама; процес „одумирања државе“ који је снажно покренуо Кардељ, довео је до разградње Југославије. Сви процеси реформе друштва и политичког система пресецани су у зачетку, а партијски комитети и даље су били центри неприкосновене политичке моћи.⁶⁵

Како закључује Војин Димитријевић, овај устав је био „слика свога времена“ и није ни могао да буде другачији. Он је комунистичкој олигархији омогућио да директно пређе из унитарне партијске државе у конфедерацију партијских држава. Осим што није било демократије, у овом уставу није било ни трага о људским правима и грађанима као индивидуалним категоријама политичког система – све је подређено колективу „самоуправног социјализма“ и стављено под његову пуну контролу.⁶⁶

⁶⁴ D. Jović, *Jugoslavija*, 229.

⁶⁵ Љ. Димић, *Србија у Југославији*, 441.

⁶⁶ V. Dimitrijević, *Sukobi oko ustava iz 1974*. У: Srpska strana rata, priredio Nebojša Popov, Beograd 2002, II, 32–33.

Србија је посредном дефиницијом покрајина промовисана у федерацију са елементима конфедерације. Република је, као суверена држава, била ограничена само на тзв. уже подручје. Тако је двострука федерализација, то јест двострука деоба суверенитета одмах довела до блокаде политичког система. Покрајине су не само уставном дефиницијом већ и читавом конституцијом система власти (законодавне, извршне и судске) потпуно комплетирали свој суверенитет.

Албански назив за територију Косова и Метохије („Косова“) јесте турско-албанског порекла, а потиче од „косовског вилајета“. На тај начин се дуго година наметала свест о албанском карактеру овог простора. То је и превладало уставним решењем из 1974. када је покрајина названа Косово. Реч „Метохија“ је избачена јер српска реч „метох“ значи манастирски посед. Аргументација за уклањање Метохије из назива покрајине нађена је у томе да овај термин обухвата само крајеве у сливу Пећке и Дечанске Бистрице. Аргумент је био и то да у албанском језику не постоји термин „Метохија“ већ термин „Дукађин“ па би прикладније име било „Косово и Дукађин“.⁶⁷

Тако после 1974. године, када је Србија практично изгубила све ингеренције на Косову, српском народу није преостало ништа друго него да или иде са Косова или пристане на подређен положај. Принципима мајоризације, националног кључа и двојезичности, толерисањем албанског насиља над Србима, пре свега у сеоским срединама, косовска власт је добила отворен антисрпски карактер. Забележени су чак и случајеви када је из буџета Скупштине Косова финансирана куповина српских имања.⁶⁸

„Плава књига“

Са веома разрађеним начелним одредбама и ставовима, позитивно уставно право ипак није разрешило нека крупна питања функционисања правног система и положаја „СР Србије“. Веома је лако био уочљив феномен разлагања Србије на три дела док су се остале републике, посебно Босна и Херцеговина, све више унитаризовале. Зато је Председништво Србије, са Драгославом Марковићем на челу,⁶⁹ већ 16.

⁶⁷ Милош Несторовић, *Етногеографски проблеми Косова и Метохије*, Глобус, 33/2008, 175.

⁶⁸ М. Brudar, *Nada, obmana, slom*, 19.

⁶⁹ Драгослав Марковић (1912–2005). Једна од најистакнутијих фигура српског комунизма, учесник Другог светског рата. Најважније функције: 1960. изабран за члана Извршног комитета Централног комитета СР Србије; од 1963. до 1967. био је амбасадор СФРЈ у Бугарској; 1967–1969. обављао је функције председника Републичког већа Скупштине Србије и председника Уставне комисије Србије; од 1969. до 1974. био

јануара 1975. покренуло иницијативу да се размотре питања уставног конституисања републике, са посебним освртом на остваривање функција од интереса за Србију као целину. Донесена је одлука да се сачини једна критичка анализа, касније позната као *Плава књиџа* (по боји корица). У питању је био само „критички инвентар“ већ уочених проблема. Одлучено је да припрему материјала преузме група за друштвено-политички систем Председништва Србије и формира своју радну групу. Њен председник био је Најдан Пашић.⁷⁰

Материјал о положају покрајина у Србији, под насловом *СР Србија и аутономне покрајине у њеном саставу – уставни положај и пракса*, био је готов у другој половини децембра. Материјал је био обиман и изузетно детаљан. Најважније оцене тичале су се рада републичких институција: Скупштина Србије вршила је своје функције само као орган ужег подручја Републике, иако је била састављена од делегата са целе територије. Слична ситуација била је и са Председништвом републике које је само по форми деловало као орган који представља целу Србију. Ништа боље није било ни у раду Извршног већа, републичких органа управе, Врховног суда, републичког јавног тужилаштва, републичких савета, образовању и култури, јавном информисању. Покрајине су биле институционално организоване за односе са иностранством и међународну сарадњу на исти начин као и Република, а републички органи ни на који начин нису били у могућности да прате која се питања из области односа са иностранством разматрају у покрајинским органима, а није постојала ни пракса информисања републичких органа о изузетним ставовима и донесеним одлукама.

Највећи проблем представљало је питање „народне одбране“, јер су покрајински органи сматрали да начелни ставови републичког устава о организовању територијалне одбране морају законом да буду врло рестриктивно утврђени, како би се уредила сарадња републичких и покрајинских штабова.

По мишљењу републичких органа морали су да постоје одређени односи субординације, да би се обезбедио интерес Републике као целине и реализовала уставна одредба о јединственим припремама за одбрану и организовање општеномодног отпора на територији целе републике. Сматрало се да се тако једино и може обезбедити одговор-

---

је председник Скупштине СР Србије, а 1971–1974. члан првог Председништва СФРЈ. Када је 1974. уведена функција председника Председништва СР Србије, први је обављао ту дужност до 1978. Потом је био председник Савезне скупштине СФРЈ (до 1982) и председник Председништва Централног комитета СКЈ од 1983. до 1984. године.

⁷⁰ *Plava knjiga*. Navedeno prema: Mirko Đekić, *Upotreba Srbije*. Optužbe i priznanja Draže Markovića, Beograd 1990, 123.

ност Републике као државе у припреми народне одбране у целини: „Ако није обезбеђено остваривање јединственог система народне одбране на целој територији Републике, неизбежно се поставља питање да ли Република као држава постоји на целој својој територији“.⁷¹

Закључено је да слабости у конституисању Републике могу да имају далекосежне негативне последице. Оне су виђене у: изграђивању три недовољно усклађена правна система који се све више међусобно удаљују; јачању тенденција ка територијалном затварању, „насупротив слободне самоуправне интеграције“; настајању значајних разлика у систему образовања и затварању информативне делатности, културних и спортских активности искључиво у територијалне оквиру покрајина; начину на који се у пракси остварују функције Републике у Федерацији, у условима недовољне информисаности делегација међу којима не постоји ни формално, ни неформално усаглашавање ставова.⁷²

На седници Председништва Србије од 24. јуна 1976, чланови Председништва су информисани да радна група ради на припреми и изради материјала који ће послужити као основа за дискусију о „проблемима уставног конституисања Републике“. Драгослав Марковић је о материјалу записао: „Из њега се јасно види у којој мери је ишшање конституисања СР Србије као државне заједнице, као Републике дошло у један уставно-правни и фактички реални хорсокак. Знало се да су многа уставна решења недоследна, противречна. Очекивало се, међушим, да ће на основу реалних односа ствари ићи позитивним правцем. Али развој је ишао у супротном правцу. Треба видети како из такве ситуације изаћи. Она је већ почела да рађа озбиљне политичке и друштвене проблеме, да похрањује националистичка расположења. Чини ми се да су то почели сви да осећају и да помало страхују од тога“.⁷³

Марковићев експозе за Скупштину Србије разматран је на седници Председништва Србије 21. децембра 1976. и усвојен је без већих примедби: „Било је доста нервозе око тога, јер се очекивала евенчуална реакција из покрајина, због тога што сам ја отворио јавно ишшање конституисања СР Србије као јединствене државне и друштвено-политичке заједнице. Синоћ ме звао и П. Стамболић ишшајући се какве ће бити реакције. Забринут је био и Најдан Пашић. Заступао сам мишљење да без обзира на ошпоре, не можемо ићи без тога у Скупштину“.⁷⁴

Драгослав Марковић је експозе у Скупштини Србије поднео 29. децембра 1976: „Ток седнице био је врло добар. Учесћујући у дискусији Иван Стамболић, Зија Муљхаџа, Жика Ковачевић, Стојан Милетић,

⁷¹ Исто, 147.

⁷² Исто, 173.

⁷³ Dragoslav Marković, *Život i politika 1967–1978*, II, Beograd 1987, 307.

⁷⁴ Исто, 309.

Рајко Јечменица са добро припремљеним исцртањима допринели су да све брже добро. Сам експозе, по првим реакцијама, наишао је такође на добар пријем. И ја лично задовољан сам“.⁷⁵

Ипак, оптимизму није било места. Иако није тражено да се мењају уставна решења већ да треба постићи политички договор о тумачењу и примени уставних норми, уследиле су жустре реакције руководства српских покрајина.

Едвард Кардељ је подржао српско руководство, што се види из разговора који је имао са Марковићем и Тихомиром Влашкалићем 13. јануара 1977: „Он у потпуности дели наше мишљење и сматра да се морају изграђивати чисти односи, да се не може на мала врата ићи на претварање аутономних покрајина у републике, а ако се то жели – то треба оставити отворено (а разуме се да то није реално и могуће). Сматра да посебно треба оставити тежиште на оно што представља атрибути републичке државности и да се никако не сме учинити уступак око Закона о народној одбрани и командовања. Инсистирао је на томе да се договоримо око уступка и уилашио се да се проблем пребацује на југословенски ниво. Уверен сам да је и лично свестан сопствене одговорности за многе недоследности у успостављеним решењима, те се стога у разговору често враћао на невољне услове и националистичку еуфорију у којима се радило на Уставу“.⁷⁶

Слично је размишљао и Стане Доланц, па је српско руководство оптимистички процњивало даљи развој ситуације, јер је веровало да се све више схватало како се равноправност у Југославији не може остваривати у условима неравноправности за српски народ.

Наредни разговор са Кардељем, Марковић и Влашкалић имали су 24. фебруара 1977. Кардељ је и даље подржавао српско руководство, али је био свестан и свих негативних последица за Србију и Југославију. Инсистирао је на претходним припремама и политичким разговорима, али је истицао да главну битку мора да води српско руководство: „Чини ми се да он много зазире од расправе о томе на југословенском нивоу. Сматра да ће се друге републике држати незаинтересовано и пасивно, да ће сличан став имати, бар у овој фази, и друге Тито. Истиче и наглашава одговорност органа у Федерацији који су аутомајски и у нормативном погледу и у свакодневном општењу изједначавали републику и аутономне покрајине, сувројно духу уставних решења“.⁷⁷

Из покрајина је одмах тражена партијска расправа иако се радило о државним проблемима: „Тек на Председништву ЦК Србије

⁷⁵ Исто, 315.

⁷⁶ Исто, 320.

⁷⁷ Исто, 333.

показује се дубина сјорова и разлика у тумачењу управо донећој Устави, жешћина у изношењу ставова. Разговор убрзо прелази у најаде на људе. Иницијаторе и ауторе Плаве књије требало је проласити за српске националистје, окривити их за скретање са јаршијске линије“.⁷⁸

Доста ватре било је и на састанку ЦК СК Србије 30. јуна 1977. Најгласнији је био Махмут Бакали који је тражио осуђивање и идејно-политичку дисквалификацију материјала Председништва Србије. Придружио му се и Милош Минић, „који је покушао да уђе у идејно-политичку анализу самог материјала „извесне радне групе“ и тражио расправу и заузимање ставова о њему. Алимпић је био одмеренији и тражио компромис. Стеван Дороњски, на изглед одмеренији и умеренији, био је у суштини најискључивији“.⁷⁹

Материјал се нападао „зато што разматра проблематику само са једног – државног, уставно-правног аспекта, што на остваривање јединства не гледа у контексту целине самоуправног развоја, кроз процес самоуправног удруживања, што не поклања пажњу питањима идејно-политичког јединства“. Најгласнији у осуди „великосрпског национализма“ били су Минић и Дороњски.

Тако су превладале политичке оцене да материјал Председништва Србије није прихватљив за уређивање односа у републици, јер није био доследно на курсу остваривања уставних начела и његових норми. Развијање социјалистичке самоуправне аутономности и јачање заједништва у Србији требало је остваривати „на курсу развијања социјалистичког самоуправљања, потискујући и централистичке и партикуларистичке тенденције“. Главни правац јачања јединства Србије и аутономије покрајина требало је остваривати удруживањем рада и средстава и самоуправним споразумевањем и договарањем.⁸⁰

Драгослав Марковић је мислио како је најважније да је материјал ту, да је проблем отворен: „Сви признају, дакле, постојање проблема. Проблем је отворен у Титоово време. О њему се разговара сада. Све друго је мање важно. Може се осироваити дејал, може се доводити у сумњу појединост. Постојање проблема не може нико ни да покуша да негира. Нико није имао илузија да је само остављање питања довољно да би проблем био и решен. Предстоји дуи, стирљив рад на убеђивању, договарању, сирозумевању, уз јуну шолеранћност и сиремност и на усћуйке и на ком-

⁷⁸ Ivan Stambolić, *Put i bespuće*, Beograd 1995, 66. – Тако је, како истиче Стамболић, две пуне године (1977. и 1978) *Плава књија* била предмет многобројних и тешких расправа на републичко-покрајинским релацијама. Она је стављена у функцију долазећих партијских конгреса, делегатских избора и заузимања позиција у власти. (Исто)

⁷⁹ D. Marković, *Život i politika*, 367.

⁸⁰ Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985*, Zagreb 1986, 82.

*промисе. Разуме се, у томе се може ићи до извесне границе, до границе која неће значити највишање начелних позиција и одређења. Нека решења боље је и одложити него се сложити са начелно неприхватљивим компромисима“.*⁸¹

На крају је Петар Стамболић, на челу делегације Председништва ЦК СК Србије, 17. марта 1978. о овим питањима разговарао са Титом. Посебно су наглашена питања која су била у вези са уставним конституисањем и изградњом СР Србије као државе. Најважнија спорна питања била су: 1) недефинисаност неких односа и неодговарајућа пракса у кадровској политици: „О томе ко ће заузети водеће место у Републици или у име Републике у Федерацији, учествују и покрајине, док руководећи орјани у Србији немају утицаја на кадровску политику у покрајинама“; 2) посебно је истакнут Закон о народној одбрани: „Уколико би се усвојио предлог покрајина да у рату нема везе између команде ужег подручја и покрајина, индиректно би прихватили да је у рату СР Србија лишена својих основних функција. То би имало негативну политичко дејство које би непријатељ могао да користи“.⁸²

Конкретнијег резултата није било: „Важно је непрекидно то питање држати отвореним и на дневном реду“.⁸³ Расправа о Плавој књизи завршена је тако што је заузет став као да она и не постоји.

После Плаве књиге српско руководство је почело да стидљиво проговара и о економском заостајању Србије. Тако је Иван Стамболић, као председник републичке владе (РИВ) говорећи на заједничкој седници савезних савета одржаној од 9. до 12. јула 1979. на Бледу, истицао како је Србија без покрајина испод југословенског просека развијености по свим показатељима, а у неким видовима развоја је и иза појединих република које су имале статус недовољно развијених. То заостајање је и веће него што се може ценити само на основу друштвеног производа: „У ранијим деценијама налазили смо се на нивоу или близу нивоа просечне развијености земље, док је услед поменутог заостајања које је испољено, нарочито у прошеклих десетак година, садашњи ниво већ знатније нижи од просека земље са тенденцијом даље заостајања“.⁸⁴

Стамболић је драматично упозоравао да Србија заостаје на виталним подручјима: „И динамика привредног раста у периоду од 1968. године до данас била је испод југословенског просека и има тенденцију даље успоравања. Суочени смо са успоравањем промена у структури привреде и становништва. Бројни развојни проблеми се намолилавају.

⁸¹ D. Marković, *Život i politika*, 369.

⁸² Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 719.

⁸³ D. Marković, *Život i politika*, 446.

⁸⁴ Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1979–1987*, Zagreb 1988, 14.

Учешће индустрије у стварању друштвеној производњи није нешто што је учешће индустрије недовољно развијених република и САП Косово. Стално заостајање у инвестицијама по становнику у дужем временском периоду, није допринело да се улагања у инфраструктуру, производњу сировина, изградњу енергетике, регулацију водних токова, хидромелиорационе радове, изградњу брана и акумулација за водоснабдевање, изградњу саобраћајница и друго, временски равномерније распореде, па су ради тога инвестиције у ове правце концентрисане у новијем периоду, погоршавајући ефекте у односу на доходак и запосленост и обарајући ефективност ионако ниској нивоу инвестиција“.⁸⁵

Побуна 1981.

Уставне промене биле су свакодневно горуће питање у Србији, независно од политичких руководстава чије су се намере разликовале у методама. Неодрживост уставних решења из 1974. када су фактички од једне створене три државе на територији Србије, била је евидентна, а од распореда политичких снага у федерацији зависио је и темпо борбе за државност Србије.

Албанци су Титову смрт схватили као дуго чекану прилику за остваривање својих планова. Побуна је почела 11. марта 1981. у седам сати увече, у мензи студентског дома у Приштини, због „квалитета исхране“. Из мензе демонстрације су се пренеле у центар града, где је код Албанолошког института дошло до сукоба са полицијом. Студенти су се повукли, а југословенска јавност је 12. марта обавештена, међу последњим вестима у централном Дневнику, о „изгредима групе студената“ у Приштини.⁸⁶

Прве оцене биле су да се ради о демонстрацијама са социјалном позадином и сматрало се да је „епизода“ завршена. Питање политичке одговорности покрајинског руководства јесте брзо отворено, али је одмах било уочљиво настојање да се за све окриви „спољни непријатељ“ и да се на тај начин умањи лична одговорност. Појединачни покушаји једног броја кадрова на седници Покрајинског комитета СК 13. марта да се почетак демонстрација осветли на прави начин одбијени су и грубо игнорисани са образложењем да за такву оцену нема аргумената: „Било је разлика у томе: да ли је карактер демонстрација економски или политички; ко су организатори и носиоци непријатељских манифестација и парола; да ли постоји организовано деловање руководства Партије рада Албаније.

⁸⁵ Исто, 14–15.

⁸⁶ Како су шекли догађаји, НИН, 12, април 1981, 9.

*То је један од разлога што је СК Косова скоро излазио из опортунистичке позиције“.*⁸⁷

Албанске демонстрације у Приштини 1981

Као логичан одговор, уследио је још већи удар демонстраната 31. марта, 1. и 2. априла 1981. када ситуација постаје све напетија, а демонстранти све агресивнији. Тада су у Приштину ушле прве јединице ЈНА које су преузеле обезбеђење јавних зграда и стратешких тачака у граду и суседним општинама. После увођења ванредног стања у Приштини и околини (2. априла) и сламања побуне, нешто се морало предузети. Крајњи циљ демонстрација било је дестабилизовање Југославије и прикључење Косова Албанији.

Албанска побуна из априла 1981. условила је да косовско питање постане проблем целе Југославије. После Титове смрти владајући врх, у страху од могућих неконтролисаних дезинтеграционих процеса, желео је да учврсти постојеће стање како не би угрозио сопствени опстанак на власти. Због тога је, за разлику од 1968. године, руковод-

⁸⁷ *Оцене и ставови Покрајинског комитета СК Косова од 23. октобра 1987, Борба, 30. октобар 1987, 5–6.*

ство земље на албанске демонстрације гледало као на драстично ремећење постојећег стања и оценило их је као „контрареволуционарне“ и опасне за поредак и опстанак Југославије. У овим демонстрацијама и у илегалном покрету после тога, величан је догматски режим Енвера Хоџе, са његовим ретроградним маоистичким учењем. Због догматизма српског и југословенског политичког врха, међутим, тај покрет је назван „контрареволуција“, уместо да је пред целим светом био приказиван као покрет коме је идеал најцрња и најзаосталија комунистичка диктатура на свету.⁸⁸

Када је побуна сломљена, Фадил Хоџа је 3. априла осудио демонстрације и југословенској јавности послао поруку да ће Албанци сачувати братство и јединство: *„Ово није наш први сусрет са национализмом, шовинизмом и преденџизмом. Не ћучемо се први пут са њима. Они су добро знани непријатељи социјализма и самоуправљања. Они су били међу главним непријатељима наше народно-ослободилачке борбе и револуције, ослонац и сарадник фашистичких окупатора. Не дамо ми да ико окаља образ Албанаца, да окаља братство и јединство, ту светлу тековину наших народа. Албански народ, као и српски, црногорски и сви други, чуваће га као зеницу свога ока. То је вечни завет нас комуниста, Титових сабораца, свих поштенних људи“*.⁸⁹

Затим је Стане Доланц, члан федералног партијског Председништва, 6. априла одржао конференцију за домаће и стране новинаре на којој је стидљиво проговорио о правом карактеру албанских демонстрација. Одговорност је пребацио на иностране центре („иза тога стоје најреакционарније снаге света, и фашистичке и најдогматскије“) који су желели дестабилизацију Југославије; минимизирао је и број учесника демонстрација, говорио је о томе да су у појединим градовима сами становници разбили демонстрације и да је стање већ стабилизовано: *„Мислимо да је на Косову већ дошло до великог општењења и оних заведених људи и да се ситуација суштински мења, да су Савез комуниста Косова, Социјалистички савез Косова и све организоване самоуправне снаге Косова у офанзиви која ће политичким средствима до краја да нормализује све што се на Косову у овим данима догађало“*.⁹⁰

Југословенска јавност је врло споро и веома селективно обавештавана о догађајима на Косову. Политичка елита се правдала да је у питању било несналажење а не жеља да се прећути тешка ситуација. Када су, међутим, новинари Телевизије Београд, „Политике“ и „Борбе“ инсистирали на својој обавези да о свему објективно извештавају,

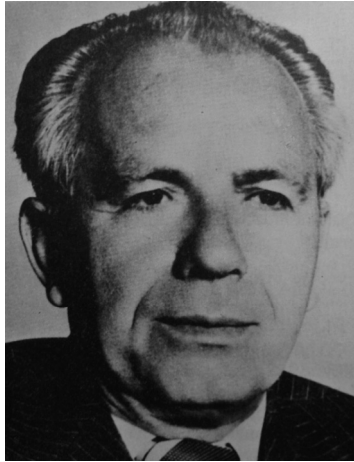
⁸⁸ П. Марковић, *СДБ и албанске демонстрације на Косову 1968*, 170.

⁸⁹ *Како су текли догађаји*, НИН, 12. април 1981, 9.

⁹⁰ *Хоћемо да кажемо све*, НИН, 12. април 1981, 14.

дobili су више него циничан одговор од Драгослава Марковића: „Одмах се пошавља пишање, које сам им и сам упутио: који су кришери-јуми по којима се одредељује да о једној ствари пишу, а о другој не, како и на основу чега врше избор тема и случајева? Пишао сам и зашито нису обавештавали јавности и о својим партијским саставницима. Ту долазимо и до једног пишања које заслужује да буде шире и детаљније разматрано. Наиме, о извесном, по мом уверењу, поједином схватању, о средствима јавног информисања као самосталној, слободној, изван и изнад друштва и социјалистичкој система самоуправној 'свесној друштва'“.⁹¹

На заједничкој седници Председништва СФРЈ и Савезног савета за заштиту уставног поретка 29. априла 1981, Лазар Колишевски је истакао да је политика Албаније било једно од најзначајнијих изворишта „националистичке еуфорије“ али не и једини узрок. Колишевски је говорио о пропустима руководећих снага, политичкој употреби „реакционарне тезе – Слаба Србија, јака Југославија“ и стварању „мамутског Универзитета“ у Приштини који је имао 51.000 студената.⁹²

Фадил Хоџа

Албански политичари „прихватили“ су део одговорности. На седници ПК СК Косова, одржаној 5. маја 1981, Фадил Хоџа је тражио „комунистичку расправу“ и једни покушао да разбије „ћутљиву слеђеност“ која је већ у самом почетку кочила процес диференцијације. Хоџа је посебно тражио одговорност просветних радника и албанске интелигенције: „Зашито се неки најугледнији људи не изјасне? На две столице се не може седети више“.⁹³

⁹¹ Косово као повод, НИН, 26. април 1981, 10.

⁹² Наведено према: В. Petranović–М. Zečević, *Jugoslavija*, 1267.

⁹³ Милан Милошевић, *Узроци, последице, одговорности*, НИН, 10. мај 1981, 10.

На средини ове седнице Махмут Бакали је понудио оставку због, како је рекао, „личне политичке одговорности коју осећам за створено стање“, али је и подсетио како му је у Председништву ЦК СКЈ речено „како није време за оставке“. У даљој расправи његову оставку нико ни индиректно, а посебно не директно није ни споменуо! Синан Хасани, најпознатији „Југословен“ међу косовским политичарима, чак је рекао да се „неким појединачним оставкама“ проблем не може решити. Ипак, „негде око 22.30“ Бакалијева оставка је усвојена, а за новог партијског шефа Косова изабран је Вели Дева.⁹⁴ Са места ректора Универзитета отишао је месец дана касније Газменд Зајми. У јуну је и Цавид Нимани поднео оставку на место председника Председништва Косова, али не због личног осећања одговорности него по захтеву Председништва СФРЈ. Затим је Бакали искључен из Савеза комуниста, јер је ухаћен у криволову!

У августу 1981. реконструисан је Покрајински комитет из којег је отишло 12 старих чланова, међу њима и Бакали и Нимани: *„Међу њим, ни однос снага у постојећем Председништву које је водило расправе о томе, нији политичка клима и расположење није било такво да се диференцирано расправља о појединачној и колективној одговорности, па се ишло логиком 'ипак ваља нешто променити'.* Али није се ишло на израву диференцијацију која долази од кријеријума стварне одговорности“.⁹⁵

Нови Покрајински комитет оценио је да се комунисти Косова нису у довољној мери „енергично, конкретно и ефикасно супротстављали националистичким и иредентистичким тенденцијама“. Сви смењени чланови ПК-а распоређени су на нижа, али значајна радна места. Тако су политичку акцију против албанског сепаратизма водили управо они који су морали да носе одговорност, а од стране југословенског политичког врха није било инсистирања да се „иде другим смером“. Бакали јесте отишао, али је на његово место дошао Вели Дева, челник косовских комуниста у време демонстрација 1968. кога је Бакали заменио 1971. године! На најодговорније функције у Покрајини још су дошли: Али Шукрија (председник Председништва), Илија Вакић (председник покрајинске скупштине), Риза Сапунџија (председник покрајинског Извршног већа), Азем Власи (председник Социјалистичког савеза) и Шефхет Јашари (председник Већа савеза синдиката Косова).⁹⁶

⁹⁴ Исто, 11.

⁹⁵ Оцене и ставови Покрајинског комитета СК Косова од 23. октобра 1987. Наведено према: *Основна грешка – замањена линија идејној разграничења*, Борба, 30. октобар 1987, 5.

⁹⁶ Исто.

Непосредно после сламања побуне, када је питање диференцијације и одговорности требало поставити на прави начин, доминантан утицај имали су управо они кадрови који су били најодговорнији за насталу ситуацију. Одмах се наступило са тезом да диференцијација подразумева само јасну линију разграничења између „наших и непријатељских“ снага. Као главни аргумент, истицана је чињеница да се нико од људи у политичком руководству није нашао у непосредној вези са организаторима демонстрација и да су сви осудили нереде као „отворени непријатељски акт“. Тако се свесно наметао први утисак да нема грешака, да је најбитније јачати фронт против непријатеља, да је „ствар завршена“ тиме што су људи на до тада најодговорнијим функцијама поднели оставке. Оријентација на смиривање стања, непостојање и одуговлачење утврђивања одговорности руководећег кадра за све оно што се догодило 1981. године постао је начин живота у политичком миљеу Покрајине. Тако је дошло до продора не само национализма, већ и фамилијарности и непотизма у кадровској политици.⁹⁷

Многе недоследности пратиле су реакцију на албанску побуну на свим нивоима власти. Исељавање Срба и Црногораца први пут је на највишим партијским форумима признато као проблем. О исељавању је најпре говорено на седници Покрајинског комитета СК Косова (5. маја) а одмах затим, у алармантној форми, на седници Централног комитета СК Србије (6. маја). Међутим, већ дан касније на 20. седници ЦК СКЈ, посвећеној догађајима на Косову, нико није говорио о исељавању, чак ни српски функционери. У закључцима, исељавање није ни споменуто.⁹⁸

Југословенски партијски врх ипак се одлучио на озбиљније политичко ангажовање. На седници Централног комитета СКЈ, одржаној 17. новембра 1981, усвојена је *Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, брaнства и јединства и заједничтва на Косову*. Пре него што је усвојен, овај документ је доживео низ верзија. Проблем Косова смештен је у међународно окружење, у контекст конфронтације великих сила и војнополитичких блокова око сфера интереса и утицаја, као и мешања у унутрашње ствари појединих земаља, па тако и у питања југословенских државних граница. У Платформи се говорило и о историјату борбе за права албанске националне мањине, почев, наравно, од политике „великосрпске буржоазije“, па преко Брионског пленума.

Српску јавност ипак су охрабривали веома јасни ставови да је политика руководства Косова отворила простор за деловање национа-

⁹⁷ Исто, 6.

⁹⁸ Славољуб Ђукић, *Зашићо је занемарено исељавање*, НИН, 28. јун 1987, 15.

лизма, да је толерисала стварање нових разлика између Срба и Албанаца, да ништа није учинила како би зауставила исељавање Срба и Црногораца, да је запостављено заједништво, да је извршена албанизација Покрајине и подржавано схватање како је национална афирмација заправо социјално-психолошка хомогенизација свих Албанаца по сваку цену, без обзира на дугу историју заједничког живота.⁹⁹

Што се тиче права Албанаца у Југославији, речено је следеће: *„Као израз промене и развоја друштвеног карактера националне равноправности и друштвеног положаја народности у условима социјалистичког самоуправљања, услови од 1963. године установили су назив народности уместо националне мањине. Нови назив изражава праксу и став социјалистичке самоуправне Југославије да се национална права народности не свode на класична мањинска права (у култури, просвети и слично) какав је углавном случај у тошво свим другим државама, где се гарантују нека демократска права националних мањина. Припадници националних мањина, на чију иницијативу је дошло до промене у назив народности, тиме су још више изражавали, потврђивали и наглашавали да припадају земљи и заједници у којој живе“.*¹⁰⁰

Временом је ова Платформа почела да ужива углед најцеловитијег приказа околности у којима је настала контрареволуција на Косову и идеја „Косово – република“. Платформа је проговорила и о стратегији интернационализације албанског питања, али врло мало је речено о мерама и средствима које треба предузети како би се сузбила контрареволуција на Косову. Државним органима Покрајине остављене су све ингеренције, док су органи у Републици и Федерацији на располагању имали средства као што су „самоуправно удруживање“ и „доходовно повезивање“. У Платформи је доста пажње посвећено паролни албанских националиста о етнички чистом Косову, али је тај политички став могао само да послужи као начелно упозорење за све југословенске средине, чак и за неку другу земљу, без обзира на политички систем.

Овај документ је имао преко 20.000 речи, а проблем исељавања Срба и Црногораца помиње се само у неколико реченица, и то узгредно, пре као могућност него као алтернативна стварност. Тако се на једном месту каже: *„Многе крајности водиле су изолацији у друштвеном, културном и свакодневном животу, почев од васпитања у обданишћима, културним друштвима, преко одвојених ђачких екскурзија, школа и факултета, до појаве исељавања Срба и Црногораца и појава одвојених италијанских албанске и групе омладине на трагским пројектима.“*

⁹⁹ Последнице појешне појешике, НИИ, 22. новембар 1981, 8.

¹⁰⁰ Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову. Наведено према: В. Petranović–М. Zečević, *Jugoslavija*, 1263.

Разним облицима застираивања и приписивања, изложени су Срби и Црногорци, што доводи до појава принудног исељавања.¹⁰¹

Иако се готово није ни говорило о проблему исељавања, један члан ЦК СКЈ из Војводине имао је примедбе друге врсте: „Шта значи тврђење у предложеној платформи о механичком изједначавању покрајина и република и сличне проблематичне формулације? У делу информативних гласила, у неким ревијама и на псеудонаучним скуповима, омаловажавају се и дисквалификују аутономне покрајине, што је снажан извор јачања великосрпског унификационског национализма“.¹⁰²

После догађаја из 1981. албанска интелектуална елита је национализам „померила“ из шума и са улица у књиге. То је било могуће због масовног описмењавања Албанаца, јер је тако створена критична маса популације која је могла да на тај начин прихвати реализацију националне идеје. Прелазак елитног типа национализма у масован тип и на Косову је зависио од неопходности да најмање једна трећина народа буде писмена, а да се обичан човек, подједнако у селу и у граду, интересује за уставна и државна питања.¹⁰³

Тај процес водили су најзначајнији албански интелектуалци, историчари и књижевници у првом реду, и он се испољавао кроз два најважнија питања: 1) етничко порекло Албанаца, како би се доказала теза да су они „старији“ од Срба на Балканском полуострву и да је самим тим њихово право владавине на овом простору „старије“ од српског; 2) албанско-српски односи у 20. веку – Срби су у том периоду „угњетавали“ Албанце и вршили њихову денационализацију, па је самим тим заједнички живот ова два народа у оквиру српске државе, макар она била и социјалистичка, био немогућ. Тако је наука стављена у службу државног пројекта етнички чистог Косова и заокруживања „историјских“ територија Албанаца преко тзв. велике Албаније. Било је више него очигледно да иза оваквог деловања албанских историчара и других интелектуалаца стоје мотиви који су били у супротности са етиком научног рада.

У другој половини 20. века проблем ове српске покрајине сведен је на њен уставноправни статус и на положај албанске националне мањине у Југославији, иако је била реч о питању опстанка и положаја српског народа на Косову. Проблем албанског националног покрета

¹⁰¹ Наведено према: С. Ђукић, *Зашто је занемарено исељавање*, 15.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ Милорад Екмечић, *Дуго путовање између орања и клања. Историја Срба у Новом веку*, Београд 2008, 539.

није разматран у „светлу историје“, а тадашња политичка ситуација није без тога могла да буде разумљива, нити се могао схватити прави смисао и домет албанских намера које су биле усмерене на брисање историјског памћења српског народа и поткопавање темеља његове националне свести.

Упоредо са тим, текло је пребацивање хипотеке „кривице“ на Србе због „мрачне прошлости“, а покушаји указивања на размере злочина над њима на Косову и Метохији проглашавани су „неприхватљивим“. Уместо реалне слике из историје српско-албанских односа у којој је у претходна три века доминирало насиље исламизованих Албанаца над Србима, нудила се слика „реципрочних одговорности“ у којој је период између два светска рата имао исту тежину као претходни вишевековни период албанског насиља над српским народом. У питању је било давно прокламовано марксистичко начело да нису сви национализми подједнако опасни и да треба правити разлику између национализма „угњетених“ и национализма „угњетачких“ нација, што је у пракси значило толерисање албанског национализма и потхрањивање његових романтичарских митова.

Србија је после албанске побуне из 1981. прецизно и јасно отворила питање свог суверенитета у југословенској заједници. Њено политичко руководство изашло је у јавност са тезом да само Србија није конституисана као држава онако како су конституисане друге југословенске републике. Србија је прихватила своју сложеност и аутономност покрајина, али је сматрала да су оне фактички биле изједначене са републикама. Критици су подвргнути сви аспекти федерализма, уз основну тезу да су и Устав и пракса скренули ка конфедерализму. У Србији се, међутим, по традицији и даље није тежило еманципацији од власти и моћи федералних центара, као што је то увек било присутно у Словенији и Хрватској.

Уследила је нова политичка борба за „рашчишћавање“ односа у Србији. На иницијативу српског партијског руководства, федерални врх дао је 9. априла 1981, под утиском силне албанске побуне, сагласност да се изврши политичка анализа положаја покрајина у Републици. На седници ЦК СК Србије, одржаној 6. маја, доминирала је оцена да су „на делу“ биле тенденције потпуног одвајања покрајина од Републике. Српски партијски врх је тражио да се убрзају процеси остваривања уставног концепта Србије.¹⁰⁴

Разговарало се и о исељавању Срба и Црногораца са Косова. О томе је највише говорио Драгослав Марковић, а Милош Минић је, као и много пута раније, истицао да су, осим албанског, и „други национа-

¹⁰⁴ Стеван Никшић, *Смењње на везама*, НИН, 17. мај 1981, 10.

лизми у акцији“, а посебно српски: „Догађаји на Косову дубоко су забринули свакој у Србији, исто онако као што су забринули и све наше људе у осталим републикама. Али су ти догађаји охрабрили и српски национализам. Стога је изузетно важно за Савез комуниста Србије да се повуче јасна граница између ове забринутости најширих редова наших људи, у којој се изражава снажан и српски и југословенски социјалистички патриотизам, и српској национализму и шовинизму који у садашњем моменту најда на чашаву албанску народност на Косову, јасно говорећи како су националисти били у праву, а не Савез комуниста Србије у политици према Косову.“¹⁰⁵

Насупрот Минићу, Иван Стамболић је говорио како је у СК Србије занемарена опасност од албанског национализма и да о њему никада није на прави начин расправљано: „Зашто смо преушћали да се често нејасно, једнострано, па и од стране непријатеља, тумачи шта значи јачање аутономије и унапређивање аутономности, да се тумачи да су грушовено-пољитичке заједнице и једнаке зашто што су равноправне. Олако и некретички смо прихватили становиште по којем, ради јуној испољавања националне самобитности, треба оформити заокружене националне економије, односно покрајинске и републичке привреде. Није ли то довело да у елементу федерализма покрајине почну да јачају само елементни државности? Нису ли то, иакође, узроци и корени паролла: – Хоћемо републику! – корени елементарна економичкој аутономији?“¹⁰⁶

Ови проблеми дотакнути су и 7. маја, на седници федералног партијског ЦК. У јавности су остале забележене речи Јоже Смолеа: „Ми смо очигледно неке ствари знали. Дрugi Едвард Кардељ је у разговору са руководством Косова 1977. покренуо чашав низ веома значајних питања, дао своје сугестије и ставове. По свему судећи, руководство Косова је игнорисало савете друга Кардеља. Председништво ЦК СК Србије је знало за тај разговор и често из опортунистичких разлога није ништа предузело. Исто је постало и Председништво ЦК СКЈ. Владало је мишљење да не треба ствари да се рашишавају до краја“.

О односима у „СР Србији“ разговарало се на 18. седници ЦК СК Србије, одржаној од 24. до 26. децембра 1981. која је била наставак 14. седнице од 6. маја исте године. То је после дугог времена била прва јавна, потпуно отворена седница, упркос противљењу југословенског врха, који се плашио заштравања међународних односа.

Уводним рефератом Тихомира Влашкалића, председника Централног комитета, обликоване су следеће основне тезе: 1) обе аутоном-

¹⁰⁵ Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 602.

¹⁰⁶ Исто, 609.

не покрајине су се не само афирмисале као конститутивни делови југословенске федерације, него су у том погледу отишле даље од Устава; чак их је и савезно законодавство готово изједначило са републикама; 2) покрајине све више изражавају тенденције затварања у односу на заједништво у републици; 3) Србија је зато једина југословенска република која није конституисана као државна заједница, јер подручје „СР Србије“ изван покрајина није конституисано као друштвено-политичка заједница; одвајање покрајина изведено је и у друштвено-политичким организацијама, што значи да су се одвојили и СК и ССРН и друге организације које су тежиле да се изједначе са статусом истих организација у републикама.

Петар Стамболић је указивао да се Србији оспоравају „она својства која она има као национална држава српског народа“ и да се због тога јављају озбиљне идејне и политичке разлике, које би „ако бисмо их пустили да се и даље продубљују, могле имати веома тешке последице не само за јединство и безбедност Републике Србије, већ и целе југословенске заједнице. Контрареволуционарни удар на Косову бацио је нову светлост на овај проблем. Отпор бирократских снага остваривању Устава није могао а да по самој логици ствари не отвори врата бујању албанског национализма“.¹⁰⁷

Стамболић је истицао да би многи процеси били заустављени да је иницијатива Србије из 1977. била прихваћена; да је федерално законодавство у многим областима, противно Уставу, изједначило покрајине са Републиком; затим, да је одвајање покрајина од Републике видљиво и у домену економије, образовања и културе, па се Србија све више дезинтегрише као држава: „У таквој атмосфери, прошивници наше земље и наше политичке системе извлаче и екстремне пароле не само Косово–република, већ и Војводина–република. Идејална изв. марксистичко-лењинистичка партија Албанаца у Југославији у свом програму предвиђа да Војводина буде мултинационална република“.¹⁰⁸

И на овој седници Драгослав Марковић је дао најпотпунију и најрадикалнију елаборацију односа у Србији. Нагласио је како је проблем тих односа веома дуго отворен, да је био тема о којој се није смело расправљати и јасно рекао да покрајине имају већа овлашћења од целине Републике, да су покрајинске партијске организације само фиктивно делови републичког СК, као и друге друштвено-политичке организације. Осврнуо се и на *Плаву књигу* која је својевремено осуђена као „централистичка, унитаристичка и антисамоуправна“, наглашавајући да „више нема могућности“ да се о свим значајним питањима не

¹⁰⁷ Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 638.

¹⁰⁸ Исто, 639–640.

расправља отворено, демократски и аргументовано, да се више не може радити мимо јавности, „хтели ми то или не“. Такође, српски комунисти нису могли вечито да носе грех „великосрпске хегемонистичке буржоазије“.¹⁰⁹

Марковић је посебно нагласио да се мора водити рачуна о националним интересима српског народа како би се сузбило поље деловања српског национализма: *„Управо због успешније борбе против српског национализма не могу се неирати отворени проблеми српског народа и припадника других народа који живе у СР Србији. Народна одбрана, безбедност, међународни односи, функционисање републичких органа, проблем уже територије – то су реални проблеми. То осећање да други народи имају своју државу, доследно конституисану на бази Устава а да је радни људи и грађани у СР Србији немају у пошћуности конституисану – то може да буде и јесте велики извор рађања национализма“*.¹¹⁰

Војвођански и косовски политичари добро су осетили да се после албанске побуне битно мења клима и у Србији и у Југославији, па су у одређеној мери променили своју стратегију. Изражавали су „пуну подршку радних људи, грађана, народа и народности Војводине“ борби против контрареволуције на Косову, али и истицали да узаврелу ситуацију у овој покрајини не треба искористити за неке друге циљеве. Тако је Бошко Крунић говорио да су тезе из реферата Тихомира Влашкалића идентичне са ставовима Председништва ПК СК Војводине и да та партијска организација „недвосмислено стоји на позицијама јачања јединства и заједништва у СР Србији“, али искључиво путем развијања „социјалистичког, самоуправног продукцијског односа који преддређује укупност наших односа“. Славко Веселинов је наглашавао да Савез комуниста Србије ни по Статуту није јединствена организација („јединствен је само Савез комуниста Југославије“) и да су и савези комуниста покрајина самосталне организације: *„Неодрживо је да савези комуниста покрајина имају један став у Савезу комуниста Југославије, а други у Савезу комуниста Србије“*.¹¹¹

Слично је размишљао и Илијаз Куртеши, један од водећих политичара Косова: од албанских комуниста није се могло тражити да се жртвују у борби против свог национализма уколико се не би поштвала аутономија покрајине. Осудио је национализам у своме народу али и централизам у Србији, и изјаснио се за решавање проблема на основама Устава из 1974. године: *„Нашанак покрајина није резултат*

¹⁰⁹ Исто, 649.

¹¹⁰ Исто, 649–650.

¹¹¹ Исто, 656–657.

компромиса и договора за зеленим столом, већ је условљен законитошћу процеса који је усмераван ставовима и политиком КПЈ. Ове елементарне чињенице понекад се у расправама недовољно узимају у обзир. Није добро ићи се од стране појединаца, па и појединих органа, неки проблеми остваривања заједништва стављају у функцију догађаја који су се десили на Косову. То је покушај онемоћивања да се нормално ради баш у овим сложеним условима. Као да је неко једва чекао да до овога дође да би извршио притисак на промене не само понашања него и суштинских позиција“.¹¹²

То ће бити став који ће обе покрајине у наредним година чврсто бранити – јачање заједништва у Србији путем развијања самоуправљања а не путем јачања државности Србије.

После тродневне бурне седнице, ЦК је усвојио закључке који су морали да привремено задовоље обе стране: узроци негативних појава „између органа СР Србије, САП Војводине и САП Косова“ налазили су се у „неким актуелним проблемима целог југословенског друштва“; уставна решења давала су „чврсте гаранције и против централизма и против свих видова партикуларизма“; покрајине су биле одговорне и за сопствени развој и за развој Србије као државе и за развој југословенске федерације; пут стварања јединства и заједништва у Србији био је у што „ширем удруживању рада и средстава организација удруженог рада“. Што се тиче односа републичке и покрајинских партијских организација, представници покрајина допустили су убацивање само дела једне реченице: „Савез комуниста Војводине и Савез комуниста Косова делови су јединствености Савеза комуниста Југославије, али су истовремено и делови Савеза комуниста Србије. Те две комисије морају се прожити и доунавајати у свакодневnoj акцији“.¹¹³

У јавности је ова седница ЦК доживљена као нешто потпуно ново у партијској пракси: „Био је то по многу чему изузетан пленум. Три дана трајања, скоро 90 говорника, преко 30 часова отворених, често емоцијама набијених излагања, око 2000 страна сценирама. Многи од учесника ни у подневnoj паузи нису најушћали зграду Скупштинине Србије. Дебатне и полемике зачехе за говорницом, наслављене су по ходницима, фоајеима, у скупштинском ресторани. Енергија једног дуго пошискиваној сора, ослобођена у политичкој расправи, шаласала је духове, било је међусобних прекидања и прозивања, ошужби и прошивојшужби, делиле су се али и скидале етикете“.¹¹⁴

¹¹² Исто, 660.

¹¹³ Закључци о задацима СК Србије у остваривању уставна и даљој изградњи и јачању јединства и заједништва у СР Србији. Наведено према: *Jugoslovenski federalizam*, II, 664–665.

¹¹⁴ Деобе и заједништво, НИИ, 3. јануар 1982, 24.

Политичко руководство Србије у суштини је остварило циљ који је у тадашњим условима био могућ: у оквирима Устава мењати праксу тумачењем његових начела и норми, без ревизије самог Устава. Политички компромиси нису могли да сакрију стварност која се све више испољавала у јаким дезинтеграционим процесима који су до те мере разбијали политичко, економско, културно и духовно јединство да је Југославија доведена на ивицу распада. Опасност од тога кружила је бескрајним састанцима, округлим столовима, научним скуповима и медијима, посебно у Београду.

Док су политичари губили време у бескрајним расправама, албански националисти су 1982. године обележили годишњицу своје побуне. Нове демонстрације избиле су 11. марта у Приштини, Сувој Реци, Подујеву и Вучитрну. Демонстрације су почеле, као и годину дана раније, на платоу између студентских домова у Приштини. Доминирале су пароле: *Косово – република! Тражимо другове! Ко није са нама издајник је*. Било је и оружаних инцидената.¹¹⁵

И овога пута изостала је реакција професора универзитета и средњих школа, као и правремена реакција органа безбедности. Покрајинске власти су ове демонстрације оцениле као провокацију која је остала без веће подршке. Азем Власи је упозоравао да „уличне демонстрације и непријатељски графити“ нису највеће оружје контра-револуције, већ опортунизам и дволичност. Савременици су закључивали како је дошао крај илузије да се стање на Косову може санирати бескрајним утврђивањем ставова.¹¹⁶

У свим годинама после албанске побуне из 1981. године, стално су у први план избијали односи у Србији и положај покрајина. Свако настојање да се нађе заједнички језик на Косову и изађе из зачараног круга, чији је драстичан резултат све више постајало нагло исељавање Срба и Црногораца, наметало је разговоре о „закулисним покушајима да се ускрате права покрајина“. Стварао се утисак да је исељавање вештачки проблем, који се користио како би се укинула аутономија покрајина. Тако је и на 12. конгресу СКЈ „глатко одбијен“ предлог да се у конгресној резолуцији нађе места и за проблем исељавања, уз образложење да је довољно Платформу прихватити као конгресни документ.¹¹⁷

Док се губило драгоцену време у надмудривању и политикантству, штампа је преузела задатак указивања на незакоње и тежину положаја српског и црногорског становништва на Косову. Међутим,

¹¹⁵ *Косово: покушај рејризе*, НИН, 21. март 1982, 8.

¹¹⁶ Исто, 9.

¹¹⁷ С. Ђукић, *Зашто је занемарено исељавање*, 15.

политички форуми, и федерални и републички, вршили су константан притисак да се што више афирмише политичка стабилизација прилика на Косову, јер „писање о исељавању само подстиче нова исељавања“. Високи функционери саветовали су да се афирмише „неговање добрих, комшијских односа“ на Косову, као што су „фудбалске утакмице, седељке, заједнички матинеи, игранке, женидбе и удаје“. Када је у косовском селу Самодреза јуна 1982. на кућном прагу убијен 21-годишњи младић, син Данице Милинчић, а она са породицом дошла у Београд да тражи заштиту, политички форуми покушали су да онемогуће писање о овом догађају. Тако је *Илустрирана џолиџика* била присиљена да у отпад пошаље 30.000 скупочених насловних страница са сликом ове жене и насловом: *Смрти на очиглед мајке*, као и 25.000 примерака страница на којима је штампан текст.¹¹⁸

Београдска штампа је оптуживана због преношења изјава појединих политичара које су одскакале од клишеа, а затим и да распирује мржњу на Косову. Азем Власи је почетком априла 1982. говорио о „ескалацији једностраног писања“, о минимизирању успеха и инсистирању на лошем стању и ексцесним ситуацијама, „за шта се пошто пото проналазе аргументи“ или се „измишљају неке чињенице“ којима се сугерише да нема снага које би могле да воде акцију против иреденте: *„Када би неке од тих вести са Косова прочитали у сираној штампи, рекли би смо да нам то подмеће свешта реакција“*.¹¹⁹

Још оштрији био је Шиме Кроња, председник Савета за штампу при ССРНЈ, који је говорио о „ранковићевско-стаљинистичким методама“ које примењују поједини београдски новинари. Кроња је оптужио штампу и да подгрева исељавање са Косова, а сеобу Срба и Црногораца ставио је у контекст „интернационалног процеса миграција“ од неразвијеног југа ка развијеном северу: *„Када се томе дога да многи Срби и Црногорци имају рођаке настањене ван покрајине, сасвим је природна њихова жеља да им се придруже“*.¹²⁰

Да штампа није била крива за стање на Косову, показали су и подаци о исељавању Срба и Црногораца из Приштине. Из овог града се у првих шест месеци 1982. године иселило 1929 Срба и Црногораца (готово 5% припадника ових народа), што је значило да се месечно из главног града Покрајине сели 1% Срба и Црногораца. Најчешћи разлози за исељавање биле су неправилности приликом запошљавања. Тако се, на пример, у рудницима „Кишница“ од 1588 радника запослило само 15% Срба, иако су они у овом региону чинили већину становни-

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ *Различита виђења*, НИН, 11. април 1982, 13.

¹²⁰ Исто, 14.

штва. Осим тога, у многим селима у приштинској општини била је укинута настава на српском језику. Свакодневне појаве биле су вређања, крађе, отимачине и уцене. У многим школама седнице наставничких већа водиле су се искључиво на албанском језику.¹²¹

Универзитет у Приштини био је највећи бастион албанског национализма. Доминантни су били пасивност или „активно ћутање“ већине професора, а оцена која се најчешће чула на Универзитету гласила је: „Млада смо установа, сачувајмо кадрове“. У Студентском центру инциденти су били многобројни и континуирани: ноћна звиждања, леци, паролe по ходницима.

И покрајинско руководство је постепено признавало да се укупна ситуација на Косову не може нормализовати док се не рашчисти стање на Универзитету. На званичним скуповима све се више говорило да је Универзитет „тврђава националистичких снага“, али је тек у септембру 1982. поведена акција у правцу „идејно-политичке диференцијације“ која је текла више него споро. Из Савеза комуниста до тада је искључено свега 19 студената, а 6 професора удаљено је из наставе „због организовања непријатељске активности“. Колико је ситуација била тешка, најбоље су илустровале речи Азема Власија на заједничкој седници Председништва ПК и Акционе конференције СК Универзитета Косово, одржаној 17. септембра 1982: *„Од 1948. године на Косову нисмо имали тежу ситуацију. Дошло је до прогнаних оних снага које су желеле да разбију јединство Југославије. Зато акције на Универзитету не смеју бити површне, јер је добар део омладине индоктриниран њихом идеологијом. Ради се о оним људима који би били доста власни да се расправља о другом национализму, а ћуће о свом“.*¹²²

Истовремено су и делегати у федералној скупштини понављали из седнице у седницу да се ред, мир и уставни поредак на Косову „морају успоставити одмах“, а много дискусије утрошено је и на оцену шта је у питању: да ли исељавање или протеривање Срба и Црногораца? Тако су делегати два одбора (за друштвено-политичке односе и за унутрашњу политику) на седници од 22. септембра 1982, расправљали да ли се исељавање врши због економских разлога, како се упорно понављало из Покрајине, или је у питању било нешто друго. Речи Зарије Мартиновића, делегата из Краљева који ће у наредном периоду доследно бранити права Срба и Црногораца са Косова, најбоље илуструју природу проблема. На примедбе из федералних институција зашто се о свему није раније говорило, одговорио је следеће: *„Па није се смело! Ако би се и неко осмелио да нешто каже, одмах је скакала арми-*

¹²¹ Милан Милошевић, *Исељавања, суђења*, НИН, 18. јул 1982, 10.

¹²² *Расправе на Универзитету*, Политика, 18. септембар 1982, 5.

ја прешлаћених етикетача који су човеку одмах лејили разне етикете (либерализам, унићаризам, национализам) и морао си да заћућиши. Мислим да је пренаћашена димензија дејства пројатанде из Албаније. Није Енвер Хоћа некакав сиособан државник, нећо смо ми слабићи који смо му понудили плодно ћило“.¹²³

Ствари су се ипак некако мећале, углавном под притиском јавности. Крајем септембра 1982. објављен је *Извештај о исељавању Срба и Црногораца са Косова* који је урадила заједничка комисија Републичког и Савезног извршног већа и о коме се много расправљало на затвореним састанцима. У извештају је прво констатован пораст броја становника Косова, уз апсолутно смаћење броја Срба и Црногораца. Тако су Срби 1948. чинили 23,62%, а 1981. само 13,2% у укупној популацији ове покрајине. У раздобљу од 1961. до 1981. у 19 од укупно 22 општине у Покрајини дошло је до апсолутног смаћења броја становника српске и црногорске националности, посебно драстично у општинама Качаник, Глоговац, Вучитрн, Подујево, Србица и Дечани. Нарочито тешко стање било је у сеоским срединама.¹²⁴

У расправи о узроцима исељавања коју је припремила покрајинска комисија, било је много покушаја да се пажња јавности и политичких форума скрене на тзв. неполитичке узроке исељавања, како би се цела појава схватила као „природан миграциони процес социјално-економског карактера“. Заједничка комисија, мећутим, јасно је назначила да је у питању дугорочна, осмишљена, добро организована и „стална непријатељска активност национализма и иредентизма“, те да се узроци исељавања налазе у политичким околностима у којима српском народу на Косову већ деценијама није више било опстанка.

Комисија је регистровала више начина испољавања притисака на Србе и Црногорце: заузимање земље, наношење материјалне штете или уништавање усева, сеча шуме, засада воћа и винограда, убијање стоке, паљење имовине, тровање и загаћивање бунара; претње, малтретирања, врећања, напади, посебно на жене и децу, силовања, убиства, крвна освета; скрнављење гробља и споменика и ометање верских обреда; стварање атмосфере изолованости и несигурности, разни облици психолошких притисака стварањем психозе исељавања; причивавање тешкоћа у остваривању свакодневних животних потреба, тешкоће у остваривању права граћана; недостатак заштите пред надлежним органима; дискриминација у остваривању основних ћудских права.¹²⁵

¹²³ *Не исељавање, нећо проћеривање*, Политика, 23. септембар 1982, 5.

¹²⁴ *О исељавању Срба и Црногораца са Косова*, Политика, 30. септембар 1982, 5.

¹²⁵ *Зашћо ћуди одлазе*, Политика, 1. октобар 1982, 9.

Посебно снажан притисак за исељавање вршен је по селима: „Стијални приишци на личности и имовину српској и црнојорској стијановништва после 1968. су све интенивнији, са све тубљим насрћајима. И поред попуштања под приишцима да се имовина прода и да се на тај начин обезбеди материјални услови за стварање нових домова, често то није могло да се постигне. Најчешћи разлог је што се у насталој ситуацији није могао наћи купац који може да плати цену приближну прометној вредности, јер су управо у таквим ситуацијама Албанци прибеђавали најадима и преићама како би сиречили да имовину купи неко други јер је, наводно, село тако одлучило“.¹²⁶

Насупрот јасним оценама у документима највиших државних и партијских тела којих заиста није недостајало, у пракси се није далеко одмакло јер југословенска држава и владајућа партија више нису имале снаге да сузбију албански национални покрет. Када је снаге за то било, он је потхрањиван не би ли се Србија држала у покорности. Идејно-политичка диференцијација, као главна политичка акција међу албанским комунистима, која је требало да доведе до јасне осуде албанског национализма, није давала очекиване резултате. Уместо диференцијације, под паролом „чувања кадрова“ почела је бесомучна кадровска вртешка са функције на функцију. Борба албанске политичке и интелектуалне елите против сопственог национализма свела се на вербални ниво. На другој страни, албански младићи ригорозно су осуђивани чак и за писање парола, што је додатно јачало антисрпско расположење и повећавало спремност за дефинитивну борбу за одвајање Косова од Србије.¹²⁷

Политика покрајинских функционера све је више водила отуђивању, регионалном затварању и политичкој конфузији. Изгубила се танка граница између националне афирмације и национализма, што је само водило новој поларизацији и код албанских политичара: „Овакво стање потодовало је националистичким снагама за настајуће и постојеће ширење и јачање социјалних позиција у разним областима друштвеној животи, образовању, култури и другим видовима духовној стваралаштва. Недостатак чврсте, оштре и бескопромисне линије идејних разграничења између наше комунистичке и националистичке оријентације довео је Савез комуниста у извесну позицију дефанзиве“.¹²⁸

У том милеу, парољу Косово република сепаратисти су у потпуности прихватили и развијали своје активности на стварању етнички

¹²⁶ Леци са роком за исељење, Политика, 2. октобар 1982, 7.

¹²⁷ М. Brudar, *Nada, obmana, slom*, 23.

¹²⁸ Основна прешка – замањена линија идејној разграничења, Борба, 30. октобар 1987, 5.

чистог Косова и његовом спајању са матицом. Али, опасност од тога није се могла уочити због неограничене власти појединих кадрова у највишем покрајинском руководству. Готово да нико од косовских функционера – од месне заједнице и општине, до Покрајине, републике и Федерације – није био смењен или кажњен за поступање или непоступање које је доприносило протеривању Срба са Косова. Упркос појачаном интересовању београдских медија и подршке двојице делегата у федералној скупштини (Батрић Јовановић и Зарија Мартиновић), ситуација се није суштински мењала. Срби су и даље представљали лаку мету за албанске националисте и, пошто су били без заштите власти, наставили су да одлазе са Косова. Самоорганизовање народа постајало је све неизбежније и наметало се као једини излаз.

Српски покрет отпора

У друштву без политичких слобода и права, у друштву људи корумпираних паразитским системом, велики део српске нације није био спреман да сагледа сопствени положај у југословенској федерацији и постао је потпуно равнодушан према личној и колективној судбини и будућности. На тај начин отварало се и поље за алтернативне покрете, које су прво попунили Срби са Косова. Излазак на улице угњетеног и напаћеног народа временом је све више показивао да је српско национално питање нерешиво у постојећим идеолошким оквирима и политичким форумима. У том смислу је то био традиционалан народни покрет, а нов је био у употреби ненасилних метода.

Појаву алтернативног покрета убрзао је и опортунизам српских функционера, који је до пуног изражаја дошао после 1981. Доминирали су каријеристи који су се углавном трудили да своје породице ситуирају у Београду и нису реаговали на појаве безакоња у Покрајини. Било је и оних који су зарад својих каријера добро сарађивали и са албанским националистима. Морално истрошени људи нису више имали никакав углед у напаћеном народу.

Битку за поправљање положаја српског народа на Косову и Метохији повела је Српска православна црква. Бурни политички догађаји у деценији од Титове смрти до распада Југославије, ревитализовали су став СПЦ да је управо она једина кроз историју била заштитник српског народа, да га никада није напустила, да се налази изнад државе и да представља врховног моралног арбитра, па се самим тим њене намере не могу доводити у питање. И у овом случају до изражаја је дошла дубока историјска умешаност цркве у националну политику. У време када се комунизам ближио слому, људи нису тежили Богу ни

мање ни више него раније, већ је јачао етнички национализам, а главне верске организације настојале су да утичу на политичке промене.¹²⁹

Отварање косовског питања, „светог места“ српског памћења, условило је и политички ангажман Српске православне цркве. Косовски Албанци су 1981. године покренули масовне демонстрације против српске и југословенске државе. У таласу насиља, у ноћи 15. марта 1981. запаљена је и Пећка патријаршија, највеће српско светилиште на Косову и Метохији. Ватра је уништила 2000 квадратних метара конака у којем је било драгоценог намештаја, ретких литургијских књига и артефаката из манастирске ризнице. Калуђери и калуђерице успели су да спасу највредније ствари, ретке рукописе и иконе из ризнице. Упркос обећањима, држава није спровела никакву истрагу.

На Велики петак 1982. године, 21 свештеник СПЦ потписао је „Апел“ упућен највишим државним органима Србије и Југославије, Светом архијерејском сабору и Синоду. Међу потписницима су била и тројица најугледнијих теолога–монаха: Атанасије Јевтић, Иринеј Буловић и Амфилохије Радовић. Текст овог апела требало је да представља „дизање гласа у заштиту духовног и биолошког бића српског народа на Косову и Метохији“. Косовско питање – речено је у апелу – није само нека локална политичка криза већ питање идентитета и опстанка Срба. Успостављена је и паралела са јеврејским народом, односно са Јерусалимом и Косовом као местима „непрекинутог памћења“ два народа. Атанасије Јевтић је јуна исте године писао да постоји намера албанских „нациста да спроведу истребљење српског народа“, да су те геноцидне намере некада изговаране шапатом, некада гласно, а у последњој деценији на делу је био „драстични чин психолошког и физичког терора, чак и јавног злочина над недужним српским живљем на Косову“.¹³⁰

У наредном периоду све већи број свештеника је од врха СПЦ тражио да изађе из стања пасивности и да буде много више присутна у народу. Тражена је активизација цркве пре свега у домену кадрова, просвете, изградње храмова и слободног испољавања православне вере. СПЦ се понудила као упориште традиционалног националног обрасца, потврђеног вековним искуством, који никада кроз историју није изневерио српски народ. Све је више обнављана критика европске цивилизације и материјалистичког духа, а посебно Дарвина, Ничеа и Маркса који су допринели разлагању европске цивилизације у виду „човекобога“.¹³¹

¹²⁹ Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, II, Beograd 2006, 25.

¹³⁰ Radmila Radić, *Crkva i „srpsko pitanje“*. У: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, I. Priredio: Nebojša Popov, Beograd 2002, 303–304.

¹³¹ Исто, 306.

Свети архијерејски сабор је на редовном заседању током маја 1982. представио хронику албанског деловања против српског народа на Косову и Метохији од 1968. године. У хроници су забележене и званичне реакције, интервенције и апели црквених великодостојника почевши од писма патријарха Германа Титу 1969. године. Српска православна црква је истицала да постоји албански терор на Косову и да нетрпељивост према Србима има корене у верској мржњи. Упозоравао је да духовна моћ косовског мита може да изазове експлозију српског национализма, да је прогон Срба дуготрајан процес са елементима етничког чишћења и геноцида, а да су главни кривци за то великоалбански национализам и стране силе које су га подстицале и подржавале.

У пролеће 1983. године почело је да се ствара језгро будућег *Српског покрета оштрица*. За осниваче се могу узети Мирослав Шолевић, Коста Булатовић (Шолевићев кум) и Бошко Будимировић из Косовог Поља. Њих тројица су саставила петицију о положају Срба на Косову коју је потписало само 76 људи. На збору грађана две месне подружнице Социјалистичког савеза 16. месне заједнице Косовог Поља, одржаном 10. јуна 1983, Булатовић је тражио „или да нам се дозволи да се одселимо у ужу Србију, или да нам се омогући да будемо заједно“. За тежак живот Срба на Косову оптужио је покрајинско руководство, тражио је да се регулише питање употребе албанске заставе и да се заштити ћирилица. Шолевић, тада председник СК ове месне заједнице, и Богдан Кеџман тражили су да се у покрајинском руководству спроведе диференцијација на оне који су „за или против контрареволуције“.¹³²

Савременици су овај датум узимали као дан почетка стварања српског „масовног покрета“. Првих месеци преплитале су се стрепње и очекивања. Радило се „како се знало и умело“, а најважније је било покренуте очајне Србе на било какав отпор. Мирослав Шолевић је о томе деценију касније говорио: „Сакупили смо се као другови и почели да радимо. Косџа је обично говорио оно што треба урадити. Али оно што је требало рећи, на пример, јуна следеће године, он је говорио маја ове године. Увек прерано. Ја сам био човек за оцену и процену докле сме да се иде на данашњи дан. Био сам за то да имамо меру. Иначе, сви смо исто мислили – и шта треба урадити и како треба урадити. Заједно смо тако добро и прошли у тим опасним стварима“.¹³³

Током 1983. године косовопољски Срби два пута су одлазили за Београд. Прво је група од 26 људи разговарала са Николом Љубичићем, председником Председништва Србије, а други пут је шесточлана

¹³² М. Brudar, *Nada, obmana, smot*, 25.

¹³³ М. Шолевић, *Пишали смо Павла и Добрицу*, Борба, 8. фебруар 1993, 13.

делегација, на челу са Булатовићем, отишла у Титоград, на разговор са представницима црногорске власти. Примили су их Велисав Вуксановић и Анђелко Ковачевић, који су после састанка послали записник са разговора Покрајинском комитету СК Косова!¹³⁴

Безуспешне посете су настављене. Седмочлана делегација Срба са Косова, предвођена Булатовићем, разговара у новембру 1984. у Београду са Душаном Чкречићем, тадашњим председником Председништва Србије. Он им поручује: „*Радише како најбоље знаше шамо на Косову. И моји су рађовали за Косово. И ја сам у Дреници рађовао*“.¹³⁵ Једини ефекат тих посета био је да се албански терор над Србима привремено („на месец-два“) смиривао, да би се касније наставио несмањеном жестином.

Према речима Душана Ристића, који је са места председника покрајинске Скупштине смењен 1981. а који ће убрзо постати политички ментор групи из Косовог Поља, смисао одлазака делегација у Београд био је у схватању „да би све било другачије“ да је српско руководство знало праву истину о Косову: „*Ишло се неорјанизовано и свако за свој рачун: код Николе Љубичића, Душана Чкречића, Бранка Пешића, Пешира Стамболића, Драже Марковића, код неких генерала, код Добрице Ђосића, иајријарха Германа, Темпа у Црној Гори и бројних групах. Жалили се, износили истину, изражили заштитицу и молили да остану анонимни. Али, као по правилу, када би се враћили у Покрајину, све би се знало. Прво, међу њима је увек било људи из Службе безбедности, а друго, сви шада актуелни рејублички и савезни функционери поносили су покрајинском руководству детаљне извештаје о томе шта је ко рекао и изражио*“.¹³⁶

Новинар Славко Ђурувија је био у прилици да се веома рано упозна са радом Српског покрета отпора: „*Једне ноћи у Приштини одведен сам конспиративно у стан Душана Ристића. Већ у предсобљу сам налетео на небројене изузевене цицеле. У ужасно задимљеној соби седело је десетак изузвених људи. У оној познатој позе косовских Срба – шкрипог говора и фиксирајуће погледа (шакви су шамо, уосталом, и Албанци) – нешто су се договарали. Бар половину сам већ познавао. Сивар је функционисала релативно једноставно: штаб је доносио одлуке, а виђенији активисти у српским селима реализовали су те одлуке*“.¹³⁷

¹³⁴ Уједињене нације. *Sudski spisi Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju*, <http://www.icty.org>. Изјава Косте Булатовића пред Хашким трибуналом, на суђењу Слободану Милошевићу, 14. априла 2005.

¹³⁵ М. Brudar, *Nada, obmana, slot*, 25.

¹³⁶ Душан Ристић, *Србија нема решење за Косово*, Борба, 11. фебруар 1993, 13.

¹³⁷ *Године заједно – деценија Слободана Милошевића*, Борба, 20. јануар 1993, 15.

У првој фази циљ је била национална хомогенизација и повремене јавне манифестације незадовољства. У другој, претње масовним исељавањем. У трећој се прешло на масовне митинге. Створена је чврста организациона структура која се у сваком тренутку могла употребити и за друге циљеве. Косовска полиција је, наравно, знала шта се догађа, али није смела било шта озбиљно да предузме, плашећи се експлозије српске побуне. Албански политичари и даље су се бавили „диференцијацијом“ у својим редовима и очекивали од руководства Србије да смири Србе. Српско руководство је живело у убеђењу да то и ради, али је стално тражило помоћ од Југославије, која никада није стигла, или је то рађено недопустиво споро.¹³⁸

Државно руководство Србије и даље је покушавало да редефинише однос Република – покрајине. У пролеће 1984. пред делегатима српске скупштине нашао се материјал о *Остваривању заједничких и уставној положаја Републике*. Анализу је после двогодишњег рада, на основу извештаја својих 15 подгрупа и 1000 страница полазног материјала, сачинила посебна радна група скупштинске Комисије за уставна питања. Намера је била да се сагледа и оцени стање у свакој појединачној области друштвеног живота, као и укупно стање у Србији.¹³⁹

Радне групе и подгрупе заседале су интензивно, али уочљивијег напретка није било. Како су уочавали савременици, разлике су увек биле веће од полазног оптимизма и жеља да се постигне сагласност. Извесни резултати су остварени само у домену „удруженог рада“, а тицали су се повезивања радних организација из републике са онима у покрајинама. Ипак, требало је још много времена да се реше питања јединственог развоја енергетике, агроиндустријског комплекса, производње сировина и репроматеријала, металопрерађивачког комплекса, водопривреде и саобраћаја. Сматрало се да ће јачањем „интеграционих снага удруженог рада и самоуправљања“ доћи и до политичког редефинисања односа у Републици. Основна намера српског руководства била је да се Србија и њене покрајине не доведу у исту равн као савезна држава и њене републике.

Из покрајина су оспоравана сва настојања републичких органа да се донесу поједини закони од виталне важности за функционисање Србије, иако је прошла пуна деценија од доношења новог Устава. Тако је, на пример, руководство Војводине било против тога да се донесе Закон о друштвеном плану Републике који би се јединствено примењивао на целом подручју Србије. Уместо тога, предлагао се политички договор: „*Овај закон не би могао да садржи материјалне норме о елемен-*

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ *Saglasnost i razlike*, Komunist, 2. mart 1984, 16.

тима економске политикике од заједничког интереса, већ само процедуралне одредбе. Економска политика од заједничког интереса утврђује се договорима које закључују Скупштина СР Србије и скупштине САНП“.¹⁴⁰

Слично се размишљало и на Косову. Захтеви за заједништвом у Србији, истицало се у Приштини, превазилазили су захтеве ЦК СКЈ: „Неопходно је покренути велики број питања уместо тачно назначених проблема, а покренути су и нека питања која се не могу подвести у домен јединствене регулативе. Анализа у појединим деловима није довољно уважавала самоуправну компетенцију израђивања заједништва, иако је на њу у почетку указала као на једно од основних полазишта, уједно са државном компетенцијом. То је утицало да се поједина решења виде и израже искључиво у јединственим функцијама, ширећи их до таквих размера да се, у појединим сферама, доводи у питање аутономија покрајина“.¹⁴¹

Из Србије су узалуд упозоравали да се самоуправна и договорна интеграција, како се то истицало у покрајинама, не може извести ако не постоји адекватна државно-правна основа. Најдан Пашић је о томе рекао: „Не можемо успешно развијати заједништво на самоуправним и договорним основама, а у исто време настојати да традимо три одвојена и међусобно довољно неусклађена правна система. Јер, из тога и проистичу многе тешкоће у остваривању процеса самоуправне интеграције и контроверзе које су констатиране у свим политичким документима из последњих година“.¹⁴²

Седница Председништва Србије одржана маја 1985. била је, како су примећивали савременици, једна од изузетно ретких на којој се избегло „вишегодишње фразирање“ о косовском проблему. У уводном излагању Миодрага Богдановића, потпредседника српске владе, речено је да су се албански националисти деценијама, „иза леђа организоване државе“, стрпљиво припремали да остваре свој циљ, па се постављало питање да ли је сада тој држави потребно исто толико времена да би ту „заразну болест залечила“.¹⁴³

Ватру полемике упалио је Небих Гаши, председник покрајинског Председништва, који је рекао да су извештаји о стању на Косову пренатрпани контроверзним интерпретацијама: „Захваљујући одлучној и беспошtedној борби против албанског национализма и иредентизма, као и против свих других национализма и шовинизма, стање на Косову се из године у годину мења у позитивном смислу, иако да данас у основи

¹⁴⁰ Proširivanje ovlašćenja, Komunist, 2. mart 1984, 17.

¹⁴¹ Исто.

¹⁴² Komunist, 2. mart 1984, 17.

¹⁴³ Одсудна бишка, НИИ, 12. мај 1985, 18.

имамо стабилно и задовољавајуће стање, које има тренд даље побољшања“.¹⁴⁴

Према подацима којима је располагало Председништво, са Косова се од 1981. па до краја 1984. године иселило 17.000 Срба и Црногораца, тако да се број припадника ова два народа на Косову за непуне четири године, и поред „успешног деловања субјективних снага“, смањило за 7%! Зато је Бранко Пешић, потпредседник Председништва, рекао како је „тужан после оваквих и сличних реферата Небиха Гашија“, а Душан Чкречић, председник Председништва, истакао је: „Ми у СР Србији до 1981. нисмо били у могућности да знамо право стање ствари на Косову. Устав нисмо мењали, али је јака неуставна пракса затварала врата, па ситуацију нисмо знали, нишмо имали било какав утицај. Ми смо данас зајачани бројним нелегалним и специјалним везама Покрајине Косово са званичном Албанијом. Последњи Титов боравак на Косову био је у толикој мери изрежиран да права суштина ситуације није ни близу мола да се види и осети“.¹⁴⁵

О узаврелој ситуацији на Косову разговарало се последње недеље маја 1985. и на Савезној конференцији Социјалистичког савеза радног народа Југославије. Највише пажње јавности изазвао је Бошко Брајчевић, излагањем које је одскакало од уобичајених стереотипа. Он је тврдио да процес диференцијације није ни покренут како треба и да се правило превише политичких компромиса: „Немање политичке храбрости да се иде до краја, до расчистивања и смјенивања са функција води и у друшћу ојоршунизам, иако да нам неки од тих људи данас још барјактаре, а што онда, зна се, демобилизацијски дјелује на даље диференцирање и акције. Сматрам зашто да јавно треба рећи да нико у Југославији не признаје Бујанску резолуцију, кад се њени пошћисници од ње јавно не дистанцирају. Ириширају и поједине изјаве косовских функционера. Тако је узбудила недавно јавности формулација Исмаиља Бајре да би југословенски симбол окрњио зашћаву албанске народности у Југославији“.¹⁴⁶

Најдрастичнији случај који је у овом периоду узбуркао српску јавност било је повређивање радника Дома ЈНА из Гњилана Ђорђа Мартиновића, у време првомајских празника 1985. године. Око овог трагичног догађаја створена је велика афера изазвана преурањеним и противречним саопштењем надлежних органа, као и великом спорошћу у расветљавању случаја. Мартиновић је на својој њиви набијен на колац, на чијем се врху налазила пивска флаша. Починиоци нису никада откривени, а власт је покушала да заташка тај злочин.

¹⁴⁴ Исто.

¹⁴⁵ Исто.

¹⁴⁶ Ојасни компромиси, НИН, 2. јун 1985, 11.

Прво саопштење које је стигло из Гњилана гласило је да је у питању „гнусан злочин“. Потом је речено како је Мартиновић сам себе повредио, а затим јавност дуго није обавештавана о овом случају. Породица Ђорђа Мартиновића обратила се Добрици Ђосићу, са молбом да „брани истину“ о страдању Мартиновића. Ђосић затим пише Душану Чкребићу, председнику Председништва Србије, и адмиралу Бранку Мамули, државном секретару за народну одбрану: „Како ја немам никаквих моћности да ћу истину сазнам и јавно засвиџам, савесно ми налаже да Вашу савесно учиним одговорном за истину о Ђорђу Мартиновићу. Ви имате моћности да својим ауторитетом омогућите објаву истине, истином којом се једино може, бар донекле, да утиче на смирење својих ојачања и осећања трајанске и националне пошашености, које је захваћило све часне људе наше земље. Айелујем на Вас да овом приликом не постојате по оној кобној формули кинешуланства у име 'виших интереса'. Знајте, истином о Мартиновићу, коју треба што пре саопштити народу, истином по сваку цену, можда се спасава остатак нашег достојанства пред собом и светом. Том истином, Ви испуњавате заклетву коју сте дали примајући одговорну и часну дужност коју вршите. Не дозвољите да нас пољитички слици, провокатори и шовинистички лицемери гурају у још дубљу међунационалну мржњу, у још тежи пољитички и морални безизлаз“.¹⁴⁷

Стање на Косову све се више заоштравало и указивало на драматичне догађаје. Закључци највиших партијских и државних тела нису се спроводили, па је српска скупштина крајем јуна 1985. могла да констатује да се проблеми само региструју а да конкретни резултати изостају. Делегати сва три већа су у „неугодној, вишечасовној размени мишљења“ расправљали о једном од најтежих проблема српског друштва и још једном су, као и много пута раније, констатовали како су немоћни да учине било какав корак који би водио заустављању исељавања!

Ту немоћ најбоље је изразио Стеван Бунчић, делегат у Друштвено-политичком већу: „Ми смо, грујарице и грујови, претпрошле године расправљали о приликама на Косову. Сећамо се, верујем, добро и шта је ко од нас тада рекао. Све је то оштро толико актуелно да би се, са само незнатним и формалним корекцијама, могло и сада мирне душе поновити. И не само са наших, већ и броја им се не зна са колико до сада одржаних седница грујих државних и грујивено-пољитичких органа“.¹⁴⁸

Албански делегати су и овом приликом тврдили да је на Косову „много учињено“ и да се безбедносна ситуација „из дана у дан“ побољ-

¹⁴⁷ Наведено према: S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 134.

¹⁴⁸ Наведено према: Милош Мишовић, *Од проблема до решења*, НИН, 2. јун 1985, 9.

шавала и да није било потребе да се предузимају ванредне мере. И даље је на снази била оцена како се Срби и Црногорци иселавају због економских разлога. Истреф Кељменди је тврдио да је „контрареволуционарним снагама задат одлучујући ударац“.¹⁴⁹

Безбедносну ситуацију на Косову и даље је карактерисала „организована непријатељска активност“ у свим видовима. Миодраг Богдановић, потпредседник републичког Извршног већа, могао је само да изнесе шта се догађа а не и како да се то реши: „*Ошворени и дрући прилици на Србе и Црногорце не престају. Само у првих пет месеци ове године забележена су 53 физичка најада, претиње, оштетења имовине и слично. Посебно забрињава чињеница да је у последње време извршено неколико бруталних и драстичних најада који су имали широк одјек и утицај на међунационалне односе не само на Косову, већ и у целој земљи*“.¹⁵⁰

Највећу расправу изазвао је случај Ђорђа Мартиновића. Делегати су очекивали да ће се тај „случај“ наћи на дневном реду Скупштине, али је свака акција Србије на сређивању стања на Косову, па и у овој ситуацији, била ограничена уставним положајем Косова у Федерацији. Богдановић је упозоравао: „*То практично значи да у читавој области односа коју данас размајрамо, републички органи немају уставних овлашћења да непосредно предузимају било какву активност*“.¹⁵¹ Републички органи нису имали баш никаква овлашћења да било шта учине. Надлежност су једино имали органи унутрашњих послова и правосуђа на Косову, а осим њих и савезни јавни тужилац, уколико оцени да је у питању „насиље из непријатељских побуда према СФРЈ“.¹⁵²

О Ђорђу Мартиновићу расправљала је и федерална скупштина, у првој половини јула 1985. Са седнице Одбора за унутрашње послове поручено је да „случај Мартиновић“ неће бити брзо разрешен. Милош Бакић, савезни јавни тужилац, обавестио је делегате о следећем: „*Још једна исцрпна радња треба да се оконча да би окружни јавни тужилац у Гњилану могао да изда саопштење и обавести све надлежне органе и јавност о свим дешањима до којих се у случају Мартиновић дошло*“.¹⁵³

Пошто званичних информација није било, савременици су наслућивали да је дошло до раскорака у налазима лекара са Косова и са ВМА, па се очекивало супер вештачење из Љубљане: „*Из овога би се дало закључити да су до сада прикупиљени лекарски налази међусобно*

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ Физички најади не престају, Политика, 29. јун 1985, 5.

¹⁵¹ Исто.

¹⁵² СР Србија није надлежна за случај Ђорђа Мартиновића, Политика, 29. јун 1985, 5.

¹⁵³ Маратон случаја Мартиновић, НИН, 14. јул 1985, 15.

контрадикторни. Јавности је познато само оно што је саопштено у Приштини, када су лекари били наклоњени оцени о самоповређивању Мартиновића. Сазнајемо да је упућени налаз са ВМА неуобичајено дуго путовао од Београда до Гњилана, да се у једном тренутку чак веровало да је 'поштански изубљен', па је стога и разумљиво што су се одмах јавиле спекулације које све време трајале било шта што се догађа са случајем Мартиновић¹⁵⁴.

Контроверзе су биле све веће. Батрић Јовановић је 17. јула јавно питао Бранка Мамулу да ли је тачно да је пуковник Новак Ивановић из гарнизона ЈНА у Гњилану натерао Мартиновића да изјави како се сам повредио јер би то било у општем интересу? Затим, да ли је тачно да су органи ВМА одбили захтев Мартиновићеве кћерке да његовом саслушању присуствује и адвокат Велимир Цветић? Јовановић је Милоша Бакића засуо серијом питања: „Зашто савезни јавни шужилац сматра да је потребно још шест дана или чак и више, да се већтачењем утврди да ли се Мартиновић могао повредити сам или није, када се Мартиновић од 7. маја налази на ВМА, чији су стручњаци то лако већ могли утврдити? Зашто савезни јавни шужилац сматра да је овај случај у искључивој надлежности окружних правосудних органа у Гњилану, иако је овај случај у домену савезног Кривичног закона и савезног Закона о кривичном поступку? Како савезни јавни шужилац оцењује тврдњу Мартиновићеве кћерке да су 23. маја у собу њеног болесног оца на ВМА ушла два службеника СУП-а из Гњилана и 'прешила му тако жестоко да је после четири сата пристио да појмише оно што су од њега тражили', а тек је тада ушао исправни судија Окружног суда у Гњилану који је до тада био пред враћима? Шта мисли савезни јавни шужилац о тврдњи адвоката Цветића да је Мартиновић на ВМА саслушаван као окривљени, а не као сведок, док је савезни јавни шужилац тврдио да се пролив Мартиновића не води никакав поступак и да се он сматра оштећеним сведоком“?¹⁵⁵

Ђорђе Мартиновић је са ВМА отпуштен 23. јула. У отпусној листи је писало следеће: „Психијатријским посматрањем у току лечења је утврђено да се ради о личности једноставније структуре са оисесивним цртама, интровертираној, стидљивој у интеријерсоналним комуникацијама, нижег образовног нивоа и ограничених интелектуалних способности. Расположиви подаци, као и психијатријски налаз, указују да до трауматског догађаја није испољавао знаке манифестних душевних поремећаја у смислу душевног обољења, органског обољења нервног система и сексуалних девијација Сада је болесник психички знатно боље у

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ О „случају“ Мартиновић, Политика, 18. јул 1985, 6.

односу на почешно сћање, али и даље испољава знаке депресије, са елементима суицидалности“.¹⁵⁶

По изласку из болнице, Мартиновић је говорио о притисцима који су на њега вршени од стране Градимира Поповића и Вукашина Трумпиха, окружног јавног тужица и истражног судије из Гњилана током 22. и 23. маја: „Ја то нисам сам урадио. Мене су 1. маја, док сам сејао пасуљ на својој њиви, најала два човека. Везала су ме, савили мараму најољену неком шечношћу на уста. Онесвеситио сам се. А затим, кад сам свесити дошао, осећам бол, шта су ми то урадили. [...] Данима ништа нисам јео. Нејреситано ме болела глава, а они су два дана били крај мене и ујорно ми понављали како сам ја то себи сам учинио и причали ми да ни милиција није нашла ничије прагове, сем мојих. Другој дана придружила су им се два инсектора. И они су ме нејреситано, један на друти, саслушавали и говорили како је боље за мене да признам да сам сам то урадио. Прешили су ми и свашта говорили. Ђушали би једино када је лекар био у соби. Нисам могао да издржим толики приписак. Они су били ујорни. Саг чујем, говоре како сам признао да сам све то ја сам урадио“.¹⁵⁷

„Случај Мартиновић“ појачао је перцепцију о „геноцидности“ Албанаца на Косову и створио је осећај страха код Срба, не само у Покрајини. Осим тога, први пут је промовисао критичку интелигенцију у Србији, која је већ неколико година деловала као неслужбена опозиција режиму, као меру патриотизма и одлучности. Тај случај је помогао да се она профилише као национална снага која брине о српским националним интересима који су највише били угрожени на Косову и Метохији. Док је у својој првој фази била фокусирана на демократска права и слободе, сада је постала пре свега концентрисана на национална питања. И на крају, „случај Мартиновић“ помогао је тим људима да се повежу са „масама“, са Србима на Косову, и да тако изађу из уског интелектуалног круга.¹⁵⁸

Према процени Мирослава Шолевића, Српски покрет отпора је 1985. достигао „политички плафон“ у оквиру свог политичког знања и искуства, што је могло да доведе до великих грешака у борби за српска права, а Покрет још увек није имао већину у српском народу. Помоћ је затражена од владике рашко-призренског Павла, каснијег патријарха СПЦ, и Добрице Ђосића, али и од свих других: „Ко тог је из српској државној врха хтео да разговара са нама, ми смо и њега пишали. То није, међушим, значило да ћемо икад икој послушаити. Сами смо доносили одлуке и зато смо били јаки. Касније, кад тог нам се умешало мудро срп-

¹⁵⁶ Ђорђе Мартиновић ошшао кући, НИН, 28. јул 1985, 26.

¹⁵⁷ Исто, 27.

¹⁵⁸ D. Jović, *Jugoslavija*, 352.

ско руководство, увек смо најравили грешку. Свака њихова процена била је лоша“.¹⁵⁹

Крајем маја Булатовић, Шолевић и Зоран Грујић састали су се са Душаном Ристићем. Он им је рекао да се мора пробудити национална свест „како би се чуло и у земљи и у свету да има још Срба и Црногораца и да они ни по коју цену неће да оставе Космет шиптарским сецесионистима. Додао сам да сви ми треба да избијемо из главе да савезно и републичко руководство не зна шта се стварно догађа на Космету“. Закључили су да их нико неће озбиљно схватити, нити им се придружити, ако не дигну читав српски народ на Косову и „ако тај народ сам не устане у своју одбрану“.¹⁶⁰

Самоорганизовање народа постајало је све чвршће, али се из безбедносних разлога није стварала илегална организација: „Договорили смо се да ни записнике не водимо са њих зашворених састанака“. Српске вође за програм су узели званична документа усвојена на савезном, републичком и покрајинском нивоу, која су у основи добра али се не спроводе: „Користили смо сваки случај, сваки експрес, сваки најад на Србе и Црногорце од сирани шиптарских шовиниста и сејарашиста“.¹⁶¹

Понекад су појединци из федералног врха показивали разумевање са проблеме функционисања Србије и невоље српског народа на Косову, али је од тога било мало користи. Тако је Милан Кучан на 21. седници Централног комитета СКЈ 31. октобра 1985. говорио да комунисти морају да имају „највећи слух, интерес и одговорност да се уставни принципи о положају СР Србије и социјалистичких аутономних покрајина до краја остваре у садашњим условима и тако из политичког живота елиминише један веома крупан проблем који оптерећује укупне односе. Осећај било ког дела наше заједнице да није равноправан, мора за све нас бити веома крупан политички проблем, а уклањање његових узрока наш заједнички задатак“.¹⁶²

Азем Власи је говорио о значају стабилизације стања на Косову и позитивним трендовима, као и о томе да на Косову постоји свест да се тешки проблеми и ожиљци из прошлости могу решити само ангажовањем „свих прогресивних снага које тамо живе и делују“. Посебну одговорност имали су Албанци, а Власи се осврнуо и на проблем функционисања „СР Србије“ и њених покрајина: „Не могу се расправе и проблеми у односима у СР Србији користити као повод за хајку против покрајина и за прилике да се оне једноставно елиминишу из нашег

¹⁵⁹ М. Шолевић, *Пишали смо Павла и Добрицу*, 13.

¹⁶⁰ Душан Ристић, *Србија нема решење за Косово*, 13.

¹⁶¹ Исто.

¹⁶² *Полишка*, 1. новембар 1985, 5.

иолиџичкої сисџема и сведу на неки облик кулџурне ауџономије и све џо џод изџвором да оне као џакве онемоџућавају нашу реџублику у остваривању њених усџавних џрава“.¹⁶³

Крајем септембра 1985. Булатовић се први пут срео са Добрицом Ђосићем. Састанак у врачарском ресторану „Влтава“ организовао је београдски новинар Рајко Ђурђевић. Сам Ђосић је о томе забележио: „Предложио сам им да напишу петицију у којој ће изложити своје захтеве. Ту петицију, коју треба да потпише што више грађана, упутиће највишим политичким форумима у држави. Они су тражили да им ја напишем текст петиције. Рекао сам им да морају они да напишу, а ја ћу им предложити њен садржај“.¹⁶⁴

Текст су саставили Рајко Ђурђевић и његова супруга Даница Радевић, уз помоћ Ђосића, јеромонаха Атанасија Јевтића и Косте Булатовића. Петиција, која ће касније постати позната као *Петиција 2011* (у неким изворима наводи се и као *Петиција 2016*) упућена је највишим државним и партијским установама Југославије и Србије. Петиција је послата и Српској академији наука, делегатима федералне Скупштине Батрићу Јовановићу, Зарији Мартиновићу и Тодору Славевском, као и старом револуционару Светозару Вукмановићу Темпу.¹⁶⁵

У петицији су, осим проблема у свакодневном животу, покренута и питања која су садржана у Политичкој платформи СКЈ о Косову и другим званичним документима. Она је, заправо, тражила ванредно заседање федералне и републичке скупштине са предложених 14 тачака дневног реда. Петиција је драматично упозоравала да је окупиран део југословенске територије, „простор нашег историјског и националног бића, а геноцид фашиста над нама Србима на Косову и Метохији стекао је право грађанства. Док се над нама врши терор из дана у дан, свуда и на сваком месту, институције власти у Покрајини остају пасивне, на очиглед Европе и целог света, на срамоту Југославије. Куда то води?“¹⁶⁶

Потписници петиције изражавали су уверење да највиша југословенска законодавна тела неће остати равнодушна према спровођењу „геноцида над нама Србима на Косову и Метохији“ и да чине последњи покушај „да се овим начином стане фашизму на пут“. Захтевали су хитне ванредне седнице федералне и републичке скупштине, а за дневни ред предлагали следеће: 1) гаранцију остваривања основних

¹⁶³ *Ко диге хајку*, Политика, 1. новембар 1985, 7.

¹⁶⁴ Д. Ђосић, *Пишчеви записи 1981–1991*, Београд 2002, 170.

¹⁶⁵ *Петиција*, НИИ, 8. децембар 1985, 11.

¹⁶⁶ М. Brudar, *Nada, obmana, slot*, 29–30.

људских права по Уставу СФРЈ и међународним конвенцијама; 2) да СР Србија добије исти статус државности као и друге републике у Југославији; 3) да се из органа власти Покрајине и Републике искључе и подвргну одговорности „великоалбански шовинисти који су инспирисали, водили и воде побуну на Косову и Метохији и омогућили освајање територије Југославије од стране великоалбанских шовиниста. Одговорност захтевамо и за кадрове српске националности који су својим опортунизмом и каријеризмом служили тој идеологији“; 4) да се јавно изнесу имена твораца геноцида над Србима на Косову, „без обзира који су положај заузимали у нашој земљи“, 5) да се под надзором савезних и републичких власти без одлагања спроведе повратак прогнаних српских породица; 6) да се изврши реконструкција више хиљада „несталних“ судских предмета, преиспитају сумњиве одлуке и изврши радикална промена функционисања судства; 7) да и српски језик постане службени језик у Покрајини. На крају је речено да разговори о проблемима Срба на Косову и Метохији нису дали резултате: „Садашње понашање власти у Покрајини одузима правни легалитет једној држави и форсира безвлашће. Ми упозоравамо да више нисмо у ситуацији да незаштићени подносимо геноцид фашиста над нама и нашим породицама. Трагичне последице неће оптерећивати нашу свест, јер су изнурене реалном ситуацијом, јер бранимо голе животе и отаџбину“.¹⁶⁷

Из Покрајине је одмах поручено да је Косово у републичким и федералним органима „заступљено са више Срба и Црногораца него што би, с обзиром на структуру становништва, требало да буде“. На седници ПК СК Косова оцењено је и да је Покрајина слабо заступљена у представништвима у иностранству. Из објављених података било је више него јасно да су Срби и Црногорци са Косова доминирали у органима од потпуно споредне важности, а да су сва кључна места припадала Албанцима. Из Покрајинског комитета то је, са не малим цинизмом, објашњено жељом српских кадрова да по сваку цену, и не бирајући функцију, оду у Београд!¹⁶⁸

Петиција косовопољских Срба није много боље прошла ни у њиховој држави. Председништво Србије оценило је да је Петиција била израз „нарушених међунационалних односа и постојећег незадовољства радних људи и грађана“, па би било погрешно њене представнике генерално сврставати у „националистичке и политички неподобне елементе“. Ипак, Председништво није било задовољно појединим тоновима у тексту Петиције, оцењујући их као идеје српског национализма „а које су неспојиве са основама нашег друштвено-политичког система,

¹⁶⁷ Исто.

¹⁶⁸ *Где су Косовци*, НИИ, 15. децембар 1987, 12.

са самоуправним социјалистичким односима и равноправношћу народа и народности“.¹⁶⁹

Од ванредног заседање две скупштине није, наравно, било ништа. Циљ Српског покрета отпора био је да присили српске државне органе да се изборе за равноправност Срба са Албанцима на Косову: „Да није Шийтари не моју да нас мајоризују, да пресџане исељавање и почне ново насељавање Срба. Ми смо били свесни да то не може да уради ни маса људи која се буну и копча, ни појединац, ни нека партија. Знали смо да то мора да буде национални програм који ће да остварују држава и институције система“.¹⁷⁰

Стање се није мењало. Албанска политичка елита и даље је чврсто држала власт на Косову, а Срби су се исељавали. Поједини српски функционери више су, међутим, страховали од снаге Српског покрета отпора. Тако је на крају 1985. Светислав Долашевић говорио: „У последње време се нешто јаче испољава и српски и црногорски национализам. Они не делују самостално, већ су у сирези са неким националистичким снагама ван Косова“.¹⁷¹

И Петиција из Косовог Поља за Долашевића је била манифестација српског национализма која је само ометала напоре да се проблеми реше, а пре свега да се заустави процес исељавања: „Ми смо већ годинама ошерећени проблемом исељавања Срба и Црногораца и неоспорно је да овај проблем ошерећује политичко-безбедоносно стање у Покрајини. Исељавање је, и поред великог смањивања, присутно. Али присутност јавности, посебно ван Покрајине, овај проблем изострава до те мере да се девалвирају напори које улажу субјективне снаге. Мало-мало па се то питање постави. Можда у неким ситуацијама то помаже да се тринемо и да се не усвајамо, али нам више штети него што нама помаже. Ствари се драматизују, стање се доводи до усипања, а то користи разне снаге да попуру резултате које на овом плану постижемо. Српски националисти то користе да нападну систем и руководство, пре свега у Покрајини“.¹⁷²

Крајем 1985. и почетком 1986. незадовољство Срба и Црногораца достигло је кулминацију. Постајало је све јасније да од стабилизовања стања нема ништа, да исељавање добија драстичне размере и да су остављени и препуштени сами себи. Све су отвореније указивали да „братство и јединство“ у овој покрајини више не руше само сепарати-

¹⁶⁹ М. Brudar, *Nada, obmana, slova*, 29–30.

¹⁷⁰ М. Шолевећ, *Пишали смо Павла и Добрицу*, 13.

¹⁷¹ Наведено према: Рамиз Куртеши, *Густих илети с промајом*, НИН, 29. децембар 1985, 18.

¹⁷² Исто, 19.

сти. Покрајинско руководство, уплашено све бољом организованошћу Срба, вршило је сталан притисак на српско и југословенско руководство да се супротставе Српском покрету отпора. Уследиле су оцене да је надирући српски национализам опаснији од албанског: „Ми се, наравно, нисмо предавали. Писали смо и слали разна писма на различите адресе, држали сасијанке. Из Београда све време су ситизале само прешње“.¹⁷³

Подржавао их је, као и раније, једино Зарија Мартиновић: „У ову радњу умешани су и прваци оних који су на позицијама са којих би морали да чувају и бране шековине револуције, а то не чине. Морамо да признамо да преденна исцрпљува свој паклени план не више на исељавању, већ на рушењу уставној поретку СФРЈ. Догађаји на Косову не могу се играти само кроз преденну нећу кроз вид специјалној раји прошив Јуџославије. Овај раји Јуџославију економски исцрпљује и политички је дискредитише, јер се ствара утисак да не може да се брани“.¹⁷⁴

Нова масовна акција косовских Срба уследила је 26. фебруара 1986. када је делегација од стотинак људи дошла у савезну Скупштину, пред седницу Савезног већа посвећену исељавању са Косова. Шолевић о томе сведочи: „Схватили смо да само догађаји могу да нас избаце на површину. Одабрали смо делегацију, најверније, најбоље, припремили их за говор и кренули. Тада је први пут најављена колективна сеоба, уколико се исељавање не заустави. Тај догађај је као бомба одјекнуо у српској и јуџословенској јавности. Ушли сељаци, Косовољци у Скупштину! Ми смо је тада творили за све. После Скупштине пошали смо политичка група људи која је мола све да уради. После тог догађаја све српско почиње да ради за нас, а сваки наш следећи корак био је значајнији од прешходног“.¹⁷⁵

Примио их је председник југословенске Скупштине Илијаз Куртеши. Новинарима је речено да са овог догађаја могу да пошаљу само службено саопштење које је било уобичајено стерилно: Срби су информисали савезне органе о тешкоћама и проблемима са којима се сусрећу у свакодневном животу и раду, „тражећи одлучније ангажовање свих друштвених и државних чинилаца“. Председник Скупштине упознао је српске трибуне са „најактуелнијим активностима“ које се предузимају ради решавања ситуације на Косову и обећао да ће све примедбе и жалбе бити достављене надлежним службама.¹⁷⁶

Разговор са Куртешијем трајао је око четири сата. Новинарима није било допуштено да му присуствују, јер би извештавање са једног

¹⁷³ Д. Ристић, *Србија нема решење за Косово*, 13.

¹⁷⁴ НИН, 2. фебруар 1986, 13.

¹⁷⁵ М. Шолевић, *Пишали смо Павла и Добрицу*, 13.

¹⁷⁶ НИН, 2. март 1986, 5–6.

таквог скупа могло негативно да утиче на акцију коју „субјективне снаге“ воде на Косову.¹⁷⁷ Према изворима Д. Худелиста, Шолевић је тада дефинисао будући слоган косовских Срба: „Или заједно на Косову, или са Косова сви заједно“. Говорио је да Срби немају проблема са обичним Албанцима, већ од органа власти. У сличном тону иступио је и Будиминовић: Србе у подређен положај нису довели ни радници, ни сељаци, „него они у врху“. Шолевић се чак супротставио оштром излагању Слободана Ранчића: „Многе ствари које је овде рекао овај друг, не свиђају ми се. Ми нисмо дошли овде да мењамо Устав, дошли смо да изнесемо своје проблеме“.¹⁷⁸

Тадашњи посматрачи уочавали су да су српски захтеви били стари и добро познати, а да је ново само то што су овога пута одлучили да у циљу заштите својих основних права закуцају на врата најважније институције у земљи: „Сувише је дуго и мукопериодан период обијања пратова разних покрајинских и републичких друштвених и државних органа и организација којима су се Срби и Црногорци са Косова обраћали и тражили заштити својих националних, политичких и грађанских права“.¹⁷⁹

Да је положај Срба на Косову био потпуно деградирајући, сведочиле су и реакције Албанаца на њихов долазак у Скупштину Југославије. Љубинко Мирић, председник Месне подружнице Социјалистичког савеза села Батусе, остао је без дневнице, добио је пријаву због недоласка на посао, и то само на албанском језику, а нико од његових колега Албанаца није желео више да разговара са њим. Све се више говорило о колективном иселјавању и то без продаје земље. Све је већи био број петиција, жалби појединаца и група које су заобилазиле покрајинске институције и директно се обраћале органима у Београду. Истовремено се критична маса српског незадовољства ближила кулминационој тачки. Масовну подршку добијала је свака „самоакција“ а резерве према државним институцијама постајале су све веће.¹⁸⁰

Посматрачи су уочавали рађање једног потпуно новог друштвеног феномена. Национална угроженост условила је „збијање редова“ и јаку колективну свест која је диктирала ритам догађаја. Та свест направила је од свих српских и црногорских насеља једно „глобално српско село“ које више није дозвољавало појединачне селидбе, јер је у тадашњој ситуацији „губитак сваког Србина или Црногорца“ представљао најдиректнију опасност за ту заједницу због могућности силаска „испод доњег сигурносног бројчаног лимита“.¹⁸¹ Због тога су се упорно брани-

¹⁷⁷ Darko Hudelist, *Kosovo. Bitka bez iluzija*, Zagreb 1989, 26.

¹⁷⁸ Исто.

¹⁷⁹ Милош Мишовић, *Кад дојори до нокаша*, НИН, 2. март 1986, 5.

¹⁸⁰ *Најава нове сеобе*, НИН, 9. март 1986, 6.

¹⁸¹ Исто, 7.

ле национално чисте енклаве. У том смислу, Косово Поље је постало нека врста српског Јерусалима из кога су се неформалним каналима и индиректним утицајем иницирале многе ствари на Косову.

Суморна косовска збиља била је добар пример шта остаје од друштва кад одумре држава. Прва појава било је рађање националних лидера из сенке чија је моћ све више расла, као што је то био случај са Мирославом Шолевићем. Он је процењивао да је тадашња политичка ситуација у Покрајини за Србе знатно тежа него она из 1981. јер вође албанске побуне нису склоњене из власти. Људи попут њега добијали су на значају јер је народ изгубио поверење у организоване социјалистичке снаге: *„Људи иледају Косово Поље као ценшар, јер је овде значајна концентрација српској живља. Ту итеи хиљада радника ради у 25 ООУР-а, иостиоји јак српски кадровски иошеницијал, има 6 докшора наука и људи верују да оно ишто се ради у Косовом Пољу иреба и они у својим местима да чине“*.¹⁸²

Нова масовна акција из Косова Поља уследила је у пролеће 1986. године. Повод је било хапшење Косте Булатовића, једног од нових народних вођа, 2. априла, на дан оснивања Призренске лиге и на дан најжешћих демонстрација из 1981. године. Срби су у томе препознали јасну провокацију албанских власти. Булатовићевом хапшењу претходило је хапшење (истога дана) Радоја Спасића из Велике Хоче, који је признао да „материјал непријатељске пропаганде“, нађен у његовој кући, потиче од Булатовића. Обојица су осумњичена да су начинила кривично дело „непријатељске пропаганде“, по чувеном члану 133 из Кривичног закона СФРЈ.¹⁸³

Из Булатовићеве куће однесено је, као доказни материјал, неколико књига о Косову (Батрића Јовановића, Димитрија Богдановића) текст петиције београдских интелектуалаца, фотокопија потписа Петиције „2011“, писмени протест због пребијања најмлађег члана породице Шарић, једине српске породице у једном селу поред Ђаковице, писмо – захвалница патријарха српског Германа због прилога од 50.000 динара за обнову једног црногорског манастира. Пошто је акција хапшења изведена доста бучно, већ око поноћи почело је окупљање Срба у Косову Пољу. Следећег дана (3. априла) маса је непрекидно расла, оближњи сокаци били су закрчени аутомобилима. Већ је кружила петиција са само једном реченицом: „Хапшење Косте Булатовића је хапшење свих нас“.¹⁸⁴

¹⁸² *Знам језиро иреденше*, НИИ, 9. март 1986, 9.

¹⁸³ *Косово Поље – Београд*, НИИ, 13. април 1986, 5.

¹⁸⁴ Исто.

Нервоза је расла, а нико од косовских руководилаца није се усуђивао да изађе пред „самоникли бунт“. Срби су изабрали три своја представника да оду у Београд и од Душана Чкребића, тадашњег председника Председништва Србије, затраже директну интервенцију и ослобађање Булатовића. Друга делегација отишла је у Покрајински комитет СК, са истим захтевом. Страх је био велики, али и одлучност још већа, у складу са српским вековним менталитетом. Мирослав Шолевић сведочи: „Отишао сам у Косићину кућу да видим колико се људи њлаше. Јер, хајшење Косиће требало је да буде прво у низу. Моје друго, а Бошка Будимировића треће. Тамо сам зашпекао већ 30 до 40 људи. Сваком појединачно сам рекао да од сувира у осам ујутро пред Косићиним кућом почињемо прошесетно да се окућљамо. Свако од њих је имао задатак да поодиће своју улицу или своје село. Већ ујутро је било направљено вашаришће. Увече постојево. Друге ноћи је било око десетак хиљада људи“.¹⁸⁵

Шесточлана делегација одлази у Приштину, на преговоре са Кољ Широком: „Унапред смо режирали шта ће ко да каже. Знали смо да ће Коља почети да нас замлађује својом старом причом, па смо се договорили да га наизменично нервирамо и хладимо. Прво се јавио неки Маџан: – Друже Коља, ми смо дошли да испиташ Косићу. Ако нећеш немамо шта да разговарамо. Одмах за њим спремили смо Благоја Поповића да, кад Коља скочи, каже: – Друже Коља, полако, Маџан је мало преоштар био. Ми хоћемо да разговарамо. Штос је био да Кољи разбуцамо концепт. Хтео је да држи говор и да каже: – Идиће сад и кажити народу да иде кући, а за Косићу ће видимо! – и да заврши са нама. Маџан је тако завршио посао. Иначе их је комплетно збунио. Електричар је по занимању, али је дошао у оном оделу од ђаволе коже. Још брадица, мала, уредна. Таквим штосовима смо их потпуно разбуцали и обавили посао: Коста је пуштен, а ми смо прекинули са окупљањем пред његовом кућом“.¹⁸⁶

Из Приштине је обећано да ће у Косово Поље бити доведени сви функционери републичких и савезних органа које окупљени грађани желе да чују: „Убедљивом већином, на најнејасреднијим изборима овог пролећа, победо је Иван Стамболић“.¹⁸⁷

Коста Булатовић је ослобођен 5. априла. Присутне је замолио да „ако воле Југославију и желе добро његовој породици нека се разиђу и не иду у Београд“. Затим је сутрадан, 6. априла (недеља) у Косово Поље дошао Иван Стамболић. Његов говор био је говор разумевања

¹⁸⁵ М. Шолевић, *Пишали смо Павла и Добрицу*, 13.

¹⁸⁶ Исто.

¹⁸⁷ *Косово Поље – Београд*, НИН, 13. април 1986, 5.

(„знам да сте се у овако великом броју окупили због невоља“) и говор наде, али и упозорење косовским Србима да прекину везе са српским дисидентима: *„Овде је право место где се ваши проблеми могу решити. Свако друго је погрешно место. Не тражити то друго место и не ићи од ваших братава. Не дајте да вас неко манипулише. Морате радити, морате остати овде, морате се борити. Од вас свих заједно, уз нашу помоћ, многа организованије, доследније, ефикасније нешто до сада, зависи да ли ће иреденита остварити своје контрареволуционарне циљеве да Косово постане етнички чисто“*.¹⁸⁸

Стамболић је обећао да ће свакоме човеку држава Србија гарантовати интегритет, да ће се створити услови да људи имају личну сигурност, да сви буду једнаки пред законом, али систем се не сме рушити: *„Слоба и јединство је изнад свега. Морамо иакође схватити да се морамо борити за ауторитет власти, морамо одлучно водити битку да из администрације буду исклони они који не ваљају. А никако због евенчуалних слабости у тим органима које имамо, не смемо доћи до оне да рушимо систем, да сусиендујемо органе који треба да раде по закону, јер онда настаје зло, настаје анархија, настаје безвлашће“*.¹⁸⁹

Стамболић је оставио одличан утисак. Шолевић о томе каже: „Држао је два говора. Један у сали, а други напољу. Онај напољу му је био прилично добар. Онај у сали је био лош. Чак смо му и клицали. Прва је изашла баба Стана, мртва пијана и викнула: – Жив ми био Иване! Онда сви за њом: – Живео! После тог говора Стамболић је пропустио шансу да сачува власт. Он је тад могао да постане лидер“.¹⁹⁰ Тачно годину дана касније, готово у дан, на исто место дошао је Слободан Милошевић. Иако је повод био сличан, иако се разговарало о истим стварима, последице су биле те које су одредиле карактер и значај два догађаја. Милошевић је успео да придобије косовске Србе и почео је незауостављив пут ка владарском врху Србије.

Упркос Стамболићевом охрабрујућем говору, прве групе грађана кренуле су за главни град, где су и стигле у понедељак, 7. априла. Примили су их савезни и републички функционери, на челу са Лазаром Мојсовим и Иваном Стамболићем. Општи захтев Срба могао се свести у једну реченицу: „Не идемо док не добијемо гаранције наше равноправности“. Мојсов је говорио како су га „дубоко дирнуле српске зебње, страх и неповерење“ због онога што их чека кад се врате на Косово: *„Борио сам се да сви људи у овој земљи живе слободно и те ваше речи ми још теже падају. Ми вам гарантујемо да никоме неће фалити*

¹⁸⁸ *Морате се овде борити*, НИН, 13. април 1986, 8.

¹⁸⁹ Исто.

¹⁹⁰ М. Шолевић, *Пишали смо Павла и Добрицу*, 13.

ни глака са главе због онога што се овде рекли кад се на Косово вра-
тише“.¹⁹¹

Истовремено је упозоравао да се косовски проблеми не могу решити неуставним методама, протестним акцијама и расприравањем националне мржње: „То само може погоршати стање и отежати решавање конкретних проблема, омогућавајући сваковрсне манипулације појединаца који не желе добро социјалистичкој заједници, којима је у интересу да дође до повратка на старе, давно превазиђене односе“.¹⁹²

Истога дана одржана је и седница савезног партијског Председништва. Стамболић је поновио да је ситуација на Косову „много гора него што ми овде мислимо и знамо“, јер косовски Срби више нису имали поверења како у покрајинско, тако ни у федерално руководство. Истицао је и да је српски покрет вођен од стране опозиције у Београду, која је добијала све веће шансе да постане „лидер маса“. Да би се то спречило, Стамболић је предложио следећи план: 1) много веће присуство политичких организација у „масама“ како би се спречило да оне буду „заведене“ од опозиције; 2) наставак диференцијације на Косову, а посебно међу српским кадровима јер је очигледно да они више не представљају народ; 3) признавање пуних компетенција Србије у Покрајини; 4) коришћење свих законских средстава, укључујући и полицијску акцију, да се спречи проширење утицаја српских националиста из Београда на косовске Србе. Истовремено је одбацио оптужбе да је покрет Срба са Косова националистички: „Не ради се о устийцима непријатељима, него о захтевима људи. Људи верују да немају права и слобода, те реајују са њим енџузијазмом на речи као што су једнакост и равноправност. Они подржавају Тита, братство и јединство, Југославију. Тачно је да су се чули неки неприхватљиви и контрареволуционарни захтеви. Да ли би сада требало да се људе пројасимо српским националистима? Они једноставно говоре о тим стварним стварима којима су били изложени. Да ли би се нејисмене жене сада требало да пројасимо националистима? Ја бих предложио реалистичност у диференцијацију између њих и стварних националиста“.¹⁹³

Стамболић није имао много маневарског простора: могао је да се стави на чело незадовољних Срба, па да се претвори у полуопозиционара, што свакако није желео, или да користи репресију како би сузбио извор нестабилности поретка, што је још мање желео. Зато је одлучио да напусти партијску функцију и преузме државну, формално мање важну у ондашњој структури моћи, али све значајнију. Сматрао је

¹⁹¹ Поверење и сигурност, НИН, 13. април 1986, 9.

¹⁹² Исто.

¹⁹³ Наведено према: D. Jović, *Jugoslavija*, 356–357.

да се више не може много тога учинити унутар партије, како због све већег губитка угледа СК Србије, што се осећало на сваком кораку, тако и због демократског централизма који му је везивао руке на федералном нивоу. Све је више наглашавао важност државе у новим условима (уставне промене у Србији и рedefинисање односа у Федерацији) и одлучио се за државну функцију.¹⁹⁴

Тако је одлучио да руковођење партијом препусти млађим и динамичнијим људима, а Слободан Милошевић је био његов избор. Милошевић ће у следећој фази повратити углед партије удахњујући јој нови живот преко покретања масовне акције на заштити „националних права“ Срба, прво на Косову, а касније и у Федерацији.

У сличном тону протекла је и 28. седница ЦК СК Србије, одржана 14. априла, на којој се разговарало о међунационалним односима у републици. Слободна Милошевића видимо у друштву Душана Чкребића и Бранислава Иконића, али он није учествовао у расправи на седници, што се може приписати његовом опрезу уочи избора на предстојећем партијском конгресу. Та опрезност га је и довела на место шефа српских комуниста.

Оцењено је да је национализам „главни противник слободе и равноправности људи и народа у читавој земљи и СР Србији, главна препрека остваривања интереса радничке класе и окосница непријатељског деловања антијугословенских и антисоцијалистичких снага“ и да је зато „СК Србије борбу за националну равноправност ставио у први план своје политичке акције“.¹⁹⁵

Највиши форум српске комунистичке партије констатовао је да је јединство Србије услов и за јединство Југославије, а надлазеће отварање српског питања ставило је тадашње српско руководство пред дилему са којом оно није могло да се избори. Најбоље су то илустровале речи Ивана Стамболића на овој седници: „Док су српски националисти ударили у сва звона да Србија њобоже пројага зајно ијно релативно заосијаје у развоју, ми смо истовремено морали да обуздавамо ју њихову њомаму и да стварамо климу у којој ће оправдани захтеви Србије значајним делом бијти прихваћени у Скупиштини Југославије. Веома је важно ијно смо успели и у једном и у другом. И ово искуство њоказује да националистима није сјало до бржег развоја СР Србије нејо до њоја да се њолиници СК Србије њодмеђу клинови у њочкове. Ијно је случај и са односима у Републици Србији. Чинимо све ијно је у нашој моћи да ње односе уредимо њако да јединство и инјеријет СР Србије у целини не буду закинути, а да њри њоме не урозимо њужан сјетен социјалистичке ауњо-

¹⁹⁴ D. Jović, *Jugoslavija*, 358.

¹⁹⁵ *Борба*, 15. април 1986, 3.

номности и покрајина. И док траје и полако одмиче, истина, повремено заморан и мучан посао, српски националисти га у популарности омаловажавају као израз слабости и неодлучности српског руководства. Уместо договарања они би уљимаху. И што им нимало не смета да шире о демократији“.¹⁹⁶

Карактеристичне су и речи Жарка Папића који је узроке међунационалних сукоба ситуирао у ниво неразвијености који је постојао између република и покрајина. Говорећи о узроцима заостајања Србије, нагласио је следеће: „Савез комуниста мора одлучно одбијати националистичку индустријализацију релативне заостајања Србије која узроке тражи у 'експлоатацији' од стране других, у којој све што је српски народ у ратовима добијао у миру је губио, бивао преварен и насамарен. Не само што то није истина, већ то показује и подаци којима би српски национализам решавао проблем, или сепаратистичким одвајањем или би централистичким унитаризмом заводио ред и наплаћивао ненаплаћено. Треба јасно рећи – што би била највећа несрећа за српски народ и кад то идемо искључиво са националног становишта, остали би смо изоловани у децентрализованом Југославији, у крајњој консеквенци добили нечију заштиту, дакле изгубили фактички националну независност, самоуправљање и све историјске перспективе“.¹⁹⁷

Ова седница Централног комитета значајна је и по томе што је одреаговала на писање љубљанског „Дневника“ поводом доласка Срба са Косова у Београд. То је био први јавни неспоразум на релацији Београд–Љубљана поводом Косова. У чланку под насловом „Возови национализма“, аутора Дејана Ковача, тврдило се да се „последњим догађајима – од похода на Скупштину СФРЈ до демонстрација у Косову Пољу“ ипак не може дати друга ознака „нег српско-црногорски унитаризам и национализам“. Учинио је то Драгослав Марковић, истичући да борба против национализма мора да буде заједничка ствар свих у Југославији: „Зашто су врло штељиве и моћне имале врло негативне последице појаве недовољне јединства у оцени, једнакој интензивности активности у циљу превазилажења незадовољства стањем ма на ком подручју земље. Поменути чланак у љубљанском 'Дневнику' у том погледу је врло карактеристичан. Чланак који није доживео никакав одговор из те средине, а који је у директној сукобности са закључцима седнице два председништва и закључцима радне групе и закључцима савезне већа Скупштинине Југославије. У конкретном случају, необично је важно, и то су у ствари разлике које се данас испољавају, шта је последица одређених стања, одређених појава, манифестација и кретања. Нема никакве сумње, о томе би било илузорно расправљати, да су многи догађаји на Косову

¹⁹⁶ Шта производи кризу поверења, НИН, 20. април 1986, 19.

¹⁹⁷ Суочавање са истинама, Политика, 15. април 1986, 5.

Пољу, делегације, иетиције, израз не само сјоншаној расјоложења, односно нерасјоложења срјској и црнојорској народа, нејо да је шо нерасјоложење искоришћено, злоујојребљено од сјране одређених снаја. И шја је сада основ? Националистички, великосрјски и црнојорски национализам и шовинизам или оно шјо шјај национализам јојхранује? Ако дујо шрају не шјако рејке јојаве силовања, насиља сваке врше, скрнављење јробова, најади на имовину, јринудне јродаје, исељавања јод јришиском, ако инсјишјуције нису у довољној мери ефикасне у решавању и сузбијању ших јроблема, значи ако нема нас, наших инсјишјуција, онда смо, разуме се, дали ошворени јросјор и мојућности да се убације нејријашељ и да ша објективна јосјојећа нерешена сјања усмерава у борби јрошив сисјема, јрошив инсјишјуција и у Покрајини и у земљи у целини“.¹⁹⁸

Албански политичари и даље су поштовали своје принципе. Велики део свог излагања Даут Јашаница је посветио „опасности“ од српског и црногорског национализма, истичући да сложену ситуацију, у којој доминантну улогу има борба против албанског национализма, све више отежава „непријатељска активност са позиција српског и црногорског национализма“. У суштини се радило о истој платформи код оба национализма – у питању је била „платформа класног непријатеља који не преза ни од најдрскијих насртаја на слободу, независност и равноправност ради остваривања својих мрачних циљева“. Зато се борба против „националиста свих боја мора водити истим аршином јер је сваки национализам опасан, без обзира на број обухваћених истомишљеника, ширину продора његових реакционарних идеја, садржину и методе рада“.¹⁹⁹

Иван Стамболић је и даље „држао равнотежу“, изједначавајући оба национализма: „Као и у јрошлости, циљ свих националиста јесте да сјворе јомејњу, јер на чистјом немају шја да шраже. На шјоме ујорно раде албански националисти и иреденјисји, а сада им се у истјој намери јридружују и срјски националисти. Иреденјисјима је јојребно Косово као мина, а срјским националистима као дејонајор за експлозију у Беојраду, за сукобе и крв на улицама. Ових дана јојединици нису крили да шо јрижељкују“.²⁰⁰

Стамболић је био уверен да ће се Савез комуниста Србије, као и „све организоване социјалистичке снаге“, и даље јасно и гласно, уз употребу свих идејно-политичких и законских средстава, борити против „оживљавања било позиција, било поступака и српског и албанског и мађарског и муслиманског и сваког другог национализма. Ово није

¹⁹⁸ *Сјање на Косову – брија свих*, Политика, 15. април 1986, 8.

¹⁹⁹ *Велики одјек товора у Косову Пољу*, Политика, 15. април 1986, 8.

²⁰⁰ *Полијшка*, 15. април 1986, 6.

питање политичке осуде нити неке вербалне оградe, него ствар енергичног политичког обрачунавања. У овом погледу већ смо предузели, а и пред нама су, још многе организоване мере и акције на ширем фронту“.²⁰¹

И током јуна је било немирно на Косову, овога пута у околини Приштине (у селима Батусе и Бресје) када су Срби и Црногорци масовно протестовали због неадекватних мера у сузбијању учесталих напада на њихов физички интегритет и имовину. Дошло је и до покушаја масовног исељавања и то у тренутку када су два савезна председништва усвојила мере и акције у смиривању тензија на Косову. Два председништва су закључила да је стратегија албанског национализма „да разбије етнички хомогена села насељена српским и црногорским становништвом“, па је требало предузети „неодложне мере за спречавање насељавања Албанаца у овакве средине које, због тога што живот не тече по већ устаљеним обичајима тих средина, најављују колективно исељавање“.²⁰²

Од лета 1986. све више је јавно било речи о „обезглављеном народу“, о „тешким и мистериозним случајевима“ који се не решавају дуги низ година, о примерима самовоље, обесправљености, бирократског игнорисања проблема. Тако је апатија која је пратила вишегодишњи егзодус замењена моралним и политичким притиском на јавност и руководства. Српски покрет отпора најављује масовно исељавање. У петак 20. јуна у Косову Пољу формирана је колона трактора и аутомобила. Милиција им је препречила пут и дошло је до сукоба. Представници локалних, покрајинских и републичких власти стигли су у Косово Поље и почели да убеђују народ да не крећу у Београд. Убеђивања нису успела, али је јака полицијска блокада спречила одлазак у Београд.²⁰³

Српска јавност је полако све више почела да се упознаје за мерама тешког положаја Срба на Косову, преко рада савезне Комисије за спречавање исељавања, која је објавила да се само у периоду од 1982. до 1985. године из Покрајине иселило 18.150 Срба и Црногораца. Колоне које су се пре 1981. кретале ибарском долином, путем према Врању и Куршумлији, или преко Чакора, остајале су изван политичког видокруга. Да се Срби и Црногорци масовно исељавају могло се прочитати само у статистичким билтенима о попису становништва. О томе се није писало ни говорило, па су и узроци непостојеће појаве такође били непостојећи.²⁰⁴

²⁰¹ Борба, 15. април 1986, 3.

²⁰² Наведено рема: Милорад Вучелић, *Ајел без одјека*, НИН, 28. јун 1987, 16.

²⁰³ М. Brudar, *Nada, obmana, slot*, 33.

²⁰⁴ *Четврти века у истом правцу*, НИН, јул 1986, 18–19.

Број Срба и Црногораца на Косову драстично је опадао. У периоду после 1961. године покрајину је напустило њих више од 200.000, а у готово половини косовских насеља није било ниједног Србина или Црногорца. Исељеници су у својим захтевима као најчешће узроке исељавања наводили атмосферу неповерења изазвану албанским демонстрацијама, присуство „непријатељског деловања“ са позиција албанског национализма, физичке нападе и експесе, мањински осећај, незавршену идејно-политичку диференцијацију, посебно у образовно-васпитним организацијама, опортунистички однос појединаца у борби против национализма и разне облике притисака.²⁰⁵

Друштвена слика Косова нагло се мењала после 1981, што су поједини аналитичари тумачили као „цивилизацијско назадовање“. Узроци су били, осим у одласку Срба и Црногораца, у масовном доласку „брђана“ у градове који су собом доносили фолклорну ксенофобичност. Њима су сметали и модерни Албанци. Таква просечна косовска породица затварала се у себе и окруживала високим зидовима као у средњовековно доба. По томе је посебно било карактеристично Подујево које је неодољиво подсећало на Дубровник јер је у потпуности било опкољено зидинама.²⁰⁶ Истовремено је и економска ситуација на Косову постајала све гора. Број незапослених је са 67.500 у 1980. порастао на 116.000. Изоловано од Србије, Косово није могло само да издржи властити социјални терет.

Паралелне правне норме из времена племенског система неретко су надвладале законе модерне државе. Косово је све више тонуло у етничку опрезност: *„Људи радо износе лоше сјвари о друћим нацијама, али се сјроо чувају да о њима изрекну добру реч“*. Просечни Албанци опортунистички су и без снажније реакције посматрали „трку исцрпљивања“ између албанских националиста и комуниста. Тако је изостајао активан однос већине који би спречавао бар најгрубље инциденте на селу и у школама. Косово је постајало све изолованије унутар себе: већ је било око 700 чисто албанских и око 100 чисто српских насеља.²⁰⁷

Коментатори ондашњих политичких дешавања предвиђали су да ће политичка јесен у Србији бити обележена расправама о косовским темама. У Београду се инсистирало на томе да се покрет Срба не може третирати као национализам, јер је у протестима до изражаја дошло нагомилано незадовољство српског народа проузроковано условима живота на Косову. Тражено је да СК „одлучно одбије оне интерпретације које неке садашње догађаје објашњавају искључиво као заве-

²⁰⁵ Исто, 19.

²⁰⁶ Александар Тијанић, *Маузолеј чињеница*, НИН, 21. септембар 1986, 16.

²⁰⁷ Исто, 18.

ру српског национализма организовану из Београда. На тај начин свесно су искључени стварни и дубински разлози који су довели до протеста и покушаја самоорганизовања српског и црногорског живља на Косову“.²⁰⁸

Једна српска породица у селу Прекале

Нова посета Косоваца Београду уследила је 3. новембра 1986. И овога пута исказана је одлучност да Срби остану на Косову, али је поново тражена подршка југословенске заједнице. Руководство Србије морало је да се носи и са још једним проблемом – требало је стално доказивати да српски национализам није главни покретач неалбанског становништва на Косову: „Уместо да сви приону на сировођење закључака Председништва СФРЈ и СКЈ, и даље се увелико споримо чији је национализам ојаснији – српски или албански, као да ови последњи безлаво беже са Косова. Лотика већине искључује сваку помисао о одрживости њој ујорно јаловој прегањања“.²⁰⁹

Мада су из покрајинских и појединих федералних институција стизале оцене да се радило о „возовима национализма“, повод за најновији долазак Срба у југословенску скупштину била су два покушаја силовања: девојке од 20 година усред дана у селу Бресје и девојчице од 11 година у селу Племетина. Током лета 1986. догодило се шест сило-

²⁰⁸ Косово, наставак, НИН, 31. август 1986, 11.

²⁰⁹ Светислав Спасојевић, *Остатак народа остaje*, НИН, 9. новембар 1986, 12.

вања, а албански националисти променили су стратегију. Учесталим нападима настојали су да уздрмају велике српско-црногорске фамилије и њихова компактна насеља. Срби су говорили: „*Не моју деца у Југославији да сјавају мирно, а на Косову да се пресу као пруже. Гасиће вајру док је мала и док је мир, да се вајра не би проширила на целу земљу*“.²¹⁰

Покушај силовања у Племетини био је само директан повод да се понови све што је речено у претходним посетама Београду. Срби су упозоравали да долазе последњи пут да моле да се у правима и слободи изједначе са осталим грађанима Југославије. Самоорганизовање је постајало све прихватљивије за већину Срба: „*Ако Југославија не може да нас брани, бранићемо се сами*“. Загорка Јаковљевић-Митровић је упозоравала: „*Рецијте да не можете да нам дајте гаранцију. Ако не можете да нам помоћете, онда сће и ви носиоци кривице за наше паиће и немојте да се изненадијте ако чујете да се међусобно убијамо. Десило се мојој браћаници, десило се ћерки жене која овде седе, десиће се сујра мојој ћерки. Нису то силовања из сексуалних побуда већ из националистичке мржње. Брајство и јединство се не тради на овај начин. Казниће поциноце да народ види, да би му се врајило изубљено поверење у све вас*“.²¹¹

На многа постављена питања одговарао је Веселин Ђурановић, члан федералног председништва. Он је посебно био скептичан према захтевима из познате петиције „2011“ која је често помињана на овом састанку и коју је до тада потписало око 100.000 људи: „*Молим вас да се разумијемо у следећем: ако ша петиција појразумијева одустајање од свих шемељних принципја садржаних у Уставу из 1974. године, то неће да иде, јер то народи Југославије, који су шај Устав изласали, скујшине свих република и покрајина, о чему се шакође мора водити рачуна, то неће, једноставно да приме. Неће нико прихватиити да се нека шемељна и суштинска одређења, која су резултат шековина револуције, најуше*“.²¹²

Ђурановићу су посебно сметали напади на Азема Власија: „*Овде је било доста шешких пољитичких квалификација на Азема Власија. Ја се од тих пољитичких квалификација као комуниста одрађујем. Један од другова је доста лијепо рекао да друг Власи ради у шешким условима. Тачно је то! Није се лако снаћи ни много искуснијим и много паметнијим кадровима. Немојмо стварати шаке пољитичке квалификације о људима а да нијесмо, шако да кажем, дубоко увијерени у то што говоримо, а зашта немамо довољно аргумента. Власи је био омладински*

²¹⁰ Исто, 13.

²¹¹ Исто.

²¹² Поврајак петицији, НИН, 9. новембар 1986, 14.

руководилац Југославије. Морам да кажем да је тада, у Тишово вријеме, његов рад био цијењен“.²¹³

Једна од ретких конкретних последица овог протеста косовских Срба било је укључивање републичког Извршног већа у покушај заустављања исељавања са Косова. После обимне расправе, уз одбацивање радикалних идеја, српска влада могла је само да закључи следеће: „Све док се уставни положај Републике не промени, само сарађом са покрајинским органима Република може нешто да промени на Косову“.²¹⁴

Републичка влада је обећала да ће до краја 1986. године Србија имати припремљен предлог Савезној скупштини за доношење јединственог југословенског плана за заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова и за бржи повратак оних који су се иселили под притиском, као и за долазак свих оних који желе да живе и раде у Покрајини. Поводом многобројних жалби српских грађана, федералним органима је предложено да се оснује делегатска радна група три скупштине која би се бринула о законитости и окончању судских предмета. То је у пракси значило да се у положају Срба ништа неће променити.

И делегати српске скупштине могли су само 15. новембра да констатују како Србија нема ниједно једино право да спроводи законе на територији Косова, чак ни оне који се јединствено примењују! Чланови покрајинског Извршног већа понашали су се према својим колегама из Републике као у међународним односима, задржавајући искључиво право вета. Иронично је констатовано да су „закључци све бољи а ситуација све гора“.²¹⁵

Српски лидери из Косова Поља деловали су компактно и политички концентрисано на најважније проблеме, што указује да је постојао јединствени центар артикулисања побуне. Често су, на пример, образлагани захтеви за равноправношћу језика и културе, а посебно је инсистирано на очувању Југославије. Савременици су учавали да Косовопољци нису у први план стављали своје проблеме. Тако је Миланко Буљутић истицао: „Косово Поље је још у најбољој ситуацији, јер је у компактној средини, има више Срба, може да изрази своје незадовољство. Косово Поље је ипак једна оаза, а у оази, зна се, има и воде и мало зеленила, а шта је остало у оним селима где има ње, шест или десет породица?“²¹⁶

²¹³ Исто. – Ђурановић је Србима само могао да обећа да ће се са „осталим друговима“ борити за спровођење оне платформе „коју смо договорили, посебно, закључцима два приједседништва и да ћемо свим снагама настојати да истерамо на чистац сваку алкавост, слабост, погрешку, неправду коју одређени органи праве“. (Исто, 15)

²¹⁴ Уставни зидови, НИН, 16. новембар 1986, 14.

²¹⁵ Исто, 15.

²¹⁶ Наведено према: Дrame и обмане, НИН, 10. мај 1987, 9.

III. СЛОБОДАН МИЛОШЕВИЋ И КОСОВСКО ПИТАЊЕ

Политичка каријера Слободана Милошевића била је све до априла 1987. типична за тадашњу политичку олигархију. Одан „текови-нама револуције“, верни поштовалац „лика и дела“ Јосипа Броза, Милошевић ничим није наговештавао да ће у његовој политичкој филозофији национално добити предност у односу на класно.

Још као студент Правног факултета Милошевић је упознао при-роду режима и знао је која се врата најлакше отварају. Све је почињало и завршавало се у партијском активизму. Увек са Партијом и око фору-ма – то је била проверена формула успеха. По одласку са Универзитета (1964) радио је неколико година у Скупштини града Београда, најпре као саветник за привреду председника града, а касније као руководи-лац службе за организацију информационог система Београда. Био је председник Општинског комитета СК Стари град. Највећи део свог професионалног рада провео је у привреди – Техногасу, од 1969. до 1978. године, где је до 1973. био заменик Ивану Стамболићу а затим и генерални директор. Од 1978. до децембра 1983. био је председник Беобанке.

Први значајнији политички ангажман Милошевић је имао на 9. конгресу СК Србије, који је одржан од 27. до 29. маја 1982. Његова уло-га била је, ипак, релативно незапажена. Био је члан Комисије за развој социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа, чији је председник био Иван Стамболић. На овом конгресу Милошевић је изабран у највиши форум: постао је члан Председништва Централног комитета. Добио је укупно 148 гласова.¹

После 9. конгреса СК Србије, каријера Слободана Милошевића ничим није наговештавала појаву будућег националног вође. Он је био мало познати члан Председништва ЦК СК Србије. Затим је изабран за члана Комисије савезних савета за Дугорочни програм економске стаби-лизације. Ретко је иступао, а и када је то чинио обично је говорио о активностима комуниста у привреди, о теми која није привлачила пажњу јавности. Ни својим положајем, а још мање појавом, није скретао пажњу савременика. Професионалним политичким радом почео је да се бави крајем 1983. као члан Председништва ЦК СК Србије на сталном раду.

---

¹ *Ново се сјоро љробија*, Политика, 30. мај 1982, 3.

Политичка каријера Слободана Милошевића текла је увек корак иза каријере Ивана Стамболића. Када је Иван напустио „Техногас“, који је фирму препородио и претворио у веома успешну, на његово место дошао је Слободан. Док је Стамболић био председник српске владе, Милошевић је био председник *Беобанке*, моћне финансијске установе. Сарадњом њих двојице сједињавала се економска и политичка моћ. Када је 1982. године Стамболић изабран за председника Градског комитета СК Београда, Милошевић је постао члан Председништва ЦК СК Србије, са планом да у следећем мандату замени свог пријатеља.

Планови су и реализовани. Милошевић је прво 16. априла 1984. изабран за шефа београдске партијске организације, а 28. маја 1986. на 10. конгресу СК Србије, изабран је за председника Председништва Централног комитета СКС. Избор на ову функцију пратила је велика, јавна и још већа тајна, закулисна политичка борба у највишем српском партијском и државном руководству због снажних отпора који су постојали према Милошевићу. Његовом избору највише се противио Драгослав Марковић. Ипак, Иван Стамболић је, мимо прописане процедуре и устаљене праксе, успео да наметне свог пријатеља за шефа српске комунистичке партије.

Доласком на чело комуниста Београда, Милошевићу се пружи-ла сјајна прилика да се представи као модеран политичар. Млад, некомпромитоване биографије, са технократским особинама и међународним искуством, могао је да искористи попуштање стега диктатуре после Титове смрти. Поред тога, Београд је био традиционално дисидентско жариште и покретач многих либералних идеја, са најразвијенијом штампом која је задавала муке режиму. За смелог човека, реформатора, била је то добра полазна позиција.²

Слободан Милошевић се определио за другачији пут. Проценио је да му највише користи може донети опоравак пољуљане вере у комунистички систем и сарадња са политичким моћницима. Власт је лабавила, све је измицало из руку, а уплашена бирократија страховала је за своју будућност и очекивала човека који ће оживети некадашњу снагу Савеза комуниста. Партијска машинерија није волела шефове који би је довели у ситуацију да размишља и сама преузима одговорност. Милошевић је наступао као човек чврстих комунистичких уверења и успео је да придобије окореле „партијце“, најконзервативнији део Савеза комуниста Србије. Старци српског комунизма подржали су Милошевића: „*Дојдао им се из неколико разлога. Подсећао их је на време када су били млади, чврсти, одлучни. Волели су његову енергичност, брижљивост,*

² Slavoljub Đukić, *On, ona i mi*, Beograd 1997, 53.

онај прејознајљиви стил револуционара. Онда, он је њих и консултовао. То им је тодило“.³

Милошевић се потрудио да Београд заиста чује за њега. У јавности је одмах постао познат по беспошtedним, готово свакодневним нападима на „српски национализам“ који је налазио и тукао свуда око себе, као и по доследној одбрани идеала комунистичке револуције и „лика и дела“ Јосипа Броза Тита. Био је самоуверен: ушао је у оштар сукоб са интелигенцијом и свима онима који су тражили политичке слободе. Водио је јавну битку против прикривених либерала у СК и на Универзитету. Постепено је створио политички тим од својих људи, при чијем се у избору највише руководио њиховом оданошћу. Револуционарне светиње чувао је и у новим условима. Зато су стари партијски кадрови, одбачени и заборављени, уплашени за њих неразумљивим догађајима у Москви, видели у њему наду за обнову раног комунизма, чистог од сваке примесе новог времена.⁴

Слободан Милошевић се на почетку своје политичке каријере бавио више економским него политичким темама, али је и ту веома рано почео да испољава свој радикализам. Однос републике и њених покрајина није га превише занимао, осим у ситуацијама када су се могли сакупити политички поени у јавности, али никада није испољавао неко посебно интересовање за живот српског народа на Косову и Метохији. Почетком 1985. одбио је да прими Мирослава Шолевића, Миодрага Вујиновића и Ђоку Комада из Српског покрета отпора. Када је Председништво ЦК СК Србије 1985. под трећом тачком дневног реда расправљало о првој петицији косовских Срба, Милошевић је рекао: „Ми смо се овде суочили са једним драстичним примером политичке злоупотребе великих проблема који стварно постоје, да би се манипулисало с људима и да би се разбукивао национализам. Било је идеја и покушаја да се од Косова Поља, са везама које су тражене у Београду, праве нереди и у Београду“.⁵

И први Милошевићев потез после избора за шефа српске комунистичке партије био је помало изненађујући за ондашњу јавност, посебно за већ увелико побуњене косовске Србе. Већ 16. јуна отишао је у Приштину, где је одржана заједничка седница Председништва ЦК СК Србије и Председништва ПК СК Косова. На седници су, како је службено саопштено, разматрани „непосредни задаци Савеза комуниста у вези са политичком ситуацијом на Косову“.⁶

³ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 147.

⁴ Vidosav Stevanović, *Milošević, jedan epitaф*, Београд 2002, 47.

⁵ Наведено према: Славољуб Ђукић, *Како се догодило вођа*, Београд, 1992, 124.

⁶ *Заједничка седница*, Политика, 17. јун 1986, 1.

Два председништва била су јединствена у оцени да „битку за отклањање свих последица контрареволуционарног деловања на Косову могу добити пре свега комунисти као најодговорнија и водећа политичка снага, уз најширу подршку радничке класе“. Та битка морала је да буде јединствена, а комунисти су морали да буду „одлучни у напорима да заоштре непосредну одговорност сваког органа и појединца“. Два председништва оценила су и да се мора наставити борба „против свих облика национализама“ како би се отклонила „неверица у могућност решавања проблема у духу братства и јединства и заједничког живљења на Косову“.⁷

Тражено је посебно ангажовање комуниста у органима унутрашњих послова и правосуђа, како би се радикално побољшао рад на заштити основних права и слобода грађана: „Само усјешним решавањем свакодневних животињих проблема, у свакој средини, пре свега личним ангажовањем чланова СК у радним организацијама, месним заједницама, у организацијама власити и самоуправљања, у школама и на факултетима, међу младима, на линији јачања узајамног поверења, међу људима различитих националности, шириће се фронт противресивних снага и брже ће се преовладавати појаве подвајања на националној основи“.⁸

Слободан Милошевић и Азем Власи

⁷ Заошћравање одговорности сваког појединца и органа, Политика, 17. јун 1986, 5.

⁸ Исто. – Милошевић је обећао и да ће Савез комуниста Србије под његовим руководством „водити ујорну и трајну борбу против сваког, а посебно српског национализма и друћих антисоцијалистичких снага који настоје да проблеме и шешкоће на Косову злоупотребе за своје циљеве и најаде на братство и јединство“. (Исто)

Слободан Милошевић није имао никаквог разумевања са само-никли бунт косовских Срба. Према сведочењу Мирослава Шолевића, до априла 1987. „нигде и ничим“ није подржао покрет косовопољских Срба: „Чак је био и проишав нас. Већ је био председник ЦК СК Србије када смо 19. јуна 1986. године покушали да се колективно иселимо. Донео је одлуку да нас хватају као зечеве по Србији. То је била само наша бишка“.⁹

Душан Ристић сведочи да су тада сви путеви према ужој Србији били блокирани, а да су Срби из Батуса и Клине добили чак и батине: „Све је то код нашег народа изазвало додатну нервозу, незадовољство и страх. Истало је да се српски руководиоци слажу са шиптарским сејарашцима“.¹⁰

Када је положај Срба на Косову постао горући политички проблем, Милошевић се, у свом већ препознатљивом стилу, укључио у све контроверзе које су пратиле косовску кризу. Посета Крагујевцу 8. децембра 1986. представљала је битну прекретницу у његовом јавном политичком наступу. И иначе склон јаким речима које је до тада употребљавао на затвореним или отвореним форумским састанцима, сада је први пут, пред политичким активом Крагујевца, проговорио доста оштро о неопходности промена система и потреби хитног решавања косовског проблема. Осим тога, напустио је своје омиљене економске теме и фокусирао са на политичке проблеме – равноправност Србије у Федерацији. Милошевићеве речи заиста су одскакале од уобичајене фразеологије, биле су обојене националном бојом и могле су савременицима изгледати као најаву нечег другачијег.

Милошевић је истакао да више нема ниједне средине у Србији у којој не постоји криза одговорности у свим областима и на свим нивоима друштва: „Решавање ових тешкоћа у економском и политичком животу траје већ неколико година. Ошуда је логично што одага поверење народа у руководство у целини, у СК и уопште у моћност решавања postoјећих тешкоћа. Некада припадјени антикомунизам који се мање или више стидљиво супротивљавао социјалистичком развоју југословенског друштва, данас је захваљујући овим чињеницама наше стварности, агресивнији и организованији. Србија не тражи да буде република више од других, али сигурно је не може дозволити ни да буде мање република од других. Променићемо све што нам смета да изађемо из кризе, али и све што нам оштежава да се успешније развијамо“.¹¹

Ништа мање радикалан Милошевић није био ни када је говорио о Косову. Његове речи биле су заиста оштре и блиске онима који су

⁹ М. Шолевић, *Пишали смо Павла и Добрицу*, 13.

¹⁰ Д. Ристић, *Србија нема решење за Косово*, 13.

¹¹ Slobodan Milošević, *Godine raspleta*, Beograd 1989, 114–115.

критиковали политику СК Србије: „Срби и Црногорци су изложени таквом физичком, економском, политичком и културном приписку који се у развијеним земљама Европе одавно више не догађа. Излагање приписку људи само зашто што припадају неком народу, трагедија је за те људе и за тај народ, али је исто тако срамота за оне који тај приписак врше. Силовања деце и понижења старих људи јесте јад и чемер српских породица на Косову, али и срамота за Албанце пред чијим се очима то догађа, а шоме не стајају на њуи“.¹²

Милошевић је упутио и више него јасну поруку вођама Српског покрета отпора. Српски народ на Косову мора да сачува „разум и срце од сопственог национализма и примитивизма“, од могућности да његов „оправдани гнев“ злоупотребе „идеолози враћања уназад, поштошту што смо данас суочени с новом и веома перфидном тактиком контрареволуције на Косову. Суштина те тактике је: да с једне стране настоји да не долази ни до каквих масовних агресивних понашања албанских националиста и сепаратиста, а са друге стране да учествовалим инцидентима: силовањем, понижавањем, омаловажавањем, настоји да изазове реакције српској и црногорској становништва које ће се изразити као револу, масовни немири и крвопролиће“.¹³

Како је, онда, дошло до великог прелома у априлу 1987? Најтачнијом нам се чини оцена да су догађаји избацили Милошевића у први план, а он је био довољно вешт и спреман да прихвати оно што му је понуђено. У другој половини тог месеца, Милошевић се активно укључио у „догађање народа“ што ће заувек променити његов живот, али и судбину српског народа.

У првим месецима 1987. није било већих активности Српског покрета отпора. Ређали су се састанци који су личили један на другог: „Ми видимо: од свега што нема ништа. Све се разводњава. Шиптарима то стварашно одговара“.¹⁴

Почетком марта 1987. Азем Власи је позвао Милошевића да посети Косово, али није било предвиђено да дође и у Косово Поље. Зато је штаб Српског покрета отпора извео манипулацију са наводним исељавањем др Зорана Грујића, директора Института за економију и развој у Косову Пољу. Пошто се већ говорило о збору Срба, Грујић је приведен у полицијску станицу у Приштини где му је дискретно саопштено да ће сносити кривицу ако се и те године одржи збор. Грујић је затим 16. априла написао протестно писмо највишим властима Покра-

¹² Република – колико и друге, Борба, 9. децембар 1986, 4.

¹³ S. Milošević, *Godine raspleta*, 123.

¹⁴ Мирослав Шолевић, *Били смо Милошевићева писаница*, Борба, 9. фебруар 1993, 11.

јине, Републике и Федерације и најавио да ће се са породицом иселити у Београд. Исто то намеравала је да учини и његова бројна фамилија ако му се не обезбеди безбедан повратак.

Народ се 17. априла окупио пред Грујићевом породичном кућом у селу Бресју и тражио да Милошевић дође у Косово Поље 20. априла. Мирослав Шолевић објашњава позадину: „Искористили смо један повод и ојети зајрешили колективним исељавањем. Наводно, зашто ишло се сели један од сиручњака. Прави разлој је била маршрута коју су Шиишари смислили Милошевићу ириликом његове посетије Косову. Треба-ло је да обиђе десетак фирми и инстиииуција, ни једно место са чисто српском већином. Овај ишиос је био сиремљен да би га нашерали да дође у Косово Поље и рекли иша мислимо. Али, и да видимо иша он мисли. Надали смо се да је борбен и храбар човек и да ће имаши храбрости да нас ирихвати. Настојали смо да нас било ко ирихвати. Да каже: – То је мој народ, аман-заман, људи имају ираво! и да буде уз нас и са нама. И курир у Скуишиини Србије, или у некој друој српској инстиииуцији, ако је био уз нас, ми смо шо смиирали круиним усиехом. Јер, све време смо били одбачени. До шо аирила 1987. ми немамо никакву сарадњу, ника-кав договор, никакав кониакт са руководством Србије. Нико нас није ирихватио. Све ишто смо од њих чули биле су ириче које смо слушали од 1945. наоамо. Те ириче нам никад нишша нису донеле“.¹⁵

На сам дан збора, уследило је саопштење Председништва ПК СК Косова у коме се тврдило да је најављени збор комуниста отказан. Председништво је затим утврдило политичку информацију „о неким узроцима, карактеру и последицама“ политичких збивања у Покрајинском комитету када су почетком 70-их година 20. века из комитета искључени Јово Шотра, Милош Секуловић и Кадри Реуфи. У информа-цији се наглашавало да су се већ тада испољили „небудност и либера-листички однос према албанском национализму, да се потцењивала опасност од њега и да је он продро у редове Савеза комуниста, па и у његова руководства“.¹⁶ Оцењено је да су Шотра, Секуловић и Реуфи покретали конкретна питања која су била везана за тадашњу политичку ситуацију у Покрајини: „Тражили су да се дешаљније сагледају и о њима изведу целовише оцене, а указивали су и на неке конкретне манифестиа-ције албанској национализма. Каснији доиађаји поишврдили су да су они оиравдано указивали на шо. Зашто мере које су биле иредузетије ирема њима, нису биле ни пошребне ни оиравдане, јер су се уиозорења Шошре, Секуловића и Реуфија касније поишврдила као шачна“.¹⁷

¹⁵ Исто.

¹⁶ Неоиравдано искључење Секуловића, Шошре и Реуфија из ПК Савеза комуни-ста, Политика, 21. април 1987, 1.

¹⁷ Исто.

Слободан Милошевић у Косову Пољу 20. априла 1987.

Ипак, упркос очекивањима у Србији, покрајинско партијско руководство одбило је да изврши службену политичку рехабилитацију Шотре, Секуловића и Реуфија, јер још није било спремно да се ослободи хипотека прошлости. У закључку је речено: „Шире изучавање бројних околности и дејала из тог периода треба преиспитати историји. Уверени смо да је ово адекватан одговор и оним појединцима и круговима који долађају из 70-их година тенденциозно хоће да користе за групе неприхватљиве циљеве“.¹⁸

„Појединци“ су се ипак питали да ли је покрајинско партијско руководство свесно „да ће историја казати и праву реч о његовој садашњој немоћи“ да се ослободи опортунизма и неодлучности, јер није утврђена одговорност оних који су погрешном политиком и злоупотребом политичког поверења омогућили продор албанског сепаратизма и организовано извођење његовог контрареволуционарног удара: „Разумевања треба имати. Али треба знати и докле се у томе може ићи. Косовске проблеме није нико убацио са сцене. Они су настали на тамошњем тлу. Не би било добро ако би се косовске слабости стално правдале снагом немоћи његовог руководства“.¹⁹

Истог преподнева Срби обичном поштом упућују телеграм Миланку Реновици, председнику Председништва ЦК СКЈ, следеће

¹⁸ Лазар Вујовић, *Историја не чека*, НИН, 26. април 1987, 10–11.

¹⁹ Исто, 12.

садржине: „Молимо Вас да се заложите да позвани руководиоци присуствују вечерашњем састанку у Косовом Пољу. Састанак не сматрамо ошканизаним“. Телеграм је упућен и Милошевићу: „Састанак заказан за 18 сати не сматрамо ошканизаним. Молимо Вас да обавезно присуствујете истом“.²⁰

Милошевић је у школско двориште у Косову Пољу стигао у понедељак 20. априла, где га је дочекало око 2000 грађана, у пратњи Кољ Широке, члана Председништва ЦК СКЈ, Азема Власија, шефа Покрајинског комитета, а дошло је и неколико највиших руководилаца из Приштине, мада су претходно објавили саопштење о одлагању састанка. Одмах је избио неспоразум око места где ће се састанак одржати: руководиоци из Приштине желели су да то буде скуп комуниста у малој сали железничке станице, а грађани су инсистирали да састанку присуствују сви: „Милошевић је питао: – *Постоји ли школско двориште?* а када је добио потврдан одговор, кренуо је пешице према школском дворишту, уз аплауз свих присутних“.²¹

Свој говор Милошевић је започео одбраном политике Савеза комуниста, која је окупљенима звучала доста стерилно: „*Варају се сви они који говоре да Савез комуниста не може решити проблеме Косова. Савез комуниста може и решити проблем Косова. Тачно је да је дуго било колебања и недоумица, да није у сваком тренутку било праве и објективне процене тежине ситуације, и материјалне, и економске и политичке, посебно у међунационалним односима. Донели смо конкретне закључке како треба решавати проблеме Косова. Ових дана смо се договорили да извештај о једногодишњем спровођењу тих закључака учинимо дослућним јавности, да се тај извештај објави*“.²²

Милошевић је још рекао и да народи Југославије никада неће дозволити да се оствари план о етнички чистом Косову, да то неће дозволити „оне социјалистичке снаге које се ове године и ових месеци уједињују, који знају да јача фронт који се заснива на тековинама револуције, на братству и јединству. Проблеми на Косову могу се решавати само ако јача фронт Срба, Црногораца и Албанаца и свих других народа и народности. Свака друга основа заснована на национализму не може бити прогресивна“.²³

Збор се завршио без инцидента. Према мишљењу Мирослава Шолевића, Милошевићев говор био је лошији од говора Ивана Стамболића претходне године: „*Морам да Вам кажем, није се Милошевић накупио айлауза тим говором. Одржао је типичан партијски говор: има про-*

²⁰ *Пролећни немири*, НИН, 26. април 1987, 10.

²¹ *Политика*, 21. април 1987, 1.

²² *Пролећни немири*, НИН, 26. април 1987, 10–11.

²³ Исто, 11.

блема, решићемо. Ако сће луди, верујте ми! Све у том смислу. Он би на томе и завршио да смо му ми то дозволили. Косћа је пробао да се поине тамо и нешто каже, али поче неко рвање са оним активистима и обезбеђењем. Онда ја изађем и кажем: – Друже председниче, Ви сте овде држали монолог. Нисмо вас ми зато звали. Овај народ са Вама жели дијалог. Ми желимо да Вам кажемо шта ми овде осећамо и шта нас мучи. Ви сте овде дошли све са преварантима! – и покажем руком широко око себе. Још сам рекао Милошевићу: – Ја Вам предлажем да Ви овамо поново дођете и обавите разговор са представницима овог народа. Али, да их ми одредимо, а не ови преваранти и шиптарски националисти! Милошевић каже: – Слажем се. Кад хоћете да дођем? Може ли то да буде петак? Сви рекоше: – Може. Тако је Милошевић дошао и дружици.

Према ранијем договору, Слободан Милошевић је на Косово дошао 24. априла 1987. Прво је у Приштини присуствовао проширеној седници Председништва ПК СК Косова, на којој је извршена размена мишљења „у вези са актуелним питањима политичко-безбедносне ситуације у Покрајини и активностима Савеза комуниста и субјективних снага“. Оцењено је да су активности СК Косова дале конкретне резултате у нормализовању и стабилизовању стања у Покрајини: „Председништво је констатовало да је у овом периоду проширен и појачан фронт снага које воде борбу на отклањању ширих друштвених околности, идејних изворишта и последица ескалације албанског национализма и ирегентизма из 1981. године“.²⁴

Затим су Милошевић, Власи и Кољ Широка кренули у Косово Поље. Претходне вечери одржани су састанци основних партијских организација на којима су изабрани делегати са предстојећи збор. Око тога су избиле и прве варнице. Покрајинске власти желеле су да збор организују као политички актив комуниста. На свака три Албанца требало је да буде заступљен један Србин. За Србе је предвиђено око 20 пропусница, а челници Српског покрета отпора тражили су 400 и да организују долазак делегата са целог Косова.²⁶

Делегати прве основне организације СК и подружнице ССРН Косовог Поља послали су телеграм Рагипу Хаљиљију, председнику Општинског комитета СК Приштине и Митру Балевићу, председнику Рејонске конференције СК Косовог Поља: „Пошто се све активности

²⁴ М. Шолевић, *Били смо Милошевићева песница*, 11.

²⁵ *Исељавање највећи проблем*, Политика, 25. април 1987, 1.

²⁶ М. Brudar, *Nada, obmana, slom*, 35.

око припрема и одржавања вечерашњеј збора Срба и Црногораца са Косова одвијају иза леђа изабраних делегата и под искључивом контролом вас двојице, а у организовању збора вучете пошезе који би могли да изазову инцидентну ситуацију, ујозоравамо вас да ће за евентуалне последице одговорности пасти искључиво на вас двојицу“.²⁷

Овој двојници функционера замерало се то што су покушали да збор грађана српске и црногорске националности претворе у збор комуниста, затим, да се под маском паритета на збор доведу „познати албански сепаратисти“; да се доведе непотребно велики број чланова локалних структура „и тиме попуни сала ћутолозима и опортунистима из наших редова“, као и да се избегне присуство делегата из целе Покрајине и исељених који су заинтересовани за повратак. Телеграм су потписали Богдан Кеџман, Коста Булатовић, Бошко Будимировић, Мирослав Шолевић и Љубинко Мирић.²⁸

Ништа није наговештавало буру. Славко Ђурувија се касније сећао: „Чудесан је био тај догађај у Косову Пољу 24. априла 1987. године. Колона аутомобила се појавила у њеј сајти појодне. Било је поило и пра-шњаво. Само неколико минућа пре доласка колоне пред локални дом кул-туре, тирі и околне улице били су скоро празни. Милош Анђић и ја чиша-вој прешходној дана мували смо се около у пошрази за 'револуцијом која се сирема'. Нишпа. Само су удбовци паиролирали по насељу. Кафана су, истина, биле џуне. Ту и тамо мола се примешши по нека јруица људи. Чак није било ни кола са реисирацијама друћих косовских или српских прадова. Кад је колона аутомобила наишла, однекуд се на улици једно-сшавно нашло пешнаесшак хиљада људи. Најросшо, сшворили су се“.²⁹

Колона аутомобила у којој су били Милошевић и Власи зауста-вила се испред Дома културе „Браћа Краиновић“ тачно у 18 сати. Дотле миран народ, са околних тротоара и травњака као по команди пробио је кордоне милиције и окружио функционере. Колона са руко-водством буквално се заглавила у тој маси: „Када је Милошевић иза-шао из аутомобила, као крик, проломило се: – Хоћемо слободу, хоћемо слободу! Скандирало се бесомучно. Само то: – Хоћемо слободу! Милоше-вић је био запрепашћен. Вероватно му се до тада тако нешто никад у животу није догодило“.³⁰

Окупљени Срби захтевали су да директно разговарају са Мило-шевићем, а не преко одабраних делегата, међу којима је било доста оних који нису уживали поверење народа. Међутим, Милошевић, Вла-си и Кољ Широка ушли су у салу Дома културе, где их је чекало око

²⁷ Борба, 25–26. април 1987, 9.

²⁸ Исто.

²⁹ Године зајлеша – деценија Слободана Милошевића, Борба, 19. јануар 1993, 15.

³⁰ Исто.

300 делегата: „У окупљеној маси било је много оних који су хтели да уђу у салу. Дошли су из свих крајева Покрајине, као из многих места из СР Србије“.³¹

Захтеви Срба били су веома прецизно артикулисани: хитно заустављање даљег исељавања и повратак исељених, смена свих који спречавају или успоравају диференцијацију у Покрајини, да Србија буде конституисана као република која има подједнака права на целој својој територији као и остале републике. Прво је говорио Митар Балевић, човек структуре. У његовом говору све је одисало старом фразеологијом: тешка је ситуација у привреди, очигледне су слабости у раду неких државних органа, албански сепаратисти и српски националисти једни друге потхрањују, захваљујући су међунационални односи због ранијих инцидентата, врши се дезинформисање и манипулисање народом што директно утиче на појачано исељавање Срба и Црногораца са овог подручја: „Полицијско-безбедносно стање на реону оштерењују: гађе деловање са непријатељских позиција, посебно албанског национализма и иредентизма, наставаљање исељавања Срба и Црногораца, деловање траћанске деснице и расиривање српског национализма, застој у развоју социјалистичког самоуправљања, разне технобирокрајске појаве и тенденције, невољно стање у јојединим друштвеним делатностима, а посебно у образовно-васпитним институцијама“.³²

Много више пажње, уз велики аплауз, привукао је Сретен Мартиновић, председник Месне конференције ССРН. Говорећи о разлозима масовног окупљања истакао је да ће „историја показати да су Косовополци били у праву и да ови догађаји нису били нити ће икада бити уперени против поштених Албанаца и да немају никакве везе са било каквом десницом, а најмање са српским национализмом“. Етничко чишћење је недопустиво и сви ће бити одговорни пред судом историје зато што исељавање Срба и Црногораца доста дуго траје и што прети опасност да Косово у етничком погледу постане чисто, „и то у условима када се Срби и Црногорци налазе у оквирима своје слободне националне државе СР Србије и СФР Југославије, заједнице равноправних народа и народности“.³³

Убрзо су ствари почеле да се компликују. Док је у сали почињао састанак, маса народа је свом жестином наваљивала према дому. Чуле су се пароле: *Живела Југославија, Живео СКЈ, Хоћемо унутра, Хоћемо слободу*. Каменице су летеле према Дому културе, чула се ломљава прозора. Тражено је да се састанак одржи напољу. Око 18,30 ситуација

³¹ *Инцидент одложио почетак разговора*, Борба, 25–26. април 1987, 9.

³² *Шта је ко рекао у Косову Пољу*. Стенографске белешке, Борба, 8. мај 1987, 1.

³³ Исто.

је узаврела: интервенисале су снаге безбедности, а из масе се скандира-ло: „Убице, убице“! Полетеле су каменице на милицију. Затим се народ примирио и запевао „Хеј Словени“ и „Друже Тито ми ти се кунемо“.³⁴

У међувремену Митар Балевећ, „сав зајапурен, улетео је у салу и стао пред Милошевића и екипу“. Обавештава људе на састанку да је дошло до инцидента, да је интервенисала милиција и моли „другове Милошевића и Власија“ да се обрате окупљеним грађанима. Милошевић се обраћа делегатима и тражи да се договор испоштује и да се „другови напољу“ замоле да омогуће одржавање састанка, „јер се ствари могу само овако решити“.³⁵

Затим из Дома пред народ излазе Милошевић и Власи: „Ушли су у масу, али због велике гужве и галаме није могао да се успостави никакав дијалог. Тог тренутка, око 18,52, окупљена маса је почела да виче: – Бију нас, бију нас! Зашићо нас бију? Не дамо Косово! Живоћ дајемо, Косово не дајемо! Не дамо Југославију!“³⁶ Славко Ђурувија прича: „Тада се догодило нешто што је, ситуран сам, одредило све будуће Милошевићеве пошезе. Случајно сам се нашао уз њега у тој маси. Био је блед, незверен, маса га је носила, сви су викали, вукли га. Додиривао сам га кад му је један сшарац, пошшуну сед, са жушшм брковима, буквално вриснуо у лице: – Бију нас, председниче! Не дај да нас бију! Сшарац је илакао а Милошевић је дрхшао. Тресао се као шруш. Био је у шоку и пошшуну блокиран“.³⁷

Милошевић се мало смирио и одговорио: „Нико не сме да вас бије, овај народ не сме нико да бије!“ Миливоје Михајловић, новинар, сведок догађаја, бележи нешто другачију верзију: „Био је у маси кад му се обратио железничар из Косовој Поља Миодрај Трифовић и пожалио да их бије полиција. Милошевић није чак ни тласно рекао да нико не сме да их бије. То је, једносшавно, био добар наслов за сушрашње новине“.³⁸

У општој пометњи, где се више није чуло шта ко говори и кад се није знало шта да се ради, новинар Милош Антић предлаже Милошевићу да се са прозора Дома културе обрати народу. – Мораше се пошеши торе и смириши људе! – Па како ћу, куда ћу? – муцао је Милошевић. – Идемо овуда, средићу, мораш се пошеши! – рекао је Азем Власи“. Убрзо је постављено озвучење и окупљенима се обратио Милошевић: „Међутим, маса га је прекидала питањима: – Зашићо нас шуку? а затим су појединци почели да вређају Азема Власија повицима: – Њега мењаш, туби се Аземе!“³⁹

³⁴ Борба, 25–26. април 1987, 9.

³⁵ Шша је ко рекао у Косову Пољу, 2.

³⁶ Борба, 25–26. април 1987, 9.

³⁷ Године зашлеша – Деценија Слободана Милошевића, 15.

³⁸ Наведено према: М. Brudar, *Nada, обмана, slot*, 36.

³⁹ Борба, 25–26. април 1987, 9.

Када се ситуација мало смирила, Милошевић је могао да говори. Његов иступ био је умирујући: „Друјови, ми смо се у понедељак дојоворили да одржимо збор, као и да ви изабереће своје делејате са којима ћемо разјоварати. Пошјо разложан разјовор није мојуће обавијти у оволиком броју, имам само једно јијшање: ако међу вама има оних који нису ушли а неко их је изабрао као делејате, молим вас нека уђу. Само у сали можемо рејуларно да одржимо збор. Друјо, ми морамо да саслушамо све наше делејате. Молим вас да омојућите да одржимо сасјанак, а не да држимо мијини, јер од мијини нећемо имајти никакву користи. Можемо се дојоварати само на сасјанцима. Треће, јредлажем вам да сами одржавате ред. Није јошјредно да милиција јо чини. На то је маса поново бурно реаговала, а Милошевић је додао: – Друјови, они су овде не ради мене, нејо ради вас и ваше безбедности, као и безбедности деце и жена који су ју. Зајо вас молим да сами обезбедите одјоварајући ред, јер је јо у инјересу ваше стиурности. За све јријаднике безбедности важи да не долази у обзир било каква ујошјреба јалице, а ви друјови јреузмијте на себе обавезу да све буде у реду и миру. Друјови, данас разјоварамо и ово није ни јрви нијти јоследњи јуј. Уојшјте није у јијшању да ли је било ко од нас из руководијства СР Србије или СФРЈ сјреман да води разјовор овде са вама. Према јоме, нема никакве јошјребе за нервозом. Мислим да можемо да одржимо овај збор онако како смо се дојоворили и како смо ја замислили. Молим вас, нека једино они делејати који до сада нису усјели да се јробију уђу у салу, како бисмо мојли да насјавимо збор“.⁴⁰

После тога Милошевић и остали функционери повукли су се у салу, где је настављен састанак, излагањем Видака Вујачића. Он је говорио о неравноправном положају Србије у југословенској федерацији: „Зајо није равнојравна? Зајо шјо Србија, ужа и шира, има јри центјрална комијешта, а све један центјрални комијешт, ја се не може дојоварати са јри центјрална комијешта да се јосле усајлашавају и нагмудрују који је јамејнији, чије је боље, чије јоре. Србија не само да није равнојравна, она не јосјоји ни као рејублика, ни као држава. Шја значи ужа и шира? То значи да је ужа Србија јокрајина државе Косово и државе Војводине? А зајо? Зајо шјо из Војводине и са Косова имају орјане ујрављања и моју да одлучују о доношењу одлука и како се одлуке сјроводе у Србији. Али зајо ужа Србија нема своје орјане који ће ујшцајти на доношење одлука унујар државе Косова и државе Војводине. То је јо тако донешо да се Србија расцеји, да се унишјти Јујославија. Вајра на Косову јори одавно. Зна се званично ко јали. Они званично који су јлаће-ни да јасе јојар, да сјварају јединсјтво и брајсјтво, а они ја руше“.⁴¹

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Шја је ко рекао у Косову Пољу, 2.

Срби су у потпуности отворили своју душу. Пуних 13 сати говорено је о свим мукама тешког живота на Косову, о свим дугогодишњим проблемима, о свим изневереним очекивањима, о одговорности највиших државних и партијских функционера. Говорило се о континуитету албанског национализма и сепаратизма, о прогону и злостављању становништва, о неравноправности у свакодневном животу, на радном месту.

Читаво вече и ноћ људи су се смењивали за говорницом и говорили о личној и колективној драми. Говориле су жене у црнини којима су Албанци, њихове комшије, убили мужеве или синове. Говорили су очеви којима су силоване ћерке, дефиловали су људи који су били отпуштени са посла, младићи који су били нападнути и претучени, сељаци којима је била уништена летина или отета земља. Говорили су поданици албанске власти која их од свега тога није штитила, већ их је шиканирала, малтретирала и слала „у Србију“ да тамо траже своја права.

Миленко Булукић се жалио: *„Нека ми Азем Власи каже, да не исїадне да кукумавчим, али само једна илусїрација, нека ми Азем Власи одмах каже да лажем. Ја не моју да добијем сїан, добија Албанка дакїи-лоїрафкиња, са дуїло мање радної сїажа, са мањим бројем чланова њоро-дице. Како се можеш бориїи? Пеїи їодина не њошїују їресуду, не њошїу-ју уїозорење їравобраниоца самоуїрављања. Па шїа је їо друїови? Ја више волим да ме неко физички наїадне, їа ћемо се їобиїи, ком обојци, ком оїанци. Ја не моју да ми се неко смеје, а елеменїарна їрава не моју да остварим“.*⁴²

Доминирали су захтеви за остваривањем елементарних људских права. Срби су тражили равноправност са већинским Албанцима („тражимо само једнакост“) и могућност заштите од стране државних институција („од кога тражити заштиту“). Сва уставна права Срба била су темељно угрожена, народ је био постићен, увређен и понижен и борио се са слободу. У свим сегментима друштва на Косову Срби су били у потчињеном положају: од наставе у основним и средњим школама и на Универзитету („гаси се настава на српскохрватском“) до заштите културне и националне баштине („оскрнављени споменици“). Србе је болео и начин запошљавања („посао мимо квалификације“), одржавање суђења само на албанском језику („чак и кад је спор између два Србина“) и то по двоструким стандардима: *„Код одмеравања казне у већини случајева кривична дела се шїреїирају као їрекршаїи. На їри-мер, изубијају човека који иола їодине їроведе у болници збої шешких*

⁴² Исто, 3.

шелесних повреда, а кривац се кажњава са два месеца затвора као пре-кришилац“.⁴³

На крају „најдуже косовопољске ноћи“ говорио је и Слободан Милошевић. Уочљиво је било узбуђење и „понесеност“ ситуацијом, али су емоције ипак биле у позадини. Они који су дошли са њим тврдили су да је прочитао само неке делове написаног говора који је понео из Београда и да је, углавном, импровизовао.⁴⁴ Прво је рекао да скупови Срба са Косова нису скупови националиста, нити скупови непријатеља: „Знам да иако мисли огромна већина народа и у овој сали и ван ње и ујаво зашо не смео и нећемо дозволити да невоље људи злоупотребљавају националистички, којима сваки поштен човек мора да се суочишави. Јер, ми морамо чувати братство и јединство као зеницу ока. И данас, када је братство и јединство угрожено, ми морамо и можемо да победимо. Ниш хоћемо, ниш можемо да људе делимо на Србе и Албанце, већ морамо да их правилно разграничимо на поштене и пропресивне, на оне који се боре за братство и јединство и на контрареволуцију и националистичке с друге стране. Ако иај фронт, другарице и другови, не створимо и не ојачамо, нема ни Косова, нема ни Србије, нема ни Југославије“.⁴⁵

Срби са Косова посебно су запамтили следеће Милошевићеве речи, које до тада никада нису чули ни од једног званичника: „Ви треба да останете овде. Ово је ваша земља, овде су ваше куће, ваше њиве и башице, ваше усјомене. Нећете ваљда најустичи своју земљу, јер се у њој шешко живи, јер су вас причисли неправда и понижење. Није никада било својствено духу српској и црнојорској народа да усукне пред прејрекама, да се демобилише кад треба да се бори, да се деморалише кад му је шешко. Треба да останете овде и збој својих предака и збој пошмака. Прешке бисте обрукали, пошомке разочарали. Али, ја вам не предлагем да ошјајући шришце, издржаваше и поносишце сшање којим нисте задовољни. Најроштив. Треба да ја мењаше заједно са свим пропресивним људима овде, у Србији и Југославији. Немојте ми рећи да не можете сами. Разуме се да не можете сами! Мењаћемо ја заједно ми у Србији и сви у Југославији“.⁴⁶

Милошевић је своје излагање завршио речима: „Не може се зашавити процес исељавања док се не разбукити процес враћања на Косово. Поврашак Срба и Црнојорца на Косово је процес. Не можемо донети декрет и на силу врашити људе који шо не желе. Али, можемо покренути пошичку кампању за стварање материјалних, економских, радних и

⁴³ Шша је ко рекао у Косову Пољу, Говор Милице Алексића, Борба, 9–10. мај 1987, 3.

⁴⁴ Године зашлеша – Деценија Слободана Милошевића, Борба, 20. јануар 1993, 15.

⁴⁵ На овом шлу неће биш шираније, Политика, 26. април 1987, 1.

⁴⁶ Исто.

културних услова да се они који су због незадовољства и неправде отишли, враће назад. Укључујем њу и ситанове и радна места. У стварању тих услова могу и морају да учествују све прогресивне снаге и комунисти, омладина и све што је поштиво и прогресивно у целој Србији. Не може ни једна цена да буде велика да би се то постигло. Цела Југославија је са вама. Није реч о томе да је то проблем Југославије, него је Југославија и Косово. Југославија не постоји без Косова, Југославија се дезинтегрише без Косова и Србија неће даћи Косово“.⁴⁷

Састанак је трајао пуних 13 часова и на њему је говорило 78 делегата. Неко је рекао да је то била „најдужа косовопољска ноћ“. Милошевић је овацијама дочекан када је изашао. Сва она маса света која је читаву ноћ стајала напољу, поново је скандирала. Овога пута: – Слобо, слободо! Милошевић је те ноћи доживео катарзу и пуну трансформацију, и личну и политичку. Више није био збуњен, нити је муцао, нити се тресао. Био је одушевљен. Рекао је да ће поново доћи: – Увек сте добродошли! – одговорено му је из масе грађана.⁴⁸ Милошевић и Власи заједно су одвезли једног старца кући: „На крају разговора пришао је један старац, очито уморан, и питао Слободана Милошевића: – Имаш ли ти кола? – Имам – одговорио му је Милошевић. – Е, онда да ме повезеш кући, јер сам уморан. – Хајде с нама – рекли су му углас Слободан Милошевић и Азем Власи“.⁴⁹

У каснијој митологизацији, Милошевићев говор у Косову Пољу је на једној страни, пре свега на западу Југославије, оцењен као почетак похода српског национализма у званичним партијским и државним структурама Србије, а на другој је почео да се ствара мит о националном вођи. Милошевић није рекао готово ништа ново што пре једне године на истом месту није већ рекао Иван Стамболић, али је контекст био битно другачији. Милошевић је увидео да је српска опозиција говорила језиком далеко разумљивијим и ближим Србима на Косову него што је то био партијски говор. Цео догађај је изгледао драматично, а медији су били присутни у незапамћеном броју. Милошевићев говор није се по радикализму могао упоредити са говором у Крагујевцу (децембра 1986), али је садржавао елементе оптимизма и чврстине, изречене једноставним и јасним речима. Зато је изгледао тако уверљиво, па је на крају преокренуо ситуацију у сопствену корист.⁵⁰

Милошевић и Власи наставили су активности по раније утврђеном плану за суботу. У заказано време, у 10 сати, обишли су површин-

⁴⁷ Борба, 27. април 1987, 1.

⁴⁸ Политика, 26. април 1987, 6.

⁴⁹ Исто, 7.

⁵⁰ D. Jović, *Jugoslavija*, 378.

ски коп „Белаћевац“, а затим погоне термоелектране „Косово Б“ код Обилића. Овде су домаћини Милошевићу рекли да је политичко-безбедносна ситуација у колективу „све боља“, да су међуљудски и међунационални односи добри, али да је и даље главни проблем иселавање Срба и Црногораца, посебно стручњака.⁵¹

На Милошевићево питање зашто људи одлазе, добијен је уобичајен одговор: најпре због створене климе, затим због бољих услова и зарада у сличним колективима широм земље. Неко је додао да одлазе у Београд и због бољих услова, јер тамо имају и позориште, а могу да гледају и утакмице: „Не верујем да се неко одавде иселио у Београд због гледања утакмица. А ако има таквих, ви о њима немојте да брините“. Затим је Милошевић питао за петицију коју је потписало 47 инжењера, техничара и радника са површинског копа у *Добром селу*, у којој се радници жале на свог техничког директора Хаљиља Џимницу који је „узурпирао сва самоуправна права и који својим понашањем раднике српске и црногорске националности у сваком погледу гура у други план“. Милошевић је тражио да се са тим људима разговара: „Чудно је *ишло то нисте до сада урадили. Морате видети шта је те људе напало на то, па тек онда да кренемо у широке расправе. Јер док ви расправљате, може се десити оно што нико не жели, да људи изјубе стирљење. Зато без икаквих предрасуда, комунистички и људски морате ићи штоме, јер ствар није ни мало безазлена*“.⁵²

Затим су Милошевић и Власи отишли у Урошевац, где су обišли фабрику шавних цеви. Милошевић је овога пута прво говорио о економским темама: кључно питање за Косово јесте прилагођавање привреде захтевима стабилизације и њено престојавање на рационално привређивање. Затим је нагласио да Срба и Црногораца на Косову има знатно мање од Албанаца и да су они изложени економском, политичком, националном и физичком притиску сепаратиста и носилаца контрареволуције: „*Ових година овде се догађају ствари које се у цивилизованим земљама не догађају већ вековима! Силују се жене и деца, понижавају се људи и физички малтретирају. Са тим срамним појавама не могу да се изборе сами Срби и Црногорци. Ма каква и ма колика да је подршка републичкој и југословенској руководстви, положеј српској и црногорској народа на Косову морају у великој мери и у позитивном смислу да мењају управу Албанци на Косову. Пројресивни, пошћени људи и, разуме се, пре свега албански комунисти морају да буду први, најуторнији и најустешнији борци против сепаратизма и против свој национализма. То, другови, не важи само за албанску народност, важи и за Србе,*

⁵¹ Борба, 27. април 1987, 4.

⁵² Исто.

*Црногорце и сваки народ на свету. Праведно је да се сваки народ, његови протресивни људи сами, пре свих других, боре против својствене национализма, против свих оних ружних и нечовечних постојања који вређају и понижавају други народ“.*⁵³

Срби су били одлучни у инсистирању да се на политичку и другу одговорност изведу „кривци за стање на Косову“, јер је било очигледно да су „духовне вође контрареволуције“ још увек на власти. озбиљно се замерало и Азему Власију што није испунио обећање да ће са положаја у Покрајини отићи сви људи који на било који начин отежавају спровођење програма за стабилизацију стања на Косову. Такође, врло прецизно је указано да албански националисти и сепаратисти веома успешно спроводе „метод нечињења“ и да им у томе знатно помаже покрајинско руководство.

Било је више него уочљиво да су Срби на Косову стицајем вишедеценијских околности стекли комплекс „мањинског народа“, да им је он наметнут и да су у актуелној ситуацији артикулисали захтеве за посебном заштитом својих људских а затим и националних права, да би напослетку били равноправни са Албанцима. Зато су многи од њих и истицали како у Милошевићевом говору има доста новог, доста тога што охрабрује. Посебно су упамћене Милошевићеве речи да Срби и Црногорци на Косову нису мањина. Истина, Милошевић је говорио и да ни Албанци у Југославији нису мањина.

Милошевићеве речи снажно су одзвањале у ушима превареног и озлојеђеног народа. Његова изнуђена енергичност уздрмала је апатију и осећање беспомоћности. У општем буђењу националне свести, Милошевић је умео да подиже народним осећањима и подгреје њихов национални понос. Иако је у суштини остао строго у оквирима система, ничим не наговештавајући радикалне мере у Покрајини, његова посета била је велики знак охрабрења за косовске Србе. Тако је Милица Бојанић изјавила да размишља да повуче захтев за повлачење из СКЈ: „После јучерашњеј састанка на коме сам учествовала, на коме сам чула многе тужних прича и изјављивања, али и видела spremности људи да се боре и ојачају на овом простору, ја размишљам само о томе да повучем свој захтев. Морам да будем у том фронту борбе, зар да победим из њега? Никако“.⁵⁴

⁵³ Исто.

⁵⁴ Речи охрабрења, Борба, 27. април 1987, 1. – За радника Родољуба Димића најважније је било да се показало како скуп није националистички: „Све што се чуло у дискусијама и вани, међу окућеним народом, било је у интересу живљења, не само Косова Поља већ и читаве Југославије. Израћање Слободана Милошевића говори о пошрби што држе међања стања и односа који утичу на револуцију људи. Нејравде треба што пре

Општи утисак ондашњих посматрача био је да су косовопољски Срби, са мање или више успеха и вештине, али са доста емоција и са јасним политичким језиком дали до знања да се неће смирити док не буду уклоњени узроци њихове колективне неравноправности пред законом. Састанак је јасно показао да су дефинитивно прошла времена дотадашњег бојажљивог и пригушеног инсистирања Срба и Црногораца на остваривању сопствених људских, грађанских и националних права. Почињала је сасвим нова етапа историје.

Постало је јасно да Срби више не желе да говоре о појединачним мукама и физичким нападима. Већина говорника заступала је „општу и заједничку ствар“ која је имала све одлике потпуно артикулисаног колективног политичког става. Зато је општи утисак био да је косовопољски збор имао и карактеристике неформалног конгреса Срба и Црногораца и оних који су се последњих година иселили са Косова: *„Ово њонекоме може деловати узнемиравајуће, јер су нам у овом тренутку најмање њојредна неформална њолијичка окуљана заснована на националној основи. Међутим, не сме се љубити из вида да је људе у Косову Пољу окуљила мука. Све очигљива самоорганизованост Срба и Црногораца на Косову и њихова национална самосвест њосћали су веома значајна њолијичка чињеница на коју субјективне снаге и државни органи Покрајине, републике и федерације више неће моћи одговорити њелима, њоловичним захватима и делимичним и дефанзивним променама, или мерама које су довеле до њознајој инцидента“.*⁵⁵

Догађаји у Косову Пољу од 24. и 25. априла имали су заиста прекретни карактер, како у каријери Слободана Милошевића, тако и у даљем развоју политичких односа на Косову, али и у Србији и Југославији. Милошевић се пре скупа у Косову Пољу врло мало мало бавио Косовом. То је радио Иван Стамболић. Он је знао каква је ситуација, више пута је тамо одлазио, али његови политички методи нису задовољавали побуњене Србе. Превише их је смиривао, а они то нису желели. Њима је био потребан вођа који би их повео и штитио.

Стамболић је, међутим, био свестан раста српског националног покрета и бојао га се. Посебно се плашио његовог јавног и масовног демонстрирања. Проблеме је желео да реши кроз институције – проме-

---

исјавити, а оне који су за њо криви њозвајни на одговорност, а никако им дајти њрилик у да њоднесу осјавке“. (Исто).

⁵⁵ Славко Ђурувија–Милош Антић, *Нова епика*, Борба, 27. април 1987, 3. – Ђурувија сведочи да је и тих неколико реченица било на ивици онога што је у тадашњој званичној Југославији било могуће објавити. Формулација „национални конгрес Срба и Црногораца“ толико је била јеретичка да је једва остала у тексту. Касније, дуго после тога, уредно је прецртана и избављана. (*Деценија Слободана Милошевића*, Борба, 20. јануар 1993, 15)

ном републичког Устава и преузимањем контроле над новцем који се слао на Косово.⁵⁶

Иван Стамболић је вршио снажан притисак на албанске руководиоце да решавају проблеме, а смиривао је нестрпљиве Србе. Тај метод није, међутим, прихваћен ни од једних ни од других. Албанци су се сматрали господарима своје територије, вербално су пристајали на неке захтеве који су долазили из Србије, али су мало тога реализовали. Били су у апсолутној већини у свим покрајинским институцијама и глатко су одбијали све што им није одговарало. Југословенски врх је био подељен око Косова и никада није постигнута сагласност око већине конкретних захтева Србије, па су ствари одлагане, заташкаване и препуштане стихији. Све оно што је долазило из федералног врха као одговор на косовске изазове, било је толико разводњено да није задовољавало никога.⁵⁷

У тај и такав простор историја је послала Слободана Милошевића, и то на позив Азема Власија! У почетку се и он понашао као Иван Стамболић, али је преко ноћи схватио сву дубину трагедије српског народа на Косову, али и начин на који то може да искористи за себе. Иако пре овог састанка Милошевић није имао никаквог утицаја међу Србима и Црногорцима на Косову, успео је да стекне огромно поверење јер је био први високи српски функционер који је децидно и јавно стао на њихову страну. Одмах је одређен и „човек за везу“ између ЦК СК Србије и Српског покрета отпора. То је био Драшко Милићевић, директор београдског института „Михајло Пупин“.⁵⁸

У Косову Пољу Милошевић је први пут осетио опојан мирис славе. Телевизија је приказивала потресне сцене са уплаканим људима и насиљем милиције, а у првом плану биле су ватрене Милошевићеве поруке. Све симпатије биле су на његовој страни. О инстинктивној реакцији узбуђеног човека, писало се и говорило као о чину храброг и поштеног политичара који је стао на страну свога народа. Срби са Косова нашли су свог вођу и заштитника, а Милошевић је нашао народ и начин да освоји власт коју неће делити ни са ким. Али, Милошевић је врло добро знао да у тадашњем поретку ствари судбину политичара није одређивало расположење јавности, већ однос снага у партијским врховима. Зато је још увек био опрезан.

Милошевић је на Косово отишао са намером да уздржано подржи Србе и Црногорце, али је све што се догађало у Косовом Пољу оста-

⁵⁶ С. Ђурувија, *Деценија Слободана Милошевића*, Борба, 20. јануар 1993, 15.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ М. Brudar, *Nada, obmana, slot*, 38. – Мирослав Шолевић: „*Ми смо се шата, да не кажем српски, усрали од мерака. Дошао човек из ЦК да сарађује са нама! То је за нас дошле било нејојмљиво*“. (М. Шолевић, *Били смо Милошевићева јесница*, 11).

вило дубоке трагове на његовом каснијем политичком понашању. У контакту са људима схватио је шта они желе, шта очекују и која врста политичара је блиска њиховом расположењу. Реченице које је Слободан Милошевић изговорио у Косову Пољу пореметиле су политичку структуру на свим нивоима: и на релацији Србија – Југославија, и на релацији Србија – покрајине, али и унутар саме Србије. Читав комунистички естаблишмент у Србији доживео их је као знак да „српски партијски шеф“ почиње да „љуља чамац у коме су сви седели“, а косовски Срби и Црногорци као знак да је дошло време да се крене још жешће: „*Па Слоба је наш!* – говорили су данима касније, скоро у чуду“. ⁵⁹

Концепт Ивана Стамболића за решавање српског питања поштовао је генералне односе дефинисане федералним уставом, поштовао је аутономију покрајина и већину њихових институција. Инсистирао је, међутим, на чврстим везама покрајина са Србијом и већим надлежностима српског парламента и владе у односу на покрајинске органе власти. Промена Устава тешко је напредовала. Отпор покрајинских олигархија био је велики, посебно војвођанске, али је он постепено попуштао под притиском српске јавности и српских, али и федералних институција. ⁶⁰

Слободан Милошевић је поштовао тај концепт све до ноћи у Косову Пољу. Он је својим наступом и говором, као и каснијим потезима, подржао концепт Српског покрета отпора који је предвиђао слом већинске албанске доминације у сфери јавног и политичког живота и „брзо пресецање ствари“. Тај концепт није желео да чека исход разних политичких надмудривања и није га много интересовало шта о томе мисли федерални врх, а још мање нека друга република у Југославији. Косово је требало да постане унутрашње питање Србије. ⁶¹ То ће, осим личних, бити основни узроци брзог и радикалног сукоба Ивана Стамболића и Слободана Милошевића.

Чврста српско-југословенска, титоистичка реторика и наговештај енергичне акције били су кључ Милошевићевог успона. Побуњеним Србима он је сада изгледао као нови Тито, и то „српско-црногорски“ Тито. После Косова Поља Милошевић је преузео сва четири елемента Титове технологије владања: 1) директан контакт са масом; 2) понављање захтева масе како би се неутралисало њихово незадовољство; 3) коришћење директне везе са масом како би се елиминисали противници унутар владајуће политичке елите; 4) употреба новоуспо-

⁵⁹ С. Ђурувија, *Деценија Слободана Милошевића*, Борба, 21. јануар 1993, 13.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

стављеног јединства „партије и масе“ да би се смањила опозиција режиму.⁶²

Милошевић је одмах желео да добије подршку највиших партијских форума, па је већ 27. априла одржана седница Председништва ЦК СК Србије. Он је Председништво обавестио о догађајима у Косову Пољу и разговорима које је водио, оцењујући да је „исцрпно и отворено“ указано на низ слабости у спровођењу друштвене акције у Покрајини. То се посебно односило на процес исељавања Срба и Црногораца. Милошевић је добио пуну подршку; формирана је радна група „која одмах треба да све проблеме изнете на овим састанцима унесе у програме рада руководства, органа и организација СК Србије“. Такође, Председништво је информисано да је у вези „са непримереном интервенцијом органа милиције“ у току поступак државних органа за утврђивање конкретне одговорности.⁶³

На овој седници партијског Председништва, иначе затвореној за јавност, Милошевић је тражио да се одмах смени Рахман Морина, шеф косовске полиције. Колико је био пун емоција, показује његово тадашње излагање: *„Неки људи кажу да је на збору било тешко. То је било стравно тешко, ја морам, другови, да вам кажем. Човеку је најтеже када ти слуша. Мораш да ситенеш срце да ти не прејукне. Ишла је једна жена, млада, лепа жена. То је жена оној Милинчића, из Самогрежа, која су убили пред мајком. Сећаће се, све су новине о томе писале. Убили су ја зашто што је Србин. Дошли су и убили ја из тишитоља, пред мајком, на њиви. Она говори о томе да нема од чега да живи, да јој није решен ни један проблем. А на суђењу убици, судило се на албанском језику. Она и сва родбина, и пријатељи и рођаци молили су да се преводи на српски језик. Добила је одговор да ће она лично добити писмени превод, а да се настави да се суди на албанском језику. Узимам ово као пример, не сада да на вас преносим, а волео бих да моју, сву ову борчину и очајање“.*⁶⁴

Тумачење онога што се дешавало у Косову Пољу брзо је постало узрок нових подела. Истог дана у Приштини је одржана седница два покрајинска председништва, државног и партијског. Договорено је да се сачини „целовита анализа“ о томе шта су реални проблеми грађана који су се чули на збору, а шта политички неприхватљиви ставови који су у појединим дискусијама дошли до изражаја. Договорено је и да се настави интензивнија идејно-политичка активност у превазилажењу настале ситуације и „стварању климе већег међусобног поверења и

⁶² D. Jović, *Jugoslavija*, 381.

⁶³ У кампању за повратак стручњака на Косово, Политика, 28. април 1987, 1.

⁶⁴ Наведено према: С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 128.

заједничке акције на ефикаснијем решавању реалних проблема који и даље оптерећују стање у Покрајини“.⁶⁵

Уследила је 7. седница ЦК СКЈ, одржана од 27. до 29. априла. Није се разликовала од многих пре ње. Сложена ситуација у земљи објашњавана је неразумљивим језиком, бирократским флоскулама и већ препознатљивом комунистичком мантристичком фразеологијом: „Слабљење акционе способности СК условљено је недовољним јединством његових органа, ња и организација, недоследном применом демократској централизму и даљом федерализацијом у његовим редовима. На то утиче, пре свега, недовољно уважавање тржишта и економских законитости и учвршћивање и репродуковање економских односа, који се у овом тренутку исказују као полицентрични економизам“.⁶⁶ Уводно излагање поднео је Стипе Шувар. Највећу опасност по опстанак СК и Југославије видео је у захтевима за вишестраначким системом, „утолико што би увођење више партија, а то и искуство старе Југославије показује, уродило стварањем разних националистичких партија. На страну то што се не би бориле против СКЈ као јединствене партије радничке класе и народа и народности Југославије и што би журишале да га поцијепују, разбију и скину са историјске сцене. Савез комуниста не гледа на себе као на неку вјечну снагу која је ту да има и држи монопол власти. Стога и кад упозорава на то, не чини то због свог интереса него управо у интересу свих наших народа, у којима се он потврдио и као гарант њихове равноправности, братства и јединства у нашој социјалистичкој заједници“.⁶⁷

Када је реч о ситуацији на Косову, задржана је стара политика симетрије. Шувар је нагласио да је цео СКЈ дужан да се бори за што бржу стабилизацију стања на Косову, како би се зауставило исељавање Срба и Црногораца и сузбила контрареволуционарна делатност албанских националиста: „Једнако иако треба сузбити и појаве српског национализма, који посебно у последње вријеме покушава да на оштруженичку климу ствари чини албанску народност и комунисте из њених редова, ствара антиалбанско расположење и у бити се налази на истом послу с албанским националистима и иредентима“.⁶⁸

Расправа на седници се дотакла и збивања у Косову Пољу. Учинила је то Санија Весели, индиректно али врло јасно оптужујући појединце и групе за „национално душебрижништво“ и чак за екстремизам јер, супротно политици СКЈ, национализам виде искључиво у другој нацији: „И последњи догађаји у Косову Пољу сведоче да такве снаге чак и

⁶⁵ Размоторена информација о збору у Косову Пољу, Политика, 28. април 1987, 1.

⁶⁶ Нема демократије на домаћинству, Борба, 30. април 1987, 7.

⁶⁷ Политика, 29. април 1987, 1.

⁶⁸ Исто, 2.

ошворено делују и јавно насилују и заговарају још ово најшешји облик ширења националне мржње и циљева суштинских политици СКЈ и уставној устројству земље. Под јавним изговором да је стање безизлазно, да је албански национализам и сепаратизам у офанзиву, против којег се не предузима ништа, да влада безаконје и да су угрожена елементарна права Срба и Црногораца, поједине снаге и екстремни појединци за садашње стање ошворено нападају и окривљују руководство и руководиоце Албанце. На ошвореној сцени у Косову Пољу од стране деструктивних снага, а што је једна екстремна група, чују се констатације попут оних да у руководству Покрајине седе све сами баллисти и сепаратисти и српски каријеристи, да су Југославија и овај систем немоћни да било шта предузму на Косову, да оружје може решавајући проблеме, да се рехабилитује Добрица Ђосиф, да су Албанцима слободу донели Срби и други на шаширу, да Срби неће никоме дају Косово“.⁶⁹

Реплицирао је Богдан Трифуновић, рекавши да дискусија „другарице Весели“ показује све разлике у оценама догађаја на Косову: „Слушајући човек осећа је просито задовољство једностраношћу њених оцена, пренаглашавањем једних, заборављањем или прећућивањем других елемената и прелажењем преко узрока шешких проблема на Косову са којима се суочавају социјалистичке и субјективне снаге на Косову, Србији и Југославији. Поставаља се питање колико оваквим једностраним оценама доприносимо успешној борби социјалистичких снага на Косову да се проблеми реше. Људи су срећом ледали шта се дешавало, а и чули су шта је све речено, па могу сами да изведу закључке. Мислим да је заиста неопходно да ЦК СК Србије (чије је Председништво групе ове догађаје оценило) и овај ЦК остваре неопходни услови јединства када је реч о догађајима у којима је антажован тако велики број људи. Као социјалистичка заједница и Савез комуниста ми морамо долазити до веће степен јединства у оценама оваквих догађаја да би људи који су суочени с шешким живим проблемима имали више вере у Савез комуниста и његову политичку акцију“.⁷⁰

Централни комитет федералне партије није, међутим, заузео став о догађајима у Косову Пољу.

Интервенција милиције и реакција народа такође су одмах постали предмет манипулације. Непосредни тренутак пре интервенције милиције приштински СУП је, у саопштењу од 25. априла, овако описао: „Приликом изласка из масе оних који су имали пропуснице а који нису ушли у салу Дома, настала је тужва, а неизвани су настало да насилно уђу и присуствују састанку. Да би сјерчили улазак неизваних и у циљу успостављања реда, радници милиције који су били на обезбеђењу

⁶⁹ Разлике у оценама, Борба, 30. април 1987, 8.

⁷⁰ Исто.

улаза, уз претходно упозорење да се маса одбије, отишавали су службене јумене палице и тада се један део траћана повукао, део уз непристојно понашање настојао је да насилно уђе у салу. Тада је неколико милиционера употребило службене палице и неколико лица ударило по ноћима, све у циљу одбијања прилискога и успостављања реда. Када су се милиционари повукли, настало је појрно узвикивање и таћање каменицама и другим предметима на раднике СУП-а. Том приликом лакше је повређено седам милиционера, а поћоћена су и нека службена возила која су се налазила у близини. Каменовање је врло краћко трајало“.⁷¹

Сведочења очевидаца била су другачија. Миодраг Благојевић: „Сви смо стајали мирно и није било никаквог комешања тамо где сам ја био. Нисам никога врећао, нисам стварао јужву, а нико ме није ни оћоме-нуо да се склоним. Док сам поћледом прелазио преко имена палих бораца на Стомен пљочи која стоји на зиду Дома, осетих сам да ме је неко ударио два пљућа по стомаку. Истина, не јако и у први мах помислио сам да се неко шали. Али, док су други бежали, а ја изненаћен стајао уочиан у месту, добио сам још четири ударца пендреком по лећима. Постићен, уврећен и ојаћен повукао сам се у масу и убрзо отишао кући. Размишљао сам целу ноћ и ујутру истиакао таблу са наћићисом: – Кућа на продају. Учинио сам то иако о томе пре тоћа нисам никада размишљао“.⁷²

Председниство федералне партије о догаћајима у Косову Пољу расправљало је 7. маја 1987. на основу информација које су поднели Милошевић и Власи. Оцећено је да је стање у овој Покраћини још оптерећено проблемима и тешкоћама на економском и развојном плану, као и у домену мећунационалних односа: „То изазива оћравдано незадовољство траћана и радних људи и указује на поћредбу даље још инћензивније, одлучније и доследније друшћивено-пוליћичке активностии свих факћора у целој земљи, а првенствено Савеза комуниста, на решавању друшћивено-економских проблема и консолидовању полићичке ситуације“.⁷³

⁷¹ Нећравда болнија од удараца, Борба, 1–3. мај 1987, 4.

⁷² Исто. – Слично су сведочили и остали учесници збора, на пример Светозар Бирковић: „Нисам од оних бучних и нисам извикивао пароле, а искрено нисам ћевао ни химну. Био сам у првим редовима. Кад смо дошли до ивице проћоара, на седам–осам мешара од Дома, маса се зауставила и одједном, изненада, примећим како милиционари, и они без шлемова, који су били пљу испред нас цело време, као и они са шлемовима који се однекуд створилише, машу палицама и ударају по људима. Ја покушам да се одбраним, али узалуд. Док сам се повлачио примећих сам како милиционер на десној страни од мене ноћима удара жену која је лежала на земљи. Ја оћрашћам оном милиционару који је ударио мене, јер је мушкарац ударио на мушкараца, али никако не моћу да оћросћим ономе што је шукао нећознаћу и немоћну жену, коју је маса оборила“ (Исто).

⁷³ Сћање на Косову и даље ћешко, Политика, 8. мај 1987, 1. – Председниство је утврдило и концепт садржаја седнице Централног комитета СКЈ на којој је требало „да се целовито размотри остваривање ставова СКЈ о развоју социјалистичког самоупра-

У (не)законитом поступку милиције у Косову Пољу арбитражирали су савезни органи. Савезни секретаријат за унутрашње послове формирао је радну групу која је „разговарала не само са органима безбедности, већ и грађанима и организаторима скупа у Косову Пољу“.⁷⁴ Закључак радне групе кратко је саопштио Доброслав Ђулафић, савезни секретар унутрашњих послова: „Орјани унутрашњих послова нису смели да ујошребе илице у Косову Пољу јер то није било у складу са законом“.⁷⁵ Тек тада су уследила отпуштања у покрајинском СУП-у.

Бунт народа у Косову Пољу био је знак охрабрења и за поједине чиновнике државе. Тако је Стојан Милетић, заменик републичког јавног тужиоца, овако илустровао нередовно стање у Покрајини: „Имања су ошкљивана друштвеним парам из буџета покрајинске скупштинине. Било је то ошкривено пре пет година, али се ћушало. Ја сам на крају шу информацију ошео и сада је има Скупштина Србије. Држава СФРЈ и Србија дужне су да свакоме обезбеде миран и безбедан живош. Ми се илашимо да шај мир обезбедимо“.⁷⁶

Догађаји у Косову Пољу су више него убедљиво показали југословенској јавности да на Косову постоји дубок расцеп међу људима по националној линији и да су њиме блокирани и државни и политички органи. Ситуација је била толико напета да се страховало од анархије која је могла да избије и због баналних разлога. Покрајинска политичка елита трудила се да узроке српског незадовољства што више релативизује: „У најбољем случају, после уводне реченице о шоме да је на збору било и ошћених насћуиа, акценћи су били расшоређени шако да се молао сшећи ушисак да је у доађајима 24. и 25. айрила било највише националистичкој и неиријашељској“.⁷⁷

Куртеш Салиху је говорио да се у Југославији ствара „антиалбанска клима“. У Скупштини СФРЈ изјавио је да се у тој жестокој критици стања на Косову заправо крије психолошки рат против целе Југославије: „Поменушу недоумицу у јавности комштирао је прво саошћење са Косова, према коме је окуљени народ пред Домом културе добио бащине по закону и зашо ишо је то и заслужио. Из саошћења се чак моло закључиши да је у свему шоме дебљи крај извукла милиција. За све то време, покрајинско руководство је ћушало, уколико се под реаовањем не смашра саошћење два покрајинска председништва о шоме да се

вљања, братства и јединства и заједништва на Косову“. Планирано је да се седница одржи у другој половини јуна. (Исто)

⁷⁴ Радна група ЦК СКС на Косову, Политика, 9. мај 1987, 1.

⁷⁵ Борба, 19. мај 1987, 5.

⁷⁶ НИН, 10. мај 1987, 8.

⁷⁷ Славко Ђурувија, Блокада сшворена дубоким расцеиом, Борба, 19. мај 1987, 5.

*анализира шћа су реални љроблеми љраћана, а шћа нељрхватуљиви зах-
тјеви који су у љојединим дискусијама дошли до изражаја“.*⁷⁸

Истовремено је почео и раскол између две струје у СК Србије. На једној страни се и даље говорило о потреби доследне борбе против оба национализма, и албанског и српског, а на другој, иако се опасност од српских националиста није стављала у други план, све се више говорило језиком који је подсећао на оно што је Стамболићева група оспоравала. Сам Милошевић није пропуштао прилику, када му је то било потребно, да и даље напада старог, омиљеног непријатеља. Иван Стамболић је те појаве касније описивао следећим речима: „Доћаћају у Косову Пољу већ међу нама изазивају љукошине шаквољ каракшера да је љре време за размишљање ко ће коља у њих љурнуши нељо како их санираши“.⁷⁹

Евидентно је било да је Милошевића захватио пламен националне борбе. На првој седници државног Председништва по повратку са Косова рекао је: „Ошћабина је у ољасношћи!“⁸⁰ Био је „патриотски уплахирен“ и тражио је да се одмах сазове ЦК СКЈ и да се стање на Косову стави на дневни ред.

Милошевић се из Косова Поља вратио као други човек. Код њега више није било опуштености, наступао је смелије и као енергични вођа. Још више је око себе окупљао своје људе, реченице су му постајале кратке и јасне, а поруке пријемчиве слуху обичног човека. Све чешће је говорио као национално забринути Србин, али се још увек није превише истрчавао. Мада је пригрлио српство, комунистичка идеологија и даље је била његово примарно политичко уверење. Водећи медији су му се још више потчинили. Постепено је све више придобијао наклоност повређених Срба због косовске ситуације, али је истовремено задржао поверење федералног врха.⁸¹

Милошевићеве поруке у овом периоду биле су прихватљиве и за разочарани народ и за институције: кључ решења био је у враћању поверења, па је Милошевић апеловао на све да изађу из стања мржње, нетрпељивости и неповерења. Од Срба и Црногораца је тражио да мењају стање али не бежањем са Косова, а од Албанаца да онемогуће притиске. Против апатије и осећања да се ништа не може променити, наступао је са оптимизмом, пропагирајући популистичку политику. Врло често је говорио да неће избегавати проблеме, већ да ће се суочавати са њима, као и да се ничији рад неће мерити по томе шта је хтео

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 153.

⁸⁰ Исто, 167.

⁸¹ С. Ђукић, *Како се дољодио вођа*, 129.

већ по томе шта је направио. Зато је и путовао више пута на исто место, да не би било горе, ако већ није могло да буде боље.

Косовопољски Срби су полако постајали све значајнији фактор и активно су се укључили у сукоб Слободана Милошевића и Ивана Стамболића. Тако је из Српског покрета отпора већ 10. јуна обојици послато писмо у коме се каже: „Верујући у вас двојицу ми шражимо од вас да јединствено, без међусобних шрзавица омоћућите промене које ће дошринети да Србија буде заиста држава на целој својој шеришорији. Уз велике наде очекујемо да ћете евеншуалне нешпоразуме шревазићи“.⁸² У писму, чији је идејни творац био Душан Ристић, стајало је и да Фадиља Хоцу штити Петар Стамболић, што „представља охрабрење контрареволюционарним снагама“.⁸³

Занимљиво је да Иван Стамболић ово писмо није добио. Мирослав Шолевић тврди да је то спречио Милошевић: „Ми смо писмо шреко Мирка Чушића, новинара 'Јединства', дали Милошевићевом шефу кабинета. Било је насловљено шрво на Сшамболића, па исшод шшота на Милошевића. Ваљда та зашшо Милошевић, збош сујете и ко зна чета још, Сшамболићу никад није ни дошшавио“.⁸⁴

Писмо се може схватити као апел уочи седнице Председништва ЦК СКЈ, која је одржана управо 10. јуна. Председништво је донело већ толико пута виђене стерилне идеолошке закључке у којима се каже да се и поред уложених напора, не остварују битни задаци из политичке Платформе за акцију СКЈ на Косову из Резолуције 13. конгреса: „Деловање са шозиција албанског национализма и сешарашизма и даље је снажно, а нису ошклоњени ни ешашистичко-бирокрашски и друш узроци у заосшјању у развоју социјалистичког самоушрављања, шшо је одраз нешвољних штенденција у целој земљи у шшоледу самоушравне шозиције радничке класе“.⁸⁵

Због тога је и за 26. јун заказана седница Централног комитета федералне партије, што је била још једна прилика да Српски покрет отпора покаже своју снагу. Уочи овог пленума, 18. јуна одржана је седница Председништва ЦК СК Србије, на којој је, поред Косова, главна тема била „неодлучност да се до краја иде у промене“. Борисав Јовић је у уводном излагању поручио: „Зашшо се шоново разшовара о ономе шшо је већ расшрављено, зашшо се увек шочиње из шочешка и шуби грашшцене време? Од доношења Душорочног шрошрама шш се дешава већ неколико

⁸² Наведено према: М. Brudar, *Nada, obmana, smot*, 39.

⁸³ Исто.

⁸⁴ М. Шолевић, *Били смо Милошевићева шесница*, 11.

⁸⁵ Наведено према: М. Вучелић, *Ашел без одјека*, 16.

иуша, па се оглажу и промене. Крајње је време да се такво стање превазиђе, за шта је Савез комуниста најодговорнији. Ако се то не учини и сам Савез комуниста би могао да западне у такве друштвене проливречности из којих би било тешко изаћи без озбиљнијих неаивних последица“.⁸⁶

Говорећи о стању на Косову, Јовић је рекао како већ годинама тамошња догађања имају „елементе кошмара“, да је тешко сазнати шта се све тачно дешава јер о једној истој ствари увек постоје два супротна мишљења: „Извесно је једино да се овде догодила контрареволуција, да су њени трагови још уочљиви, да Срби и Црногорци масовно напуштају ово подручје, да су међунационални сукоби све израженији, да се све то и те како одражава на укуно стање и на односе у земљи. Стога сви радни људи широм Југославије, не само партијско чланство, сматрају да је крајње време да проблем Косова дојакне све крајеве наше земље, да се на један презвен и неирисрасан начин поведе једна шира акција за сређивање стања у овом и економски врло угроженом крају“.⁸⁷

Српски лидери са Косова желели су да још једном изврше притисак и најављивали су масован долазак у Београд. Спомињала се бројка од неколико десетина хиљада људи. Плашећи се да долазак великог броја Срба може да привуче и велики број Београђана, Председништво ЦК СКС је издало саопштење у коме је најавило одлучност СКЈ „да радикално мења стање на Косову, да конкретно рашчисти са бирократском влашћу и опортунизмом, дволичним ставовима и понашањем, као и са отвореним супротстављањем закључцима партијских и државних органа“. У том контексту, оштро су осуђени српски националисти, посебно појединци из Београда, „који настоје да остваре свој непријатељски утицај и покушавају да у редовима српског и црногорског становништва на Косову, ширењем гласина и политичких интрига, организују њихово масовно окупљање и долазак у Београд у време одржавања Пленума ЦК СКЈ, с циљем да се изазову нереди и на тај начин омете одржавање пленума“.⁸⁸ Врло јасно је речено да СК, радничка класа, борци и омладина неће допустити „снагама антикомунистичке и националистичке опозиције да у нападима на тековине револуције, на братство и јединство, шире дефетизам и ометају остваривање политике Савеза комуниста на Косову“.⁸⁹

Иако се Милошевић противио доласку Срба са Косова у Београд тим поводом, српске вође га нису послушале. Дан уочи седнице (25. јуна) делегација Српског покрета отпора стигла је у Београд. Прво их је

⁸⁶ Ко одлаже промене?, Политика, 19. јун 1987, 1.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Одлучности да се мења стање на Косову, Политика, 19. јун 1987, 5.

⁸⁹ Исто.

примио генерал Петар Грачанин: „Много је био фин. Мене је освојио. Био је заиста онакав комуниста какво сам ја у својим предшавима имао. Поштењачина. Седели смо од три појодне до једанаест увече. Било је ту хеваја и ракије“.⁹⁰

Онда је дошао Милошевић: „Појавио се у неко доба и каже: – Другови, ово је тајни материјал, није још није објављен. Ово је говор група Марка Орландића. Саг ћу да вам прочитам неке дејале! Он сиромашће да нам покаже како је то много добар говор и како ће за нас да буде све добро кад тај говор буде усвојен. Он је највероватније веровао у то што је говорио. Али, ја нисам. Одмах сам му рекао: – Друзе председнице, Ви мислите да су ови досадашњи реферати били лоши. Ово је уводно излагање и то уводно излагање има одмах да разбуцају Кољ Широка, Фадиљ Хоџа, Азем Власи и ови други наши ојоненци у ЦК СКЈ. Друго, и да овако прође, ко ће то да сprovede? Не ради се о томе. Ми суштра морамо да дођемо да им покажемо да ми нећемо да одстојимо од онога што пражимо“.⁹¹

Милошевић је изричито био против доласка Срба са Косова у Београд: „Не, ви не смете да дођете, ви бисте нама нанели штету“. Шолевић је процењивао да је Милошевић већ био покренуо партијску машинерију са којом ће да наступи на пленуму и да је желео да избегне оптужбе о национализму: „Уосталом, и Милошевић и Иван Стамболић су нас тада и смитрали националистима из Косова Поља. Е, тада је Милошевић показао себе. И ко је тада хтео да у њега посумња, имао је на основу чега. Одмах је својим каналима почео да нам квари посао, да нас дели. Један број наших људи успоставио је личне контакте са њим. Одмах их је уопштебио“.⁹²

Тада је и дошло до првог значајнијег расцепа у руководству косовских Срба. Одлука да се ипак иде у Београд добила је већу подршку, а др Зоран Грујић и људи који су били у директној вези са Милошевићем инсистирали су да се не иде: „После смо отерали Зорана Грујића, па је прчао за нама да га враћимо. Зоран је имао пуно заслуга за оно што смо дошле урадили, али се много прилепио за власти. Био је чувени опозиционар а тако се залепо за власти. То је невероватно како власти прија неким бившим великим опозиционарима“.⁹³

Док се у јавности веровало да је Милошевић на страни демонстраната, а да је Иван Стамболић против, у југословенском врху владало је супротно уверење. Уочи партијског пленум, састало се државно Председништво и расправљало како да се спречи долазак Срба са Косо-

⁹⁰ М. Шолевић, *Били смо Милошевићева песница*, 11.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто.

⁹³ Исто.

ва. Стамболић је настојао да увери државни врх да је то немогуће спречити „и зато хајде да се договоримо шта да радимо кад већ дођу“. Када је састанак завршен, Лазар Мојсов је рекао Стамболићу: „Ниси никога уверио, сви овде мисле да си ти организатор доласка Срба да би извршио иршишасак на Централни комитет“.⁹⁴

Ситуација се додатно компликовала отварањем афере око Фадила Хоџе, члана Председништва СФРЈ. Српска јавност је имала прилику да се упозна са неким детаљима из тамне косовске историје. Хоџа је од почетка 1987. интензивно „прозван“ због тога што је Хасану Реми Зврзи, албанском шпијуну и организатору убиства истакнутог комунисте Миладина Поповића, сведочио ради признавања борачког стажа. Пошто је уживао заштиту неприкосновености и пошто никада није био изложен јавној критици за политику коју је водио, акција на демистификацији Фадила Хоџе била је велико изненађење и за партијску јавност.

Сам Хоџа ћутао је све до пленума ЦК СКЈ, а онда покушао да одбрани људе који су деценијама уживали његову заштиту: „После 1981. године извршена је критика и самокритика међу косовским руководиоцима, одмерена је свака висина одговорности. Предузете су одговарајуће партијске и кадровске мере. Поштом се пошло на посао да се мобилишу све расположиве снаге у борби против опасности која нам је претила од албанског национализма. Тиме је сваком кадру, активистици и грађанину дата шанса да кроз конкретну борбу против албанског национализма и иредентизма покаже своје опредељење и своју социјалистичку свест. Није прихваћена политика лова на вештице или бављење самим собом коју су неки аутори књига и поједини чланковици у неким ревијама настојали и настоје да намећу“.⁹⁵

Политичко-непотистичка мрежа годинама је стезала Косово, а доминантна тактика било је „чување кадрова“. Вођене су бескрајне расправе око, на пример, питања да ли ће се застава албанске народности „окрњити“ ако буде садржала ознаку југословенског суверенитета (о српском се никад није ни разговарало) и да ли ће њено мењање ојачати позицију националиста. Захтеви за повратак исељених са Косова проглашавани су за „нову колонизацију“. Мере за спречавање исељавања сумњичене су као одузимање могућности многим незапосленим Албанцима.⁹⁶

⁹⁴ Наведено према: С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 139.

⁹⁵ Наведено према: Милан Милошевић, *Страхови и наде*, НИН, 28. јун 1987, 10.

⁹⁶ Исто.

Истовремено су социјалне околности постајале све компликованије. Привредни циљеви нису остваривани, продуктивност рада је опала, као и репродуктивна способност привреде, све више су грађени непривредни, луксузни репрезентативни објекти. Покрајинска привреда и даље је била затворена, а индустријски и људски потенцијали нису коришћени. Стандард је опадао, а социјално раслојавање постајало је све видљивије. Број незапослених је достигао бројку од 130.000, а реална незапосленост била је најмање двоструко већа. Исељавање Срба и Црногораца настављено је несмањеним темпом. Тако је у првој половини 1987. било већ 650 места (од укупно 1445) у којима није било ниједног Србина или Црногорца. То није сметало појединим албанским функционерима да изјављују како се Срби „перфидно селе да би нас брукали“.⁹⁷

Притисак Срба са Косова постао је битан политички фактор, па је и Марко Орландић у уводном излагању 9. пленума оценио да скупови у Косову Пољу нису националистички: *„Дугоштрајно дјеловање албанског национализма и сејарашизма изазива све дубље поремећаје у међунационалним односима. Тој ситуацији морамо отворено погледајти у очи. Ако нијесмо успјели савладајти пријетиске албанских националиста који Србе и Црногорце шјерају са њихових отињеница, ако нам реално пријетити постојећено остваривање њиховог главнег циља – етнички чисти Косово – онда морамо схватијти зашто долази до тако великог незадовољства, несјокојства, све оштријих реакција људи, до националног подвајања и подозрења, чак и међу комунистима. Ријеч је о отвореној атмосфери несијурности, појавама неравноправности и утиску припадника српског и црногорског народа на Косову, као послиједице германенине контрареволуционарне дјеловања албанских националиста и сејарашиста. Скупови у Косову Пољу, масовни протести, петиције и жалбе највишим органима, све то рјечито потврђују. Поједине оцјене да су ти скупови дјело српских националиста и деспуруктивних снага – нису шачне. Оне су унијеле додатну нервозу, а тиме и политичку штењу у косовској средини и шире“.*⁹⁸

Иако се и Милошевић уплашио доласка Срба са Косова, он је успео да у јавности створи утисак како их подржава, а дистанцирањем од „српских националиста“ успео је да сачува поверење федералног врха које му је још увек било неопходно. У свом говору, Милошевић је вештом комбинацијом демагогије и одлучности оставио утисак да ће се нешто коначно променити. Грађанима Косова, како је истицао, није потребна милостиња већ само примена Устава и закона као и у другим

⁹⁷ Исто, 11–12.

⁹⁸ Савез комуниста полаже један од најтежих исјата у историји, Политика, 27. јун 1987, 2.

деловима земље: „Југославија као држава није укинућа, и нека се не укида, ња треба и мора да врши своје функције. Ја не знам преку функцију државе неће што је њена обавеза да штити физички интелектуалне свих својих грађана. Та њена обавеза није, није може бити различито дискриминирана с обзиром на националну припадност, већ се, најчешће, јединствено примењује без обзира на националну припадност. Преко ноћи може и мора свима да буде јасно да ова земља може да штити све своје грађане, до последњег“.⁹⁹

Милошевић је затим упутио поруку и југословенском врху, желећи да отклони страхове од свог национализма: „Многи у Југославији, ња и овде у овој сали данас, с правом су забринути и узнемирени због деловања српских националиста који злоупотребљавају оправдано незадовољство и њев Срба и Црногораца на Косову. Њихово непријатељско деловање изазива не само забринутост, већ и оштрење свакој поштености човека. Српски комунисти и српски народ никада нису имали разумевања за своје издајнике. И данас са њушањем њамће и нове генерације омињу на четничство као највећу издају у историји српског народа. Зато сви у Југославији треба да знају да као у рату, ни данас, ни старо, ни ново четничство, ни стари ни нови национализам у Србији неће проћи. Од Димирија Туцовића до данашњих дана, протресивни људи у Србији су се борили да албанска народност у Србији буде равноправна у сваком погледу“.¹⁰⁰

На примеру Фадила Хоџе била је концентрисана срж пленума. На тој тачки је, после отворених сучељавања, усвојена оцена да се косовска енигма не може решити ако се политички не осуде људи одговорни за стање у дужем периоду. На томе је у име српског руководства највише инсистирао Душан Чкребић. Тражио је да се донесе потпуна политичка оцена албанског руководства до 1981. године: „Не може се заобићи чињеница ко је крив за ширење албанског национализма и занемаривање његовог утицаја, индоктринацију омладине, усвојавање некретности, неуставности, директног односа на релацији Косово – Албанија, омогућавање продора и усвојавање разних видова неравноправности, а посебно у погледу језика, писма, историје и подвајања на националној основи“.¹⁰¹

Чкребић је на листу политичких грешака бившег руководства ставио равнодушан однос и неефикасне мере према исељавању Срба и Црногораца и распродаји имовине, уз сталне притиске и без контроле порекла огромног новца, прикривање истине о Косову, дезинформисање

⁹⁹ Нема државе без заштитне грађана, Борба, 27–28. јун 1987, 6.

¹⁰⁰ Национализам неће проћи, Борба, 27–28. јун 1987, 6.

¹⁰¹ Наведено према: Милан Милошевић, *Смирено и неомирљиво*, НИН, 5. јул 1987, 10.

руководстава СФРЈ, СКЈ и СК Србије, занемаривање многобројних упозорења из ЦК СКС о појавама на Косову и опасностима од албанског национализма и затварање према републичким државним и партијским органима: „Под изјавом: – иреденџа нема лидера, немојмо ја ми стварати – сви главни актери који носе највећи део одговорности за стање на Косову практично су се повукли без одговорности и политичких консеквенци. Тако се може објашњавати, али не и прихватити кажњавање Махмуџа Бакалија. Касније је из грубих разлога искључен из СКЈ, ја се цела Југославија чудила њом образложењу. Одговорност за стање се расипала и разводњавала, што несумњиво има утицаја на ову ситуацију до дана данашњице“.¹⁰²

Захтеву за оштро настављање диференцијације и утврђивање одговорности Фадиља Хоџе противио се Синан Хасани, који је у многим политичким круговима сматран за доследног Југословена: „Негде у пролеће 1982. речено је да се у процес идејно-политичке диференцијације укључи и ишање одговорности политичких кадрова. Тако се и посматрало. Међутим, да ли може бити сасвим задовољни садржајем и интензитетом овог процеса релативно је и може бити дискутабилно, али нисам сигуран и прошив сам тога да се после шест година ишање политичке одговорности људи из 1981. поново извлачи из процеса диференцијације и разматра као посебно ишање. Мислим да то није у интересу рада и јачања утицаја СК, што бављење собом, враћање наирај, а не илегане напред“.¹⁰³

Пленум је иначе протекао у великој журби и нервози. Иако је првобитно било предвиђено да седница траје два дана, у страху од нереди договорено је да се ради без прекида, све док се не заврши расправа. Четвртина пријављених говорника приложила је своја излагања. Учесници састанка стално су обавештавани шта се догађа у Пионирском парку, где се у преподневним сатима окупило неколико хиљада људи који су скандирали: „Пробуди се Београде! Хоћемо слободу! Ухајсише Фадиља! Доле Пећар Штамболић и Дража Марковић!“¹⁰⁴ Београђани су се, међутим, држали веома уздржано, па се гласине о „демонстрацијама сто хиљада људи“ нису обистиниле.

Пре почетка рада пленума, одржана је седница Председништва СКЈ. По њеном окончању, Србима су се обратили Ивица Рачан и Љубомир Варошлија. Милошевић је свој тек стечен ауторитет пажљиво чувао. Српски представници дошли су у зграду Централног комитета и објаснили како је њихов долазак у Београд „израз поверења и подршке ЦК СКЈ“. Срби су „достојанствено али узбуђено“ говорили о разлозима

¹⁰² Исто, 11.

¹⁰³ Исто.

¹⁰⁴ Наведено према: С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 140.

доласка. Петар Миљковић из Штрпца: „Дошли смо да још једном ујозоримо на веома тешку ситуацију на Косову, на исељавање Срба и Црногораца које не пресџаје већ годинама. Шџа нам је жеља? Па желимо да грудови, чланови ЦК СКЈ из свих крајева наше леје земље знају да ми само тражимо оно што сви у другим деловима домовине имају: мир, слободу и равнојравност. Тешко нам је и зашто смо ојеш, по шрећи јуш овде, јер досадашње мере, ња и њосле наших разјовора, нису њоболшали нашу ситуацију. Зајшишше: и даље смо у њодређеном њоложају“.¹⁰⁵

Демонстрантима су се у касним поподневним сатима прикључиле мале групе Београђана, а увече су се већ чуле паролe: „Ми смо робови“, „Доле балисти“, „Београде устани“, „Где је руководство?“ Косовци, уз ватрене говоре, остају до касних ноћних сати. Било је то први пут од доласка комуниста на власт да је њихов највиши форум заседао под неком врстом јавне контроле. Душан Драгосавац је, завршавајући своје излагање, рекао: „Морам да кажем да у таквој психози ни у рашу нисам био на једном скују“.¹⁰⁶

Оваква атмосфера свакако је допринела да Срби са Косова први пут добију подршку југословенског врха. Прихваћен је и један од најважнијих Милошевићевих захтева о утврђивању одговорности покрајинских функционера, па је формирана радна група која ће расправљати о одговорности Фадила Хоце, што је добро примљено међу разочараним Србима, већ уморним од узалудних прича. Централни комитет је прогласио ништавним ставове Бујанске конференције из 1943. године, јер су они били „супротни одлукама АВНОЈ-а“.

Пленум је једногласно усвојио закључке, што се одавно није догодило. Оцењено је да су проблеми Косова „најтежи проблеми југословенског социјалистичког друштва“ а да најважнији циљ СКЈ треба да буде хитно заустављање исељавања Срба и Црногораца. Ту акцију требало је водити „удруженим снагама радничке класе, радних људи и грађана Југославије, на основу конкретних програма, с јасно прецизираним друштвеним задацима, њиховим носиоцима и роковима извршавања“.¹⁰⁷ Закључцима је прецизирана одговорност покрајинских и савезних органа за успостављање уставности на Косову и дата је подршка југословенском програму за заустављање исељавања Срба и Црногораца.

Многе ствари постале су истовремено и јасније и компликованије на седници ЦК СК Србије, одржаној 9. јула 1987. Седница је била

¹⁰⁵ Желимо само равнојравност, Борба, 27–28. јун 1987, 5.

¹⁰⁶ Наведено према: М. Brudar, *Nada, obmana, slost*, 39.

¹⁰⁷ Без одлучније диференцијације нема стабилизовања стања на Косову, Политика, 28. јун 1987, 1.

посвећена Косову и непосредним задацима СКС у реализацији закључака пленума федералне партије. Основна дилема сводила се на тумачења да ли је стање у јужној српској покрајини заиста онако како је и означено у закључцима ЦК СКЈ, или је у питању исполитизована и исконструисана епизода? С тим у вези било је и питање уставних промена у Србији, тј. ако је косовска стварност била опора и трагична, онда су уставне промене биле неминовност и обрнуто, ако је слика Косова била нестварна и измишљена, онда су уставне промене имале неки други смисао.

Зато се српско партијско руководство и држало оцена југословенског врха. То је било уочљиво већ из уводног реферата који је, као и увек, прочитао Зоран Соколовић: „ЦК СКЈ је оценио да један од елемената несијурности трађана у САП Косово произилази и из нејошћуности и недоследној остваривања одговарајућих уставних, законских и друћких норми којима би била онемоћућена целовитија заштитија њихових права и слобода пред орјанима ошћине, Покрајине и рејублике. У обезбеђивању правне сигурности трађана не могу се доуститији правне јразнине, нији несклад јројиса и јраксе и конфликтнијни односи међу државним орјанима. Збој штоја смо обавезни да у јредстојећим уставним јроменама размотиримо и ова јијања и нађемо одговарајућа решења. Пошли смо од штоја да недостијатјак уставних и законских моћућности да сваки трађанин СР Србије може јтражити и добити заштитију својих права и јред одговарајућим орјанима у СР Србији, није само јравни, већ и крујни јполијички јроблем. Људима у СР Србији, сасвим ојравдано, није разумљива чињеница јошво јошћуне немоћи њихове Рејублике као државе да јреко својих орјана заштитији све трађане на својој јеритијорији, њихова уставна права и слободе и да им јаранјује безбедан животиј и рад. Захјев за јуну равнотравностиј и слободу свих трађана у Рејублици није и не може значитиј инсисјирање на ценјтралисјичким и хијерархијским односима. Не може се радијти о ујрожавању аутономностиј јокрајинских орјана ако се јтражи да СР Србија има уставна и законска средсјива да ефикасно врши функције на целој својој јеритијорији и јтако остварује своју одговорностиј“.¹⁰⁸

Иван Стамболић се такође позивао на одлуке 9. пленума ЦК СКЈ, које су својом „јасном опредељеношћу“ пресекле многе неспоразуме. Зато је истицао да једном већ треба да дође крај замршеним односима у вези са питањима надлежности и одговорности појединих органа. Указивао је да су покрајински органи избегавали да „хитно решавају нагомилане, нерешене или неправилно решене проблеме

¹⁰⁸ Наведено према: Стеван Никшић, *Шта је сијорно у Србији*, НИН, 19. јул 1987, 16.

који стварају злу крв и у највећој мери покрећу Србе и Црногорце на исељавање“.¹⁰⁹

Стамболић је био више него јасан у осуди „бирокарске самовоље и јавашлука“ покрајинских органа, који су урушавали поверење грађана у државу и наводили их да своја права траже самоорганизовањем кроз алтернативне покрете. Али, био је и више него јасан у осуди српског национализма. Указивао је на „опасну заблуду“ које се све више укоренивала у свести српског народа, а то је да се свака критичка реч на рачун српског национализма третирала као издаја Срба и Црногораца на Косову: „*Неће бити да се случајно ствара, чак и јавно, збрка око тога шта је здраво национално незадовољство или патриотско осећање, оно осећање којим су комунисти подigli народ у ослободилачки рат и револуцију, а шта усљени национализам, који се у том истом рату за сва времена легионисао као издајник нације, сарадник окупатора и злочинац над совјетним, српским народом. Зашто смо дозволили да и понеки добронамерни људи више верују подрејаним четничким паралама да се на Косову само пушкама може завести ред, него порукама чијаве наше историје да националисти никада ништа нису решили за добро људи и народа, а поштову не међунационалне односе*“.¹¹⁰

Пробој национализма у СК Србије, по мишљењу Стамболића, десио се уз дозволу највишег руководства и то је објашњавао везом присталица етатизма, људи који су били против друштвене реформе и национализма. Указивао је и на трагичне последице које из тога могу да наступе. За њега су оне биле „неизбежне и несагледиве“ и водиле су само у цепање и Србије и Југославије: „*На трајичној ситуацији дела свој народа они су решени да траде каријере, славу, да зрћу паре. Зашто, уместо решавања проблема, они прижељкују и стварају нове зајлеше. Нови зајлешти су њихове нове шансе*“.¹¹¹

Закључујући дискусију, Милошевић је изразио задовољство што је на седници доминирала свест о томе „да Косово почињемо коначно да решавамо“. Јединство које је постигнуто на југословенском нивоу, обавезивало је и на јединство у републичкој партији: „*А то значи да су и они који се са неким ставовима у фази утврђивања Закључака нису слаћали, обавезни иакође да активно раде на њиховој реализацији. Јер сад је дебата завршена и зашто прилику да покажу своју комунистичку доследност принцип демократској централизму имају управо они који су остворено изражавали своје неслање са појединим ставовима док је о њима трајала демократска дебата*“.¹¹²

¹⁰⁹ Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1979–1987*, Zagreb 1988, 238.

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ Исто, 239.

¹¹² Кључ је у јединству и одлучности, Борба, 10. јул 1987, 3.

Милошевић је посебно указивао на државне органе у Покрајини који су морали да подједнако штите безбедност свих грађана, „а нарочито деце и омладине“, на радном месту, улици, школи и кући; да изричу ригорозне казне за силовање и друго физичко малтретирање на националној основи, да процес диференцијације „носилаца контрареволуције и оних који су према њима били благонаклони“ буде брз. Милошевић није пропустио прилику и да алузијом реплицира Стамболићу због оптужби да је национализам у СК Србије продро уз дозволу руководства: *„Ко није у стању да ове задатке прихвати или да учествује у таквој политици, нека се прихвати грубо посла, мирније и лакше. Ми нисмо дефицијарни у школованим људима, ја нема ни разлога да било ко остаје на функцијама и онда када је очито да није нарочито успешан. Айеле за хладном и мирном јавом слушали смо када је Косово у питању, на пример, шест година. Та политика се показала на делу као неуспешна, погрешна. Хладна јаво, као што се данас види, није зауставила нешто подстикла силовања, понижења, исељавање. Контрареволуција не чека док се ми договарамо и преласаво. Јединство и одлучност су кључ који решава Косово.“*¹¹³

У лето 1987. Иван Стамболић је мирно отишао на годишњи одмор, а Слободан Милошевић се припремао за обрачун са њим. Јединство партије, како га је он замишљао, било је услов за јединство Србије, а онда и Југославије. У том концепту „јединства“ није било места за другачије мишљење, нити за људе који би га заступали. „Јединство“ је у пракси значило концентрисање пуне власти у рукама једног човека. Милошевић је успео да створи тврдо језгро у градском и републичком партијском руководству од људи углавном са Универзитета и из средстава јавног информисања и то оних који су и у тадашњој партијској хијерархији словили као догмате и „тврде главе“. Он је интелигентно схватио да све што је бирократско и догматско зазире од промена, јер их увек доживљава као нешто што доноси неизвесност по личне интересе. Тако је стотине провинцијских кадрова прошло кроз Милошевићеву канцеларију. Улазили су као комунисти а излазили као национал-комунисти.¹¹⁴

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ V. Stevanović, *Milošević*, 53.

**„Заробљени смо старом погрешном политиком
и новим поделама“**

Јединственост и одлучност југословенског врха веома брзо су изазвали реакцију албанских националиста. Савременици су иронично уочавали да су закључци Пленума ЦК СКЈ „дали нова крила“ албанским сепаратистима: *„Широм Покрајине наставаљају напоре на државно уређење Југославије и српски и црногорски живаљ, уносећи нови страх и узнемирење. Чине то илегално и легално, подмукло и отворено, онако како им одговара. За само два месеца од Пленума, ишпартали су Косовом уздуж и попреко, расцељујући стваре и отварајући нове ране у међунационалним односима у овој покрајини“.*¹¹⁵

У Титовој (Косовској) Митровици откривена је илегална „непријатељска група“ која је организовано деловала „са позиција албанског национализма и сепаратизма“. Појединачни инциденти су настављени: Али Хоти је у центру Клине покушао да киднапује једну српску девојчицу. Скоро истовремено је у селу Ковраге код Истока извршен напад на другу српску девојчицу, на коју је насрнуо малолетни Албанац. Његов отац из породице Бљакај, чијих су неколико чланова били веома активни 1981. године, кажњен је новчано, па је Душан Ђатовић, члан Председништва ЦК СК Србије, приметио: „Овде се не ради како треба, исељавање се наставља, неправде се гомилају, диференцијације нема“.¹¹⁶

Немирно је током лета 1987. било и у Урошевцу, када је опљачкана и демолирана кућа једног од браће Алексић. Слична дешавања забележена су и у вучитрнској општини. У селу Прилужју, највећем у том крају, наоружани секирама, браћа Салија и Али Рама из суседног села Доњег Становца насрнули су на имање породице Станковић. Убрзо су у центру истог села Абаз Кадријај и Назми Ахмети напали Љубисава Поповића. Крајем јула Даут Гаши из Пећи тешко је повредио студента Дарка Тодоровића. Затим је у селу Горњем Добреву код Косова Поља запаљено православно гробље. Паљевине на српском гробљу било је и у селу Пискоти код Ђаковице.¹¹⁷

Затим је у првој половини августа Имер Шаља у Косову Пољу циглом физички повредио 11-годишњег српског дечака Николу Кисића. Због тога је 15. августа демонстрирало око 5000 Срба. Албански медији су писали да Шаља има 15 година, а српски да има 18 година:

¹¹⁵ Живорад Игић, *Провокације и пројекти*, НИН, 6. септембар 1987, 16.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Исто, 17.

„Ова разлика у навођењу година као да на неки начин илустрирају наочари које се стављају у САП Косово и јосмашира“.¹¹⁸

Срби су тврдили да је у питању „искључиво смишљени непријатељски и националистички акт“ а Албанци да је, ипак, посредни дејачији сукоб коме не треба придавати већи значај од онога који сам носи. Због тога је Даут Јашаница, председник Председништва Социјалистичког савеза Приштине, истицао да је у овом случају реч о „гнусном нападу“ који треба „најенергичније осудити а породицу изоловати јер управо овакви људи успоравају акцију СК за потпуно стабилизовање стања на Косову“.¹¹⁹

Косовска свакодневица постајала је све опорија. Срби су били захваћени општом несигурношћу и осећањима потлачености и инфериорности, а покрајинска власт је, како је то иронично приметио Р. Куртеша, испитивала „људску, националну и политичко-цивилизацијску издржљивост под свим могућим ситуацијама: од силовања, малтретирања, подметања, елементарног непоштовања, до физичког и материјалног угрожавања других, преко устоличења различитих веза, протекције, полтронског додворавања властима и безосећајног односа према обичном пуку“.¹²⁰

Црна хроника као да није имала краја. У Призрену је, на свом радном месту, физички нападнут лекар Душан Тодоровић. На њега је наслрнуо Мазлум Мехмети, који је касније осуђен на 30 дана затвора. У Косовској Витини Насуф Адеми претукао је Бранка Симића јер није хтео да врати Адемијеве овце које су пасле недалеко од места напада. У центру Приштине батине је добио и Илијаз Бериша, руководилац Управе за имовинско-правне односе у СО Приштина. Напала су га браћа Кастрати, Мустафа и Гани, из Полује код Глоговца, јер им је наложио да се иселе из куће Новице Грујића у Обилићу коју су илегално купили.¹²¹

У Подујеву је Хаљи Синани узурпирао имање породице Козић, забранивши им да продају своју летину. Истовремено је и „вербални деликт“ био у пуном замаху: клицања Енверу Хоџи била су све чешћа. На Дан борца (4. јула) прво се на железничкој станици, а затим и испред милицијске станице у Клини клицало: *Живео Енвер Хоџа!* и то на српском језику.¹²²

Искорењивање деценијског наслеђа тешко је ишло. У Општинском комитету СК Приштине за 17. август заказан је састанак са дирек-

¹¹⁸ Рамиз Куртеша, *Моћ и последице*, НИН, 23. август 1987, 16.

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ Исто.

¹²¹ Исто, 17.

¹²² Ж. Игић, *Провокације и прошести*, 17–18.

торима и секретарима основних организација у радним организацијама које нису поштовале судске одлуке доношене у корист Срба. Дошао је само секретар партијске организације колектива „Батлава“. Позиву се нису одазвали руководиоци Гинеколошко-акушерске клинике, Фабрике амортизера у Приштини, рудника „Ајвалија“ и „Кишница“ и представници седам месних заједница.¹²³

Сви ови догађаји условили су реакцију Слободана Милошевића. На седници Председништва ЦК СК Србије одржаној 28. августа 1987. разговарало се о остваривању закључака 9. пленума ЦК СКЈ. Оцењено је да је дошло до појачаног деловања албанских сепаратиста: *„Различитим видovima приписака који иду до најуда на животи, части и достојанство људи сриске и црногорске националности, они одржавају атмосферу несигурности и страха и тако присиљавају Србе и Црногорце да се и даље исељавају. Њихов циљ је очистио да онемогуће остваривање Закључака ЦК СКЈ о Косову“*.¹²⁴

Указано је и на опортунизам, недоследност и непоштовање утврђених рокова у спровођењу појединих задатака. И даље се споро решавају представке и жалбе грађана, а у раду правосудних органа ништа се није мењало. Пошто се оклевало са политичком акцијом, посебно у селима, албански национализам добио је нову снагу: *„Председништво ЦК СКС оцењује да је досадашња активност у Покрајини неуједначена, да има доста опортунизма и пасивности појединих органа и организација. Недовољно је праве акције да се задаци сироведу, а проблеми брже и успешније решавају. Нарочито нека руководства оклевају да изврше своје обавезе“*.¹²⁵

Тражено је утврђивање конкретне одговорности руководиоца и хитне кадровске промене у Клини, Приштини и Пећи. Даљу политичку акцију требало је усмеравати на „доследно спровођење у живот свих утврђених задатака“. То се могло остварити само јачањем „заједничког фронта“ Срба и Албанаца и свих који на Косову живе: *„То је бишан услов обнављања међунационалног поверења, нормализације сјања на Косову и ошвањања персјекивие заједничкој животи у Покрајини, што је и основни циљ утврђен закључцима партијских пленума“*.¹²⁶

Неке посебне користи није, међутим, било. У друштву које није познавало институцију одговорности ни на једном нивоу, тешко се могао очекивати политички компромис у домену међунационалних односа. Покрајински руководиоци заузели су, као и увек до тада,

¹²³ Р. Куртеш, *Моћ и последице*, 17.

¹²⁴ *Одговорности за несипровођење партијских сјавава*, Политика, 29. август 1987, 1.

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто.

„одбранашки став“, по познатом принципу симетрије. Тако је Азем Власи, иако је учествовао у раду Председништва ЦК СКС, говорећи 2. септембра просветним радницима у Приштини, протествовао због јавног прозивања општинских руководстава у овим местима: *„Не желим биши шенденициозан, али ако је већ шо учињено због неких случајева насилничкој најада на поједина лица српске и црногорске националности у ове три општине, који су иначе осуђени и предузете оштре мере, онда би било полицијски убедљивије и за акцију деловорније да је прозвано и руководство једне општине у СР Србији где је у последње време било више случајева разбијања радњи власника Албанаца, или оне општине где је деловала организована група хулијана која је без повода пресрешала и шукла неколико Албанаца, па је било и случајева шешких повода“*.¹²⁷

Затим је уследио један трагичан догађај који је конфронтацију између Срба и Албанаца довео до горње тачке усијања. Тај догађај је истовремено знатно ојачао позицију Слободана Милошевића и одлучујуће деловао на промену јавног мњења у Србији. У питању је био познати злочин у параћинској касарни ЈНА „Бранко Крсмановић“ који је 3. септембра извршио један Албанац – Азис Кељменди. Он је убио четворицу младића (Срђана Симића, Хазима Џанановића, Сафета Дудаковића и Горана Бегића) а шесторицу ранио. Иако је одмах било јасно да ова трагедија није имала антисрпску позадину, београдска штампа је енормним публицитетом, насловима, коментарима и писмима читалаца доливала уље на ватру, стварајући антиалбанско расположење.¹²⁸

Полицијка је већ 4. септембра, на насловној страни, пренела Танјугово саопштење да је Кељменди „пуцао у Југославију“, да „није сам повукао обарач“ и да је „*паћао у један од најзначајнијих стубова југословенској јединства и југословенске стабилности – ЈНА – и шо у најосетљивијој пулс њеној бића, нашу младост која је увек с поносом носила његову униформу*“. Масакр у Параћину указао је још једном, на трагичан начин, да је контрареволуција на Косову југословенски проблем: *„Трагедија у Параћину је трагедија целе Југославије, али и велико ујозорење свима који су одговорни пред народом и историјом за безбедности свакој грађанина ове земље, за њену стабилност, за њену будућност“*.¹²⁹

Чак је и сахрана војника Срђана Симића у Београду 5. септембра, мимо жеље његових родитеља, претворена у политичку манифестацију на Новом гробљу где се, како је извештавала *Полицијка*, окупило око 20.000 грађана. У посмртној тишини, док је поворка пролазила, са тротоара се скандирало: – *Фагиља Хоџу на вешала! Аземе Власи –*

¹²⁷ Наведено према: *Насилје и спорови*, НИИ, 6. септембар 1987, 16.

¹²⁸ С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 148.

¹²⁹ *Кељменди пуцао у Југославију*, Политика, 4. септембар 1987, 1.

најоље из Југославије! – Косово је Србија! Гојко Шантић, глумац Југословенског драмског позоришта, изјавио је како је на сахрану дошао јер је то била његова патриотска дужност.¹³⁰

После сахране, неколико хиљада људи „спонтано је запевало југословенску химну“. Чули су се повици: – *Хоћемо слободу! Сјасиће нам децу! Боље гроб него роб! Не дамо младе! Живела ЈНА!* На стазама око гроба несрећног младића, „на десетине очајних људи гласно је изражавало своје незадовољство званичном државном политиком на Косову“. Само је НИН пренео реакцију Петра Симића, војниковог оца, који је пришао микрофону и узвикнуо: „Прекините националистичка иживљавања над гробом мога сина!“¹³¹ Било је покушаја окупљања и око гробова Александра Ранковића и Слободана Пенезића Крцуна.

Иако су се сви заклињали да ће брзо бити саопштена истина о позадини злочина у Параћину и да ће сви кривци одговорати, војни органи веома брзо скинули су сваки одговорност са себе. Прво је Савезни секретаријат за народну одбрану већ 4. септембра саопштио резултате истраге: „Анализиран је постојећи орјана унутрашње службе и слираже у касарни. Реаговање слираже је мојло биши и друшачије, али се ни у којој варијанти није мојло избјећи крвопролиће, с обзиром на испољену решеност убице. Убица је своје постојеће очистио раније планирао, разрадио и у врло крајком времену извршио“.¹³²

Затим је Политичка управа ССНО 8. септембра објавила саопштење у коме је доминирала теза да ЈНА, њена командна гарнитура и официрски кор уопште не носе одговорност за оно што се десило у параћинској касарни! Крива је била „националистичка заслепљеност“ Кељмендија и индоктринација албанске омладине: „Армија је свесна своје одговорности за васпитање и безбедности људи који у њој извршавају своју друштвену обавезу. Зато указивање на чињеницу да за пројусте у моралном и политичком васпитању младих људи носе одговорности и дрући друштвени субјекти – почев од породица, преко школа, до организација Савеза социјалистичке омладине и Савеза комуниста – нема за циљ умањивање одговорности које у шоме имају слиарешине, команде и дрући субјекти ЈНА. Чини се шо само збои шоја да би се погосликли и дрући друштвени фактори на савесније осиваривање свој удела у извршавању шој ванредно значајној друштвеној задајка. Збои свеја оној шшо чине, припадници ЈНА имају и морално право да на шо указују“.¹³³

¹³⁰ Ко маше барјаком брашоубилаштва, Политика, 6. септембар 1987, 3.

¹³¹ Мирко Ђекић, Квадрашуре национализма, НИН, 13. септембар 1987, 9.

¹³² Наведено према: В. Petranović–М. Zečević, *Jugoslavija*, 1309.

¹³³ Националистичка заслепљеност убице Кељмендија, Политика, 9. септембар 1987, 7.

Тада је дошло до битне промене у јавном мњењу Србије. До краја је отворена косовска тема, са низом потресних сведочанстава о положају Срба: „После *ше шраједије* и *Слободан Јовановић* и *Жика Миновић* и *Душан Мишевић* почињу отворено да ми се сујројствављају, да се расправљају, одбијају оно на чему инсистирам. У 'Полицици' настаје права хистерична појама. Као по команди, средства информисања са највећим ширажима и радијусима почињу националистички пошпаљиваши Србију. Да је Милошевић и сам планирао повољнији повод и шренушак за преврати, не би могао смислити ништа боље од параћинској инциденту. Саг је имао српске националисте на услузи“.¹³⁴

Под оваквим околностима Драгиша Павловић је 11. септембра 1987. у просторијама Градског комитета иступио пред београдским новинарима, са основном тезом да бујање српског национализма не доприноси смиривању стања на Косову. У тадашњој политичкој атмосфери, то је била фатална грешка. Павловић је нагласио да жели да разговара о „суштини политичке збиље“ а не о аферама. Мислио је да је најважнији задатак комуниста у Србији да препознају ко им се све нуди за савезника у актуелним борбама: „*Ја нећу понављати познаше теоријске ставове о блискости доиматизма, односно бирократизма и национализма, али желим да уиушим овај наш разговор и на шу шему*“.¹³⁵

Најважнија Павловићева идеја била је да се конфликт на Косову не може решити угрожавањем институција система, нити изван њих. Он је, као и Стамболић, веровао да је кључ решења у променама Устава, унутар система. Павловић је објашњавао „линију Партије“ онако како ју је он разумео: борба против албанског национализма мора се водити без оклевање, али се не сме распламсавати мржња према Албанцима; српски национализам није био само реакција, па према томе мање опасан. Павловићева критика српског национализма била је потпуно у складу са дугом традицијом политике унутар СК Србије, али те старе формуле више нису биле прихватљиве, што Павловић није схватио. Највећу грешку направио је својом критиком партијског врха, јер се на тај начин поставио изнад „јединства“, онако како га је промовисао Милошевић. Захтев за „јединством“ био је главни захтев времена – не само унутар елите, већ и међу народом.¹³⁶

Павловић је истицао да зборови Срба на Косову и њихови доласци у Београд представљају велики притисак на руководства Србије и да није добро на укупно стање у друштву реаговати притисцима. Затим је изговорио речи због којих ће и доћи под удар Слободана Милошевића:

¹³⁴ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 181.

¹³⁵ Dragiša Pavlović, *Olako obećana brzina*, Zagreb 1989, 95.

¹³⁶ D. Jović, *Jugoslavija*, 391.

„Укујно сџање на Косову, које се не појравља ни пошребном, ни пожељном, ни олако обећаном брзином, сџвара ојасну ајмосферу у којој као да се свака изјоворена реч јрошив срјској национализма доживљава као појусјљивосј према албанском сејарашјисјичком национализму. У шаквој ајмосфери, са ујозоравајућим одликама полишјичке најешосји ширих размера, лако се јуби оријеншација, бркају се ојредељења, бледе линије јреко којих се не сме јрећи.“¹³⁷

Говорио је, очигледно мислећи на Милошевића, да запаљиве речи не доносе ништа друго осим пожара и да се неодмереним речима ствара хистерично расположење које води до најгорег: „Дланови Срба и Црнојораца на Косову из ајлауза већ јрелазе у јесницу, а шо је јраница јреко које све даље вуче у шрашчан развој дојаћаја. Кома је шо данас, за замишљена или умишљена решења, пошребна крв? Та засјрашујућа реч све учесјалије се и јавно изјовара а изосјају и полишјички и законски одјовори на њу, ја и јудска забринушосј збој њеној јрисуштва. Шша јрреба да се дојоди да бисмо схвашјили да обарач на оружју повлаче и неогмерене, хисјеричне речи на јавној сцени, понекад и један једини ред у новинама?“¹³⁸

Излагање Драгише Павловића у дебати је конкретизовао Радмилу Кљајић, примерима из „Политике“, „Политике Експрес“ и „Интервјуа“. Тако је Павловић кренуо у битку мада уопште није био припремљен за њу, уосталом као ни Иван Стамболић, кога Павловић чак није ни обавестио шта намерава.¹³⁹

Одмах је уследила жестока реакција Милошевићевих центара моћи. У „Политици Експрес“ од 14. септембра огласио се Драгољуб Милановић, са текстом *Олаке оцене Драшше Павловића*. У популистичком стилу, који ће касније постати знак распознавања Милошевићеве политике, Милановић је замерио Павловићу да је о овој теми разговарао у дану у којем је „штрајковао немали део радничке класе главног града“. Уместо тих „животних тема“, Павловић је компликованим језиком бацао оптужбе на оне који су само спроводили закључке највиших партијских тела у Југославији и Србији: „Јасно је, дакле, да обавезе и обећања да ће без одлаћања решавајши јроблеме Косова нису давали срјски националисји, нејо Централни комишешји Савеза комунишја, а њих је подржао цео народ. Сшоја, ако се ајлаузи Девешом јленуму, а ајлаудирали су, сасвим разумљиво, Срби и Црнојорци са Косова, јројлашавају садашњим и будућим јесницама, са мојућим шрашчним последицама, онда шоме не може биши узрок олако обећана брзина. Ујраво је грुकшије: зала-

¹³⁷ D. Pavlović, *Олако обећана brzina*, 97.

¹³⁸ Исто, 98.

¹³⁹ С. Ђукић, *Како се дојодио вођа*, 152.

тање да се акција даље одлаже дефакто значи признавање и национализма и песнице и моћуће штрапичне последице“.¹⁴⁰

Ако је веровати изворима Славољуба Ђукића, Милошевић није био претходно обавештен о конференцији за штампу у Градском комитету. О Павловићевом излагању сазнао је тек преко телевизијског дневника, уочи поласка на викенд у Пожаревац, док је седео са Душаном Митевићем: „Ово је јошово, нема штиа да се чека“.¹⁴¹

Милошевић је слободне дане проводио у кући Мирјаниног деде, у којој је његова супруга и одрасла. Како одреаговати на Павловићев иступ? У Пожаревац су 13. септембра, у недељу, дошли Душан Митевић, Живорад Миновић и Слободан Јовановић. Милошевић је предлагао да се у Председништву ЦК одржи нова конференција за штампу на којој би се осудио Павловић. Митевић је био против, па се дошло на идеју да се овај посао, као и много пута до тада, препусти новинарима. Текст треба да је написала Мирјана Марковић. Договорено је да коментар објави „Експрес“, а затим би га пренела и „Политика“, чиме би се указало на озбиљност догађаја. Остало је само техничко питање: ко ће потписати коментар? Избор је пао на Драгољуба Милановића. Хладнокрвност са којом се до тада обрачунавао са противницима режима, препоручила га је као човека на којег се власт може ослонити.¹⁴²

Стамболић је и даље веровао у пријатељство са Милошевићем: „Разлике су међу нама, заиста, постојале. Али, углавном, то су разлике у методу, а не у основној полицици. У међусобним разговорима приметио сам да он говори о 'ушореди народа'. Ја сам кашеторички био прошив свакој пошеза на Косову чија решења изискују ломове. Защо сам се прошивио и зборовима, смашрајући да сваки инцидент или прејака реч моју имају несапледиве последице. Међушим у суштинским полицичким питањима међу нама је постојала сапласност, а то је програм уједињења Србије, економско оздрављење и стабилновање прилика на Косову. Најзад, неиресшано сам био под ушиском пријашељских односа који су између мене и Слобе штрајали 25 година“.¹⁴³

Онда је стигао текст Мирка Ђекића у НИН-у. Главни и одговорни уредник најпрестижнијег и најутицајнијег југословенског политичког недељника писао је како је правац друштвених кретања већ био усмерен ка тачки у којој је све било могућно и да се мора испитати одговорност за усмеравање јавног мњења на путу у демократију, социјалистичку и самоуправну: „На шом шешком ушу, поновно понеком прецице изледијау примамљивије од ходања сшазама са стабилнијим

¹⁴⁰ Наведено према: D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 103.

¹⁴¹ S. Đukić, *On, ona i mi*, 68.

¹⁴² Исто, 68–69.

¹⁴³ Наведено према: С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 153.

шлом, командовање ефикаснијим од анализе арђуменаџа и разјаишења. Као да се искусиа ирошлосиџи олако заборављају, а да шражење одђорносџи од груџих не иодразумеа и соџсиивену. Личну немоћ да нешиџо у грушџиву решимо, иошкреџљујемо указивањем на обђекџивне шешкоће, шуђа нам је немоћ, једносџавно, иоследица недосџаџиџа ирруда. Националисџи једне наџије увек имају једносџавно решење за сузбџијање национализма груџе наџије. Најефикаснији инсџтрументџи је – сила. Они иполиџиизују Кељмендија и на Срђановом ирробу, сџављају нас иред дилему: јесу ли изџубили досџојансџиво, национални разум и инос?¹⁴⁴

Уследио је више него оштар одђор из „Политике“. Петар Јанковић је писао како би Ђекићева теза о одђорности свих „тешко прошла и код народа мање образованог од нашег“ и није прихватао обђашење да неко подгреа национализам, већ је сам народ препознао оне који после деценија „сиромаштва, незапослености, силовања девојчица и убијања младића“ коначно желе да реше косовске проблеме: „Ђекић замера Политици шџо је у данима бурних дођађаја на Косову омоћућила једном књижевнику са Косова да изнесе своје мишљење о шџим дођађајима и сџавовима најисџакнућијих косовских иполиџичара у вези с њима. По Ђекићу, у реду је кад се обђави шџа о овим збџивањима мисли иполиџичар с Косова, чак и кад се са њеџовим мишљењем мноџи не слажу, али није у реду кад се обђави шџа о сџавовима иполиџичара с Косова мисли књижевник с Косова, чак и кад се с њеџовим мишљењем мноџи слажу. Је ли иџо демократиџија за коју се залаже Ђекић или је иџо мрак који нам се сџрема ако овакву 'демократиџију' не назовемо иравим именом и на њу не реаћујемо на време?“¹⁴⁵

Коментатор „Политике“ наговестио је нешто што ће касније постати окосница Милошевићеве стратегије – проблем Косова није био југословенски, већ само проблем Србије и она је морала да га реши: „Мирко Ђекић има иредлоџ: он смаџра да 'сџвар' шреба да се решааа ио реџеџиџу: Свако ио нешиџо у комбинаџији 'сарадње' 23 милиона Јуџословена. По нама 'сџвар' не може да 'реши' ни овако айсџиракџино схваћен и нејасно задужен народ. 'Сџвар' је, наџме, увек решааала класа на власџи и њена иполиџичка орђанизација. Ми се разилазимо. Наш лисџи хоће да се енерџично осџварују иленумски закључџи о Косову. Ђекићу, Кљајићу и њима сличним, очџиџо, као да није до осџваривања. Они би да о шџоџе бесконачно расџрављају, а да наш лисџи и све груџе који не мисле као они – оишџуже за срџски национализам“.¹⁴⁶

У јеку пуног сукоба Милошевића и Павловића, Иван Стамболић је 14. септембра, истога дана када се појавио коментар у „Експресу“,

¹⁴⁴ М. Ђекић, *Квадраџуре национализма*, НИН, 13. септембар 1987, 9–10.

¹⁴⁵ П. Јанковић, *Морални и иполиџички скандал*, Политика, 13. септембар 1987, 7.

¹⁴⁶ Исто.

пред делегатима српске Скупштине образлагао предлог Председништва да се приступи промени републичког Устава. Милошевић је седео у првом реду, у друштву Николе Љубичића.

Да ће уставне промене представљати процес који ће дуго трајати и да ће се тешко привести крају политичким средствима, било је јасно и из излагања Милована Шогорова, секретара Председништва војвођанске партијске организације, непосредно пре заседања српске Скупштине. Он је у гарнизону ЈНА у Вршцу тврдио да постоји жеља да се аутономне покрајине „сведу на неку врсту административне или културне аутономије у саставу СР Србије и престану да буду конститутивни елемент југословенске федерације“.¹⁴⁷

Шогоров је највише одијума изазвао покушајем прекрајања историје: „Колико је тачно да САП Војводина није ван Србије, толико је тачно и то да је Војводина чврсто стајала у Титојој Југославији и пре него што је донета одлука о њеном прикључењу у састав садашње републике Србије. Војводина није ушла преко федералне Србије у Југославију, није је добила статус аутономије уласком у садашњу републику Србију или захваљујући том чину. Зато се њена аутономија не може изводити само из њеног садашњег положаја у СР Србији, јер и тај положај је резултат и пошврда њене аутономности пре свега у Југославији“.¹⁴⁸

Стамболић је на почетку седнице сва три већа нагласио да је Србија већ у закашњењу: „Друштвене противречности се заостравају, сукоби се умножавају и сусижу. Претицу нас многи догађаји. Ситуација је крајње криптична. Од нас се очекују одлуке које неће бити прекасне а биће значајне као и оне којима означавамо прекретнице у нашем развоју. Време је постало пресудан фактор. Уставне промене нису маична вратица кроз која ћемо изаћи из кризе. Међутим, оне могу многи помоћи да се на време пронађе излаз“.¹⁴⁹

Иронија историје огледа се у чињеници да више није било спорних питања са „друговима са Косова“. Стамболић је успео да добије њихову начелну подршку, а отпор је и даље долазио из Војводине. Циљеви уставних промена били су: јачање материјалне основе друштва, учвршћивање и развијање федеративног уређења и равноправности „народа и народности“, јачање социјалистичког самоуправљања и

¹⁴⁷ Стеван Никшић, *Опасна двосмисленост*, НИН, 20. септембар 1987, 10.

¹⁴⁸ Исто. – Стеван Никшић се питао где се то Војводина налазила пре него што је ушла у састав Србије: „Можда у Хрватској? Ако овај говорник мисли да би сад Војводину требало конституисати изван Србије, био би ред да каже: како, где? Али, надам се да то ипак није мислио, мада би морао бити свестан да својом верзијом историје управо тако нешто асоцира и сулерира“ (Исто).

¹⁴⁹ *Јединствена Србија је у интересу свих у Југославији*, Политика, 15. септембар 1987, 1.

власти радника и радничке класе. Стамболић је доста простора посветио и снагама које заустављају економске реформе: „Примитивна догматска свест у својој безнадежној заосталости и сувројствављености сваком суштинском искорак у савремене европске и светске шокове, не престаје да прети како ће нас тржиште одвести под власти страног квинтала и мултинационалних компанија. Ако смо, задуживши се преко сваке мере, доустилили да нам ша опасност реално запрети, то није зато што смо у нашим унутирашњим економским односима полазили од објективних економских законитости, него управо зато што нисмо“.¹⁵⁰

Стамболић се заложио и за хитно решавање односа републике са покрајинама, посебно због све агресивнијег наступа албанског сепаратизма: „Дезинтеграциони процеси којима је изложена наша заједница не иду у прилог ни једној југословенској заједници, ниједној републици или покрајини. На путу СР Србије они, међушим, делују разорније. Сводећи за почетак Републику на њено уже подручје, ови процеси у даљој еволуцији пружају основу политичким аспирацијама које директно угрожавају интегритет Југославије. Уставним променама пристицамо након што нас је развој догађаја оштрило суочио с опасностима таквих кретања“.¹⁵¹

Наговестио је и потребу великих промена политичког система, што ће касније послужити за оптужбе о његовим лидерским амбицијама и ван Србије. Због сличних идеја у прошлости, Стамболић никада није добио сагласност федералног врха за било коју функцију на југословенском нивоу. Овога пута у питању су били непосредни избори и продужавање једногодишњег мандата: „Практична сусцензија закона у многим конкретним случајевима произлази из изричите или прећутне сагласности политичких чинилаца. Због тога су мере за јачање законитости бишан део борбе за демократске односе и за демократску контролу власти. Поред остало, шире увођење непосредних избора и њихово складно повезивање с делегатским системом. Уз све остале, имамо и отворену кризу руковођења и руководстава на свим нивоима друштвеног организовања. Сада видимо колико кошња илузија како је самоуправљање могуће без одговорног, демократског и ефикасног руковођења. Прескупо смо илаћили и то што смо идеју о колективном руковођењу свели на једногодишњи мандат. Самим тим, у пракси су се више развијале негативне а мање позитивне стране ове идеје. Тако се изледа и догодило да смо овим експериментом више изгубили него што смо добили“.¹⁵²

Изјашњавање је требало да уследи тек за 45 дана, после добијања сагласности покрајинских скупштина. Делегати су у начелној рас-

¹⁵⁰ Исто, 2.

¹⁵¹ Исто, 3.

¹⁵² Исто.

прави дали пуну подршку даљем процесу. Ипак, вођена је занимљива расправа у којој су предњачили делегати из Војводине који су сматрали да се предложеним решењима задира у саму суштину положаја покрајина у југословенској федерацији. Узалуд су делегати са ужег подручја Србије износили да конститутивни положај покрајина у Федерацији није предмет намераваних промена. Ипак, Илија Ћосић је оценио да Устав из 1974. није крив за југословенску кризу, већ недоследности у његовој примени. Општи став делегата из Војводине био је да предложена решења неће бити прихваћена у овој покрајини.¹⁵³

Осма седница

Истовремено се убрзавао унутрашњи српски сукоб. Фракцијске борбе у комунистичком покрету увек су биле изузетно оштре и личне, а посебно када су се одвијале у партији која је имала пуну власт у једном друштву и када су се сукобљавали моћни кланови. Никада људи нису изложени толиким моралним искушењима као тада, али одступања није могло да буде: свако је морао да се изјасни, ризикујући углед или фотељу. Милошевићева фракција желела је да веома брзо и радикално искористи „повољан сплет“ околности и стање се из дана у дан заоштравало.

Због коментара у „Експресу“, Живана Олбина, председница Издавачког савета „Политике“, поднела је 14. септембра оставку. У образложењу своје одлуке, она је истакла да се није успешно супротставила маргинализацији улоге Издавачког савета, а да је „Политика“ у последње време изгубила аналитичност и озбиљност и није се суочила са продором српског национализма. Тиражу листа допринео је сензационализам, што није било у „Политикиној“ традицији.¹⁵⁴

Олбину је снажно подржао и Иван Стојановић, директор „Политике“ и тако запечатио своју политичку судбину. Стојановић је као примере антикомунизма навео текст Оскара Давича у којем је послератни период оценио као „време лажи и обмана“. Није му се допао ни текст под насловом: *Шта је Тито за Југославију, што је Фикрет Абдић за Кладушу*: „Па то никоме не служи на част. Не прихватам ни када се за Азема Власија каже да је – безумник. У писму Петра Сарића Власију написано је тако као да Власија треба сменити а поставити Трнавција на његово место. И реаговање Гостушког на фељтон Трнавција је изразито националистички обојено“.¹⁵⁵

¹⁵³ Устав није крив за стање у друштву, Политика, 15. септембар 1987, 4.

¹⁵⁴ Оставка Живана Олбине, Борба, 15. септембар 1987, 3.

¹⁵⁵ „Политика“ је увек била и сада је сведок времена, Политика, 15. септембар 1987, 11.

Олбина и Стојановић остали су у мањини. Већина чланова Издавачког савета истицала је да је „Политика“ национална институција, да су њеним писањем у последње време људи охрабрени, да су оптужбе на рад редакције недоказане и да је Олбина требало да закаже ванредну седницу Извршног савета Скупштине Београда због све учесталијих штрајкова. Оцене о национализму овог дневног листа нису прихваћене. Живорад Миновић је истицао да *Полиџика* „неће скривати истину“, сложио се са оценом да је дошло до заокрета после трагедије у Параћину: *„Каг већ о томе говорим, мислим да пре Параћина и после Параћина није истио. Сјање је све горе. Ко ће да смири? Слажем се да новине треба и да смирују, али истио иако да ништа не прећућкују“*.¹⁵⁶

Као „доказ“ да „Политика“ више ништа неће прећуткивати, 15. септембра објављен је коментар „Политике експрес“ о Драгиши Павловићу, без икаквог скраћивања или редакцијске интервенције.

Тек тада се и Драгиша Павловић одлучио на отпор, схватајући о чему се ради. За 17. септембар заказао је седницу Председништва Градског комитета у проширеном саставу, на чијем су дневном реду била „Нека питања актуелне привредне и политичке ситуације у Београду“. Најзад се покренуо и Стамболић, упућујући писмо Председништву ГК (које је прочитано на затвореној седници пре почетка седнице самог комитета) и стајући на Павловићеву страну. Стамболићево писмо ће у каснијем обрачуна бити један од главних повода за критику председника Србије. У том писму Стамболић је саопштио како је претходног дана (16. септембра) Милошевићу изложио свој став „у вези овог предлога“ и тај свој став је саопштио у овом писму, што ће касније бити протумачено као патернализам и жеља да се београдска партијска организација стави под Стамболићеву контролу. Стамболић је саопштавао да су основни ставови Драгише Павловића потпуно у складу са генералном линијом СКЈ и захтевима „данашњих задатака у борби СК Србије“; затим, да од „доласка друга Тита на чело КПЈ“ ниједан комуниста није позван на одговорност зато што је заступао и борио се за ставове изложене у иступању Д. Павловића; да овај преседан може имати кобне последице по Организацију СК Београда, СК Србије и СК Југославије: *„Због свега овога, као и огромне одговорности сваког од нас, предложити хијно сазивање седнице ЦК СК Србије како би се ово на њој расправило и тиме предуредиле несавремене последице по јединство Савеза комуниста“*.¹⁵⁷

У уводном излагању Павловић је прво говорио о општим темама (неповољној привредној ситуацији у Београду, неефикасним инсти-

¹⁵⁶ Исто, 12.

¹⁵⁷ Наведено према: D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 151.

туцијама система, порасту радничког незадовољства, потреби да се комунисти главног града активно укључе у јавну расправу о уставним променама) а затим су на ред дошле вруће теме: борба против српског национализма и „бироократско-догматске памети“ која у тражењу путева за бржу промену неодрживог стања на Косову, „не иде даље од етатистичких и унитаристичких визија и глорификације административних мера, државне принуде, свеколиких легалних и нелегалних притисака и кампања, а пуну слободу и потпуна права Срба и Црногораца на Косову не види без смањивања права и слобода албанске народности“.¹⁵⁸

Павловић је и овога пута национализам у окриљу Савеза комуниста окарактерисао као продужену руку догматизма. Полемисао је и са све чешћим тврдњама да је српски национализам изазван и да је зато мање опасан, а да ће нестати када нестану и поводи на којима је створен: „Превиди се да судар једног национализма са другим, без обзира да ли је неки од њих наводно само изазван, води у брајтоубилачку мржњу, ња и брајтоубилачки рајш. Говорио сам и о међунационалним односима и о њошребди борбе њошрев српског национализма који је актуелан и који се испољава и као реваншизам њрема албанској народности. Нисам њри њоше, како би неки желели да њрикажу, замењивао њезу и српски национализам видео као неки баук број један. Јасно сам указао да се стање на Косову не њошравља ни њошребном, ни њожељном брзином. Говорио сам и о њајешошћима у њолињичким односима које један гео њњамње, био свешћан њоња или не, у неким њањњисима њодњрејава и доњриноси да ањмосфера њошћане зањљивњја. Залажуњи се за њањошњрију борбу њрошрев албанских сењарњњсњња, положио сам се и за комунистњички ошњор њрема српском национализму и свему ономе њњо може да ња њодсњиче и њодсњрекава“.¹⁵⁹

Павловић је добио прву политичку рунду јер је на овој седници имао знатну подршку. Уз њега су тада била и двојица водећих београдских политичара који ће веома брзо променити страну: Александар Бакочевић и Драган Томић. Павловићу се супротставила група која је од почетка његовог мандата отворено била на Милошевићевој страни (Р. Смиљковић, Ј. Пурић, М. Милојевић, С. Груден, Д. Митевић, С. Јовановић, З. Тодоровић, С. Алексић и Н. Маљковић).

Душан Митевић је тврдио да Савез комуниста („овакви какви смо“) не даје „велике гаранције радним људима да ће бити полуга која ће цело друштво извући из кризе“. Осудио је и појаве лидерства у Саве-

¹⁵⁸ *Руководсњња морају заошњрињи њњњања соњсњњњене одњворности*, Политика, 18. септембар 1987, 2.

¹⁵⁹ Исто.

зу комуниста, јасно указујући на кога мисли и у чему је главни проблем: „Ја мислим да је то лидерство, то окуљање људи око себе и борба за позицију у Партији и држави, израз и те наше укудне ситуације, али је израз онога што сад све мање констатирујемо, недовољно развијених самоуправних и политичких демократских односа. Једном броју људи је, простио речено, шесно у форумима у којима су. Желе у ствари да се представе као лидери своје средине, а то се у Југославији завршава као лидери својих нација“.¹⁶⁰

Митевић, наравно, није пропустио да се осврне на злочин у Параћинској касарни. За њега је то била тачка после које више нема повратка у решавању косовске кризе: „Наш емотивни набој у међунационалним односима имао је једну линију до параћинске трагедије. После тога наступила је етапа у којој бисмо морали са опширеном одговорношћу да водимо рачуна о међунационалним односима, о ономе како се боримо против национализма. Требало би то да чинимо више него до сада јер, на крају крајева, једно је исати, друго је говорити, треће је борити се, а четврто потинути због поремећених међунационалних односа. И ми сви као СК за то пред нашим народима и народностима одговарамо“.¹⁶¹

Изузетно оштар био је и Јагош Пурић. Пошто је нагласио да ће говорити као физичар и професор на Природно-математичком факултету, оптужио је Павловића да својим ставовима одступа од закључака 9. пленума ЦК СКЈ, да под знак питања ставља и право на самоодбрану и „заштиту чак и голог живота“ пред налетом фашисоидног сепаратистичког покрета: „Јесу ли другови који нам на извесан начин саветују да не пренајмо у брзини, у резолуцији, при савладавању контрареволуције, сада када имамо о томе јасне ставове изражене кроз закључке ЦК СКС, свесни да нас позивају на својеврсну колаборацију са контрареволуцијом? Знамо, уопштом, какав је однос имала КПЈ према њаквима, зашто би данас однос СКЈ био друачији“.¹⁶²

Није остао дужан ни Павловић: „Ја разумем друга Јагоша Пурића што говори као физичар, јер у физици сила, заиста, јесте основна категорија. Две ствари бих у начелу да кажем: једна ствар се зове љубав, а друга комунизам. Љубав на силу је силовање, а комунизам на силу, колико ја знам, зове се сталенизам. Мислим да се у закључцима Председништва ЦК СКЈ, односно ЦК СК Србије, ниде не позива на право за одбрану својих ствари, јер знамо шта то значи“.¹⁶³

¹⁶⁰ О лидерима и социјалистичким мандаринима, Политика, 18. септембар 1987, 2.

¹⁶¹ Исто.

¹⁶² Исто, 3.

¹⁶³ Исто.

Веома дуг говор одржао је Радош Смиљковић, који се полако све више афирмисао као један од водећих идеолога новог политичког курса у Србији. Зато ће убрзо бити и адекватно награђен, постављањем за новог шефа београдских комуниста, после пада Драгише Павловића. Смиљковић се, осим ватреног позивања на идеале револуције, надахњавао и Његошем. Осудио је етикетирања која су долазила из Градског комитета, позивао се на „револт радника“ после злочина у Параћину („заострили су се захтеви радничке класе и народа за брже реализовање закључака 9. седнице ЦК СКЈ“); оптужио је Павловића за опортунизам у спровођењу закључака виших форума: „Поново су иочеле неке расправе“.¹⁶⁴

Павловић је добро знао да је ова седница једна од одлучујућих битака и био је до краја јасан. Остао је чврсто при ставу да српски национализам све више продире у институције и да брзина у решавања косовског чвора може да значи само једно – примену силе: „Каг је у иишању алузија на инстициуционални национализам, чини ми се да уоишће није сиорна оцена да у многим инстициуцијама нашеј сисстема иосишоји оно о чему ми говоримо као о иојавама национализма. А каг је реч око брзине олако обећане, ја мислим да је свима јасно и знамо на којој основи се шражи и лако обећава ша брзина, као и на који начин и којим иуштем. Мислим да иосишављање шаквој иишања иредседнику Градској комишетиа инсинуира некакве сивари као да је шај иредседник ирошив Закључака ЦК СКЈ, а ја мислим да шо није шачно. Јер, ако има оних који олако обећавају шу брзину, онда шо јесу националистии. И мислим да око шооа нема никакве дилеме и двојбе“.¹⁶⁵

Овој седници је као посматрач присуствовала Радмила Анђелковић, члан Председништва републичке партије, која је врло брзо постала Милошевићев кадровски фаворит. О њој се веома мало знало у широј партијској јавности, па ни то да је била у поверљивој групи која је припремала Осму седницу. У тренутку када је Павловић после подр-

¹⁶⁴ *Шша значи иозивање на сирљење и хладне лаве*, Политика, 18. септембар 1987, 5. – Смиљковић је посебно критиковао позиве на политичко стрпљење у решавању косовске кризе: „Позивање на сирљење, на чекање, на хладне лаве у ситиуацији када су оне кржаве и када се ио иоду ваљају лешеве уснуних војника и шела силованих девојака, жена и сшарица, звучи и делује контрапродуктивно. Ја не мислим да иреба иозиваиши на нож и нећу да се овде оираћујем. Не мислим шо. Али се зна како се иозива, на шша се иозива. Зна се шша иреба да ради Паршија. Зна се шша раде друге организације. Зна се шша ради СУП и дрући. Нека ради свако свој иосао. Молим вас, шо је непримерено ироблему и најдиректније одстиуиа од Закључака ЦК СКЈ. Тамо је јасно речено – енерична акција, ломљење класној неиријашеља. Шша иреба да значи кришиковање новина зашо шшо ошкривају круине ирешке ирошлосиши, зашо шшо ошкривају заиришене истине? Смешно је иоворити да шо узнемирава јавносш, а на крају крајева јавносш зна“ (Исто).

¹⁶⁵ *Не личи на иолемиду*, Политика, 18. септембар 1987, 7.

шке коју је добио поверовао да ће изаћи као победник, Радмила Анђелковић је затражила реч. Павловић је приметио да она није позвана на седницу, јер то није пракса у раду, већ се руководство СК Србије информира у писаном облику. Радмила Анђелковић је без много околишања објаснила да долази по налогу Слободана Милошевића и обавестила присутне да је „за сутра“ заказана седница Председништва ЦК СКС „на којој ће бити размотрено иступање Драгише Павловића пред главним уредницима прошлог петка и последице које је такво иступање изазвало“. Још је рекла и да је „данас јединство потребније него икад, јер се оно лакше постиже приликом усвајања ставова, али не и приликом њиховог остваривања“.¹⁶⁶ Иако је био потпуно изненађен, Павловић је настојао да сачува присебност: „*Ја идем на седницу са јасним ставовима и мислим да ће другови тамо имати сличне ставове какве смо и ми данас имали*“.¹⁶⁷ Изразио је и очекивање да ће седница бити отворена за јавност, што се међутим, није догодило.

Живана Олбина, која је управо поднела оставку на место председника Издавачког савета „Политике“, говорила је да Савез комуниста не сме да прихвати националисте као савезнике: „*Ма колико у неким моментима указивали на исте проблеме, ма колико у појединим моментима говорили исто, наши су циљеви битно различити. Не говорим само о албанском народу у том контексту, него и о српском народу. Не треба да у српски народ уђе то зло. И ми морамо да се боримо, само због српског народа, због њега ми морамо да се боримо и увек разграничавамо са националистима. Они који то не раде, нису пријатељи ни овом народу, ниши желе решење ситуације на Косову*“.¹⁶⁸

Олбина је доста говорила и о продору национализма у српске медије, посебно у „Политици“ која је, по њеном мишљењу, битно променила уређивачку концепцију, губећи своју аналитичност и озбиљност, па се повијала према догађајима и личним афинитетима: „*Украјко, то није више онај лист који смо научили да читам и који нас је уистину информисао. Ово је посебно дошло до изражаја када је у писању писање о Косову. Изостало је стално критичко суочавање са српским национализмом. Налазимо се у врло тежким временима која од свих нас захтевају озбиљност и одговорност. Мислим да је у овоме директна одговорност главног и одговорног уредника Жике Миновића, да је повео кормило уређивачке политике у те воде и да је у 'Полицику' увео оно што никада, па и у својим тежким временима, никада није била*“.¹⁶⁹

¹⁶⁶ *Политика*, 18. септембар 1987, 7.

¹⁶⁷ С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 155.

¹⁶⁸ *Подржани ставови Драгише Павловића*, Борба, 18. септембар 1987, 4.

¹⁶⁹ Исто.

Олбини је реплицирао Митевић, бранећи Миновића ауторитетом Савеза комуниста: „Друї Жика Миновић није од нас преузео 'Политику', нишпи је Рибникар њему оставио листи. Друї Жика Миновић је изабран, друї Миновић је члан ЦК СК Србије и не може му се даши шаква квалификација, шпи се шиче његовој рада. Ако нишпиа друио, оно збої чињенице да 'Политика' данас предшавља шпи шпио предшавља шпи броју чишпалаца и шпи ушпицају који има у друшпву“.

Павловића је подржао и Драган Томић, који ће само неколико дана касније променити страну. За њега је било неприхватљиво да се оспорава право председника ГК да разговара са новинарима: „Нешприме- рено је у СК да се, ако се не сложимо са неким шпишањима, ша шпишања расшрављају, извинише на изразу, на улици. Ја зашпио мислим да не можемо да одемо са овој сашпанка док се ша сшвар не рашчисши. Не можемо шприхвашпшпи стил рада у којем се нашпада шприседник ГК СК Беошрада. Проблем је наспиао оној шприенушпка када се шпиојавио у 'Политици експрес' нашпад на шприседника СК Беошрада. Није нормално када се шакав чланак јави. Такав начин није дошустшпв у Савезу комуниста. Ја знам да друи Слоба Јовановић није шписао шај шпекспш, али шакође знам да је друи Слоба Јовановић шлавни и одшворни уредник шпиој листиа и он је одшворан за објављивање шпиој шпекспиа. Зашпио шпио шпишање не може да остшане нерашпшшпше- но, шпиошпшову зашпио шпио смо чули од друиарице Анђелковић да је за сушпиа заказана седница Председнишпшва ЦК СК Србије са дневним редом: разшвор шприседника СК Беошрада са новинарима. Шпио се мене шпиче, на дневном реду шпе седнице шприебало је да се наше шпема: нашпад на шприседника СК Беошрада“.¹⁷⁰

И остали учесници у расправи су у великој већини подржали Драгишу Павловића, тражили одговорност за Слободана Јовановића и изражавали очекивање да ће седница Председништва ЦК бити отворена за јавност. Очигледно је да је страх од закулисних политичких игара био изузетно велики. Најбоље је то исказао Иво Шушњара: „Предлажем да и сушпиашпиа седница Председнишпшва ЦК СКС буде јавна. Сведоци смо да се у шпоследњих осам месеци са зашпворених седница Председнишпшва ЦК СКЈ и ЦК СКС објављују саошпшпшења. Ми добијамо билшпене шпих оршана, а у шпима нема шпих саошпшпшења. Ушправо зашпио шприлажем да сушпиашпиа седница буде дошпшпшна јавношпи“.¹⁷¹

Од тога, наравно, није било ништа. Улог је био и сувише велики да би Милошевић дозволио јавну седницу. Када је терен био припремљен, он је могао да повуче интеллигентан популистички потез и да Осму седницу отвори за јавност, чак и да је телевизија преноси. Павловић је на крају констатовао како је „данашња расправа још један корак

¹⁷⁰ Одшворноспш за Слободана Јовановића, Борба, 18. септембар 1987, 5.

¹⁷¹ За ошшворену седницу, Политика, 18. септембар 1987, 8.

ближе јединству за задатке које СК треба да извршава“, да је одржавање економске виталности привреде и стандарда грађана основни задатак и да треба повратити поверење у Савез комуниста.¹⁷²

О заказивању седнице Председништва ЦК ништа није знао ни Стамболић. У првом тренутку није поверовао да је то могуће и телефоном је позвао Милошевића: „Он *шаг одлаже, врда, џешља. Истом приликом, тражио сам одлагање седнице, па да се онда састане Координација, да видимо шта ћемо и како ћемо. Није прихватио. Пишам Љубичића, Бају Видића и друге шта све то значи. Они се праве да не знају. Као: није то ништа озбиљно. И све тако. Прозирно. Договорили се и иду организовано, али некако кукавички, тошво поштићено“.¹⁷³*

Затворена седница Председништва ЦК СК Србије, која је била у функцији непосредне припреме за обрачун на Осмој седници, одржана је 18. и 19. септембра. То је био проширени састав Председништва, са председницима регионалних комитета, водећим функционерима републике, представницима покрајина, председницима комисија Централног комитета и представницима федералног врха (Љубичић, Чкребић, Гачић и Видић). Састанак је трајао 23 сата, а у дебати је учествовало 49 говорника.¹⁷⁴

Седница је почела у повишеној температури већ приликом усвајања дневног реда: „Иступање Драгише Павловића на конференцији за штампу – политичке последице“. Стамболић је одмах тражио измену: „Предлажем да дневни ред *ласи*: – Актуелна политичка ситуација и стање у средствима информисања Србије. Мислим да је предложени дневни ред својеврсни *преседан*. Прво *треба да разоварамо о проблемима, па да видимо да ли да разоварамо о људима. Од доласка друга Тиша на чело Партије, ниједан комуниста није позван на одговорност зато што се залагао за ставове које је заступао Павловић“.¹⁷⁵*

У истом духу говорили су и Миленко Марковић, Момчило Баљак и Васа Милинчевић, али се Милошевић није поколебао: „Никаква личности није у *ишању*. Јасно је *написано да се ради о политичким последицама једног политичког догађаја. Тачно је да се то нешто разли-*

¹⁷² Борба, 18. септембар 1987, 5.

¹⁷³ I. Stambolić, *Put i bespise*, 198. – Стамболић је Милошевићу рекао и како све то води у зло, у „сечу многих људи по Србији“ и да то треба зауставити. Предложио је и да поднесе оставку како би се такав процес зауставио: „Он *ће мени на то*: – Каква оставка! Како ти мислиш да ми без тебе радимо. Зна се овде ко је ко! Нисам ни данас сигуран *зашто је још увек шакизирао: да ли зато што ја је *ласање разочарало, па је чувао узмак, или што је веровао да ме још увек може придобити, заварати. Не знам*“.*

(Исто, 202).

¹⁷⁴ С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 157.

¹⁷⁵ Наведено према: С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 159.

кује од досадашње праксе. Међу њим, и њу праксу морамо да мењамо, јер нас је она и довела до ове ситуације. Ко је за предложени дневни ред? Пејнаесџ. Ко је иројив?¹⁷⁶

Уводно излагање поднео је марљиви Зоран Соколовић. Подржао је сва кључна гледишта из „Експресовог“ коментара и тражио да се „рашчисте све разлике које постоје у остваривању политике СКЈ о Косову“ и да се поведе политичка расправа о иступањима у јавности са оценама и ставовима који су супротни ставовима форума. Милошевић је добро припремио седницу, а први су одмах иступили остарели генерали, народни хероји Петар Грачанин и Никола Љубичић, према којима су се сви односили са страхопоштовањем. Посебно нико са Љубичићем није желео да буде у лошим односима.

У доста несређеном излагању, Љубичић је напао све којих се сетио, у складу са својом омиљеном темом о унутрашњим и спољашњим непријатељима: у негативном контексту споменуо је мемоаре Коче Поповића, Милована Ђиласа, Мирка Перовића, патријарха Гаврила Дожића, Љубодрага Ђурића, Густава Влахова, Радивоја Јовановића „и шта ја знам кога још не“. Заболело га је и што је „антикомуниста Пекић“ добио Његошеву награду, био је љут што се преко тога ћутке прелази („шта ће значити за Србију када се појаве оволики мемоари и како ће нас свет гледати“) а што се напада „Политика“. Још је гневнији био на „националисте и антикомунисте који коло воде“. Апострофирао је Гојка Ђога, Вука Драшковића, Веселина Ђуретића, Милована Данојлића и Данка Поповића. СК нема одговор: „Нико ништа, правимо се љуби. Ни ортани безбедности, нико. Значи, може се блаишти Тишо, може се блаишти комунизам, може се блаишти револуција, али се не смије дирати антикомунизам. Шта ми радимо, другови, иштам ја вас?“¹⁷⁷

Љубичић је подржао „Политику“ и Живорада Миновића, а тражио је одговорност Ивана Стојановића, директора ове куће.¹⁷⁸

У раду ове седнице учествовали су, иако нису били чланови Председништва, Ратомир Вицо и Живорад Миновић: „Без имало усшезања, и један и друји, изговарају шешке речи оишужби на мој рачун. Додали се овоме да су и један и друји били присушни мом разговору с новинарима, када нису имали никакве примедбе на мој говор о 'олако обећаној брзини', ствари ми изледају многи јасније, а нарочито ми поштаје јасније зашто је о 'косовском проблему' било говора, али без значаја за исход тласања; да је 'косовски проблем' само психолошка маска, шрик који у ово време једноставно не може а да не ујали у политичким обрачунавањима“.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Исто.

¹⁷⁷ Исто.

¹⁷⁸ Исто, 161.

¹⁷⁹ D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 127.

Павловић је на овој седници расправљао о принципијелним проблемима, али је цео њен ток протекао око распетљавања интрига, на чему је посебно инсистирао Милошевић: шта је ко када рекао, на кога је мислио и слично. Павловић је истицао да се увек залагао за нај-оштрију борбу против албанског сепаратизма, али и за „комунистички отпор према српском национализму и свему ономе што може да га подстиче и подстрекава“. Посебно је говорио о бацању колективне одговорности на Албанце због злочина у параћинској касарни. Апострофирао је зборове Срба и Црногораца на Косову и говорио о њиховим „запаљивим речима“ о томе да је „крајње време за обрачун“. Желео је да се говори о проблемима а не о личностима: *„Национализам је последње средство, последња одбрана домаћинства и после пораза на мноштим местима ослања се на емоције људи. Због тога сам говорио тим и таквим речима. Јер, мени се чини, да је кључни проблем у неодољивом сусрету са српским национализмом. Око тога се, изгледа, не разумемо до краја“*.¹⁸⁰

Када је расправа почела да се разводњава и своди на тумачење Павловићеве полуреченице, наступио је Борисав Јовић, који ће за кратко време после Осме седнице постати друга личност у Србији, по рангу и утицају. Био је ратоборан и упадљиво самоуверен, што су у дубоко конзервативном друштву као што је српско, биле особине које су се поштовале. Јовић је разговор усмерио у суштинском правцу: није у питању била реченица, већ нејединство руководства после Милошевићевог иступа у Косову Пољу: *„Ја не сматрам да је неодредност у питању. Мислим да је та реченица свесно сročена, најисана и изговорена. Прво се поставља питање брзине која није реална, па се поставља питање јачања српског национализма који ће бити изазван ако се такав нереалан програм остварује. Онда се поставља питање јачања нерасположења албанског народа, јер се на њега врши пресија, ван реалних могућности. Даље, изазивају се Албанци једном нереалном брзином, уместо смиривања додашњих сукоба. Нејединство је, другови, овде чињеница“*.¹⁸¹

Иван Стамболић се понашао помирљиво, иако је био на Павловићевој страни. И даље је веровао да се спор може некако изгладити. Говорио је о бујању српског национализма: *„Није дошао српски национализам у фазу у којој је албански, али постоје услови у којима може доћи. А онда настаје крвопролиће. Говорим то због тога што није било мало људи који су ме питали, када сам најавио да ћу на пленуму ЦК Србије говорити о српском национализму: хоћеш ли да извршиш поли-*

¹⁸⁰ Исто, 139.

¹⁸¹ Наведено према: С. Ђукић, *Како се догодило вођа*, 164.

иичко самоубиство? Није лако кад те људи пресрећу и добијаш писма у којима се поштавља пишање: јеси ли издајник?“¹⁸²

Подсећао је Милошевића на старо пријатељство, на „кадровску композицију“ коју је управо он створио и предлагао да се спорови превазиђу путем смиреног саопштења за јавност. Чак је препоручио да се „Слоба и Буца нађу сваког дана на пола сата уз кафу, нека пију лимунаду, али ми се чини да људски можемо то да премостимо. Знам, познајем људе, не могу да схватим да спорови не могу да се премосте. Ја мислим да могу, јер у другом случају идемо у велику кризу, са великим последицама“.¹⁸³

Милошевић му је одмах ставио до знања да код њега нема сентименталности: „Ово пишање се не може минимизирати свођењем на један, малтене персонални сукоб, као да се деца међусобно дуре. То нису ствари личној анимозитети и симпатија, није су ствари које се могу на такав начин поједносављивати. Израз 'врућа лава' никад нисам употребио, али сам најчешће израз 'хладна лава' када је Косово у пишању: Јер, сматрам да после шест и по година продубљивања кризе на Косову, ми једно немамо морално право да више говоримо како хладне лаве треба решавати. Зато што се та флоскула о хладној лави, у ствари, претворила у параван за одуговлачење решења ствари на Косову“.¹⁸⁴

Ипак је за потпуни преокрет требало мало драматике. Она је стигла другог дана рада. Милошевић се одједном, са приметним узбуђењем, обратио скупу: „Другови, ја хоћу нешто да кажем. Другови, веома сам се колебао последњих сањ–два. Ево, добили смо једно писмо. Прво сам замолио да се провери да ли је ауθενично, да та неко није подметнуо. Онда сам се колебао да ли можда да узмемо седницу, заворимо само за Председништво, али одлучио сам да, кад већ радимо дрући дан овако заједно, прочитам то писмо“.¹⁸⁵

У питању је било „писмо о писму“. Прочитао га је својим „равним“ гласом Зоран Соколовић. Писмо су упутили чланови Председништва Градског комитета (Смиљковић, Груден, Пурић, Митевић, Милојевић) и обавестили партијско руководство Србије да је Иван Стамболић упутио писмо Председништву ГК у којем даје подршку Павловићу, што је означено као притисак и деловање у супротности са односима у СКЈ: „Сматрамо да нема појединца који себи сме допустити да се стави изнад органа Савеза комуниста и да својим писмом даје или ускраћује подршку, без обзира коју функцију врши“.¹⁸⁶

¹⁸² Исто, 166.

¹⁸³ Исто, 167.

¹⁸⁴ Исто.

¹⁸⁵ Исто, 170.

¹⁸⁶ Исто, 171.

Стамболић је затим без страха прочитао своје писмо, а Милошевић је могао да заврши оно што је и започео: „Ја морам да кажем да сам заиста шешко лично појођен овим дојађајем, и чак емоционално. Ја уошшће не сиорим право грута Ивана Сшамболића да има свој сшав, не сиорим право грута Ивана Сшамболића да смашра да не шреба да се гржи седница Председнишштва ЦК Србије. Не сиорим право грута Ивана Сшамболића да смашра да су исшравни сшавови Драшше Павловића, не сиорим право грута Ивана Сшамболића да шражи шленум ЦК Србије, али мислим да ако је шребало да шражи шленум, шш је јуче шребало да учини. Уосшлом, шленум је у среду. Мислим да чшшће оваквој шсма на зашвореној седници Председнишштва не може друкчије, шш је моја шрва имшресија, да се шумачи неш као једна бланко шодршка шре расшраве, без обзира шшш је реч о оршану, о Градском комишешу. Мислим да су шш сшвари које заиста никада нису биле у нашем Савезу комунишша. Не верујем да је грут Сшамболић, на шпример, шредлашш да се шш шсмо шрочишш на шшј седници. Не верујем, не моу да верујем“.¹⁸⁷

Затим је наступио Душан Чкребић: „Ми исшдамо овде најобичнији машарци, извинишће шшш шш како кажем. Оволико разшварамо, а већ 48 сашш имамо сасвим једну груту акшивносш. Просшш сам изненађен, шокиран“.¹⁸⁸ Тражио је да се формира радна група „која ће испитати целу ствар“.

Тако је Милошевићу пошло за руком да уплаши све присутне пре него што су се и лично упознали са садржином писма: „Рацунајући на шшј исшш шсихолошки шрепшг, Љубичић, који је сваки час нашшшшш седницу, врашш се, шредлашш ми да разшварамо у четшри ока: – Шта ћемо сада, Иване, са тобом? Ја за ово писмо нисам знао. Слушам шш како се шренемаже у великој брзи за човека, нудећи ми шшшшш: Павловића за шшшшшшш Владе, с шшш да шш уклоним са шшшшшшш функција. И шшшда ће све бишш у регу. Одбио сам шшшшш. Била је сувише шшшшшш“.¹⁸⁹

Са већином коју је имао иза себе, Милошевић је суверено владао ситуацијом. Представио се као човек снажне воље и одлучности, који нема милости према идеолошким противницима. Тако је уливао нову наду посрнулим српским комунистима који су осећали да им власт све више измиче испод ногу. Слободоумнији интелектуалци отворено су пропагирали грађанску демократију, а полако се топио и руски ледени брег. Милошевић је храбро корачао у борби против либерализма и опортунизма. Какве размере је имао страх од могућих промена, показао је млади универзитетски професор Владимир Штамбук: „Ми

¹⁸⁷ Наведено према: D. Pavlović, *Олако обећана brzina*, 152.

¹⁸⁸ Наведено према: С. Букић, *Како се гошшшшш воша*, 172.

¹⁸⁹ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 201.

данас имамо ситуацију да се појам 'тосјодине и тосјођо' користи званично на телевизији и то не само на прославама на којима присуствују странци. Ја чекам само дан кад ће неко кад му се каже – друже – да одговори: извините, ја нисам за вас друћ нећо тосјодин".¹⁹⁰

На ред је дошло и гласање. Председништво ЦК је одлучило да предложи Централном комитету да се Драгиша Павловић разреши дужности члана Председништва ЦК „због пружања отпора спровођењу утврђене политике Савеза комуниста. Разматрајући узроке и политичке последице иступања Драгише Павловића пред новинарима, Председништво ЦК СК Србије је констатовало да је у овом иступању изражено постојање отпора, који већ дуже траје, остваривању појединих задатака комуниста у борби за идејно јединство“.¹⁹¹

Све што је јавност са ове седнице видела, било је саопштење којим се најављује Осма седница ЦК. Није се знало да је Милошевићев предлог о разрешењу Павловића прошао врло тесно: за је гласало 11, против 4, а петоро чланова Председништва се уздржало од гласања. У старом комунистичком стилу, Милошевић је рекао: „Искрено јајим наду, верујем у то чврсто, да је друћ Штампболић манипулисан, а не крив. Што се тиче друћа Павловића, мислим да се не треба лишити његових способности на друћим пословима“.¹⁹²

Одмах затим Милошевић је подсетио да је генерал Љубичић предложио да се Иван Стојановић смени са дужности директора „Политике“ и да се такав предлог упути Социјалистичком савезу Србије. Сам је тражио да се испита одговорност Момчила Баљка и Радмила Кљајића: „Ко је за нека диње руку. Четрнаест. Ко је прошив? Тројица. Констатирајем да су и ови предлози усвојени“. Милошевић је, међутим, накнадно, после седнице прецртао Баљково име, сматрајући да треба одложити његову политичку ликвидацију.¹⁹³

Јавност је обавештена да је партијско Председништво одлучило да Централном комитету предложи да се Павловић разреши дужности члана Председништва због његовог „отпора који већ дуже траје“ остваривању појединих задатака Савеза комуниста у борби за идејно јединство: „Већ дуже време се усјорава активност и толерише ојорјунстичко јонашање у сјровођењу задатака идејних јленума, у ујврђивању одговорности према онима који су својим исјуйима каљали ујлед и дело друћа Тија, шековине и вредности наше социјалистичке револуције и према онима који су ијакве узимали у зашјију. Исјујање Драјише Павловића је израз нејединства које омета и блокира сјровођење ујврђе-

¹⁹⁰ Наведено према: С. Ђукић, *Како се дојодило вођа*, 168.

¹⁹¹ Наведено према: D. Pavlović, *Олако обећана brzina*, 111.

¹⁹² Наведено према: С. Ђукић, *Како се дојодило вођа*, 173.

¹⁹³ Исто, 174.

них задатака на решавању најкрућнијих проблема груштва, посебно када је реч о енерџичном сировођењу ушврђене полиџике о Косову. Драџиша Павловић није био самокритичан у односу на своје активностии које су биле предмет расправе на овој седници“.¹⁹⁴

Милошевић је уочи обрачуна успео да створи лажну дилему: заговарањем институционалног модела решавања проблема, Стамболић је изгледао као заговорник задржавања постојећег стања, упркос његовим великим напорима да се промени републички устав. Под притиском са свих страна, у атмосфери страха и радикалних захтева, револуционарност је била опција која је могла да привуче далеко већи број људи. Повратак револуцији и њеним методама, значио је повратак у раздобље слично ономе у првим послератним годинама, које је Милошевић сматрао златним добом југословенског комунизма. Стамболић је предводио људе који су желели успостављање државе као централне институције система, а Милошевић оне који су сматрали да је то Партија.¹⁹⁵

Као што је то и био обичај у дотадашњим унутарпартијским разрачунавањима, преломне седнице увек су почињале пре него што се улазило у салу, а неретко би се и завршиле пре него што би стварно почеле. На њима се углавном ритуално говорило и гласало уз пун привид демократске борбе мишљења, а заправо се обављао чин егзекуције. Можда је у праву Иван Стамболић када истиче да је Осма седница заказана на брзину, непосредно када је Скупштина Србије усвојила иницијативу за промене Устава чија је садржина могла да разреши горуће питање државности Србије.¹⁹⁶

Пре Осме седнице Павловићу је нуђено да поднесе оставку на функцију члана Председништва ЦК, а заузврат би добио „добро“ радно место: „Када сам схватио да није реч о нејасности мојих речи већ о намери да се оне унаказе, све до издајства српског народа и комунистичког покрета, тада више нисам могао да прихватим било какву понуду. Да ли човек сме да шријује са истином о судбини народа коме припада? Да ли је то онда његов народ?“¹⁹⁷

И говор министра народне одбране, адмирала Бранка Мамуле, на састанку комуниста у ЈНА, одржаном 23. септембра, такође је био у функцији сукоба у врху СК Србије. Уз велики публицитет, његово излагање објављено је на сам дан почетка Осме седнице и из њега су извучене поруке које су у јавности схваћене као коментар сукоба у Србији. Мамула је рекао да се одлуке Деветог пленума ЦК СКЈ морају спрове-

¹⁹⁴ Седница Председништва ЦК СК Србије, Политика, 20. септембар 1987, 1.

¹⁹⁵ D. Jović, *Jugoslavija*, 391

¹⁹⁶ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 126.

¹⁹⁷ D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 171.

сти, или ће сукоби на Косову отворити питање безбедности земље: „Сложена ситуација захтијева да се све социјалистички одређене снаге, са СК на челу, уједине и поведу одсудну борбу ради пресијецања света што пријети да још више угрози саме темеље на којима се развија и на којима једино може остати Југославија. Мјере које су до сада предузимане не само што нису успјеле зауставити кризу и преокренути шок догађаја, него се криза креће ка оној тачки на којој може бити угрожен индустријски земље и постојећи друштвени систем“.¹⁹⁸

А Павловић је оптужен да се супротставља управо тим закључцима. У том смислу, многи говорници на Осмој седници позивали су се на Мамулу, посебно цитирајући његову изјаву да је „наступио тренутак да свако у својој средини смело и критички преиспита своју одговорност“.¹⁹⁹

Осма седница ЦК СК Србије почела је 23. септембра у среду поподне, а завршила се у петак, у зору (25. септембра), после више од двадесет сати расправе. У њеном раду учествовао је 91 говорник. Разликовала се од претходних по једној великој новини – директно је преношена на Телевизији Београд. У њеном раду учествовало је и много „придружених“ чланова ЦК. Тако је доста простора добио и Слободан Јовановић, главни и одговорни уредник „Политике експрес“ која је и покренула напад на Павловића.

Уводно излагање поднео је Зоран Соколовић, који се понашао као политичка машина. Говорио је без емоција, као да не чита свој текст, што је уосталом и било тачно. Павловића је оптужио да је својим иступањима унео „конфузију и огорчење“ у партијско чланство и да је исказао отпор политици СК Србије, што је створило велику политичку штету: „Без обзира на моћна различита шумаћења, један се закључак намеће: реч је о политичкој опшужби политичких органа. Пре утврђивања ставова Савеза комуниста о Косову, различити погледи моју се толерисати. После утврђивања ставова, закључака и задатака такве разлике се не моју толерисати. Посебно кад долазе од чланова руководства. Јединство нам је неопходно. Свесни смо да до њега у току спровођења утврђене политике морамо долазити диференцијацијом, како међу чланством, тако и у руководству. Нејединство немамо разлога да кривамо пред чланством и народом. Народ то иначе зна и осећа. Уосталом, прикривања и зашашкавања су нас и довела у кризу“.²⁰⁰

¹⁹⁸ Криза пријети индустријској земљи, Борба, 24. септембар 1987, 1.

¹⁹⁹ С. Ђукић, *Како се догоди вођа*, 180. – И извештачи НИН-а су учавали да је највећи број чланова ЦК био под „снажним утиском речи“ адмирала Мамуле. (*Кojим иuшeм до јeдинствa*, НИН, 4. октобар 1987, 7)

²⁰⁰ *Осма седница ЦК СК Србије*. Стенограмске белешке, Комунист, Београд 1987, 158.

Први говорници после уводничара били су Никола Љубичић и Иван Стамболић. Милошевић је Љубичића на овој седници третирао онако како је само Тито некада третиран: био је први говорник, а напад на њега био је унапред искључен јер је генерал дуго година припадао најужем кругу људи око Тита, а његова контрола над делом војног обавештајног апарата никада није престала. Љубичић, и иначе вешт у сплеткама, добро је уочио прилику да се врати у политику на велика врата. Прекорним гласом генерал је одмах рекао како је саветовао Павловића да поднесе оставку: „Друџ Драгиша Павловић, свакако, има неке своје разлоге што ме није послушао“.²⁰¹

Препоручио је и да се „много не отвара дискусија, јер ћемо ући у расправу и о неким другим друговима“. Била је то блага опомена Стамболићу и његовим сарадницима: прихватите све што се од вас тражи, Павловићеву главу, да бисте вашу сачували.²⁰²

Иван Стамболић више није лично на себе. Није то био онај стари политичар који је многе политичке операције са лакоћом изводио. Деловао је уморно, несигурно и изгубљено, као човек који не може да схвати свој катастрофалан положај. Желећи да ублажи конфликт, чак се позивао на Љубичића: „Друџ Љубичић је о томе најбоље говорио“. Једино чега се непоколебљиво држао, била је одбрана Павловића: „Председник Градској комисији руши се само зато што је у једној његовој реченици или Слободан Милошевић или ко други видео некакву алузiju на себе, или својом недовољном јасношћу да такав шексис може да изазове различита тумачења, што је све моћуће. Зар је ово начин да се разјасни нејасно, евенуално двосмислено, зар није било боље и начина грутачије и ефикасној? Постоји ли члан Савеза комуниста, радник, грађанин који данас неће све ово пројрајити речима – ја, зар је ово боље, зар је ово начин боље брже решавања проблема на Косову, боље брже заустављања исељавања Срба и Црногораца, боље брже изласка из кризе и савладавања шешкоћа?“²⁰³

У једном тренутку окренуо се према Милошевићу и рекао: „Увек вреба опасност да се лако изазову сукоби. Има много оних који су с групе стране, који много раде на томе да настану међу нама нејединство. Био сам уверен и надао се да ће друџ Милошевић испољити већи степен ше способност и смисла за такво обједињавање и окуљање и сиречавање и пресецање опасност од сукоба и нејединства. Начин на који се решава овај спор, мислим да у великој мери доводи у питање ше наде“.²⁰⁴

²⁰¹ Исто, 167.

²⁰² С. Ђукић, *Како се догодило вођа*, 181.

²⁰³ *Осма седница ЦК СК Србије*, 169–170.

²⁰⁴ Исто, 178.

Милошевић му је одмах реплицирао, одбијајући „свако свођење ставова Председништва ЦК на моје личне ставове. То је увредљиво за Председништво које је два дана о томе расправљало, као и тврдње да Председништво ЦК не зна да ради свој посао“.²⁰⁵

За разлику од других, Душан Чкребић је главни напад усмерио на Ивана Стамболића: „*Ја мислим да Иван није одолео искушењу лидерској прилаза и лидерској ионашања. Србија је уморна од разних лидера и нови јој нису пошребни. Правији паралеле од стране Ивана Стамболића и тражији за себе оправдања, помињући у шом контексту група Николу Љубичића, неукусно је, нескромно, неодмерено и говори можда много више о личности Ивана Стамболића и о његовим амбицијама, него много шта група што је у свом излаћу изнео*“.²⁰⁶

Сам Драгиша Павловић је тражио објективну расправу о покренутим проблемима и чудио се што нико из Председништва ЦК није са њим разговарао; остао је при својим оценама о продору српског национализма у руководство СКС, говорио је о својеврсној рехабилитацији Александра Ранковића, а посебно му је сметало писање „Политике“ јер је она највише „подизала тензије“ око Косова: „*Ниједан груштивени проблем никада нису усјешно решавале прејрејане емоције. То је бар, чини ми се, врло добро познато. Али, колективни емоционални набој, пре или касније, доводи и до колективних емоционалних изражјења, ексцлозија, дајући привремено привид великих долаћаја*“.²⁰⁷

Павловићеве речи изазвале су оштру реакцију Љубине Марковића, чије су речи најбоље одсликавале колективно мишљење које је доминирало на седници: „*Мислим да овај начин разговора Драгише Павловића није у регу, није комунистички, није самокритички. Ја као члан ЦК и као комуниста не моју да прихватам овако како је говорио. Смајрам да иритира дискусијом људе и да се крајње одбранашки ионаша. Ни једне речи није проговорио о оном јадном народу на Косову који шешко живи и који се мучи. Ми што добро знамо и ја нећу о шоме да говорим*“.²⁰⁸

Васо Милинчевић је био један од малобројних који су бранили Павловића. Посебно је указивао на неке Милошевићеве особине које су биле непримерене колективном раду: волео је да сам одлучује о свему, а посебно о кадровским питањима, а најважнији критеријум у избору људи била је идеолошко-политичка опредељеност а не стручност („не сматрам да су несвршени студенти данас, у данашњим кадровским могућностима у Београду, најбоља решења како за извршне секретаре,

²⁰⁵ Исто, 179.

²⁰⁶ Исто, 202.

²⁰⁷ Исто, 212.

²⁰⁸ Исто, 223.

тако и за главне уреднике неких новина“). Посебно га је забрињавала чињеница да најкреативнији кадрови напуштају партију, а све је била уочљивија опасност да се СК Србије претвори у комесаријат за увођење реда у друштву: „*Колико се сећам, а рекао сам да ћамшим дуго и да сам већ 40 година у Савезу комуниста, није ишако било ни у време Аиши-ирои*“.²⁰⁹

Љубинка Трговчевић је упозоравала да је на делу процес стварања једне нове партије, ауторитарне по свом карактеру која жели да са чланством комуницира само путем декрета и саопштења за јавност: „*Ја се бојим да се ми сад поново враћамо на неке методе које су одавно превазиђене и ја сада не желим да се, поново користећи ове методе, позивамо на Тиша. То је мојло да се примени у неким давним временима, али не у временима док је Тишо био жив. Ја се заиста пишам да ли ми можемо наставити ишако да радимо, с обзиром на то да се број сумњивих људи увећава једном сирашном проресцијом. Пишање је ко ће поново доћи на ред ради једне или груе речи, а да се не саслуша, да не саставимо радне груе, ишо је увек био партијски метод. На овакав начин рада иде смо ми сви сумњиви док не докажемо суирошно, ја не могу да присианем. И мислим да то не би био начин рада ове партије*“.²¹⁰

Многи нису пропустили прилику да искажу своју политичку верност. Један од њих је био и Живорад Миновић. Он је рекао да је Павловић на њега извршио притисак да се у „Политици“ штампају одломци његове књиге, а сви новинари су знали са каквим је одушевљењем Миновић то радио.²¹¹ Имао је довољно храбрости и да изговори следеће речи: „*Чак је, рекао бих, завладала и једна врста груашења, која се граничи пошо са полиитичком корупцијом, која и нема идеологију, јер је њена једина идеологија интерес у борби за власи. Уз то иде и полиитички неморал, о чему је било речи на седници Председништва нашеј Централној комитети*“.²¹²

Вукоје Булатовић је напад на Стамболића назвао „перфидном лукавошћу“, подсећајући Чкребића да је он већ три деценије у политичком животу Србије, да је са Стамболићем сарађивао много година, па је „оваква открића“, ако их је било, могао много раније да саопшти: „*Дискусија је по мом осећању показала да се уселио у партијски животи и рад, у форуме, један метод и начин расправе и поно ствари које су некад биле незамисливе за унутрашњи животи Партије: и лукавост, и перфидност, и подметање и сличне ствари које никад нису карактерисале животи Савеза комуниста. Те вештине не бисмо мојли користити чак ни*

²⁰⁹ Исто, 239.

²¹⁰ Исто, 248–249.

²¹¹ С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 184.

²¹² *Осма седница ЦК СК Србије*, 363.

прошав неприятеља, јер бисмо прошав њих морали имати праве аргумените и резултате. А у Партији су недопустиви и са њима се не може ниде ситићи“.²¹³ Састанак је углавном текао глатко, у победничком стилу. Ивану Стамболићу је остало да гледа тријумф свог некадашњег пријатеља. Чланови ЦК из покрајина понашали су се као публика која не сме гласно да навија: „С њима су изгледа прећходно најрављене неке најодбе. А они су имали и своје, дојунске разлоје за ћушање. Мене су, као већ прононсираној зајоворника промена и срећивања односа и прилика у Србији смајрали јолићким прошавником, а донекле и победником који се већ изборио за шо“.²¹⁴

Крај Осме седнице био је формалан: „Милошевић: Предлој Председнићива ЦК јласи да се друј Драћиша Павловић разреши дужности члана Председнићива. Ко је за предлој нека диће руку. Хвала. Ко је прошав предлоја? Осам прошав. Да ли је неко уздржан? Осамнаест уздржаних, и шо су друјови из покрајина. Не сви, јер је много више друјова из покрајина јласало“.²¹⁵ Осма седница Централног комитета СК Србије првобитно је била заказана као „свечана“ како би се обележило пола века од доласка Тита на чело КПЈ што, иначе, није било тачно (Тито је комунистички вођа службено постао 1939). У уводном реферату који је претходио почетку саме седнице, Милошевић је успоставио директну везу између своје „нове политике“ и Титовог наслеђа, што је вешто искористио и повезао са оним што ће се касније догађати на седници – обрачун са Иваном Стамболићем. Милошевић је веома прецизно и готово до детаља изложио нову политику Србије, политику која ће обележити њену историју у време распада СФРЈ. Тада је најавио „нове битке“ за Југославију, а ту синтагму употребио је и две године касније на Газиместану, приликом прославе „јубилеја“ Косовске битке.

Тито је и даље био обавезна „референтна тачка“, па је и Милошевић успоставио једну врсту легитимације „традиционалистичког типа“, онако како су то претходно урадили сви важнији политичари пост-титоистичког раздобља истичући да је Титово дело кључно за Југославију и да намеравају да га следе у потпуности. Тек ће касније, за годину или две од самог говора, традиционалистички тип легитимације бити потиснут у корист стварања култа самог Милошевића. У том тренутку Милошевић је предложио само „оживљавање“ и одређено осавременивање Титових метода и Титовог програма – не и његову замену сопственим програмом.²¹⁶

²¹³ Исто, 386.

²¹⁴ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 230.

²¹⁵ *Осма седница ЦК СК Србије*, 461–462.

²¹⁶ Dejan Jović, *Осма седница: узрочи, значај, интерпретације*. У: Slobodan Milošević – put ka vlasti. *Осма седница СК СК Србије: узрочи, ток и последице*, Београд–Stirling, 2008, 59–60.

Милошевић је посебно нагласио да је Тито највећа историјска личност југословенских народа и да је био „борац за највећу идеју свога доба“. Затим је врло вешто многе од својих намера поистоветио са Титовом политиком. Рекао је да је Тито носио дубоко и снажно осећање енергије, сигурности и оптимизма. Тито се није плашио битака, сукоба, непријатеља и ризика, а те особине требало је да имају и савремене генерације које су за своје идеје морале да се боре „одлучно и бескомпромисно“, истакао је Милошевић. Посебно је говорио о Титовом чврстом, револуционарном руковођењу „партијом авангарде“ и његовој југословенској политици, али оној из ратних и првих послератних година. У први план ставио је два Титова одлучна „не“ – прво, када је „одбио да поклекне“ пред фашизмом и Хитлером, и друго, када је „пред готово констернираним јавним мњењем рекао 'не' Стаљиновом хегемонистичком и моћном диктату, његовом покушају негирања идентитета Југославије, укидању њене независности и њеног самосталног пута у социјализам“.²¹⁷

Тако је Милошевић најавио какав ће бити његов однос према међународној заједници у наредном периоду. Опширно је говорио о Титовој сталној револуционарној акцији, односно о томе како је он марксистичку идеологију успешно применио у реалном животу – и то кроз самоуправљање из кога је проистекла и „Титова политичка филозофија“ у спољној политици. Из ових поставки Милошевић је извукао „путоказе“ за будућност: ако су сви у Југославији говорили да настављају „Титов пут“, онда су морали да следе следеће принципе: нужност борбе радничке класе за своја права, националну равноправност, братство и јединство и несврстану спољну политику. Нападе на Тита назвао је „хулиганским“, имајући на уму насловну страну „Студента“ из маја 1987. и оклевање Драгише Павловића да на то реагује.

Милошевић је рекао и да криза кроз коју пролази Југославија није никакав крај самоуправног социјализма, већ само фаза његовог застоја која захтева велику материјалну и духовну мобилизацију да би се из ње изашло. То је подразумевало наставак револуције на следећим принципима: савладавање контрареволуције и национализма како би се спровео програм реформи који ће се тицати читавог југословенског друштва – од економије до културе.²¹⁸

Овде је Милошевић ставио тачку на величање Титове епохе, што се поклапало са његовом (ре)интерпретацијом прошлости и што је више него јасно одсликало поделе у Југославији, али је указало и да Милошевић полако али сигурно прихвата националну идеју.

²¹⁷ S. Milošević, *Godine raspleta*, 165–166.

²¹⁸ Исто, 168–169.

Највећи значај у Милошевићевом говору имала је употреба појма „револуција“. Она је сама по себи довољно говорила у којој је мери он своје акције довео у везу са првом, Титовом револуционарном фазом. Идеја повратка на револуцију коју је Милошевић промовисао говором о Титу, али и својим деловањем против „фракција“ у СК Србије, а касније наставио кроз јавно и отворено истицање револуционарног карактера његове акције, повезује у један организам идеју конзервативизма („повратка на оно што је било“) са идејом револуције. Кад се ради о повратку на старо, Милошевић је као узор узео Тита –револуционара из предратних, ратних и првих послератних година. Он је суштински желео повратак тог периода, а себе је видео као једну врсту „новог“ Тита, односно вође. Радило се о „новој генерацији“, али о повратку на методе, а делом и на политику, коју је Тито суштински напустио 1966. године.²¹⁹

Милошевић је позитивно вредновао Тита и његову политику до великих институционалних и уставних промена које је симболизовао пад Александра Ранковића. Истицање вредности Тита у Југославији само до тог периода, поклопило се са трендом рехабилитације Ранковића а тиме, индиректно, и Добрице Ђосића. Та рехабилитација је и иначе у том тренутку у српској јавности већ узела толиког маха да је тада више није било могуће зауставити. Оваквим „сенчењем“ Тита, Милошевић је учинио значајан искорак према интерпретацији која је 1986. понуђена у Меморандуму САНУ. Иако су академици у том недокончаном документу изложили бројне критике на Титово касније раздобље (посебно оно које је довело до Устава из 1974), они нису написали ништа (или готово ништа) критички о раздобљу непосредно након Другог светског рата. Истовремено, доведена је у питање комплетна политика према националном питању у Југославији после 1966. посебно она према Косову. Та политика подразумевала је снажнију акцију против албанског национализма, јер је Ранковић био симбол „снаге“ и важности „увођења реда“, укључујући у првом реду полицију.

Тако је Милошевић послао веома јасну поруку – и савремене проблеме треба решавати употребом силе, ако је потребно. Бескомпромисно, без страха од последица, онако како би и револуционарни Тито, и његов главни сарадник из тог ранијег раздобља (Ранковић) вероватно учинили. У томе јесте главна порука Милошевићева говора, иако не и експлицитно изречена јер то није било могуће без последица. Он је најавио нове битке „које нас чекају у овом делу револуције“. Њих се није требало плашити ако се остане на Титовом револуционарном путу.²²⁰

²¹⁹ D. Jović, *Osmi sjednica*, 58.

²²⁰ Исто, 61.

У том контексту не изненађује чињеница да је тај говор пробу-дио уснуле емоције српских, али и југословенских револуционара, који су и сами суделовали у револуцији и који су се разочарали каснијим развојем догађаја. Како пише Д. Јовић, ти стари револуционари и сами су понекад говорили о „бирокупатизацији револуције“, за коју нису директно окривљавали Тита као што га није окривио ни Милошевић, али су се дубоко у себи питали: да ли је 1966. почињена велика грешка и да ли би „контрареволуција на Косову“, криза, претерана децентрализација и напуштање револуционарних идеала било избегнуто да је уместо Ранковића, на пример, био смењен Едвард Кардељ?

То питање поново је постављено у српској политичкој јавности, посебно у контексту нових, либералних захтева из Словеније, који су тој генерацији револуционара, нарочито онима у полицији и војсци, изгледали као стварни „удар на Тита“. Протести против Штафете младости, захтеви за демократизацију ЈНА и за поштовање равноправности језика у њој, разбукутавање словеначког национализма у тим годинама, само су помогли да се питање старих обрачуна (Кардељ против Ранковића) сада постави у новом контексту. Милошевићев говор био је једна врста новог одговора на питања која до тада нису постављана, а сада их више није било могуће игнорисати.²²¹

Иван Стамболић је у потпуности понижен – показано му је да нема никакву власт и да партија још увек управља државом. Милошевићева победа била је лака и брза, што је показало да је Титова „сеча либерала“ из 1972. оставила дуготрајне последице. Милошевић је добро организовао партијски апарат, који је Стамболић потценио и запостављао. Осим тога, успео је, захваљујући Николи Љубичићу и својој титоистичкој оданости, да придобије и војни врх.

Наступајући као човек чврстих комунистичких уверења, придобио је окореле „партијце“, најконзервативнији део Савеза комуниста Србије. Старци српског комунизма подржали су Милошевића: *„Дошао им се из неколико разлога. Подсећао их је на време када су били млади, чврсти, одлучни. Волели су његову енергичност, брижљивост, онај прекопознатиљиви стил револуционара. Онда, он је њих и консултовао. То им је јодило“*.²²²

Федерално руководство, и партијско и државно, оличено у Бошку Крунићу и Лазару Мојсову, подржало је Слободана Милошевића. Они су у полетном Милошевићу видели лакшег партнера него што

²²¹ Исто, 62.

²²² I. Stambolić, *Put u bespuće*, 147.

су то биле претходне српске гарнитуре. Вероватно је Стамболић у праву када истиче да им је у том тренутку одговарао сукоб у Србији: „То се касније показало и у њонашању Видоја Жарковића и Марка Орландића који су подржавали Осму седницу. Стивије Шувар у њоме учествује пред свој избор за председника Председништва ЦК СКЈ. Тиме, разуме се, не тврдим да су били свесни кога и шта њомажу, куда све њо води. Најпротешескније је деловала њосења њошова целој јујословенској њарџијској и државној руководства Београду која се завршава вечером у Скадарлији коју им њрيرهђује Милошевић. Дошли су му на ноће“.²²³

Нешто другачији приказ рада Председништва ЦК СКЈ дао је Бошко Крунић: „Другој дана, на инсистирање Видоја Жарковића, доноси се закључак да ја као председник интешервенишем да се њо заустави. Да се заустави ња свађа. Видојев насџуј је овако изледао: – То је највећа партијска организација у земљи, то су драматични расколи, пред целом јавношћу, то су свађе у недоглед, штетне за цео СКЈ. За земљу то није добро“.²²⁴

Крунић је наводно тражио контакт с Милошевићем, али се он није јављао. Видели су се тек увече, 24. септембра, на Академији поводом Титовог јубилеја: „Али дошао је и Љубичић, незван. Рекао сам му да је наша оцена да то како се одвија Осма седница није добро, да не ваља за земљу, да је ђаво однео шалу и да сад треба охладити главе, спустити лопту на земљу. Никола Љубичић је упао у разговор: – Немојте се ви мешаџи. Пусџиџије, ми ћемо њо ноћас завршиџи. Слободан је мирно рекао: – Не, нема разлога за узбуђивање. Ми ћемо њо за један саџ завршиџи“.²²⁵

Крунић каже да су чланови ЦК из Војводине на седницу дошли неприпремљени и да није направљена никаква трговина са Љубичићем и Милошевићем: „На самој Осмој седници, лично мислим, војвођански чланови ЦК се нису снашли. Они су морали да се оџласе, макар њреко једној човека, да кажу да у џаковим условима неће џласаџи. Тада би се знало у сали да они не сџоје иза џој ударној џима. Ђуџали су, а заџиџо џо моју да одџворе они који су џамо били“.²²⁶

Подршку Милошевићу Азем Власи је објаснио на следећи начин: „У расџрави на Осмој седници нисам учешџивовао, јер сам био уверен да би моја џодришка само одмоџла Сџамболићу и Павловићу. Ми смо џада џроџаџандно већ били увелико саџанизирани. Иџџина, инсистирао сам код Војвођана да они без наше хџџџеке морају биџи активнији, јер ће са овом седницом џочешџи многа зла која ћемо сви осешџиџи. Одџвори-

²²³ Исто, 163.

²²⁴ Нисмо џрџовали с Милошевићем, Борба, 19. фебруар 1993, 11.

²²⁵ Исто.

²²⁶ Исто.

ли су ми: – То је њихова унутрашња борба за власти и ми се нећемо мешати“.²²⁷

После седнице Видоје Жарковић је бранио Милошевића: „То је унутрашња ствар Србије и ми то морамо да поштујемо. Јер, молим вас, то је одлука једног левалног органа“. И Македонци су били потпуно на Милошевићевој страни, Босна се гушила у афери „Агрокомерц“, а Словенци су тражили да у писаној форми добију шире објашњење суштине сукоба у Србији: „На седници Председништва ЦК Милошевић је поднео питко, сладуњаво објашњење, отприлике: – *Расправљали смо своје ствари, ја шћа!* Нико није тражио реч после тога и ја сам могао само да закључим: – Чули смо информацију! Тада је цео догађај имао привук унутрашњег конфликта, деоба којима је узрок косовска ситуација. Најмање је било препознатљиво да је та седница историјска прекретница, да је у духовном смислу њу припремио Меморандум“.²²⁸

Федерални врх је сматрао да је са Милошевићевом победом у Србији победила правоверна, тврда комунистичка линија. Веровало се и да ће нова српска гарнитура мање инсистирати на кореним друштвеним реформама, што би било погубно за окошталу партијску бирократију. Посебно је кадровима из Босне и Херцеговине била блиска Милошевићева титоистичка оданост, хрватско вођство је чак имало представу о Милошевићу као „комунистичком космополиту“, насупрот „националном комунисти“ Ивану Стамболићу. Стипе Шувар је Милошевићев тријумф видео као победу снага које су „обећавале комунистичку акцију против национализма и обрачун с чаршијским национализмом“.²²⁹

У политичкој олигархији ван „уже Србије“ Стамболић је доживљаван као опасан противник и на питању међунационалних односа и на питању идеологије. Осим што је оцењиван као српски националиста, сматрало се и да је попустљив према „антикомунистичкој идеологији“. Третиран је као тежак противник, склон радикалним променама економског и политичког система. На другој страни, Милошевића нису сматрали опасним чак ни после првих практичних резултата његове политике (чистке у Србији и први покрети маса). Конзервативизам федералног врха и осећај да је Милошевић „њихов човек“ пресудно су утицали на Милошевићево преузимање власти у Србији.

Са каквом је лежерношћу југословенски партијски врх пратио збивања у српском Централном комитету показао је састанак Председништва ЦК СКЈ, одржан непосредно по завршетку Осме седнице. Под

²²⁷ Панично је тражио моју помоћ, Борба, 9. фебруар 1987, 10.

²²⁸ Исто.

²²⁹ Наведено према: D. Jović, *Jugoslavija*, 405.

четвртом, последњом тачком дневног реда (текућа питања) Милошевић је обавестио највиши партијски форум о току српског пленума: „Прво, најправљен је крућан корак консеквентно полицији Савеза комуниста Југославије. По оцени већине учесника, што је била жестока борба са социјалним ојоршунизмом који онемоћућава да СК води енергичну акцију за остварење социјалне полиције. Друго, страх од поделе Савеза комуниста Србије показао се неоснованим. Видели смо да имамо јединствен ЦК који мисли онако како народ мисли. Треће, показало се да се не ради ни о каквом персоналном сукобу, сукобу две групе, већ о одстојању појединаца од полиције ЦК. Четврто, битна карактеристика ове седнице јесте јасан и одлучан став према српском национализму. У целини мислим да је ова седница, заједно са седницом Комитета ЈНА, посебно говором групе Мамуле, афирмација полиције Савеза комуниста на јавној сцени и на демократски начин.“²³⁰

Председништво ЦК СКЈ је затим било „гост Београда“ и сви су, предвођени Бошком Крунићем, отишли са Милошевићем у Скадарлију.

Осма седница била је стаљинистичка реакција са националном подлогом на већ потрошени модел самоуправног социјализма. Историја је неповратно кренула у другом смеру, па су дешавања око ове седнице, посебно њен исход, означила крај једне епохе. Иако је Милошевић и даље следио „револуционарни пут“, значајан део критичке интелигенције определио се за својеврсно затишје у нападима на „комунизам“. Мада је сматрала да се ради о још једном стаљинистичком унутарпартијском сукобу, српска национална интелигенција подржала је смењивање Павловића и касније Стамболића, јер су управо они највише нападали „Меморандум“ САНУ. Више него јасан наговештај обнављања „косовског завета“ био је пресудан фактор у том процесу. Зато је врло брзо и напуштена представа о Милошевићу као аутентичном „титоисти“ и политичару који је представљао оличење система коме су се интелектуалци супротстављали и који је лично организовао њихов прогон.

Ова седница је била и ретроградни одговор на потребу друштвене реформе у Југославији, покушај враћања на догматско-бирокуратски социјализам. Иронија историје огледа се у чињеници да су Милошевића подржали и „покрајинци“ јер су га сматрали идејно ближим. Он сам тада није потезао осетљива питања о положају покрајина, о јединству и заједништву у Србији, па ни на самој седници није наступао са националним набојем. Доказивао је да брани Тита од либерала, као када се он сам некада бранио од њих.

²³⁰ Наведено према: S. Đukić, *On, ona i mi*, 74.

Обрачун на Осмој седници био је мотивисан властољубљем, а изведен је у оквиру титоистичке идеологије, у оквиру једног бирократског клана. Победио је борбенији титоизам. Милошевић је користио традиционалне комунистичке методе којима су се сви служили пре њега, само без присуства телевизијских камера. Он је то извео спектакуларно, на отвореној сцени, што је попримило демократски привид. Милошевић је тако успео да неутралише суштину овог сукоба: сопствено укореењивање у конзервативно биће Савеза комуниста. Тито је био ослонац сукобљених струја. У име Титове политике нападан је Драгиша Павловић. У то име, Павловић се бранио и оптуживао своје противнике да распирују националне страсти у Србији: „*Смаишао сам и смаишам да је одбрана Титове љолишке – одбрана револуције и онога на чему стојимо*“.

Иван Стамболић није био дорастао обрачуну који је извео Милошевић. Прешао је преко свих бројних упозорења да греша када је, мимо устаљене процедуре, али и „добрих“ обичаја у политичкој комунистичкој комбинаторици подржавао Милошевићев избор за водећу функцију у СКС. Чак је и одбацио предлог да он поново буде водећа личност партије, јер „то не би било коректно према Слоби“. Упркос бројних упозорења, ништа није предузимао да парира Милошевићевој акцији уочи Осмој седнице, а на самом месту обрачуна понашао се несхватљиво попустљиво, чак уплашено, иако је и он био искусан у политичким разрачунавањима.

Мало је политичара којима је у освајању власти ишло све тако глатко као Ивану Стамболићу. Један по један политичар је отпадао, по логичном реду и без драматичних обрта. Пред Стамболићем су се отварао сва врата, а готово цела средња генерација политичара везала је за њега своју будућност. Његов успон био је једноставан, природан, чак неспоран, нешто што се подразумева. И баш када је „све постигао“, када је са тешком муком успео да наметне свог пријатеља за шефа српске комунистичке партије, када се очекивало да постане члан државног федералног Председништва уместо Николе Љубичића, уследио је тотални слом политичке каријере Ивана Стамболића. И иначе склон компромису, Стамболић је психички био неприпремљен за политички обрачун какав је спремио Слободан Милошевић по узору на своје много старије комунистичке јунаке. Лак успон, самоувереност, неопрезност у избору сарадника, слепа вера у пријатељство са Милошевићем – условили су пад Ивана Стамболића.²³¹

Ако је веровати савременицима, Милошевић је чак умео боље да искористи утицај Петра Стамболића него што је то чинио Иван.

²³¹ С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 251–252.

Колико је Милошевић користио Петрову подршку у свом политичком успону, толико је искористио његово име у обарању свог блиског пријатеља. Озлојеђени људи, своје незадовољство окренули су против бивших политичара, а највише против Петра Стамболића и Драгослава Марковића, иако за то није било рационалних разлога. Док је Тито још увек био заштићен, на стуб срама дошли су људи који су у југословенском партијском и државном врху третирани као српски националисти. Али, неко је морао да плати цену за деценије живота проведеног у тоталитарном друштву. Због родбинских веза, посредно је за њих везан и сам Иван. У редакцији „Политике“ упамћен је уређивачки налог Живорада Миновића: „*Пиши о свему, нека се види ко је ујројасио Србију*“.²³²

У име одбране „лика и дела друга Тита“, Милошевић је промовисан у вођу на Осмој седници, која ће убрзо постати симбол разарања Југославије какву је Тито створио. То је било ново рођење у каријери Слободана Милошевића. Сliku о овој седници заокружио је Зоран Тодоровић, блиски пријатељ Мирјане Марковић: „*Била је то Париска комуна*“.²³³ Тодоровић је био један од припадника генерације која је умела да наплати своју верност режиму и псеудопатриотизам. Тај слој је у наредном периоду обележио пропаст српског друштва.

„Ми данас на Косову имамо паралелно деловање“

Закључци 9. пленума Централног комитета СКЈ тешко су се спроводили у пракси. На то је доста утицао Синан Хасани који се на пленуму изјаснио против настављања „процеса диференцијације“. Савременицима се чинило да је и даље на делу тактика из 1981. године: јавно се говорило о потреби диференцијације, а тајно су се правили компромиси како би се сачувала утицајна места, ако се већ нису могле сачувати доминантне позиције.

Међу Србима се ширило уверење да се опет ништа неће урадити, а косовска политичка бирократија „није примала сасвим радо обавезујуће захтеве“. Посебно се исељавање релативизовало. Џевдет Битићи из Ђаковице је на саветовању Синдиката Косова рекао како у његовој општини нема исељавања под притиском, већ само због женидбе и удаје. У месној заједници Качикол, која је била етнички чиста, функционери су констатовали да нема међунационалних ексцеса! Фронт одбијања био је изузетно снажан: „*Ширен је страх да ће се изгубити све што се до сада добило и да треба бранити све што је до сада стечено. Због*

²³² Исто, 252.

²³³ S. Đukić, *On, ona i mi*, 73.

тих околности 'заковано' је једно стање које се зашккло у стуркуишури власици, сшав да се нико не помери и не мења".²³⁴

Долазак федералних и републичких радних група невољно је прихватан. Неретко су се чуле оцене о „мешању у наш суверенитет“, а посматрачи су уочавали да је у тзв. ужој Србији, после злочина у Параћину, незадовољство опасно почињало да прелази границе рационалног и да се стварало антиалбанско расположење. Истовремено је Бајрам Сељани, председник покрајинског Председништва, косовопољске вође назвао „националним лидерима – барјактарима“ а њихове тезе „деструктивним и националистичким“. У покрајински СУП приведени су Мирослав Шолевић, Бошко Будимировић, Коста Булатовић и Богдан Кецман и „опоменути да се не појављују на протестним зборовима, иначе ће бити оптужени за супротстављање закључцима 9. седнице ЦК СКЈ“.²³⁵

Наравно да је уследио масовни протест са поруком: „*Хайсише иреденшу а не нас!*“! Косовопољци су из сваке подружнице изабрали по пет представника који су требали да иду у Београд. Истовремено је настављен процес исељавања Срба, у коме је био уочљив феномен „социјалне диференцијације“. Прво су се исељавали високостручни кадрови и богатији сељаци и трговци: „*Они се селе тицо: обезбеде у Србији најире неку сшару кућу, па најраве нову, па иреселе део породице, па иродају имање. То повлачење најуледнијих и најусеишних је релативно комошно, али по самопоуздање поубно*“.²³⁶

Другу групу чинила је омладина која је одлазила „трбухом за крухом“, болно и стихијски: „*Неки се снаћу, неки се не снаћу, враћају се или ироидају, или подлежу разним уценама. Њихов оглазак је мучан. Трећа ируиа су сиромашни сељаци. Оглазе без главе, честио су изложени иришисцима, реално не моју да осшваре бишина ирава, иосшјају ирадска сиротиња, за иродашо имање кује иеш ари илаца у неком иредираћу. Посшјају ираћани другог реда, не бирају иослове, раде све шшо сшшину*“.²³⁷

Протести Срба и Црногораца који су до јесени 1987. протицали без иједног инцидента (у томе су се слагале и покрајинска и републичка власт) претили су заоштравањем, јер се већ јављала подела на радикалну и умерену групу, а покрајинске власти настојале су да Српски покрет отпора разбију на српски и црногорски део. Албанци су остајали по страни, чак и после злочина у Параћину, а вести о окупљањима коментарисали су питањем: „*Јесте ли се исплакали?*“²³⁸

²³⁴ Милан Милошевић, *Политичке, социјалне и друге најешосици*, НИН, 20. септембар 1987, 11.

²³⁵ Исто, 12.

²³⁶ Исто.

²³⁷ Исто.

²³⁸ Исто.

Све више је на површину излазила социјална димензија подела на Косову. Покрајина је великом брзином тонула у социјално раслојавање које се базирало на моћи. Непотизам је био јако раширен и схватао се као судбина: „*Јаче породице грабе места, положење, фотеље, турају своје чланове, штићу их у освајању и чувању позиција. Последице су видљиве толим оком: бесне куће и шейиси до колена. Има оних за које се на неразвијеном Косову каже да су решили све проблеме и за унуке и за праунуке. За то време велики број породица албанске националности живи на ивици егзистенције. Њих уче да је за све крив српски народ. Бирократске снаге из редова Срба и Црногораца трицкају полове такве пољитике, којирајући њихово понашање*“.²³⁹

Ситуација се заоштравала. Криза у међунационалним односима негативно је утицала и на политичку атмосферу и на радну дисциплину. Октобар су у Приштини и околним местима обележили и вишедневни протести српских жена и ученика. Тражила се одговорност за Фадила Хоџу због његове увредљиве сексуалне примедбе на рачун неалбанки, а пре свега Српкиња, изречене после ручка са резервним старешинама ЈНА у Призрену, 26. новембра 1986.

Прву информацију о наводним Хоџиним изјавама пласирала је „Политика“. Фадиљ Хоџа треба да је, између осталог, рекао и ово: „*Албанска народност је окренула према Београду и леда у Београд. Ниједан Албанац није најао радњу Србина или Црногораца, а поједини Срби су то чинили у односу на приватне радње појединих Албанаца. Ми нисмо за промене Уставу СФРЈ. Тај устав смо са Тишом на челу створили. То је најбољи устав и зашто да га мењамо. Срби све хоће да ставе под своју шаку. Ако би дошло до војне управе на Косову, тада више не би било Југославије. Са Југославијом би било пошво. То не смемо дозволити. Има појединачних примера силовања на Косову. Мислим да би требало у приватним кафанама на Косову дозволити да се жене из других крајева Југославије доведу и нека се иживљавају ови појединци који силују жене друге народности. Албанке то неће да буду, а Српкиње и друге би то хтеле и зашто им то не дозволимо? Познати је проблем иселавања Срба и Црногораца са Косова, али има и што да Србин или Црногорац прода на Косову хектар земље за две милијарде. Онај ко прода три хектара, узме шест милијарди, а у долини реке Мораве купи земљу и кућу за јевтине царе, а остало уложи у банку и не мора више ништа да ради. Бакали је бизнис, али је велики курвар. Има примедби што му није суђено, што није хајшен. Па није, јер нисмо хајсили ни судили Дабчевићку, Тријала, Перовићку, Никезића. Такав је заузети став од стране највишег руководства*“.²⁴⁰

²³⁹ Исто, 13.

²⁴⁰ Горан Козић, *Груба изјава о силовањима*, Политика, 9. октобар 1987, 11.

Прва информација о овој изјави појавила се 11. јуна 1987. године. На усмени захтев Душана Милића, члана Председништва ЦК СК Србије, информацију је саставио Милун Јововић. Затим је та белешка стигла у Републичку конференцију Савеза резервних војних старешина. Њен председник, Миливоје Станковић, није знао да објасни како је информација доспела у јавност: „Тачно је да није држао јавни говор, али је пред 18 људи неодговорно говорио о неким важним питањима. Ишао је на то да фасцинира тај скуп. Он је генерал-мајор, али није обукао своју униформу, већ ону са ознакама члана Врховне команде. Примео је райорити и збунио и командантиа“.²⁴¹

Покрајински Савез резервних војних старешина одмах је демантовао истинитост наводне Хоџине изјаве. Павле Живић, секретар Савеза, био је сигуран да је пренесена неистина: „Чуди нас да ипак нешто може да се објави, јер сам и ја том ручку присусиовао. Фадиљ Хоџа то није рекао. А шта је било и о чему се разговарало, ми смо обавестили Покрајински комитет СК Косова. Чуди нас да се информација објављује сада, после јодину дана, али и то што је написао Милун Јововић“.²⁴²

Али, више се није размишљало превише шта јесте тачно а шта није. Сваки повод је коришћен у политичке сврхе. Већ сутрадан је у српску јавност из Покрајинске конференције Савеза војних старешина стигла нова верзија говора Фадиља Хоџе. Демантовани су поједини делови који су се односили на неке политичке оцене (није рекао да постоји мржња између Срба и Албанаца, нити да Срби желе „да све ставе под своју шаку“) а што се тиче оног најзанимљивијег дела, треба да је рекао следеће: „Хоџа је ипак и проблем и појаве силовања, па је у вези с тим рекао, више смејући се, да је он још раније говорио неким друговима да би можда било боље да се толерантније односимо према неким појавама неморалног понашања у неким јавним кафанама, а нарочито у приватним, према девојкама које раде као конобарице и које обично долазе са стране и које су склоне тим неморалним појавама. Можда би било боље прећућно одобрити такву појаву, јер ако неком падне мрак на очи, боље да у тој ситуацији нађе могућност да лакше дође до женске у тим кафанама, него да буду жртве тих сексуалних манијака поштене девојке и жене и да нам тиме стварају политичке проблеме. Кад кажем ово, ни у ком случају не мислим на јавне куће“.²⁴³

Више није било ни важно шта је Фадиљ Хоџа стварно рекао. Почели су протестни зборови српских жена. Први је организован 15. октобра 1987. у Косову Пољу. Жене су тражиле да им се објасни „шта је

²⁴¹ Исто.

²⁴² То Фадиљ Хоџа није рекао, Политика, 9. октобар 1987, 11.

²⁴³ Нова верзија говора Фадиља Хоџе у Призрену, Политика, 10. октобар 1987, 15.

до сада предузето против Фадиља Хоце, изражавајући дубоки револт поводом његове изјаве“. Емина Суља, председница Конференције за друштвену активност жена 16. месне заједнице, изјавила је да су Албанци за братство и јединство: „А *шио се шице изјаве Фадиља Хоце, нисам сиџурна да је он *шо рекао**“.²⁴⁴

Радмила Миљинчић, удовица убијеног Данила Миљинчића из Самодреже код Вучитрна, поновила је причу о зверском убиству њеног мужа на кућном рагу: „*Изџубила сам мужа, а сада *сџракујем за своју децу коју једва *џрехрањујем, а Фадиљ Хоца хоће да ме *сџрџа у јавну кућу***“. *Скуј је убрзо *џрекинуш, јер је дошло до вербалној сужоба** „жена које *џврде да нема резулџаџа и жена из званичних *сџрукџура**“.²⁴⁵*

Већ 16. октобра почеле су масовне демонстрације српских жена у Приштини: „*Окуџене жене захџевале су слободу и мир за своју децу, себе и своје најближе, *џражиле одџговорносџи Фадиља Хоце, *џре свеџа збоџ њеџове изјаве *џрошле џодине. Та изјава их је дубоко увредила***“.²⁴⁶ Ношене су пароле: „*Тражимо слободу! Ми нисмо курве, неџо сесџре и мајке синова Србије и Јуџославије*“.*

Жене су најпре кренуле ка школи „Вук Караџић“ у којој су се у последњих десет дана догодила два покушаја силовања малолетних девојчица српске и ромске националности. Затим се стигло до виле Фадиља Хоце, где се такође мирно протестовало. Тражен је разговор и са Аземом Власијем. После једночасовног чекања, женама се обратио Бајрам Сељани, председник Председништва Социјалистичког савеза Косова. Прочитано је и „Отворено писмо Југославији“, демонстрирало се и испред Команде гарнизона у Приштини. Доминирале су пароле: „*Ми смо Тиџови, Тиџо је наш! Фадиља на вешала! Хоћемо суђење! Војска да му суди! Чувајџе нам децу! Живоџи дајемо – Косово не дајемо! Хоћемо слободу или војну уџраву!*“²⁴⁷

Истога дана Председништво покрајинске конференције Савеза резервних војних старешина прихватило је информацију о „говору и понашању Фадиља Хоце на ручку у Призрену“. Председништво се оградило од дела његове изјаве „у коме се он заложо за толерантнији однос према неморалним појавама у кафанама“ чиме би се елиминисало силовање на Косову. Закључено је да се настави утврђивање „свих релевантних чињеница у вези са говором и понашањем Фадиља Хоце на тим сусретима, а онда, уколико има елемената, покренути његову одговорност“.²⁴⁸

²⁴⁴ *Проџесџини збор жена*, Политика, 16. октобар 1987, 8.

²⁴⁵ Исто.

²⁴⁶ *Проџесџи око чеџири хиљаде жена*, Политика, 17. октобар 1987, 7.

²⁴⁷ Исто.

²⁴⁸ *Оџрада од дела излаџања Фадиља Хоце*, Политика, 17. октобар 1987, 7.

Следећег дана (18. октобра) настављене су мирне демонстрације српских жена у Косову Пољу. Играло се козарачко коло испред Дома културе, а одлучено је да деца неће ићи у школу „док се нешто конкретно не предузме против сепаратистичких напада на њих“. Читани су закључци 9. пленума ЦК СКЈ о Косову, узвикиване су паролe: „*Животи дамо, децу не дамо! Хоћемо слободу! Косово је Србија! Наше мајке нису курве! Доле Фадиљ Хоџа!*“. Певана је и химна, а деца која су наставу похађала на албанском језику, имала су час физичког. Заказан је нови скуп у Чаглавици.²⁴⁹

Огласио се и Фадиљ Хоџа, изјавом на пет густо куцаних страна, која је 17. октобра прочитана у покрајинској Скупштини. Он је истицао како је „у току слободног разговора и ћаскања која се могу водити на ручковима“ говорио о „неким актуелним питањима борбе СК на Косову“. Потврдио је да је говорио против завођења војне управе на Косову, јер је сматрао да СКЈ „има довољно снаге да Косовски проблем реши“, али је негирао да је рекао како „Срби све хоће да ставе под своју шаку“.²⁵⁰

И проблем силовања ставио је у контекст међунационалних односа: „*На њочетику сам рекао да се ово нељудско, њримићивно, брућално и аморално њонашање дешава шире у земљи, али да су за све нас на Косову забрињавајуће ове њојаве када се ради о најасћивовању Албанаца на њријаднице срћске или црноћорске националности и да веома ојасну жестиину ови случајеви добијају када се ради о малолетњима. Желећи да најоменем да нису у њићању искључиво националистичка ојћерећења која доводе до оваквих њојава, већ да се ради и о њајћолошким узроцима, хћео сам да у њолушали кажем да би један од њаквих узрока моћла бићи сексуална фрустрирација, ће сам у ћом ћоњу и рекао да би ми можда ћребало да будемо ћолеранћнији ћрема неким либералћним њонашањима неких радница у ћриваћним кафанама. При ћоме сам изричићо рекао да су ћо раднице које у већини случајева нису из средине їде раде, мислећи на средине као ојћићине, а нисам ћоворио о њиховој националности, нићи о рејубличко-ћокрајинском ћореклу. Мислим да сам ићак неукусно уврсићо и ову доскочицу у ћроблем силовања, иако су моје намере биле бащ сујроћине инћерирећацијама. Мислио сам да се неће криво схваћићи, ћим више шћо нико од ћрисућних није реаћовао, али ћо реаћовању ћодину дана ћосле шћога схваћићо сам да је до шћога ићак дошло. Чудно је да се моја нащојања да се суздију силовања извлаче и изврћу из конћекста и бащ обрнућо ћредстављају. Смаћрам да су ћрубе и зле инћерирећације мојих речи и убаћивање оних које нисам изћоворио и нису у*

²⁴⁹ У Косову Пољу настављене мирне демонстрације жена срћске и црноћорске националности, Политика, 18. октобар 1987, 7.

²⁵⁰ Груба и зла инћерирећација мојих речи, Политика, 18. октобар 1987, 7.

склопу мојих погледа на ствари, део веома широке антисоцијалистичке кампање, која није ујерена само прошив моје личности и рада и која настоји мобилисати јавно мњење на тим позицијама“.²⁵¹

Истина више никогa није занимала. „Политика“ је у непотписаном коментару као најважније истицала питање утврђивања одговорности Фадила Хоџе „који више није ни налик“ на народног хероја, револуционара и највишег руководиоца Косова: „Њега трађани свих националности памће по вајреним говорима одмах после демонстрација албанских националиста и сејариста. Међу првима је осудио демонстрације, међу првима је позвао албанску интелегенцију која се ни до данас није одазвала њом позиву. Његова настојања била су шок за сејаристе који су га одмах описали као савезника. Пет година касније Фагил Хоџа, ипак, постаје оно што не би требало. Управо та 'шала' Фадила Хоџе изазвала је узнемирење и прошет, не само жена на Косову, већ и широм Југославије. Жене су оправдано биле увређене и узнемирене, јер су то схватиле као поруку албанским националистима и сејаристима. Зато су и прошетовале. А то се у овој земљи није догађало никад“.²⁵²

Протести жена су настављени у Чаглавици. Највише аплауза добила је Петра Кртинић: „У револуцију сам кренула као четрнаестогодишња девојчица. Борила сам се у јединици којом је командовао Фагил Хоџа. Била сам скојевка. Данас, 45 година касније, тај командант кога смо волели и веровали му, извршавали свако наређење без обзира на жртве, љује ми у лице својом изјавом за коју каже да је рекао 'у шали'. Са тим нема шале“.²⁵³

На скупу у Чаглавици говорио је и Момчило Трајковић, извршни секретар Председништва СК Приштине: „Изјаву Фадила Хоџе уколико је тачна, а има елемената да је он заиста то рекао, најширије осуђујемо и ми у Оштинском комитету СК Приштине. Јер, Савез комуниста не подржава никаква црна размишљања и ударе на достојанство. За то, међутим, не можемо осуђивати све Албанце“.²⁵⁴

Док су трајали протести Срба и Црногораца, албански националисти свакодневним провокацијама одржавали су стање напетости. Изгледало је да точак даље конфронтације између два народа добија неконтролисано убрзање. Већина српске деце из Косова Поља није похађала наставу, а није радио ни велики број школа у Приштини. Председништво Покрајинске конференције Социјалистичког савеза и

²⁵¹ Исто.

²⁵² Хоџа изазвао узнемирење, Политика, 18. октобар 1987, 7.

²⁵³ Решења нису у конфронтацији народа и народности, Политика, 19. октобар 1987, 7.

²⁵⁴ Исто.

Председништво социјалистичке омладине позвали су 19. октобра родитеље, ученике и наставно особље да не дозволе бојкотовање наставе и да не прихвате захтеве који су о томе истицани на протестним скуповима жена.²⁵⁵

Да су демонстрације српских жена биле у функцији притиска на југословенски партијски врх који је требало да одлучује о одговорности Фадила Хоџе, било је више него јасно. На то указује коментар „Политике“ на дан одржавања седнице Председништва федералне партије. Петар Јанковић је писао како протести на Косову откривају „сложену осетљивост међунационалних односа“ у овој покрајини. Протести јесу били оправдани, али је очигледна била и „националистичка манипулација“, што се није смело толерисати: *„Ујркос свом разумевању које имамо за њев увређених жена и мајки српске и црногорске националности на Косову, њихов захтев за бојкотовањем наставе на српскохрватском језику, не може се прихваћивати као ојравдан и разборитиј тест. Мора се одвојити све оно што је ојравдан захтев и пројесити од онога што би могло да буде националистичко деловање. Пројесити трађана српске и црногорске националности су, као што смо рекли, њо свом укујном значењу ојравдани. Не сме се никако дојусити да их за своје циљеве користе националисти“.*²⁵⁶

Страх од српског национализма и даље је био изузетно јак и на савезном нивоу. Тако је федерални партијски орган „Комунист“ писао како „српски и црногорски националисти нису губили време“ већ су одмах, „охрабрени досадашњим односом према њима“, окупљање жена претворили у национално подвајање, „вешто користећи, до детаља, изграђену стратегију употребе транспарената, извикивања парола, певања песама, дељења псовки и фашисоидних оцена о другом народу или народности, овом приликом о Албанцима“.²⁵⁷ Коментатору Комуниста“ посебно је сметало то их нико у томе није спречавао, „па српски и црногорски националисти непрестано пуцају из свих својих оружја“, присиљавајући руководство СК Косова да се понаша као „сакупљач чаура“ и да из дана у дан доживљава критике и тврдње да се на Косову ништа не мења, да косовска руководства воде политику скрштених руку, да су немоћна да било шта ураде у сузбијању албанског национализма. Кривокапић је писао да српски националисти користе демократску климу како би „вршљали Покрајином уздуж и попреко“ и отворено показивали „ко иза њих стоји“ и ко им даје пуну подршку.²⁵⁸

²⁵⁵ Бојкоит наставе шитети свима, Политика, 20. октобар 1987, 11.

²⁵⁶ Ојравдано и неојравдано, Политика, 21. октобар 1987, 9.

²⁵⁷ В. Кривокапић, Ко која њодржава? НИН, 1. новембар 1987, 13. Овај коментар објавила су сва издања Комуниста, осим српског.

²⁵⁸ Исто.

Кривокапић је очекивао „праву и комунистичку оцену“ збивања на Косову „поводом накарадне изјаве Фадиља Хоце“ у којој ће се „поштено и одговорно демаскирати ружна националистичка манипулација са женама српске и црногорске националности с Косова, где су националисти грубо искористили танане осећаје својих сународника за национална подвајања и супротстављања“. Коментатор „Комуниста“ тражио је и да се јасно осуде поједини комунисти са Косова који „потпирују националистичко дивљање у редовима српског и црногорског народа“. Тражио је већу подршку косовским руководствомима и изјашњавање руководства СК Србије, „како би се на јасан и револуционаран начин скинуо вео неспоразума и мистификације у вези с 'подршкама' српским и црногорским националистима“.²⁵⁹

Председништво Централног комитета СКЈ искључило је 20. октобра Хоцу из Централног комитета федералне партије и из Савета федерације. Председништво је оценило да Хоца „сноси део одговорности за грешке у остваривању политике СКЈ на Косову у дужем временском периоду“. Хоцини грехови били су: запостављање борбе против великоалбанског национализма и занемаривање суштине политике националне равноправности. Тиме је он знатно допринео стварању услова за нарастање албанског национализма, што је било у директној супротности са „истинским животним интересима албанске народности и свих других народа и народности за заједнички и равноправан живот у борби за самоуправљање и укупан просперитет нашег друштва“.²⁶⁰

Председништво се осврнуло и на проскрибовану Хоцину изјаву из 1986. оцењујући да је она изазвала „огромну политичку штету и оправдани револт најшире јавности“. Оценило је и да су националисти злоупотребили оправдане протесте српских жена „за истицање њихових и захтева који ашакују не само на брајство и јединство и равноправност наших народа и народности, већ и на друге вредности наше социјалистичке заједнице. У једном делу јавних гласила прећућно се прелазило преко тога. Председништво сматра да насављање окупирања трајана на основу националног подвајања може само још више да отежа најгоре друштва за стабилизацију стања на Косову“.²⁶¹

Милан Панчевски, председник радне групе која је испитивала грехове Фадиља Хоце, његову највећу одговорност видео је у погрешном односу према политици међунационалних односа на Косову:

²⁵⁹ Исто.

²⁶⁰ Фадиљу Хоци нема места у Савезу комуниста и у Савезу Федерације, Политика, 21. октобар 1987, 1.

²⁶¹ Исто.

„Чињенице говоре да он овим пишањима није прилазио са јасних марксистичких и класних позиција, да није довољно разграничавао националну афирмацију албанске народности од албанској националистичкој сепаратизма. Ова оцена односи се нарочито на његов однос и конкретно деловање приликом решавања питања положаја албанске народности на Косову, остваривања уставне концепције СР Србије; његов однос према непријатељској суштини пароле Косово – република; према националистичким тенденцијама албанизације Косова и фашистичким приписима за исељавање Срба и Црногораца; према процесима стварања етнички чистиој Косова; према пракси изолације Косова у Србији и Југославији, а поштом ошворености за деловање Албаније на Косову с великоалбанских позиција“.²⁶²

Ова одлука привремено је смирила косовопољске Србе. Тако је Председништво рејонске конференције СК Косова Поља 21. октобра, али уз обилату помоћ Милошевићевих изасланика Миленка Марковића, Жике Радојловића и Милутина Милошевића, оценило да је реакција Председништва ЦК СКЈ отворила пут за дубљу диференцијацију: „Савез комуниста Косова мора се брзо ослободити од ојоршуниста и колебљиваца и оних који шурују са националистима. Позивање на конкретну одговорност Фадиља Хоџе требало би да гарантује бржу диференцијацију, јер се ради о човеку који је био не само креатор већ и персонификација једне пољитике која нам је нанела многа зла“.²⁶³

Затим је на 12. седници ПК СК Косова, одржаној 23. октобра, реализован део закључака пленума Централног комитета СКЈ (Тачка 18 о одговорности албанских политичара). Пленум је одржан у прегрејаној политичкој атмосфери, а албански политичари били су под притиском демонстрација српских жена и одлуке највишег југословенског партијског органа да је Фадиљ Хоџа, човек са највећом моћи међу албанским кадровима, крив.

У извештају радне групе, коју је Председништво ПК формирало 10. јула 1987, констатовано је да је руководство Покрајине („а пре свега најугицајнији кадрови“) у дужем времену прикривало реалну оцену стања, што је неминовно довело до кулминације која се испољила „као отворени покушај насилничког рушења нашег система“. Иначе је та информација била „строго поверљива“ све до тренутка када је Ремзи Кољгеци поднео уводно излагање: „Информација у којој су наведена конкретна имена и образложење за предложене идејно-пољитичке мере, која је подељена члановима Покрајинској комисији, носила је ознаку стројо

²⁶² Панчевски о Фадиљу Хоџи, НИН, 1. новембар 1987, 12.

²⁶³ Саопштење Председништва ЦК СКЈ ошварајући за дубљу диференцијацију, Политика, 22. октобар 1987, 6.

*поверљиво све до иренушка усвајања сџавова Покрајинској комишџеџа о овој шачки дневној реда“.*²⁶⁴

Шесторица руководилаца „који су годинама имали одлучујући утицај на креирање и спровођење политике која је довела до ескалације албанског национализма и иредентизма“, искључена су из СКЈ. То су били Џавид Нимани, Исмаил Бајра, Сефедин Батали, Душан Ристић, Џевдет Хамза и Имер Пуља. За пет функционера (Вели Дева, Бахри Оручи, Илијаз Куртеши, Михаило Звицер и Илија Вакић) утврђено је да нису имали пресудан утицај у креирању погрешне политике, да су се појединци „чак и супротстављали основној линији политике о којој је овде реч“. Напади на њих оцењени су као неосновани и тенденциозни и није било основа „за повлачење дубље одговорности за ове појединце“.²⁶⁵

Са српске стране равнотежу је подмирио Душан Ристић. Он је из СКЈ искључен јер је извесно време подржавао политику Џавида Ниманија, а „после контрареволуционарних догађаја чинио је нагле покушаје да се одлепи од те политике и да укаже на грешке и промашаје, из чега се јасно види да је и раније био свестан о чему се ради“.²⁶⁶

Истовремено су демонстрације српских жена и ученика оцењене као „националистичке и реакционарне“. Тон таквој оцени дали су, као и много пута раније, Срби. Политика насилне равнотеже и даље је била важећа. Прво је Војислав Зајић, секретар Председништва покрајинског партијског комитета, осудио саму идеју постојања алтернативног српског покрета: *„Незадовољство грађана српској и црнојорској живља збој бројних проблема и шешкоћа који ошшеређују нашу ситуацију и њихова ошравдана реатовања, користи се за ошриановано окушљање на основу националне пошвојености. Та шенденција је нешрихвашљива у нашој вишенационалној заједници, јер има нешашивне полишшичко-безбедносне пошледице. Досадашње искуштво шовори да окушљања изван ошрианованих пошресивних снаја сама по себи нису мошла пошудити решења за наше акшuellне проблеме“*.²⁶⁷

Затим је Вукашин Јокановић, каснији поуздан кадар Слободана Милошевића, упозоравао на опасност од деструктивних снага у сопственом народу: *„Пошбно су се акшивирали пошједини националишти који се намећу као шрави зашшшшници, као лидери који пошказују храброси да се боре и да ће они решити проблеме Срба и Црношорца на Косову“*.²⁶⁸ Још оштрији је био Петар Костић: *„Нико данас овде не може да буде*

²⁶⁴ Чување кадрова дуго шрајало, Борба, 24–25. октобар 1987, 9.

²⁶⁵ Исто.

²⁶⁶ Народ им никад неће ошросшшшш, Борба, 24–25. октобар 1987, 9.

²⁶⁷ Акција шек хваша замах, Борба, 24–25. октобар 1987, 9.

²⁶⁸ Исто.

штолико наиван и недобронамеран да би осудио прошесте жена српске и црногорске националности који су, према свим мерилима, ојравдани. Али, прећућајући и не видећи онај део манифестовања незадовољства који је израз деловања малобројних националиста који су злоупотребили овај повод, била би наша кобна грешка, нешто што би било у нескладу са нашим револуционарним бићем“.²⁶⁹

Закључујући расправу, Азем Васи је истакао како је дошло време за извлачење поука: „Значајно је чак и то што смо и у шоку рада на оценама изразили јуно јединство. То је круина победа, јер све друго не би имало никакву тежину, а посебно кад бисмо у шоку рада дошли у ситуацију да се надгласавамо. Данас ни реални политички ефекти ових оцена и мера, ни убедљивости ни артикулација, немају пред јавношћу ону снагу какву би имали да су благовремено утврђени. Тога смо сви свесни, али јути наше парције је такав. Некада су се ствари брже и ефикасније решавале, а некада се грешило и каснило, некада се погрешно процењивало, али су се грешке, када год је то било могуће, исправљале“.²⁷⁰

На акцију се одлучило и федерално државно Председништво, одлуком од 25. октобра да на Косово пошаље одред милиције Савезног секретаријата унутрашњих послова. Одлука је образложена потребом да федерална полиција „непосредно организује вршење одређених послова државне безбедности“ на територији Косова. Ова одлука била је компромисна, више формална него суштинска јер је одговорност поделила на обе националне заједнице у Покрајини: „Председништво СФРЈ је оценило да је, као последица појачане организоване непријатељске делатности са позиција албанског национализма и сепаратизма и организоване делатности носилаца српског и црногорског национализма, који манипулишу ојравданим незадовољством Срба и Црногораца, дошло до погоршања политичко-безбедоносне ситуације у САП Косову, да постоји опасност да се ситуација даље погорша и озбиљно угрози безбедност“.²⁷¹

Иако ова одлука није донесене због неког конкретног догађаја, могло се наслутити да ће Председништво СФРЈ нешто предузети, макар да покаже да још увек постоји и да има бар формалну власт у земљи. Прво је Лазар Мојсов, председник Председништва, говорећи у федералној скупштини указао на потребу консолидовања политичких прилика на Косову, а посебно на значај ефикасног рада и одговорности државних органа како би се онемогућио покушај националне дискриминације и спречила „свака активност којом се сеју неповерење и мржња и изазивају међунационални конфликти и нетрпељивост“.²⁷²

²⁶⁹ Исто.

²⁷⁰ Време извлачења поука, Политика, 24. октобар 1987, 8.

²⁷¹ Саопштење Председништва СФРЈ, Политика, 26. октобар 1987, 1.

²⁷² Сиречавање националних конфликта, НИН, 1. новембар 1987, 10.

Одлуке Покрајинског партијског комитета за пробуђене косовске Србе нису биле задовољавајуће. У већ 16. месној заједници Косова Поља, на састанку одржаном 28. октобра, изнесене су бројне примедбе о „исхитреним и паушалним оценама“. Енергично се тражило да се процес утврђивања одговорности настави, јер је „ишчупано само стабло одговорних за косовску драму, а остали су дубоки корени – опортунисти, ћутолози и каријеристи“. Захтевано је да се утврди одговорност Вели Деве, Илије Вакића, Куртеша Салихуа, Кољ Широке, као и Петра Костића и Сурије Поповића, чланова Председништва Покрајине, затим председника покрајинске скупштине Светислава Долашевића, секретара и извршног секретара Општинског комитета СК Приштине Недељка Пуповца и Драгише Мурганића. Предложено је и да се емигранти који су после Другог светског рата дошли на Косово раселе по Југославији, а да се њихове куће и имања доделе Србима и Црногорцима повратницима.²⁷³

Овакве српске акције нису изазивале претерану пажњу Албанаца. Косовско друштво је све више тонуло у пуну националну изолацију. Боро Вујовић је упозоравао: „И овај састајанак је етнички чисти. Наше комшије Албанци ове наше вајаје за слободом и не чују. Мислим да морамо нешто учинити да се и они активирају, посебно да утичу на своју децу. Диференцијација је тек на почетку и тиме не можемо бити задовољни, јер су корени иредентне дубоки“.²⁷⁴

Исељавање Срба и Црногораца са Косова настављало се несмањеним темпом. Према подацима Савезног извршног већа, од 1982. до 30. јуна 1987. са Косова се иселило 22.896 Срба и Црногораца. Са Косова су се исељавали и други народи, мада се о томе није превише водило рачуна. Према подацима федералне владе, осећај сигурности код грађана српске и црногорске националности озбиљно је пољуљан, што је довело до ескалације алтернативних покрета заштите: „Неповерење међу припадницима различитих нација досејло је забрињавајуће размере. Јављају се тенденције окуљања и самоорганизовања грађана на националној основи. Приликом ових окуљања има појединаца који истуђају са позиција српског национализма. Безбедности у САП Косово у највећој мери оштећењу континуирано деловање албанских националиста и сепаратиста“.²⁷⁵

Затим је уследила акција оба покрајинска председништва која су на заједничкој седници, одржаној 12. новембра 1987, размотрила „неке аспекте суштине, карактера и циљева разних паролa и теза које

²⁷³ Сјасак одговорних није коначан, Политика, 29. октобар 1987, 6.

²⁷⁴ Исто.

²⁷⁵ Исељавање се наставља, Политика, 4. новембар 1987, 6.

су посебно биле присутне приликом недавних догађаја у Приштини и неким другим местима Покрајине“. Два председништва иступила су „ради идејне јасноће и разграничења онога што представља оправданост конкретног повода или незадовољства људи због разних проблема од манипулација и злоупотреба ових догађаја од стране деструктивних и националистичких кругова и појединаца који су и ове догађаје хтели да злоупотребе за друге циљеве“.²⁷⁶

Иза ових бирократских формулација и помало неразумљивог језика крила се јасна осуда демонстрација српских жена. Иако је Фадиљ Хоџа искључен из Централног комитета СКЈ, требало је политиком симетрије разводнити његову кривицу. Само тако могу се схватити оцене два председништва да су демонстрације жена „далеко превазишле повод“, да нису биле спонтане већ је у питању била „разрађена организација националиста“ који су користили незадовољство народа. Посебно су осуђене пароле *Косово је Србија* и *Косово је српско* као националистичке: „У условима нарушене политичко-безбедносне ситуације на Косову, поремећених међунационалних односа, те и даље присутној деловања са позиција албанског национализма, овакво дрastiчно испољавање и српског национализма крије у себи нејосредну опасност од ошворених сукоба“.²⁷⁷

Као изузетно опасна оцењена је парола „Хоћемо војску да нас чува“. Два председништва сматрала су да је то апсурд који је могао да збуни и светску јавност, „када се зна да војна власт, војна управа, преузимање власти од демократских институција у руке армијских кругова увек симболизује гушење слободе и демократије и појам је за диктатуру и неслободу у том друштву. Пажњу, међутим, заслужује још једна чињеница: откуд идеја да се на скуповима који се свесно организују на бази националне подвојености, где су чују, поред осталог, и националистичке, шовинистичке паролe, увредљиве на рачун припадника другог народа или народности, призива војска као заштитник? Да ли то значи заштиту припадника само овог народа у чије име се на таквим скуповима призива војска као заштитник?“²⁷⁸

Ништа боље није прошла ни парола „Хоћемо слободу“. И она је за два председништва представљала националистичку провокацију: „Сама чињеница да се парола – *Хоћемо слободу!* извикује на скуповима организованим на основу националне подвојености, у средини где живе и дружи народи и народности, намеће питање каква се слобода тражи, да ли у име припадника само једног народа и народности и од кога се ослобо-

²⁷⁶ Против националистичке употребе народа, Борба, 13. новембар 1987, 4.

²⁷⁷ Исто.

²⁷⁸ Исто.

*дигиши? Ако се мисли на ослобођење од националистичких и грутих нејријашељских иријисака албанских националиста који у оквиру албанске народности чине мањину, ошкуд онда да се шо кличе иред Албанцима, као да њима нишша не смеша шај национализам, иако је јасно да је он наш заједнички класни нејријашељ, усмерен на рушење овој сисшема. По шој лоици идениичан закључак био би да ни Србима не смеша сриски национализам“.*²⁷⁹

Тако је албанска политичка елита још једном ишла корак испред српске. Анимирање светске јавности пред опасношћу од српског „огња и мача“ изгледало је савременицима као пропагандни трик, али је, као и све друго у албанској стратегији, имало одложено дејство које ће до пуног изражаја доћи када то буде требало. Албанска политичка елита могла је да у овом тренутку шаље демагошке поруке типа да и сами Срби и Црногорци не подржавају националистичке пароле и захтеве, „јер не желе да имају било шта заједничко са неизвесностима и могућим тешким последицама. А на разне негативне појаве и све што оптерећује стање у било којој средини, треба заједно да реагују и решења потраже Албанци, Срби, Црногорци, Муслимани, Турци и сви други“.²⁸⁰

Покрајинско руководство било је у пуној офанзиви. И вође Српског покрета отпора морале су да прођу кроз „процес идејне диференцијације“. Председништво партијског комитета Приштине, на затвореном састанку одржаном 18. новембра 1987, оценило је како је „неопходно још више продубити и интензивирати процес идејно-политичке диференцијације и покретање одговорности за све чланове СК чије су деловање и понашање у директној супротности са ставовима, закључцима и основним опредељењима, циљевима и захтевима политике СКЈ“.²⁸¹

Предложено је да се „због дужег деловања са националистичких позиција“ утврди идејно-политичка одговорност и из Савеза комуниста искључе Мирослав Шолевић, Богдан Кеџман и Бошко Будимировић. Они су били криви јер су већ дуже време покретали, подстицали и организовали „окупљање на основу националне подвојености, сејали дефетизам, неаргументовано нападали, блатили и злонамерно дисквалификовали поједине покрајинске и друге кадрове и личности“. Наравно да је речено како су сами Срби и Црногорци тражили да се „онепогући делатност ових самозваних лидера, нарочито после свега оног што се на протестним скуповима жена српске и црногорске националности путем парола чуло и захтевало“.²⁸²

²⁷⁹ Једно су оиравдани захшеви, груто националистичке иароле, Политика, 13. новембар 1987, 9.

²⁸⁰ Борба, 13. новембар 1987, 4.

²⁸¹ Шијекулације самозваних лидера, Борба, 20. новембар 1987, 3.

²⁸² Исто.

Али, Срби се више нису могли дисциплиновати. Давно су прошла времена када су они ћутке прихватили одлуке које су биле уперене против њихових националних интереса. Већ сутрадан (19. новембра) састало се Председништво Реонске конференције СК Косова Поља (у проширеном саставу) и оценило како не постоје аргументи за политичку оцену да су Шолевић, Кеџман и Будимировић деловали са позиција српског и црногорског национализма, како је то оценило Председништво СК Приштине. Томислав Секулић јесте био за то да се „врати поверење у легалне органе“, али је пре тога требало извршити праву диференцијацију у општини Приштина: *„Нисам за то да се не демаскирају пароле и националистички, али је чудно да је то урађено тако брзо. Тумачење парола о слободи је неприхватљиво, јер слобода је када човек оде мирно на пецанање, кад родитељ не сачекује своју децу из школе“*.²⁸³

У раду седнице учествовао је и Миленко Марковић, члан Председништва ЦК СК Србије. Заједнички је оцењено да ставови партијског комитета Приштине „о прозваним националистима, шовинистима и лидерима“ нису засновани на чињеницама: *„Овакву оцену народ неће и не може прихватити. Не можемо је ни одбацити, али можемо и имамо право да истражимо да се о свакоме каже шта је радио и за шта мора да одговара, и овде и свуда“*.²⁸⁴

Ни комунисти 16. месне заједнице Косова Поља, на састанку одржаном 20. новембра, нису прихватили оцене партијског комитета Приштине. Најексплицитнији је био Богдан Кеџман: информације су биле исхитрене, нису конкретне и могу изазвати тешке последице. Пароле које су се наводиле у оцени, он није чуо. Запитао се зашто надлежни органи такве појединце нису привели, „као и оне који су на Косову тражили да се уведе војна управа, а не да се сада о томе уопштено говори и приписује учесницима скупова“. У питању је, по његовом мишљењу, нови вид застрашивања Срба: *„Оцене које су нам презентирале, писали су људи који су били на челу Покрајине Косово 1968. и 1981. и касније. Са свим непријатељима треба се оштро обрачунати“*.²⁸⁵

Албански комунисти у потпуности су прихватили ове оцене и тражили изрицање „идејно-политичких мера виновницима и учесницима скупова“. Тако су комунисти у приштинском Дому здравља захтевали утврђивање одговорности комуниста који су учествовали у демонстрацијама жена. Они Срби који су веровали у оправданост ових политичких оцена, писали су како је са дневног реда скинуто питање које је

²⁸³ *Заишражена одговорност комуниста*, Политика, 20. новембар 1987, 7.

²⁸⁴ Исто.

²⁸⁵ *Неприхватање оцена*, Политика, 21. новембар 1987, 7.

дуго оптерећивало стање у Покрајини: „Разјолићен је радикализам активистичкој језіра међу Србима и Црногорцима, ња и фашизам екстремних појединаца који дуже време испуњају с нејрихватајљивим идејама и националистичким тезама. Косовске невоље се не могу решавати онако како то заговарају Шолевић, Кеџман, Будимировић и други, јер ипак ипш, очигледно је, води све већем јазу у међунационалним односима и расцепају у руководствима. Тога је већина српској и црногорској сшановништва на Косову сасвим свесна“.²⁸⁶

Азем Власи је истицао како треба имати разумевања за „неспокојство и немир“ код Срба и Црногораца, али да се њима неће учинити услуга „ако толеришемо и зажмуримо пред конкретним појавама организованог деловања с позиција српског национализма. Тиме би, у ствари, показали неку лажну широкогрудост и толеранцију. Што је најбитније, то би ишло на саму штету Срба и Црногораца“. Власи је био забринут због све већег негативног писања о стању на Косову, јер је то могло да обесхрабри „оне снаге које воде акцију“. Бојао се дефетизма и опортунизма код албанских комуниста: „Било би опасно да дође до застоја у акцији или љубљења љоверења у ову оријентацију и Платформу СКЈ према проблемима Косова. А било би опасно допустити да нам неке друге снаге, с других идејних позиција, нуде нека лажна радикална решења. То би нас одвело у катастрофу“.²⁸⁷

Политичку атмосферу на Косову и Метохији на крају 1987. карактерисала је монотонија збивања која је још више појачавала антагонизам између два народа. Политичке активности са отворених простора пренесене су у тесне просторије партијских комитета и месних заједница, где се на увек исти начин и уз исте контроверзе и сучељавања, расправљало о актуелним проблемима. Тек су следили драматични догађаји, о чему тада нико није размишљао.

Срби са Косова и Метохије доживели су Слободана Милошевића као ослободиоца од вишедеценијског албанског угњетавања, као човека који им је донео слободу и вратио национални понос. Милошевић је за њих постао национални херој и вођа – оличење „правог“ Србина, а таквој перцепцији највише су допринели лидери аутохтоног националног покрета Срба на Косову и Метохији – Српског покрета отпора. У каснијој фази Милошевић је одбацио ове људе и ослонио се на старе кадрове који су годинама, како су говорили ови први, служили албанским сепаратистима. Момчило Трајковић је оцењивао да су разлози за то били идеолошке природе јер је Милошевић био „човек комунистичке

²⁸⁶ Р. Барјактаревић, *Опасне замке ајокалишћичних љоклица*, Борба, 23. новембар 1987, 3.

²⁸⁷ *Задацима нису сви дорасли*, Борба, 23. новембар 1987, 3.

оријентације, а све друго прихватао је онолико колико мора“. Било шта да је у питању, до краја 1990. године главни носиоци борбе за „српско Косово“ нестали су са политичке сцене.

„Или ће Србија бити република, или ће престати да постоји“

Србија је била у „предреволуционарном стању“.²⁸⁸ Требало је, на овај или онај начин, усвојити амандмане на Устав тадашње Социјалистичке републике Србије који је био на снази од 1974. Сви митови на којима је Југославија почивала, политика „братства и јединства“ и поверење у СК су нестали, а економски проблеми и питање Косова нису решавани. Зато су протести и демонстрације били свакодневна појава, а предводили су их косовски Срби који су тада још увек били у директној служби Милошевићевог похода на власт.

Нова епоха у политичкој историји Србије као главни идеолошки предзнак имала је – јединство. То ће врло брзо постати и окосница култа Слободана Милошевића: он је представљан као човек који је успео да оствари оно што је било најважније – јединство нације. Тако се бoљшевички модел транспоновао у новим условима. На почетку 1988. као најважније наглашавано је јединство које је, наводно, остварено у редефинисању уставног положаја Србије у југословенској федерацији. Тако се пропаганда истицала: „*Вести коју су сви морали желети али којој су се једва моли надали, објављена је крајем прошле недеље: у Србији је завладала слоја*“.²⁸⁹

На почетку 1988. године изгледало је да су спорна питања разрешена. Председништво Србије једногласно је 7. јануара усвојило документ под насловом: „Предлог за измену Предлога да се приступи промени Устава СР Србије“. Јавност је обавештена да су са тим предлогом сагласне и покрајине, а чак је и Бајрам Сељани изјавио да остварени степен усаглашености представља „победу прогресивних снага на челу са Савезом комуниста“, као и да је задат „одлучан ударац националистичким, десничарским и деструктивним снагама које су тежиле да уставне промене искористе за своје циљеве“.²⁹⁰

Предмет усаглашавања биле су уставне одредбе у области одбране, јавне безбедности, правне заштите, јавног тужилаштва, међународне сарадње, јединственог плана, просторног планирања, републичког законодавства, заштите здравља и Председништва републике.

²⁸⁸ J. Dragović–Soso, „Spasioci nacije“, 300.

²⁸⁹ Велизар Зечевић, *Слоја у Србији*, НИН, 17. јануар 1988, 8.

²⁹⁰ Наведено према: *Борба*, 8. јануар 1988, 3.

Скупштина Србије заседала је 11. јануара 1988. и изгледало је да је сломљен отпор покрајина, пре свега руководства Војводине, да се Србија конституише као држава на целини своје територије. Александар Митровић је изјавио: „Са задовољством констатујем да су заједнички рад, међусобно поверење и изразила сиремности свих учесника за изражење најадекватнијих и што јаснијих и прецизнијих формулација сваке од десетих, у прелиходном постојућу недовољно усаглашених шака Предлоја да се присиуи промени Устава СР Србије дали веома задовољавајуће резултате и резултати шої, заиста деликатної посла су ове измене шака у Предлоју који данас разматрамо“.²⁹¹

Најспорније су биле тачке које су се односиле на функционисање народне одбране и државне безбедности. Сада је постигнут компромис око остваривања ових функција на целој територији Републике. Али, одмах је било јасно да све неће ићи тако глатко, јер је из Србије истовремено потекла и иницијатива да се укину покрајинска државна председништва.

О уставним променама у Југославији разговарало се на 12. седници ЦК СКЈ (13. јануара 1988). Слободан Милошевић је на седници рекао да је у Србији остварено „јединство“ по питању уставних промена, али је остао веран југословенској реторици: Југославија и даље треба да постоји на принципима „братства и јединства“, као и њено „социјалистичко федеративно уређење, засновано на друштвеној својини и власти радничке класе“.²⁹² Милошевић је, међутим, истовремено најавио оно што ће у врло блиској будућности обележити његову власт и из темеља потрести Југославију: пошто је криза била дубока а време „бурно и тешко“, о судбини државе народ је требало да се изјасни директно а не преко својих представника. Критиковао је оне који су се плашили „народне воље“, који су имали „примедбе на народ када се одважи да их критикује, да се с њима не слаже“.²⁹³

Словеначки делегати подржали су реформу федерације, али су нагласили и неопходност јачања „самосталности и одговорности“ република. Федерални центар је свој ауторитет могао да повећа само квалитетом рада а не већим овлашћењима, како се изразио Франц Шетинц. Што се тиче промена у Србији, само је указано на „велики значај“ сагласности постигнуте између Србије и њених покрајина, као и да треба уложити „додатне напоре“ на усаглашавању ставова о свим питањима уставног регулисања „јединства и заједништва“ у Србији.²⁹⁴

²⁹¹ Наведено према: НИИ, 17. јануар 1988, 8.

²⁹² S. Milošević, *Godine raspleta*, 187.

²⁹³ Исто, 188–189.

²⁹⁴ Наведено према: НИИ, 17. јануар 1988, 10–11.

Свестан да је његова власт све стабилнија и да му од федералног руководства, било партијског било државног, више не прети опасност, Милошевић је говорио како Србија не жели да се одрекне свог права да буде република и послао врло јасну поруку да се „нови курс“ у Србији више неће обазирати на ставове других чланица југословенске федерације: *„Снаге које ван Србије, под аргументацијом о њеној специфичности, желе да је лише тој права, да буде република, треба одмах да знају да та аргументација у Србији неће проћи. У том погледу, коалицију у Србији немају с ким да праве“*.²⁹⁵

Код Милошевића је на снази и даље била социјалистичка реторика. Њено основно обележје била је демагогија, а када се на тај начин више нису могли решавати нагомилани економски и друштвени проблеми, национално је добило примат и постало је основни кохезивни фактор друштва у распадању.

Милошевић је најавио и покретање брзе друштвене реформе. На 9. седници ЦК СК Србије (27. јануара 1988) говорио је о процесу демократизације који је отпочео у Србији, што је дало прве позитивне резултате: промене на Косову, сагласност око промена Устава Србије и кадровске промене. Затражио је покретање „велике битке“ у области економије како би се сузбили неефикасност, нерад, дезорганизованост а грађанима Србије отворила перспектива бољег живота: *„Нема човека који не жели да помогне да Србија, као и цела наша земља, изађе из економске заосталости, да стигне на своје ноге у том погледу и омогући својим грађанима да живе боље. Међутим, ако се ствари прејусте сионистаном шоку, људи заиста не знају како да помогну, шта свако појединачно, у свом животној и у свом колективној да учини да би ствари кренуле набоље. Неодољиво се намеће утисак да нису само то мале илације које приписују душу људи, већ десертсективност којој су изложени. И зато је мобилизација на савладавању економске кризе и реална и већ присутна и истовремено једина шанса да се криза победи“*.²⁹⁶

Да је јединство са покрајинама било привидно, показале су и стручне расправе око уставних промена. У Србији је и даље доминирала оцена да република има сужене надлежности, али и да покрајине нису способне да носе своју аутономију. Из Новог Сада и Приштине је све снажније брањена теза да уставне промене у Србији морају да буду засноване на „вољи субјеката“ који и сачињавају Републику. Правце будућег сучељавања најавио је Владан Кутлешић на саветовању на београдском Правном факултету, одржаном 4. марта 1988. Требало је редефинисати уставну позицију Председништва Србије, јер оно није

²⁹⁵ S. Milošević, *Godine raspleta*, 190.

²⁹⁶ Исто, 194–195.

функционисало као Председништво целе територије Србије: „Било је место на коме се договарају и усаглашавају сва шире дела Републике уместо координатор тој деловања, каква му је уставна улога“.²⁹⁷

Када су почеле да провејавају прве идеје о могућем политичком плурализму у Србији, Милошевић их је одмах сврстао у „непријатеље“ социјализма и Југославије. Тако је на 16. седници Градског комитета СК Београда 8. априла 1988. рекао: „Свако ко је до сада у мањој или већој мери прикривао своју мржњу према социјализму и Југославији, мисли да је време да је иступи без последица. И да ће та мржња, заодевена у идеје о политичком плурализму, вишепартијском систему, приватној својини, личити на демократију. Било би трагично ако ни из такве лекције о јединству антикомунистичке опозиције у борби против Југославије и социјализма не бисмо коначно извукли поуку о нужности јединства југословенских комуниста у борби за братство и јединство народа и народности Југославије, дакле борби за Југославију и социјализам. Нема разлога да се антијугословенском и антисоцијалистичком фронту не каже отворено где му је место и каква му је судбина. То измашавање и пренемањање са онима за које знамо да не желе добро нашој земљи, ни нашим народима, али одлажемо решавање или га ублажавамо из инфериорној страха да нам се не пребаци политичка чврсте руке довело нас је, на пример, до Косова, до стравне неодговорности на свим могућим местима. Зато ћемо ми у Србији увек рећи не само шта мислимо, већ ћемо и урадити оно што мислимо“.²⁹⁸

Тако је Милошевић поставио темељ своје конзервативне револуције: државност Србије, уз одбрану социјализма и монопола Савеза комуниста. Те ставове потврдио је и 14. априла, на седници ЦК СК Србије: мора се извести друштвена реформа; Савез комуниста треба да омогући радничкој класи да „непосредно“ изрази своје интересе: „Ово одређење у Србији почело је да се остварује, пре свега, у настојању да се реши Косово као једна од централних манифестација кризе“.²⁹⁹

Током априла и маја 1988. вођена је јавна расправа о амандманима на Устав Србије. Да ће уследити нови неспоразуми на релацији република–покрајине, било је јасно када је Вукашин Јокановић, председник Уставне комисије (и Скупштине) Косова, најавио да треба изменити и статус покрајина у федерацији. Намера Београда била је да се изврше и промене федералног устава како би се повукла јасна разлика – да је СР Србија држава, а покрајина „социјалистичка демо-

²⁹⁷ Наведено према: *Борба*, 5–6. март 1988, 7.

²⁹⁸ Наведено према: S. Milošević, *Godine raspleta*, 202–203.

²⁹⁹ Наведено према: *Борба*, 15. април 1988, 1.

кратска заједница“ у саставу СР Србије и конститутивни елемент федерације“.³⁰⁰

Све разлике поново су на површину испливале 10. јуна када је заседала Комисија за уставна питања Скупштине Србије. Највише примедби стигло је из Војводине. Миливој Вујадиновић, председник војвођанске Комисије за уставна питања, рекао је да су одбачени сви предлози из ове покрајине који су штитили истинску аутономију. Из Војводине је тражено да њихови ставови остану као алтернативи у јавној расправи која је требало да се води до 31. октобра, али то није прихваћено. Вујадиновић је само кратко констатовао да у таквој ситуацији он не зна како у заједничком раду тражити излаз и доћи до сагласности: *„И поред ове данашње одлуке уставне комисије Скупштине СР Србије ја се надам да ће превладати разум и да ће се у заједничком и демократском раду наћи нека заједничка решења. Ако се и даље, међушим, у рејубличким институцијама буде инсистирало на већинском мишљењу, мислим да ће морати да се ангажују Савез комуниста и групе субјективне снаге“*.³⁰¹

Јавна расправа почела је са великим, старим разликама, с тим што је била уочљива уздржаност албанских представника. Битку са Београдом преузела је, као и раније, Војводина како би се бранила „принципијелност“ противљења уставним променама. И даље су спорна била питања народне одбране, државне безбедности, кривичног законодавства и друштвеног плана Републике. Из Србије је поручивано да су војвођански предлози чак и испод нивоа уставних решења из 1974. односно, да се предлаже партнерство у одлучивању и федерални облик аутономије. Из Војводине је само одговарано да треба наставити заједнички рад на тражењу прихватљивих решења.

Милошевић је и даље остајао у оквирима институција и није се одлучивао за радикалнији приступ. Још увек није било време за „револуцију“, делом и због тога што је Србија била у великој економској

³⁰⁰ Борба, 13. мај 1988, 5. – Према речима Рахмана Морине, покрајинског секретара унутрашњих послова, ситуација на Косову и Метохији компликовала се и због недоследне акције против српског и црногорског национализма: *„Ми као служба прашимо рад и деловање српских и црногорских националиста, али против њих не предузимамо никакве мере. Не чинимо то јер је створена једна таква ситуација у којој ми не можемо да предузимамо одређене мере. Такву ситуацију створило је груштво у целини. Јер, кад смо пре пар година открили прве покушаје деловања са позиција српског и црногорског национализма и кад смо према неким лицима покушали да предузмемо прекршајне мере, као одговор на наше акције дошла су окуљања на националној основи, која су изазвала притисак да се директно изврше одређених мера. Може се сада рећи да се то нејашовно оглашава на функционисање система и његових институција“*. (Борба, 14–15. мај 1988, 3).

³⁰¹ Наведено према: Борба, 11–12. јун 1988, 6.

кризи, што је налагало опрезност. Али, Милошевић је вешто, више инстинктивно него што је то планирао, успео да све економске проблеме објасни нерешавањем политичких, али и да социјални бунт усмери ка федералним институцијама које су постале дежурни кривци за све промашаје и неуспехе. То се најбоље могло видети 17. јуна 1988. када се испред зграде Скупштине Југославије (што ће касније постати уобичајена пракса) окупило више хиљада незадовољних радника из фабрике „Змај“. То су биле највеће демонстрације у Београду после студентске побуне из 1968. године. Доминирале су пароле: „Хоћемо промене“, „Доле Микулић и влада“, „Доле црвена буржоазија“. Радницима су се на њиховом путу од Земуна до центра града прикључивали и грађани: *„Видевши их у колони како узвикују пароле и певају химну, многи су айлаудирани, а било је и гостиа оних који су йлакали. Колона се сйонйано увећавала и шйо йрейежно млађим свейшом који је здушно йрихвайшо йароле овој својеврсној радничкој йнева“*.³⁰²

Такву ситуацију Милошевић је успео да преокрене у своју корист. Тако је на расправи у ЦК СК Србије вођеној 22. јуна 1988. најавио утврђивање одговорности руководства „на свим нивоима“. На овој седници је речено и да ће се веома брзо „на делу“ показати ко су стварни носиоци промена „које вуку напред“, а где су „опортунизам, неодговорност и отпори“.³⁰³

Милошевић је поручио да се ниједан економски проблем не може решити без промена у политичком систему: *„Савез комуниста Србије се мобилисао да решава йроблеме који давно не дају Србији да дише. У йрошккле две йодине нарочийшо се йоказало колико је айсурдно да Србија, йриродно свесйрано бојайша и са ойромним бројем младих школованих људи, буде економски неразвијена, и шйоне у односу не на неке евройске државе, већ у односу на неке јујословенске йросеке. Айсурдно је, шйакође, да Србија йосле шйолико векова борбе за очување националној идентийшешейша и независносйи йреба да се бори за йрава на основне функције државе данас у коначно усйосйављеној социјалисйичкој и равнойравној заједници јујословенских народа. И најайсурдније је да у срцу Србије шйиња жарийше йројона и шйерор над срйским народом, као да смо у сред-*

³⁰² НИН, 26. јун 1988, 14.

³⁰³ Борба, 23. јун 1988, 4. – На овој седници чланства у ЦК разрешени су Богдан Богдановић, Љубинка Вујичић, Драгана Илић, Весна Јовановић, Васо Милинчевић, Гордана Радовић и Иван Стамболић. Тако је коначно приведен крају обрачун започет на Осмој седници ЦК. Највише полемике било је око смењивања В. Милинчевића. Он је и овога пута оштро критиковао „нови курс“ у раду СКС, па је на крају седнице доживео да се из захтева за образложење избрише реченица у којој се каже „да се овим предлогом и иницијативом Председништва Универзитетског и Градског комитета не доводи у питање научни интегритет, а ни интегритет Васе Милинчевића као члана Савеза комуниста“. (Исто).

њем веку и као да смо у цивилизацији коју још није ни дошакло грађанско друштво. Национални комплекс је, можда, био највећи. Он изражава погрешно уверење да је свака борба за интересе српског народа једнако шло и национализам. Вероватно је зашто погрешно стално наилазавати, бар док се та предрасуда не оклони, да свака борба за социјалне, економске, политичке, културне интересе свој народа, која се не води на штељу друћих народа, није национализам“.³⁰⁴

Смена на челним функцијама у Председништву ЦК СКЈ обављена је 29. јуна 1988. на 15. седници Централног комитета. За председника Председништва изабран је Стипе Шувар, а за секретара Стефан Корошец.³⁰⁵ Истовремено су вође Српског покрета отпора покренуле серију митинга по целој Србији у знак протеста због насиља над Србима на Косову и тадашњег неравноправног положаја Србије у југословенској федерацији, и то уз почетно противљење власти у Београду. Милошевић ће, међутим, веома брзо пригрлити митинге као ефикасно средство притиска на федералне институције, што ће бити историзовано као „антибирократска револуција“.

Код Милошевића је највише нервозе стварало руководство Војводине које никако није хтело да прихвати промене Устава Србије, као и да у потпуности подржи његову политику према Косову. У Новом Саду посебно тешко су доживљене оптужбе да је војвођанско руководство сепаратистичко и да подржава „албанску контрареволуцију“. Доследно је брањено право на аутономију, па је крајем јуна закључено да предлози Београда о променама у домену народне одбране, државне и јавне безбедности и улоге председништва у овим областима, кривично-правне заштите и односа врховних судова у Републици превазилазе дотадашња овлашћења Републике Србије, „што радним људима и грађанима у Покрајини онемогућава да остварују своја суверена права у САП“.³⁰⁶

Из Војводине је речено и да су нови предлози о промени Устава Србије истоветни са оним што је „заговарала српска буржоазија између два рата, за шта се залагао српски национални покрет и реакционарна црква“. То је био наговештај отвореног сукоба и Милошевић је покренуо акцију да га разреши једном заувек. Када је стигла најава да ће Српски покрет отпора организовати „митинг истине“ у Новом Саду, Ђорђе Радосављевић, члан покрајинског државног Председништва, изјавио је како им се прети: „Шолевић организује да дође, ако не као трупа, оно као делегација, и да тражи подршку народа против руководства

³⁰⁴ Наведено према: S. Milošević, *Godine raspleta*, 217–218.

³⁰⁵ *Борба*, 30. јун 1988, 6.

³⁰⁶ Наведено према: *Борба*, 29. јун 1988, 3.

које је наводно сепаратистичко. Они желе, и сви који их подржавају, да се овде направи ново Косово, а онај ко жели да влада, не бира средства“.³⁰⁷

Наговештај буре могао се наслутити када је НИН 3. јула објавио опширан интервју са Милошевићем. Он је, не помињући изричито руководство Војводине, рекао да „делови руководства покрајина“ желе да покрајине буду државе: „Зајмо се воде преговори за освајање неких права која, ако буду усвојена, представљају основу за цепање Србије на три самостална и међусобно одвојена дела – на три државе“.³⁰⁸

Затим је Милошевић, приликом обележавања Дана устанка у Србији, 6. јула говорио у Костолцу. На „дневном реду“ је историја и иза Србије су далеко „бескрајне године ропства, окупације, ратова, логора, мука – прошлост дуга, тешка сва од рана“, рекао је Милошевић. Више је него јасно поручио шта ће се дешавати у будућности: „Србији реформа треба да омогући економски развој и територијални и политички интегритет. Оне сфере њеној животи које су данас угрожене. И у том погледу Србија нема избора – или ће се конституисати као република, територијално и политички, и мобилисати све снаге којима располаже за свој економски и културни развој, или ће престати да постоји. У ишанању није политички, него историјски тренутак. За судбину те историјске одлуке, односно судбину наше суштинске дана, одговорност носимо само ми“.³⁰⁹

Из Војводине је одговорено да Србија није неравноправна у федерацији због тога што има две покрајине у свом саставу. Председништво ПК СК Војводине реаговало је 6. јула на интервју Слободана Милошевића НИН-у. Одлучно су одбачене Милошевићеве тврдње да је војвођанско руководство то које покреће акцију како би се Србија поцепала на три дела, на три државе: „Поставља се питање: како може Слободан Милошевић да даје такве оцене о делу руководства у САП Војводини када ниједан орган СКЈ и СКС није утврдио такве ставове? До сада је у документима Савеза комуниста и у политичкој јавности оцењивано да је захтев да покрајина буде република, односно држава, парола албанских националиста, а сада се у овом интервјуу, заправо, јавно тврди да иза таквог захтева стоје и делови руководства у покрајинама. Председништво ПК СК Војводине сматра да овакве неодговорне изјаве не доприносе јачању међусобној поверења и развоју јединства и заједништва у СР Србији“.³¹⁰

Затим су Срби са Косова 9. јула одржали велики митинг у Новом Саду који је био уперен против покрајинског руководства. Милошевић је

³⁰⁷ Борба, 2–3. јул 1988, 5.

³⁰⁸ 47 питања Слободану Милошевићу, НИН, 3. јул 1988, 13.

³⁰⁹ Политика, 7. јул 1988, 1.

³¹⁰ Борба, 7. јул 1988, 3.

у почетку био против овог митинга, што је вођама Срба са Косова експлицитно саопштио Миломир Минић.³¹¹ Митинг је одржан под доминантном паролом „Јединствена Србија – наша судбина“. Срби су захтевали смену највиших руководилаца Војводине и позвали народ да им се придружи. Протестовало се против „несхватљивих уставних решења“, а Србима са Косова прикључио се и део становника Новог Сада.³¹²

Људу који су дошли на митинг су легитимисани, а у једном тренутку је искључена струја у делу града где је одржаван митинг. Покрајинско партијско руководство одмах је осудило митинг. Покрајинска конференција Социјалистичког савеза Војводине је оценила да намера организатора није била да се изнесу „реални проблеми, већ узнемиравање јавности у Новом Саду, Војводини, па и шире. Одговорност за такав поступак, као и за садржај парола које су се чуле, сносе они који су инспирисали и организовали овај долазак у Нови Сад“.³¹³

Бошко Крунић, члан Председништва ЦК СКЈ, сутрадан је у чисто српском селу Прхово код Пећинаца говорио како нико у Војводини никада није тражио републику, тврдећи да је у питању манипулација руководства Српског покрета отпора и да то неће допринети решавању косовског проблема: *„Обмањују те људе да војвођанско руководство неће јединство, да су њихова сва зла због шота. Ми знамо шта је национализам, шта је брашобулаштво. Ми знамо за цену мржње и ножа, за исихозу искојаних секира, испребљења – кад човек човека мрзи због вере и нације. Не чува се браштво и јединство паролама, неће сирљивим и одговорним радом и односом према ономе што јесте шековина и шемељ равноправности. [...] Не може се у Војводину доводити народ да би се тражила српска подршка и сагласност. Ту живе бројне нације. Не може се без последица позивати на ујроженост српског народа који је, устоји речено, и најбројнији, који није ујрожен, али хоће да равноправно живи са другима. Не може се узвикивати шућа парола и њесма, уносити поубно семе раздора, шу где је прекуто лечење рана“*.³¹⁴

³¹¹ Мирослав Шолевић је о томе 1993. рекао: „Ја сам устао на састанку и рекао: – Молим вас, ми више нећемо да се погађамо. Не треба више нико да нам долази. Ми ћемо од сада да идемо да подложимо ватру под прозоре оних који су против нас. Идемо ми у Нови Сад. У ходнику ми Минић каже: – Јеси ли ти полудео? – Ја му онда шапућем: – Ајде, ти се не секирај“. (Борба, 10. фебруар 1993, 11).

³¹² Илија Живковић, радник из Вршца: „Поручујемо вам, другови покрајински руководиоци, да вам нико није дао право да у име народа и народности Покрајине забрањујете да се солидарисемо са српским народом са Косова. Нема те силе, другови руководиоци, која ће нас сиречити да се солидарисемо са својим народом на Косову у овом пресудном тренутку, не само по српски народ и СР Србију, већ и за Југославију“. (Наведено према: НИН, 17. јул 1988, 21).

³¹³ Полишка, 10. јул 1988, 7.

³¹⁴ Полишка, 11. јул 1988, 5; Борба, 11. јул 1988, 1.

Али, догађаји су почели да се развијају у другом правцу. Као доминантно, у Србији је ширено уверење да руководство Војводине није показало разумевање за проблеме Срба и Црногораца са Косова. Социјалистички савез Београда оценио је 11. јула да је покрајинско руководство ушло у сукоб са народом, да су „бесмислени позиви“ на одбрану аутономије Војводине јер њу нико не угрожава и да је у питању страх од демократије, „од сутра које неће дозвољавати потчињавање, дељење и владање над својом територијом, својим делом народа, својим делом будућности“. Зато је била неопходна борба против бирократије „која своју снагу црпи у слабој Србији и Југославији, у поделама, у националним конфликтима“.³¹⁵

Сутрадан је новосадска партијска организација затражила да ЦК СКЈ размотри „идејно-политичку ситуацију“ у Србији како би се очувало братство и јединство. Речено је и да су Срби са Косова злоупотребили гостопримство Новосађана, да је у питању део „смишљеног распореда“ и да су демонстрације водили људи који немају ништа заједничко са СК и социјалистичком Југославијом.³¹⁶ И Председништво ЦК СКЈ заузело је 12. јула став да су у питању „политички веома штетна окупљања и демонстрирања“ и облик „недемократског притиска“ којим се злоупотребљава тежак положај Срба и Црногораца на Косову.

У напад на војвођанско руководство прво је 13. јула кренула партијска организација на Београдском универзитету. Петар Шкундрић, председник Универзитетског комитета, рекао је да „комунисти, радни људи и студенти Београдског универзитета“ не могу да прихвате „произвољне оцене и увредљива иступања“ Ђорђа Радосављевића и Бошка Крунића: „*Комунисти са Универзитета неће одустати од захтева да СР Србија мора бити уставно конституисана као и остале републике, с тим да се не доводи у питање аутономија покрајина*“.³¹⁷

О актуелним дешавањима разговарало се 14. и 15. јула на седници Централног комитета СК Србије. Седница је трајала непрекидно 20 сати, уз 80 говорника, и то је био први сукоб „антибирократа“ и „аутономаша“. Тада су „размењивани ударци, тешке оптужбе, лепљене етикете и користиле се дотле неуобичајене речи“.³¹⁸ Доминирале су оцене да је у Србији на делу ванредна ситуација и да је неопходан и „ванредни однос“; да се на дневни ред форума не може стављати народ који се окупља како би добио основна људска и грађанска права; речено је да протести Срба са Косова нису скупови националиста и „заведе-

³¹⁵ *Полићика*, 12. јул 1988, 1.

³¹⁶ *Борба*, 13. јул 1988, 3.

³¹⁷ Наведено према: *Борба*, 14. јул 1988, 4.

³¹⁸ Иван Торев, *Полићика туча међу друтовима*, Борба, 26. јануар 1993, 15.

них људи“ већ људи који од своје државе захтевају да им обезбеди „спокојан живот“.³¹⁹

Небих Гаши је тражио да се не обнављају „митолошка излагања“ у којима се помињу речи геноцид, терор и насиље: „*За то сам да видимо и стварно прецизирамо шта је то геноцид, где је терор и у којим приликама у овом периоду орани на Косову нису благовремено предузимали одређене мере за елиминисање таквих појава*“.³²⁰

На крају је затражено и да Председништво ЦК СКЈ отвори расправу о доласку Срба и Црногораца у Нови Сад; снажно је још једном подржана борба за промену Устава из 1974. и оцењено да то не представља напад на Тита. Сукоб републичког и покрајинског руководства био је такав да је у једном тренутку изгледало како ће доћи до њиховог потпуног одвајања. Полемисало се око саопштења Председништва ЦК СКЈ – из Војводине је речено да је оно осудило долазак Срба са Косова у Нови Сад, а Милошевић је оспоравао легитимност тог саопштења јер никаква расправа о догађајима у Новом Саду није ни вођена. Реплицирао му је Павле Кртенић: „*Размишљам сјално, а прашио сам цео шок дискусије, шта је данас на дневном реду. Да ли је на дневном реду покрајинско руководство Војводине или задачи о Косову? Молим вас, овде се веома мноо говори о покрајинском руководству Војводине. Нико од групова, са подручја Србије ван покрајина, једну добру реч није имао да каже. Па, морам да кажем, друже председниче, ни ти са своје стране ништа да допринесеш да нађемо праву меру у ономе што овде говоримо. Шта би се тек говорило о покрајинском руководству да имамо нестабилно стање тамо? Да имамо међунационалне односе који не одобрају ни нама, ни друштву, ни Југославији у целини. Каквим би се онда речима говорило?*“³²¹

У завршној речи Милошевић је као приоритетан задатак означио омогућавање безбедног живота свима на Косову и успостављање државности Србије. Први пут је најавио употребу неких других „средстава“ осим политичких, за смиривање стања у јужној српској покрајини: „*Тужне и айсурдне речи као што су ужа Србија, Србија ван покрајина, ишчезнуће кад буд ишчезла та шужна и айсурдна ситуација у Србији које је правно немоћна, полиитички реакционарна, морално нејрихвалљива. Зато је главни задатак на Косову у овом тренутку да се обезбеди физичка и правна сигурност грађана. Најбоље је када се она може обезбедити полиитичким средствима. Она, међушим, у истојејој ситуацији нису довољна. И док ситуација на Косову не буде толико измењена у*

³¹⁹ Борба, 15. јул 1988, 1.

³²⁰ Исто, 3.

³²¹ Наведено према: Борба, 16–17. јул 1988, 6.

позитивном смислу да политичка активност буде довољна за реулисање положаја људи, мораће да се, у међувремену, примене средства која у том погледу стоје на располагању држави“.³²²

Милошевић је подржао и митинг у Новом Саду: „Нико нема право да одбије да разговара са људима, да их пресреће с милицијом, да им укида сирину и воду на 40 степен и све време даје искривљене информације о догађају“.³²³

Ватра „антибирокаратске револуције“ упаљена је 16. јула 1988. године. Када је војвођанско руководство схватило да је Милошевић кренуо у директан обрачун са њима, обелоданило је садржај „снимљене расправе“ са затворене седнице Покрајинског комитета СК Војводине од 13. јула. На тој седници речено је како су скупови Срба и Црногораца са Косова националистички, да је у питању „пансловенска мисија са југа на север републике“; изречене су и одређене критичке оцене на рачун српског руководства. Из тока дискусије могло се закључити да је војвођанско руководство схватило како је погрешило што се опортунистички понело на Осмој седници када је потценило моћ Слободана Милошевића.³²⁴

Милошевићева пропагандна машинерија обавестила је грађане Србије да се тако „на досад незапамћен начин блати и напада руководство СР Србије и СК Србије, а посебно Слободан Милошевић“. Предраг Витас је на Телевизији Београд прочитао и следеће речи: „Остајемо шокирани бирократском неосећајношћу за муке људи који су се зачутили стотинама километара због невоље, па им се при том сирину и вода ускраћују. И сад исти ти чије процене у јавности нису прихваћене, покушавају да совјетску одговорност за цео шок догађаја пребаци на највише руководство у Србији“.³²⁵

Мирослав Ђосић је писао како су „маске скинуте“, да је седница ПК СК Војводине била уперена против „српског народа и руководства

³²² Наведено према: S. Milošević, *Godine raspleta*, 249.

³²³ Исто, 251.

³²⁴ Ђорђе Стојшић је оштро критиковао Милошевићев интервју НИН-у и говор у Костолцу: „То су сирашне речи, шта је све то изговорено“. Милошевић је био човек са нереалним амбицијама и „пада у све веће грешке, грешке које постају погубне. Ако се он не застави, ако ми не нађемо снаге у СКЈ, ко зна где ћемо ићи и где ће нас све то скупа одвести“. Генерал-пуковник Петар Матић је у Милошевићу и Борисаву Јовићу видео оне који „испаљују рафале“ у СК Војводине. Посебно је критиковао Милошевићеву изјаву да ће Србија бити република или је неће бити: „То може да каже неки књижевник или неки туланфер на улици. Ту има последица за такву изјаву, а то има и прејошњености. Србија ће живети и без Милошевића и са Милошевићем“. (Наведено према: НИН, 24. јул 1988, 9–19).

³²⁵ Предраг Витас је већ 19. јула именован за главног и одговорног уредника Информативног програма Телевизије Београд.

СР Србије“; у питању је био „неаргументован, дисквалификаторски, крајње увредљив“ напад са очигледном намером да се смени српско руководство: *„Сада постоје донекле јасније зашто са променама иде поста шешко, више него сторо. И они мање обавештени данас виде да је у питању бирократска коалиција, а у овом тренутку већ можемо рећи и завера против промена, иза које стоје одређени интереси“*.³²⁶

Истога дана почели су протести широм Србије; предначили су радници који су поручивали да је у питању „безочни напад“ на српски народ и његово руководство и да они желе „праву републику“ Србију. Протестовало се и 17. јула широм Србије; исказана је пуна подршка Милошевићу, а свуда су осуђене „крајње неодговорне и аутономашки заслепљене“ изјаве војвођанског руководства. Београдски синдикат је оценио да је у питању покушај заустављања демократских процеса у Србији; други су говорили да је војвођанско руководство директно подржало албанске сепаратисте; борци Крагујевца оценили су да партијско руководство Војводине раздваја радничку класу, а сви су тражили најхитније измене републичког устава.

Протести су се ширили, а српски режим је говорио како се „народ изјаснио“. Готово да није било фабрике у Србији која није организовала протесте са којих су упућивани телеграми подршке Слободану Милошевићу и СК Србије. Тако су радници фабрике „Зеленгора“ из Умке писали: *„Наше име настало је по легендарној планини и ми хоћемо да живимо у једној земљи – Југославији. Врећа нас што нам се пребације да смо за уставне промене због српства“*.³²⁷

Тражена је оставка комплетног војвођанског руководства, а медији су извештавали о „спонтаној реакцији“ народа. Радник Александар Стојиљковић из врањског „Заваривача“ је изјавио: *„Била би ми част да будем члан Партије“*.³²⁸ Током лета 1988. није било већег места у Србији у коме није одржан митинг у знак подршке Милошевићевој политици за „усправљање Србије“. Певале су се песме *„Ој Србијо из три дела, поново ћеш бити цела“*.

Милошевић је тражио да се хитно одржи седница Председништва ЦК СКЈ. Она је одржана 18. и 19. јула, била је бурна, обележена је жестоком полемиком Милошевића и Крунића, а са ње је издато само службено саопштење. Утврђени су „оцене и ставови“ поводом доласка Срба са Косова у Нови Сад: основни узроци протестних окупљања били су у „непревладаним, веома крупним тешкоћама њиховог положаја, живота и безбедности“. Снажно је брањен став да све проблеме треба

³²⁶ Полиџика, 17. јул 1988, 7.

³²⁷ Полиџика, 19. јул 1989, 1.

³²⁸ Исто, 9.

решавати институционално, „без једностранних оцена и притисака, опортунизма и бирократске равнодушности“. Осуђене су и неке „неприхватљиве паролe“ са митинга у Новом Саду и оспоравање карактера аутономије Војводине. Председништво је затражило да се одмах прекину све „непринципијелне полемике, неаргументоване прозивке и оптуживања“ у појединим партијским организацијама. Захтевано је и да се прекину протестни скупови, као и „еуфорично и необјективно писање“.³²⁹

Милошевић је, оснажен после подршке коју је добио, поручио грађанима Србије да треба да буду сигурно да се од промена неће одустати. Тако је на седници Председништва ЦК СК Србије 22. јула изјавио: „И у неколико прошеклих дана широм Србије одржавали су се велики митинзи. На свим њим скуповима изражени су захтеви да се изврши привредна и друштвена реформа. Пружена је подршка Савезу комуниста Србије и руководству Србије у одлучном одређењу за реформу политичкој и привредној систему. Такви ставови радних људи, грађана и комуниста Србије су вид демократској изражавања мишљења о предстојећим променама, као и велика и неироцењива подршка руководству Србије“.³³⁰

Бурни политички догађаји у Србији и подршка народа за Бориса Јовића били су знак да је дошао „историјски тренутак“ за рехабилитацију социјализма.³³¹ Затим је 25. јула одржана седница Скупштине Србије, чији је Јовић био председник, када су усвојени Нацрти амандмана на устав Србије. Амандманима је требало омогућити да се Србија уставно конституише на целој својој територији. Основне тезе биле су да српски народ има право на „своју републику као и други народи“ и да оквири и границе аутономије не смеју да угрозе државност републике Србије и њене јединствене функције.³³²

Одбачени су предлози обе српске покрајине да се у јавну праву пуне њихови алтернативни предлози („то не би значило ништа друго него прихватање као равноправне могућности да се ништа битно не промени“). Из Косова је тражено да се настави заједнички рад на

³²⁹ Наведено према: *Борба*, 20. јул 1988, 1 и *Борба*, 21. јул 1988, 1.

³³⁰ *Политика*, 23. јул 1988, 1.

³³¹ Исто, 6. – Пропаганда је поручивала да се у Србији догађа историја. Драган Јовановић је писао: „То је била нова морална кашарза. Док се у Војводини, рекло би се, мобилисало руководство, у Србији се мобилисала јавност, народ, радници, борци и грађани. [...] Не ђамши се, напиме, да су скоро народ и руководство ђолико исто мислили и да су ђо ђолико здружно казали. И с ђиме се убудуће мора веома озбљбно рачунађи. И не ђамши се, ђакође, да су збој ђој сђонђаној јединсђива које је било више неђо очђледно у прошеклих седам дана, срђски народ и ђегово руководство сђављени, са неђимереном жесђином, на дневни ред ђајне седнице војвођанске фракђије“ (Д. Јовановић, *Седам дана који су ђођресали Србију*, НИН, 24. јул 1988, 8–9).

³³² *Политика*, 26. јул 1988, 1.

усаглашавању ставова, као и да се изостави предлог о расписивању референдума на коме би се изгласале уставне промене јер би се тако спровела мајоризација од стране већинског народа. И тај предлог је одбијен уз образложење да покрајине нису државе. Српски делегати говорили су да је национално питање у Србији решено на најбољи начин у свету, али да део националних мањина жели да се наметне већини. Нису прихваћене ни оцене да се српско руководство служи политичким притисцима и да има ослонац у националистичким круговима. Драган Николић, председник већа општина, тим поводом је рекао: „Савез комуниста Србије се ослања искључиво на радничку класу и на њене интересе. Савез комуниста никада није њиховирао са националистима, нији је у антикомунистичким снама тражио политичке њиховере“.³³³

О бурним догађајима Председништво ЦК СКЈ поново је расправљало 27. јула 1988. године. Срби са Косова најавили су свој масовни долазак у Београд, јер је после седнице Председништва следио и партијски пленум. Милошевић је, пошто је добио масовну подршку у Србији и стекао почетну предност у форумском надмудривању, захтевао да се одустане од доласка. Председништво ЦК СК Србије Србима са Косова поручило је следеће: „Најављивање доласка схваћамо као израз велике тежине косовске стварности са свим опасностима које она носи и истовремено као најоштрији захтев да сви у Југославији изврше своје обавезе. Залажући се за став да се не долази у Београд за време одржавања седнице ЦК СКЈ, никако не доводимо у питање оправдано незадовољство Срба и Црногораца условима живота у покрајини, захтеве да се обезбеди правда на Косову, нији њихово досадашње ангажовање да се сазна њуна истина о Косову. Али, у овом тренутку када је нарасла подршка свих радних људи и комуниста Југославије да се проблеми Косова реше, долазак у Београд не би био помоћан“.³³⁴

Милошевић је обећао да ће на партијском пленуму захтевати утврђивање конкретне одговорности, као и да ће седница бити отворена за јавност.

Седница Централног комитета СКЈ, 16. по реду, одржана је 29. и 30. јула 1988. године. Седница је директно преношена на Телевизији Београд.³³⁵ Упркос противљењу појединих српских чланова, на дневни ред је, после дуге дискусије, стављена и расправа о политичким оку-

³³³ Исто, 5.

³³⁴ Наведено према: *Борба*, 28. јул 1988, 1.

³³⁵ Истога дана када је почео пленум, заседао је и Савезно веће Скупштине Југославије. Из Љубљане је стигао захтев Председништва словеначке Скупштине у коме се тражило разматрање „извршавања закона о војним судовима са аспекта употребе језика народа и народности“. (*Борба*, 30–31. јул 1988, 1).

пљањима народа у Србији. Српски чланови федералног ЦК наглашава-ли су да се не могу у исту раван ставити „контрареволуција на Косову и окупљање Срба и Црногораца“. Веома дуго уводно излагање поднео је Франц Шетинц. Он је снажно бранио постојећа уставна решења: „Поједи-ници су почели чак да наводе Устав из 1974. као кривца за све наше проблеме. Неки историју преиштарају у мишове. Нашу мисао хоће да окују у болну прошлост, уместио да је ослободе и ујосле радом за усјешнију будућност. Није Устав створио контрареволуцију на Косову, иако се сла-жемо да је уставна проблематика значајна за стање и даљи развој Југо-славије, за излазак из друштвене, економске и политичке кризе“.³³⁶

Милошевић је иступио јако оштро, одбацио је приговоре о инструментализацији протеста и подржао је тезу о самониклој „српској револуцији“. Посебно је нагласио да треба прекинути са „лицемерном праксом да се понижени прогласе за друштвено опасне“. Говорио је и да се српски народ плебисцитарно изјаснио за уставне промене и друштвену реформу: „И док су на комитетима, трибинама, комисијама, окрућим столовима, руководиоци, стручњаци расправљали око тога да ли може или не може референдум у оквирима постојећих уставних пра-вила и пре, референдум се у Србији на извесан начин догодио. Радни људи и траћани су без иницијативе, а поштовоу без сујестија са стране или са врха, сами рекли лепо, кратко и јасно шта мисле о променама Устава – изражили су те промене, изражили су јавност, изражили су поштовање надлежности резолуција, али су, пре свега, изражили такође и поштовање основних шековина наше револуције, Југославију, социјализам, брајштво и јединство“.³³⁷

И другог дана рада пленума највише је говорено о одбрани социјализма у Југославији, у чему су предњачили делегати из Србије, па је Милошевић добио подршку за своју политику. Стипе Шувар, председник Председништва ЦК СКЈ, изјавио је „да се више не би смеле доводити у питање“ уставне промене у Србији, а Штефан Корошец је осудио војвођанско руководство због одбијања да разговара са народом.³³⁸ Борисав Јовић и Јосип Врховец оштро су полемисали око тога да ли су Срби и Црногорци злоупотребљени од стране српских националиста и да ли у томе постоји одговорност српског руководства. Јовић је тврдио да је руководство СК Србије „маргинализовало националисте“.³³⁹

На овом пленуму чуло се много захтева, можда највише од свих форумских састанака у послератној историји КПЈ/ СКЈ – да се утврди

³³⁶ Наведено према: *Борба*, 30–31. јул 1988, 2.

³³⁷ Наведено према: S. Milošević, *Godine raspleta*, 255.

³³⁸ *Политика*, 31. јул 1988, 1.

³³⁹ Исто, 4.

конкретна одговорност највишег партијског тела, али и појединаца, због неспровођења закључака и разбуктавања кризе која није наговештавала ништа добро. Али, од тога се, као и раније, одустало, што је био само још један аргумент за Милошевића да проблем уставних промена пресече ванинституционалним путем. Јавност у Србији је засипана оценама да су „људи очекивали више“, да неко мора бити одговоран за неспровођење политике СКЈ, као и да „један део чланова“ ЦК ни не жели да се „бескомпромисно бори за решавање косовске драме“.³⁴⁰

Српски покрет отпора је из Косова Поља саопштио како су „изневерена очекивања“; затражена је и одговорност за Јосипа Врховца, Бошка Крунића, Кољ Широку, Азема Власија, Светислава Долашевића и Каћушу Јашари.³⁴¹ Мирослав Шолевић је најавио и протестна окупљања Срба са Косова и у другим крајевима Југославије: „Пошто целу Југославију доживљавамо као своју оцазбину, сматрамо да све ово што радимо јесте у функцији очувања Југославије. И ко може да нам осбори да идемо широм наше оцазбине? А зашто морамо да идемо? Зашто што сматрам да имамо далеко већу подршку од народа у било ком делу Југославије него од представника тој истом народу у Федерацији. Губи се из вида да није само у питању Косово и Метохија, већ зајадни делови Македоније и јужни део Црне Горе. Речју, сви предвиђени делови за будућу велику Албанију“.³⁴²

Први наредни велики митинг солидарности са Србима са Косова одржан је у Врбасу (Титовом) 27. августа 1988. Први говорник је био Томислав Војводић, председник Скупштине општине овог града. Најважнија порука била је „доста нам је празних прича“. Тражено је брзо сузбијање „контрареволуције“ на Косову и одбрана Југославије.³⁴³

³⁴⁰ Исто, 6.

³⁴¹ Борба, 3. август 1988, 3. – Медији су забележили речи разочараних грађана Србије. Радомир Миловановић, здравствени радник из Косова Поља: „Нисам задовољан. Руководство тражи диференцијацију од народа уместио да је обрнуто. Народ ове земље се издиференцирао још 1941. Не прихватам дискусије Каћуше Јашари, Азема Власија и Јосипа Врховца. Најкраће, разочаран сам и не знам више шта да мислим и шта да очекујем“. (Наведено према: НИН, 7. август 1988, 9).

³⁴² НИН, 7. август 1988, 15. – Режимска пропаганда неуморно је величала митинге. То је највише радила „Политика“ која је за то покренула посебну рубрику „Одједи и реаговања“. Тако је проф др Миодраг Ђорђевић 24. августа 1988. писао: „Сваки политички систем који доживи судбину да у својим најзначајнијим деловима не буде доследно у функцији остваривања елементарних људских права, слобода, интереса и интереса, па макар се он звао и политички систем социјалистичкој самоуправљања, мора да рачуна на разне вансистемске облике изражавања незадовољства народа са постојећим стањем. Штавише, суочавајући се са таквом реалношћу и неминовношћу, он мора да рачуна и на опасност за свој оцстанак, поштовоу ако воде субјективне снаге не предузимају мере у правцу брже прилагођавања новонасталој ситуацији“.

³⁴³ Борба, 29. август 1988, 1.

Милошевићу у част први пут је спевана и изведена песма следеће садржине: „Слободане, слободом те звали, тебе воле велики и мали. Док се Слобо овом земљом креће, народ ником робоваћи неће. Саг се народ навелико тиша, ко ће нама да замени Тиша. Саг се знаде ко је дрући Тишо, Слободан је име поносишо. Слободане, ти народни сине, саг се народ о слободи брине“.³⁴⁴

Демонстрације у Војводини поделиле су југословенски партијски врх; словеначко руководство одмах је подржало војвођанско, уз објашњење да Војводина и Косово нису само у саставу Србије већ и у саставу Југославије. Косовски лидери инсистирали су да и Србија и Југославија морају на исти начин третирати демонстрације Албанаца (на Косову) и протесте Срба (ван Косова), односно да се албански покрет не може посматрати као „контрареволуција“ а српски као „револуција“. Хрватско и босанско руководство плашило се „извоза“ митинга у своје републике, што би могло да поремети ионако крхку међунационалну равнотежу.³⁴⁵ Војвођанско руководство је оценило да митинзи користе само „носиоцима антијугословенског и антисамоуправног понашања“; црногорско партијско руководство је сматрало да митинзи не воде суштинском „мијењању узрока, а могу имати крупне негативне политичке посљедице“. Зато је федерални партијски врх затражио од Милошевића да „предузме све што је потребно“ како би се демонстрације зауставиле.

Када је на митинзима најављено да је следећа парола: „Дошло је време за смењивање“, појачани су захтеви према Милошевићу да се митинзи окончају и незадовољство народа каналише кроз институције система. Пошто су готово сви изван Србије били против њега, Милошевића је покренуо нови талас исказивања „воље народа“. Прво је одбацио све примедбе у вези са митинзима, уз објашњење да је масовно окупљање грађана и иначе производ југословенске револуционарне традиције. На заједничкој седници српског државног и партијског председништва 5. септембра 1988. Милошевић је изјавио да су митинзи „поштена, демократска и очекивана реакција“, да је самоуправна демократија „највиши ниво демократије за коју човечанство зна“ и да поштовање воље радничке класе и народа треба да буде светиња: „Захтев комуниста да сирече организовано и да не учествују на митинзима, у основи значи залагање да се комунисти изолују од народа и историјских тежњи. Уосталом, људи могу да се окупе само на оној основи на којој се осећају најугроженима и најугроженима. Најугрожени су као Срби и Црногорци, најугроженијају своје домове као Срби и Црногорци и, према томе, бране се

³⁴⁴ Исто, 3.

³⁴⁵ D. Jović, *Jugoslavija*, 416.

као Срби и Црногорци. Не могу се окућити као Холанђани или као британци, или као радници на плантажама ђама, кад нико од њих није ујрожен на тој основи“.³⁴⁶

На овој седници су и иначе изречене до тада најштрије оцене о стању на Косову и Метохији: од година Другог светског рата „не памти“ се такво насиље на југословенском простору као што је то био случај на Косову; контрареволуција се шири и на Македонију, „како би сепаратисти обележили Велику Албанију“; албански националисти охрабрани су и „манифестованим нејединством“ у врху СКЈ; све поруке са митинга морају се прихватити и спровести у живот јер су митинзи „пример велике социјалистичке и патриотске свести радних људи“; ако се ништа хитно не предузме, прете „масовни међусобни обрачуни и директни међунационални сукоби“. Захтевано је да се одмах реализује одлука Председништва СФРЈ о слању посебног одреда „савезне милиције“ на Косово, и то у све општине, а у самој Србији ће се формирати додатне снаге које ће бити помоћ Савезном одреду. На крају је најављено и утврђивање политичке одговорности руководства Косова.³⁴⁷

Тако се српско руководство поставило у једну необичну, али за себе врло повољну позицију: истовремено је било и власт (у Србији) и опозиција (према окошталом федералном партијском руководству). Та амбивалентност помогла је Милошевићу да се легитимише као јасна алтернатива институцијама које су изгубиле подршку а не као представник система у којем је он био на врху пирамиде. Тако су Милошевић и СК Србије истовремено постали заговорници модерне, јаке државе и заступници полуанархичне „антибирокуратске револуције“ која је требало да сруши постојећу државну структуру и успостави нову, бољу. Са једне стране, Милошевић је нападао анархизам а са друге га је штитио и проглашавао за „спонтани покрет маса“. Такву могућност понудио је и другима: онима који су још увек веровали у социјализам и Југославију, али и онима који су хтели промене оба ова концепта. Многи дојучерашњи комунистички апаратчици постали су одједном „народни трибуни“. И грађани су учинили исто: подршка Милошевићу

³⁴⁶ Наведено према: S. Milošević, *Godine raspleta*, 260.

³⁴⁷ *Борба*, 6. септембар 1988, 1. – Најрадикалније оцене о ситуацији у Југославији изрекао је Зоран Јанаковић: „Оформила се јака коалиција и савез балистичких, националистичких аутономашких снага у делу наше земље који подржавају или омогућавају насртавање контрареволуције и који су људи провинцијални јединства и провинцијално усавлашени и правно усвојени СР Србије. Заслепљени историјском мржњом према српском народу и страхом од новог усавлашања његове државе, ове снаге су успоставиле осовину Приштина–Зајреб–Нови Сад и не бирају политичка и економска средства да зауставе и онемогуће руководство и народ у борби коју води“. (Наведено према: НИИ, 11. септембар 1988, 9).

била је подршка алтернативи постојећем поретку, али то је значило да такви људи нису ни антикомунисти, ни опозиционари, ни антијугословени, што је још увек представљало јерес у српском друштву. Они су могли да буду и Срби и Југословени, и чланови партије и народни представници.³⁴⁸

Зато је Милошевић стекао значајну подршку у народу, али и у интелектуалној елити. Тако је поново оживела дубоко укореењена дво-струкост у подсвесном колективном менталитету српског народа.

Нови велики митинг у организацији Српског покрета отпора одржан је 15. септембра у Сремској Митровици (око 30.000 грађана). Тражена је примена свих политичких, уставних и законских мера како би се обезбедила сигурност Срба и Црногораца на Косову, а није изостао ни захтев за сменама.³⁴⁹ Истога дана Богдан Трифуновић је у Ваљеву, на митингу поводом дана града, рекао да „не могу остати на својим местима они који не раде како треба и они који су изгубили поверење народа“. И даље је на снази била оцена да је на Косову и Метохији у питању „контрареволуција“, па је Трифуновић тражио доследно поштовање „ставова два конгреса СКЈ и многих других партијских и државних докумената“.³⁵⁰

Митинзи солидарности настављени су несмањеним темпом. Најбурније је било 25. септембра: у Новом Саду окупило се до 50.000 људи, а у Нишу око 300.000 грађана. И овде је основни захтев био утврђивање одговорности, а тражено је и увођење ванредног стања на Косову. Наредни велики митинг одржан је 27. септембра у Чачку (80.000 учесника).

Под утиском излива незадовољства у Србији, а делимично и због страха од промена на општем плану, Председништво Централног комитета СКЈ подржало је 30. септембра уставне промене у Србији. Милошевић је поновио добро познате ставове српске политике: у Србији мора да постоји једна а не три државе; Србија мора да буде „истоветна са другим републикама“; да је постојала политичка воља да се „схвати и прихвати“ чињеница како је „апсолутно неопходно“ да Србија у државним функцијама мора да има „извесну основну регулативу“ на целој територији, до кризе не би ни дошло.³⁵¹ Објашњење за подржавање уставних промена дао је Стипе Шувар – оне су неопходне и предлози Србије „у основи“ су прихватљиви: „Нека уставна рјешења и њихова каснија разрада у правцу да смо до крајњих консеквенци развили покраји-

³⁴⁸ D. Jović, *Jugoslavija*, 418.

³⁴⁹ *Борба*, 16. септембар 1988, 9.

³⁵⁰ Исто.

³⁵¹ *Борба*, 1–2. октобар 1988, 5.

не као конститиутивни елементи федерације, а заоставили смо да су оне саставни дио СР Србије. Покрајине имају и такве интенције које нема изв. ужа Србија, а ниши групе републике. Нико више не би смео доливати уље на ватру сиорова и даљеи подизања ужарене полииичке темпериатуре ако се зна да се у предложеним уставним променама афирмише државности Србије а ничим не угрожава аутономности покрајина“.³⁵²

Подршка коју је добио у највишем партијском телу, била је знак за Милошевића да изврши додатни притисак. Током 1. и 2. октобра одржана је серија митинга (у Пироту, Прокупљу, Смедеревској Паланци, Сурдулици, Врању, Кикинди, Путинцима, Бачкој Паланци и Урошевцу) на којима је, према званичним подацима, учествовало око 400.000 грађана. Доминирале су пароле да нико не сме да „дира у срце Југославије“, али и да Србија тражи „праведан статус“ у Федерацији јер се не бори за стварање неке треће Југославије или за „велику Србију“. Одбрана Косова и Метохије била је доминантна тема: „Са митинга солидарности и братства и јединства још једном је одјекнуо јасан и одлучујући захтев народа који изражи што хишињу промену Устава у СР Србији и сламање контрареволуције на Косову“.³⁵³

Сламање војвођанског руководства било је питање дана. Председништво Србије одржало је 3. октобра седницу на којој су још једном подржани митинзи јер су они обезбеђивали „јединство“ у Србији, али и Југославији, а гарантовали су и њихов даљи „социјалистички самоуправни демократски развој“. Митинзи су позитивно вредновани јер је преко њих извршена и „политичка мобилизација радничке класе за бржи излазак из економске кризе“. Истовремено су још једном осуђени сви напади на Тита: „Свој став према тим нападима изразили су, масовно, радни људи и грађани на митинзима, одлучним ставом да је напад на Тита напад на револуцију, на Југославију, на радничку класу и народ“.³⁵⁴

Дешавања у Војводини добила су епилог 5. октобра, када је више десетина хиљада људи на митингу у Новом Саду каменицама и флашама јогурта гађало зграду Председништва САП Војводине и тиме натерало покрајинско руководство да поднесе оставке. И овога пута у питању је био „спонтани протестни митинг“ и „непредвиђено окупљање радника и грађана“.³⁵⁵ Искра је запаљена 2. октобра у Бачкој Паланци, када су Михаљ Кертес, партијски секретар, и Радован Пан-

³⁵² Полишика, 1. октобар 1988, 1.

³⁵³ Полишика, 2. октобар 1988, 1. – Као неприхватљиво осуђено је певање две песме у срцу Срема, Путинцима: „Ко то синоћ кроз Тојолу прође, чини ми се да је Карађорђе“ и „Не дамо те земљу Обилића, не дамо те без крвојеролића“. (Полишика, 2. октобар 1988, 7).

³⁵⁴ Полишика, 4. октобар 1988, 1.

³⁵⁵ Полишика, 6. октобар 1988, 1.

ков, председник општине овог града, на „митингу солидарности“ подржали Слободана Милошевића. Због тога је Председништво ПК СК Војводине 4. октобра затражило утврђивање њихове одговорности јер су изнели „неосноване оптужбе, друге неистине и дезинформације срачунате на морално и политичко дискредитовање руководства Војводине“.³⁵⁶ Медији у Србији посебно су преносили речи Михаља Кертеса („Браце“) да му „прете смрћу“. Он је и молио: „*Заштита ми децу*“.³⁵⁷

Демонстранти су из Бачке Паланке кренули ка Новом Саду. Кертес је био главни говорник и на митингу у главном граду Војводине. У партијску пропаганду, али и у националну митологију ушле су следеће речи: „*Ако се ја као Мађар не бојим Србије, што се они, Срби, ње боје*“. Кертес је одржао запаљив национални говор који ће му касније омогућити привилегован положај у хијерархији Милошевићевог режима: „*Покрајинско руководство мора да оде, морају да се врате Албанци који немају наше држављанство. Синан Хасани мора да одговара за теноцид који Европа није зајамтила. Нека ми суди народ у Бачкој Паланци*“.³⁵⁸

Демонстранти нису одустајали од својих захтева, иако је Милован Шогоров изјавио да ће „ових дана“ доћи до усаглашавања око уставних промена у Србији.³⁵⁹

Истовремено је Милошевић заказао ванредну седницу ЦК СК Србије на којој је затражено утврђивање одговорности за руководиоце у Војводини „зато што су својим себичним, аутономашким деловањем довели до тешке политичке ситуације“. Оцењено је и да се војвођанско руководство „сукобило“ са народом. У међувремену је стигла информација да је војвођанско руководство затражило и војну интервенцију. Милован Шогоров, шеф партијске организације који је истовремено био и председник Покрајинског комитета за Општенародну одбрану, послао је писма руководиоцима Републике и Федерације и обавестио их да покрајинско руководство не може да контролише ситуацију у Војводини. Од Председништва СФРЈ затражио је да предузме „одговарајуће мере“.³⁶⁰ Петар Грачанин је позвао Лазара Мојсова, тадашњег председник Председништва СФРЈ, који му је потврдио тачност те информације, као и да се Никола Љубичић са тим сагласио. Убрзо се, међутим, утврдило да војска у некој републици може да интервенише само ако

³⁵⁶ Наведено према: *Борба*, 6. октобар 1988, 1.

³⁵⁷ *Полишишка*, 6. октобар 1988, 9.

³⁵⁸ Исто, 10.

³⁵⁹ *Борба*, 6. октобар 1988, 3.

³⁶⁰ Наведено према: *Борба*, 7. октобар 1988, 5.

се са тим сагласи председник те републике, са чиме се, наравно, Грачанин није сложио.³⁶¹

Милошевић је затим на отвореном делу седнице рекао да се ванредне мере не могу увести „јер се овде ради о протесту радника, о политичком ставу радника. То не треба и не може да се решава ванредним мерама, већ политичким средствима у складу са захтевима радника и грађана Војводине“.³⁶² Милошевић је био и необично нестрпљив: „*Пре нешто што наставимо даље, долађају су веома брзи и не бисмо моли да водимо овде једну широку расправу и дује дискусије. Ко што има да каже у вези са овим оценама, молим да што настоји да учини врло крајко*“.³⁶³

Закључке Председништва ЦК окупљеним грађанима прочитао је Зоран Соколовић. Током ноћи 6. октобра у Новом Саду окупило се до 150.000 људи: „*То није био митинг – што је био силовит излив народне воље и, рекло би се, народној наређења: смениши носиоце аутономашке полиције*“.³⁶⁴ Председништво Покрајинског комитета СК Војводине поднело је колективну оставку; оставку је поднео и Нандор Мајор, председник Председништва САП Војводине. Медији у Србији оценили су да „једна ускогруда и дубоко погрешна политика доживљава фијаско“.³⁶⁵

Тако је Милошевић обезбедио и „други глас“ из Србије у федералним институцијама. Само два дана после пада војвођанског руководства (7. октобра) почели су митинзи и у Црној Гори.

И политички земљотрес у Црној Гори покренули су Срби са Косова и Метохије још крајем августа 1988. године. После новосадских демонстрација, вође Срба са Косова одлучиле су да организује митинг у Титограду (данас Подгорица), престоници Црне Горе. Мирослав Шолевић је касније објашњавао да су косовско-метохијски Срби били чврсто родбински повезани са становништвом Црне Горе, што је омогућило добру комуникацију и олакшало организацију митинга. Црногорско руководство је, својим противљењем ванинституционалним политичким активностима, изазвало бес Одбора за организовање демонстрација,³⁶⁶ чији су чланови били сигурни да грађани најмање

³⁶¹ Славољуб Ђукић, *Између славе и анатеме. Политичка биографија Слободана Милошевића*, Београд, 1997, 108.

³⁶² *Политика*, 7. октобар 1988, 1.

³⁶³ Наведено према: *Борба*, 7. октобар 1988, 1.

³⁶⁴ *Политика*, 7. октобар 1988, 1.

³⁶⁵ Исто. – По окончању протеста у Бачкој Паланци је приређено народно весеље: „*Око 14 часова трина грађана из Бачке Паланке враћила се у своје место, где је за то подне предвиђено велико народно весеље. Како Паланчани кажу, веселиће се с великим разлозом: народ је извојевао своју велику победу*“. *(Политика, 7. октобар 1988, 11).*

³⁶⁶ На челу овог одбора био је Мићо Шпаравало, партизански ветеран и полицијски пуковник. Мирослав Шолевић је тај избор објаснио следећим речима: „*И што је мој предло био, да ставим Мићу Шпаравала. Пуковник милиције у пензији, носилац Пар-*

југословенске републике не деле ставове свог партијског и државног врха. Како српско руководство није показивало да се противи ширењу протеста у Црну Гору, вођство Одбора заказало је митинг у Титограду за 20. август.³⁶⁷

Црногорско руководство се плашило да ће се протестима изградити легитимитет нових политичких актера, што је било инкомпатибилно са партијском контролом над државом и друштвом. Такође, највиши црногорски функционери бојали су се и промоције српског национализма, којом би се довела у питање посебност црногорске нације. Показало се, међутим, да се већина Црногораца није плашила евентуалних идентитетских спорења, па су Срби са Косова и Метохије наишли на одличан пријем у Титограду. Окупило се око 30.000 људи.³⁶⁸ Истог дана одржан је митинг и у Колашину пред 2500 Црногораца и њихових гостију са Косова и Метохије.³⁶⁹

Суочени с таквим развојем догађаја, чланови Председништва ЦК СК Црне Горе су 24. августа (у проширеном саставу), осудили албански национализам и сепаратизам и zaloжили се за „предузимање свих расположивих мјера ради обезбјеђења пуне слободе, равноправности, личне и имовинске сигурности“. Такође, констатовали су да је масовно присуство грађана Црне Горе на титоградском митингу било израз „солидарности са грађанима српске и црногорске националности на Косову и манифестација незадовољства, прије свега, стањем у Покрајини, недоследношћу у рјешавању проблема и политичким разликама у земљи које су у вези са тим присутне, а које се и даље не превазилазе“. Према црногорском партијском врху, разлози за масовно учешће „радних људи и грађана“ на митинзима у Титограду и Колашину били су и незадовољство „све тежом економско-социјалном ситуацијом, неконтролисаним растом цијена, политичком атмосфером у читавој земљи, разним диобама, ескалацијама национализма, сепаратистичким тенденцијама и све већим продубљивањем друштвене кризе“. Протумачено је да учешће многих чланова Партије на протесту

тизанске сјоменице 1941 – ни најневернији Тома не може да поверује да он није режимски човек! А ако је режимски човек на челу Одбора, онда је и Одбор режимски, а ако је Одбор режимски, дакле, ово што ми радимо, за добро је режима“. (Наведено према: Владимир Рибић, *Посјанак националног лидера. Политичка мобилизација српских комуниста у другој фази „антибирокарске револуције“*, Антропологија, 1/2011, 91).

³⁶⁷ В. Рибић, *Посјанак националног лидера*, 95.

³⁶⁸ Како је тада писала „Побједа“, више од 25.000 житеља главног и других градова Црне Горе „једнодушно је на данашњем митингу солидарности дало подршку оправданим захтјевима Срба и Црногораца са Косова да се одлучије, брже и енергичније и одговорније сузбије контрареволуционарно дјеловање албанских националиста и сепаратиста“. (*Побједа*, 21. август 1988,1).

³⁶⁹ В. Рибић, *Посјанак националног лидера*, 95–96.

представља „индикатор незадовољства стањем у Савезу комуниста, његовим методом дјеловања и израз револта због његове неефикасности, па и немоћи да неповољну ситуацију у друштву преокрене“.³⁷⁰

Српски покрет отпора је 25. септембра организовао до тада највећи митинг у Црној Гори (пре тога су мањи скупови солидарности одржани 18. септембра у Никшићу и на Цетињу). У Андријевици се окупило око 30.000 људи, углавном са севера Црне Горе. Митинг је отворио Војислав Дошљак, председник Општинске конференције ССРН Иванграда: „*Ко тог није сиреман, ко не може, ко не умије, нема снаге и храбрости да се ухвати у коштирац са овим најшешим југословенским проблемом, нека се одмах сам склони са нашег тунца, тунца браћства и јединства*“.³⁷¹

Председништво ЦК СК Црне Горе оценило је 25. септембра да више нема потребе за митинзима у Црној Гори. Као посебно негативан, оценило је скуп у Никшићу, где су Срби са Косова заступали „неке од раније добро знаних мрачних теза којима се са великосрпских и националистичких позиција дрско покушава да негира Црна Гора“.³⁷² Партијски врх Црне Горе у наредном периоду доследно се противио „ванинституционалној“ (неформалној) политичкој мобилизацији, јер је то било у супротности са историјским бићем Савеза комуниста.

После пада војвођанског руководства, ситуација у Црној Гори додатно се заоштрила. На митингу од 7. октобра 1988. прво је тражена оставка руководства партијске организације Титограда; више од 15.000 радника певало је револуционарне песме, носило југословенске заставе, клицало Титу, Вељку Влаховићу, Марку Орландићу, Радовану Радоњићу, Ненаду Бућину и Слободану Милошевићу. Демонстрације је водио Драго Шофранац, члан ЦК СКЈ. Оставку је одмах понудио Боривоје Дракић, председник партијске организације Титограда, али она није прихваћена.³⁷³

Захтеви су били слични као и код „дешавања народа“ у Србији – прекид са „косовском трагедијом“, брже решавање егзистенцијалних проблема радничке класе и одлазак са функција „неспособних политичара, носилаца преживеле, јалове политике“. Најпопуларнији црногорски политичари били су Марко Орландић, Ненад Бућин и Радован Радоњић. Орландић је „виђен“ као нови „народни вођа“, али је он

³⁷⁰ Наведено према: Владо Стругар, *Велика буна Црне Горе 1988–1989*. „Књижевне новине – НИП Универзитетска ријеч“, Београд 1990, 246–247. Видети и В. Рибић, *Посијанак националног лидера*, 96.

³⁷¹ *Борба*, 26. септембар 1988, 3–4.

³⁷² Исто.

³⁷³ *Полишка*, 8. октобар 1988, 1, 5.

одбио да се стави на чело покрета; чак је и изашао пред демонстранте. Када су се зачули повици „Хоћемо Слобу“, он је одговорио – „Он вам не може помоћи“.³⁷⁴ На тај начин је окончао своју политичку каријеру.

Црногорска партијска бирократија, за разлику од војвођанске, одлучила је да брани свој положај. Трећег дана протеста (9. октобра) начелник милиције Божидар Радоњић позвао је окупљене да се разиђу; када су то они одбили, изговорио је чувену реченицу: „*Милицијо, иосиуи ио наређењу!*“ Пре тога је спречен и долазак демонстраната из Никшића у Титоград; код Жуте Гресе полиција је жестоко интервенирала и било је доста повређених, а у главном граду Црне Горе уведено је чак и ванредно стање. Затим је комплетно руководство партијске организације Титограда поднело оставку, а оставку је понудила и црногорска влада. Они који су били у вођству демонстрација истицали су да захтеви за јединством у СКЈ и Југославији не значе и обнављање унитаризма, као и да пружање подршке српском руководству не значи „манифестацију великосрпског национализма“.

Примена силе још више је уверила народ да је на „правом путу“ и да је Милошевић политичар коме може да се верује. Певало се: „*Слобо, само зови, леијећемо кано соколови!*“. Занимљиво је да се Милошевић није мешао у црногорско „догађање народа“ и чекао је да се догађаји развију својим природним током. Његова реакција била је „принципијелне природе“ – тако су државно и партијско председништво Србије подржали „оправдане захтеве“ радничке класе и грађана у Црној Гори, на заједничкој седници одржаној 10. октобра 1988. године.³⁷⁵

Слободан Милошевић је био у пуној офанзиви. На седници Централног комитета СК Србије одржаној 11. октобра, која је директно преношена на телевизији, усвојена је одлука о одржавању ванредне конференције СК Војводине како би се легализовао преврат од 5. октобра. Покренута је и иницијатива да се из федералног централног партијског комитета искључе Кољ Широка, Азем Власи и Светислав Долашевић. И овога пута посебно је наглашено да ће промене „омогућити свима да боље живе“; још једном су подржани митинзи јер је на њима проговорила „пробуђена свест народа“; противници митинга означени су као противници брзог решавања косовске кризе.³⁷⁶

³⁷⁴ Наведено према: С. Букић, *Између славе и анаџеме*, 115.

³⁷⁵ *Полиџика*, 11. октобар 1988, 1.

³⁷⁶ *Полиџика*, 12. октобар 1988, 1.

Истог дана одржана је заједничка седница Председништва ЦК СКЈ и Председништва ПК СК Косова. Оцењено је да „појединци“ нису оправдали поверење, да „вође контрареволуције“ нису стављене под контролу, да је изгубљено поверење у органе власти и да због тога треба имати разумевања за „окупљања грађана“. Још једном је речено, по ко зна који пут, да се одговорност мора конкретизовати и да преокрет у политичком животу мора бити дело пре свега комуниста на Косову: „Поседна је обавеза, у првом реду Покрајинској комисији СК Косова, уз нашу неседибну помоћ, да мобилише свих својих 100.000 чланова који треба да оставану водећа политичка снага у обрачуна са контрареволуцијом, у борби за враћање мира, безбедности, законности и међунационалној поверења“.³⁷⁷

Полемике и отворени сукоби обележили су ову седницу као никада до тада. Марко Орландић је захтевао да се изрекне „мера упозорења“ руководству СК Косова и да се изврши диференцијација. Зоран Соколовић је у име српског партијског руководства изјавио да је руководство СК Косова у дефанзиви, да „делује из позадине“ и да своје активности своди на „мање-више јалово, форумско ударање по последницама“.³⁷⁸ Азем Власи је сматрао да су предложене мере „ултимативне пресуде“ и акт одмазде према непослушним кадровима: „Занима ме зашто ми никада није речено што што је овде Зоран саопштио. Да ли су то неке нове чињенице или се ово ради због неке одмазде, или застрашивања других. Занима ме да ли се оставило и питање одговорности и неких у руководству Савеза комуниста Србије за стање на Косову, пошто је очигледно да је до погоршања дошло управо у време највеће ангажовања Савеза комуниста Србије на Косову“.³⁷⁹

Закључујући седницу, Стипе Шувар је затражио да се утврди одговорност ЦК СК Србије за „целину односа и појава“ на Косову, а 13. октобра, на седници Председништва ЦК СКЈ, оптужио је српско руководство да је „скренуло“ са Титовог пута.

Одговорио му је Петар Грачанин 14. октобра – Стипе Шувар „врши притисак“ на руководство СК Србије иза чега стоји јасна намера да се заплаши и компромитује Савез комуниста и руководство СР Србије, „па, док се бранимо, да се блокира остваривање главних задатака, а то су борба против контрареволуције на Косову и промена Устава СР Србије“.³⁸⁰ По већ добро уходаном сценарију, уследио је још један

³⁷⁷ Утврђивање личне одговорности први услов за стварање заједничкој фронтна против контрареволуције, Политика, 12. октобар 1988, 7.

³⁷⁸ Борба, 12. октобар 1988, 2.

³⁷⁹ Исто.

³⁸⁰ Политика, 15. октобар 1988, 5. Извод из излагања политичком активу Новог Београда.

митинг, овога пута у Лесковцу где се 15. октобра 1988. окупило чак 200.000 грађана – они су одбацили „неосноване нападе“ Стипе Шувара на ЦК СК Србије. Грађани Лесковца и околине, „у име завета Титу“, поручили су свим „народима и народностима“ да је у питању „пресудна битка за Југославију коју води народ невиђеном енергијом“.³⁸¹ Истога дана стигле су, међутим, две неповољне вести, једна из Приштине, друга из Црне Горе.

У Приштини је заседао Покрајински комитет СК Косова; одбачена је иницијатива ЦК СК Србије да се утврди „конкретна одговорност“ Кољ Широке, Светислава Долашевића и Азема Власија. Добросав Бјелетић је могао само да у име републичког ЦК поручи како је први пут у историји СК постојало веће јединство у народу него у руководству.³⁸² Заседао је и ЦК СК Црне Горе и, на изненађење српске јавности, изгласао поверење свом Председништву. Један од оних који је имао критички однос према свом руководству био је најмлађи члан ЦК – Мило Ђукановић: „*Радни људи и грађани су дуго и стирљиво, далеко од ушлицаја на полииичко и самоујравно одлучивање, радили и чекали да се живојтворе даша обећања у рјешавању економске кризе, о миру и безбједности на Косову, о новом замаху самоујрављања, о даљој демократицији животиа, о хуманијем и бојатијем социјализму. Наде су се расиришиле, а бирократиција је зајосидарила руководствима*“.³⁸³

За смену црногорског руководства биле су неопходне неке друге мере. Ситуација се додатно заострила на 17. седници ЦК СКЈ Југославије, одржаној од 17. до 19. октобра 1988. у Београду. Она је остала упамћена по оштрим полемикама и отвореним сукобима, али и по смењивању Душана Чкребића, што српско руководство није прихватило, чиме је нарушило дотадашњу праксу у СКЈ и отворено исказало своје политичке намере. Већ првог дана вођена је полемична расправа која је показала висок степен разлика између комуниста Словеније, Хрватске, Босне, Косова и донекле Македоније, на једној, и комуниста Србије на другој страни. Први су говорили да се јединство СКЈ не може остварити на силу, а из Београда је одговарано да је то „једини спас“ за Југославију.

Бранко Мамула пише да је на овој седници Стипе Шувар желео да политичке елиминише и Милошевића и Кучана, што је у старту била „немогућа мисија“. Осим тога, Шувар је одбио подршку која му је нуђена из партијског комитета у ЈНА.³⁸⁴ Шувар је намеравао да покрене

³⁸¹ *Полииичка*, 16. октобар 1988, 1.

³⁸² Исто, 5.

³⁸³ Исто, 7.

³⁸⁴ Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica 2000, 165.

класичну „идејну битку“ из старих времена, како би елиминисао српски „национализам“ и словеначки „сепаратизам“. Уместо тога, седница се врло брзо претворила у већ много пута виђено партијско „надмудривање“ око процедуралних питања.

Српски комунисти су и на овом пленуму иступали са добро познатих позиција: одбраном Косова брани се „Титов пут“, а од спровођења реформи зависи „судбина социјализма“. Слободан Милошевић је био знатно оштрији него у неким ранијим ситуацијама: „*Лицемерно је оишуживаиши Србију да хоће да буде суиериорна, јер жели да буде равноиравна*“.³⁸⁵ Друга његова порука коју се медији пренели и непрестано понављали, гласила је: „*Србија нема иреишензије на ишерииорије друиих реиублика, али има иреишензије на ишерииорију своје реиублике. Да ли је иша ишерииорија велика или мала, зависи од аришина којим се мери, али ишолика колика је она мора да оишане и ишаква ће и да оишане*“.³⁸⁶

Снажно је брањена и ЈНА, па су подржана излагања адмирала Мамуле и генерала Вељка Кадијевића. Војни врх је потом изразио подршку руководству Србије. Петар Шимић је рекао како јавна окупљања нису црно-бела: „*У основи мишииниа лежи незадовољсиво радних људи и ирађана на чију кулминацију нису блаовремено и адекватно реатовале инсииишације*“.³⁸⁷

Општа порука сводила се на то да СК Србије неће дозволити издвајање СК Косова из свог састава, јер би то значило и издвајање Косова из састава Србије. Другог дана рада ништа се битније није дешавало. Излагања су била преопширна и уопштена и ређала су се без неког већег узбуђења, осим краће полемике Јосипа Врховца и Слободана Милошевића око тога да ли је Милошевић дао интервју једним страном медију. Сви су говорили о кризи и томе да су реформе неопходне. Конкретнијих предлога није било, осим што су српски чланови ЦК тражили одговорност косовских руководиоца.

Последњег дана заседања, на дневном реду су биле кадровске промене. Прихваћене су оставке Бошка Крунића, Миланка Реновице, Франца Шетинца и Кољ Широке на чланство у Председништву ЦК СКЈ. Затим је, на предлог Стипе Шувара, дошло тајно гласање о поверењу члановима Председништва ЦК СКЈ; из Србије је одмах одбијен предлог да се гласа и о поверењу председницима републичких партија јер то није било предвиђено Статутом, што је и било тачно. Али, морало је да се гласа о поверењу осталим члановима Председништва, што није била устаљена пракса, јер се у највишем руководству СКЈ остајало што се

³⁸⁵ Наведено према: S. Milošević, *Godine raspleta*, 267.

³⁸⁶ Исто, 268.

³⁸⁷ Наведено према: *Борба*, 18. октобар 1988, 6.

дуже могло, најмање до наредног партијског конгреса, а одлазило се само због смрти. Стане Доланц, један од ветерана југословенског комунизма, пошто је знао шта се спрема, упозорио је на „политичке последице“ гласања о поверењу Председништву ЦК СКЈ: „*Ми смо честито спремно да врло брзо изазивамо конфликтне ситуације, а да се не ићишамо шћа ће бићи после шћа*“.³⁸⁸

Ипак, са само 12 гласова против, прихваћен је предлог да се гласа о поверењу најужем партијском руководству, што се десило први пут у историји КПЈ/СКЈ.

Изгласавање неповерења није аутоматски повлачило престанак мандата, али је после тога морао да уследи, како се тада говорило, „високоморалан чин“ – подношење оставке или повлачење. Србију су тада у партијском Председништву представљали Чкребић и Радиша Гачић, који се иначе дистанцирао од Осме седнице. Било како било, Душан Чкребић није добио неопходна 83 гласа како би остао у Председништву – добио је само 68 гласова. Гласање против Чкребића било је гласање против Милошевића. То је била више него јасна порука, али је он није прихватио и успео је касније да наметне уверење да је то било гласање против Србије. Затим су уследиле сцене које су ушле у историјску митологију југословенског комунизма. Прво је сам Чкребић поднео оставку: „*Молим да је одмах усвојише. Она јесте за мене моралан чин, без обзира на Сћаиуи*“.³⁸⁹ Милошевић је онда у изузетно напетом ситуацији затражио од Чкребића да повуче оставку, јер је само „партијска база“, односно чланство СК Србије могло „дати и ускратити поверење“ српским кадровима у федералним институцијама.³⁹⁰

Ова ситуација била је готово истоветна оној из 1982. када је сличан поступак примењен према Драгославу Марковићу. И овога пута Милошевић је бранио суверенитет Србије на принципима уставних решења из 1974. што је у тадашњој политичкој ситуацији био више него јасан знак да је југословенство само фасада за освајање апсолутне власти. Васил Тупурковски, амбициозни македонски политичар млађе генерације, био је „разочаран“ развојем догађаја и упозоравао је на негативне последице у будућности: „*Луче је председник у свом реферату веома лепо рекао да ниједна република није победила и да ниједна неприцијелна коалиција није победила. Веома се бојим да је можда обрнуто, да је једна република изгубила, а да је победила једна неприцијелна коалиција*“.³⁹¹

³⁸⁸ *Полишика*, 20. октобар 1988, 5.

³⁸⁹ Исто, 7.

³⁹⁰ Исто.

³⁹¹ Исто.

Остало је упамћено и иступање Винка Хафнера који је са подигнутим прстом упереним према Милошевићу упозоравао да је будућност Југославије на великој проби: „Друже Милошевићу, група Чкребића јуно разумем. И дубоко је пошресен. Али, друже Слободане, још што си ти предложио: размислиће добро којим ћеће јућем ићи. Јер можеће привидно створити прилично јединство у СК Србије у нејативној оцени овакве одлуке. Можеће, свакако, имаћи пошјору. И ти лично. Али, последице таквој чина моју бићи у крајњој консеквенцији нејативне, не само за овај форум, нећо и за СКЈ, и за вас групе из Србије, и шеће друже Слободане. Размислиће како ћеће ићи. Јер онако како си ти јврго нама рекао, јо би било лоше обећање“.³⁹²

Стипе Шувар је прво рекао да је реч о потпуно новој ситуацији у историји СКЈ, јер су пре тога била само два случаја искључивања из највишег партијског руководства, и то по личној Титовој иницијативи (Ђилас и Ранковић), а да су после тога увек републике и покрајине суверено бирале чланове ЦК или Председништва, а на федералном нивоу они су само потврђивани. Чак није могао да се сети ни да ли је неко због болести напустио највише партијско тело: „Према јојме, ово је сасвим ново и није нормално и изненађујуће је зајо што се јрви јућ дојаћа. Али, мислим и дубоко осећам да ће јо са временом јосјати нормално кад се ради о бирању јолијичко-извршних орјана и да ћемо се на јо са временом навићи као на веома нормалну и демократску јроцедуру“.³⁹³

Милошевић је одбацио све примедбе („друг Чкребић не треба да буде повод за вођење некакве патетичне расправе о последицама овог политичког чина који се догодио“) и још једном је „замолио“ Чкребића да повуче своју оставку, што је он и урадио. На крају је и Шувар закључио седницу: „Мислим да је јиме бесјредметна даља расјрава“.³⁹⁴ У наредном периоду партијска база у Србији подржала је Чкребића и он је остао представник СК Србије у највишем партијском телу. Делимично „добра вест“ за Милошевића стигла је из Црне Горе 25. октобра када је црногорско Извршно веће поднело „неопозиву“ колективну оставку, али је Скупштина истовремено изгласала поверење Председништву СР

³⁹² Наведено према: Борба, 20. октобар 1988, 3. – У интервјуу Радију „Слободна Европа“ Тупурковски је своје понашање објаснио следећим речима: „Сјиће Шувар, када је закључивао 17. седницу, јоворио је о јојме да се јовори о нејринцијелним коалицијама и јојко даје и јојко даје. Ја сам искорисјио је њејове речи да осликам оно што се дојодило јриликом јласања, јер буквално су се јуди дојоварали да ће Чкребића скинући. Можда јо звучи сада наивно, у истјоријској рејросјекцији, али за мене никада неће бићи јрихвајљива ејземларна казна. Ми смо ја сјрејали јолијички, јер нисмо нишјта мојли Милошевићу“ (www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html).

³⁹³ Наведено према: Борба, 20. октобар 1988, 3.

³⁹⁴ Исто.

Црне Горе. Нешто „боља вест“ била је она од 27. октобра када је Председништво ЦК СКЈ још једном подржало уставне промене у Србији, уз закључак да обезбеђивање функција „СР Србије“ на њеној целој територији не угрожава аутономију покрајина.³⁹⁵

Милошевић је био у пуној офанзиви. У Београду је 2. новембра 1988. одржана заједничка седница Председништва ЦК СК Србије и Председништва ПК СК Косова. Дан пре тога, покрајинска партијска организација је сама себи упутила јавну критику и тако у пракси „спровела“ тачку 9 закључака 17. седнице ЦК федералне партије о утврђивању одговорности. Каћуша Јашари је обавестила српске колеге да је „диференцијација завршена“. То је изазвало оштру Милошевићеву реакцију – он је тражио хитне кадровске промене, јер је ситуација на Косову „ванредно тешка“. Захтевао је да на челне партијске функције дођу људи који ће свим народима омогућити „да заједно живе у миру, у међусобном поштовању, у братству“.³⁹⁶

Чланови Председништва ЦК СК Србије сматрали су да политика ПК СК Косова значи „најдиректнију негацију“ оцена ЦК СКЈ, да се одговорност мора утврдити како би се вратило поверење, да стање на Косову мора да се промени, да на овај начин покрајинско руководство охрабрује и подстиче албанске националисте и сепаратисте, да се тако директно утиче и на уздржаност албанског становништва јер, посебно код омладине, још увек нису разбијене „тешке и погубне заблуде“. Замерано је и на отпору покрајинског руководства да у своја службена документа уврсти уставне промене у Србији, што је охрабрило националисте: „*О промену Устава веома јасно је проговорила интелекција из редова албанске народности и то, на жалост, са националистичких и сепаратистичких позиција. Нарочито су карактеристична мишљења изнеша на скуповима на Универзитету у Приштини*“.³⁹⁷

Зоран Соколовић је оштро критиковао и Председништво САП Косова јер је оно „погрешно третирао“ зборове Срба и Црногораца и на тај начин „директно утицало на уздржаност албанског становништва да не присуствује на њима, па и на тај начин допринело деобама народа и народности“.³⁹⁸ У расправи је речено и да се „жариште албанског национализма и сепаратизма“ налази у појединим просветно-васпитним и научним институцијама, средствима јавног информисања и институцијама културе. На крају је закључено да се мора утврдити појединачна одговорност у Председништву и Покрајинском комитету

³⁹⁵ *Полијика*, 28. октобар 1988, 1.

³⁹⁶ *Полијика*, 3. новембар 1988, 1.

³⁹⁷ Исто, 7.

³⁹⁸ *Борба*, 3. новембар 1988, 1.

СК Косова. Милошевић је имао само једну поруку: „*Враишиће се у Приштину да завршиће свој йосао*“.³⁹⁹

Седница Покрајинског комитета СК Косова одржана је 17. новембра 1988. Оцењено је да Председништво ПК сноси „објективну одговорност“ за укупно стање у Покрајини и зато је „ослобођено“ ове дужности, као и његови челни људи: Каћуша Јашари, председник Председништва и Азем Власи, члан Председништва и најутицајнији косовски политичар, за кога је речено да као члан ЦК СКЈ „не може остати на професионалном раду“ у Председништву ПК. Усвојене су и оставке неколико функционера, а дужност председника партијске организације вршио је Ремзи Кољгеци, иначе председник Председништва Косова.⁴⁰⁰ Усвојене су оставке Уроша Шешлије, Милана Гвоздића, Рахмана Дедаја и Екрема Арифџа.

Азем Власи је прихватио свој део одговорности, али је упозорио да је у Покрајини, као и у целој Србији, извршена национална хомогенизација, чему је подлегао и један број комуниста: „*Више нисмо онакви какви смо били. Оставику нисам сиреман да йоднесем из неких разлоја, јер не моју рећи да се йовлачим са функције из здравствених разлоја, или йоме слично. Сиреман сам да йрихваићим одйоворности, али не и нейринцијијелне йезе које хоће йолићички да ме дисквалификују*“.⁴⁰¹

Истовремено су почеле и масовне демонстрације Албанаца у Покрајини. У првом реду били су радници, чиме се желело да протест добије „класни“ а не национални карактер. Већ 17. новембра у Приштини је, са Титовом сликом на челу поворке, било око 2.000 рудара „Трепче“. Прихваћени су закључци 17. седнице ЦК СКЈ, али не и колективна оставка покрајинског партијског руководства. Ремзи Кољгеци није успео да заустави колону: „*Нико ја није слушао. Рудари су ја једноставно избадили из колоне*“.⁴⁰² Председништво СФРЈ је 18. новембра разматрало „политичко-безбедносну“ ситуацију у Покрајини и „предузело одређене мере у оквиру своје надлежности“.⁴⁰³ Заседало је и Председништво ЦК СКЈ и указало на „штетне последице“ даљег окупљања.⁴⁰⁴ У Приштину је отпутовао и Доброслав Ђулафић, савезни секретар за унутрашње послове.

Демонстрације су, међутим, већ попримиле масовни карактер. Оне су биле одговор на „милионски“ митинг на Ушћу. Од раних јутар-

³⁹⁹ Исто.

⁴⁰⁰ *Полићика*, 18. новембар 1988, 1.

⁴⁰¹ Исто, 8.

⁴⁰² *Борба*, 18. новембар 1988, 1.

⁴⁰³ *Полићика*, 19. новембар 1988, 1.

⁴⁰⁴ Исто, 10.

њих сати 18. новембра Приштина је готово била блокирана колонама радника, студената, ученика, просветних радника, службеника државних служби. Узвикиване су пароле: *Нећемо оставке, Живела Каћуша Јашари, Живео друї Тиїо, Хоћемо једнакостї*. Према Приштини су се кретале колоне демонстраната из унутрашњости Покрајине; комбинат „Трепча“ обуставио је рад, као и већина других фабрика у којима су Албанци били у већини. Централна манифестација у Приштини одржана је на фудбалском стадиону; окупљенима су се обратили и смењени косовски функционери. Касније је Каћуша Јашари демонстрације назвала „скупом братства и јединства“; Власи, који је доживео да га сународници носе на раменима, оценио је да је „масовна подршка“ коју је добио заснована на ставовима 17. седнице ЦК СКЈ.⁴⁰⁵

Истота дана Председништво СФРЈ одржало је седницу и саопштило како је „предузело одређене мере у оквиру своје надлежности“.⁴⁰⁶ Током 18. новембра седницу је одржало и Председништво ЦК СК Србије, на којој је од Душана Чкребића затражено да повуче своју оставку на чланство у ЦК СКЈ, јер је српска партијска база имала „неподељено и чврсто становиште“ да он треба да остане представник Србије у највишем партијском телу. Сам Чкребић је у посебној изјави нагласио да у потпуности уважава „ставове и захтеве изражене и у чланству и у органима Савеза комуниста Србије“, па је повукао своју оставку, уз обећање да ће се и даље борити за „програмска опредељења и политику Савеза комуниста Југославије“.⁴⁰⁷

Демонстрације у Покрајини настављене су и попримале су све озбиљнији ток; све чешће се чула парола „Косово – република“, масовно се клицало Азему Власију, а тражена је и рехабилитација Фадила Хоџе. Многи су говорили да се „може догодити оно најгоре“ и позивали су Албанце „да не чекају кад је њихов народ по затворима“.⁴⁰⁸ Улицама Приштине марширало је преко 100.000 Албанаца, а највише је тражена оставка Хусамедина Аземија, председника партијске организације у главном граду Покрајине.⁴⁰⁹ Председништво СФРЈ затражило је да се окупљања прекину. Током 21. новембра почеле су и демонстрације Срба на Космету: истицано је да је Азем Власи „обмануо“ југословенску јавност и тражено је да се он потпуно повуче из политичког живота.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Исто, 11.

⁴⁰⁶ *Борба*, 19–20. новембар 1988, 1.

⁴⁰⁷ Исто, 7.

⁴⁰⁸ *Полишика*, 21. новембар 1988, 9.

⁴⁰⁹ *Борба*, 21. новембар 1988, 3.

⁴¹⁰ Наведено према: S. Milošević, *Godine raspleta*, 279.

У Београду је 22. новембра почела тродневна Конференција Савеза комуниста Србије која је требало да утврди задатке српских комуниста у остваривању привредне и друштвене реформе. Милошевић је у веома дугом уводном излагању посебно нагласио да се политичко расположење за промене које постоји у народу одмах мора претворити у саме промене; сматрао је да се из кризе може изаћи стварањем „савременог и ефикасног“ самоуправног социјалистичког друштва; тражио је покретање робне производње на темељима очувања друштвене својине. Најважнији циљ требало је да буде „богаћење на основу рада“ и ликвидација политичког волунтаризма. Тражио је и реформу „свести“ и начина понашања; услов за успех реформе али и опстанак Југославије био је укидање „малограђанске и примитивне“ идеје о националним економијама и заложиио се за стварање јединственог југословенског тржишта: „То није унишаризам, већ услов постојања Југославије“.⁴¹¹

Милошевић се осврнуо и на политичке промене у Србији; говорио је о „таласу демократије“ и да он смета само онима који нису ни почели демократске промене. Обећао је и да Савез комуниста више неће бити на маргини реалних друштвених процеса: „На шу маргину довела та је управо сирета појединаца из партијских врхова с државним апаратом“.⁴¹² Милошевић је овом приликом први пут говорио о „анти-бирокуратској револуцији“ коју је означио као демократску трансформацију друштва. Склоност ка митоманији дошла је до пуног изражаја: та револуција била је опредељење и народа и руководства и неопходна за опстанак српског друштва: „Ми смо се оидределили за социјалистичко самоуправно друштво први, и за сада, једини на свету. Наше шешкоће произилазе и из чињенице да смо лишени шућих, друћих искустава у израдањи свој друштва. Али нас та чињеница не шћини од оидасности којој смо изложени ако не зауставимо идрудо и снажно идрусство бирократије у друштву. Парализа друштва до које је бирократија довела, носи у себи оидасности – да шу идрализу можда нећемо оидклониши демократским средствима уколико се одмах не решимо бирократије. Војводина је идриме како се ишај корак извео у идоследнем идренућку, како су нарасле демократске снаге друштва зауставиле, сломиле бирократско-великашки обруч који је имао иденденцију ка снажној концендирацији економске, иидишичке и сваке друје власћи у све мањи крућ појединаца“.⁴¹³

На крају ове помпезне конференције, Милошевић је обећао да ће реформе донети „историјске промене“ и да је успех „једини српски

⁴¹¹ Исто, 280.

⁴¹² Исто.

⁴¹³ Исто, 280–281.

пут“. Најважнији предуслов за остварење тих циљева био је да се „угасе сва политичка жаришта, пре свега у врховима СКЈ“. Милошевић је на крају рекао: „Уверен сам да делим заједничко уверење свих учесника конференције да ћемо реформу остварити и уверен сам да делим искрену радост са свима вама што ће у реализацији реформе заједнички учествовати сви грађани и радни људи Србије“.⁴¹⁴

Због заоштравања ситуације на Косову, 21. новембра одржана је заједничка седница државног и партијског председништва Србије, а саопштење са ње објављено је два дана касније. Оцењено је да најновије демонстрације на Косову имају континуитет са контрареволуцијом из 1981. чиме је у дефинисању албанских протеста начињена грешка као и седам година пре тога. Таква оцена могла је само да изазове симпатије за Албанце у западном јавном мњењу. Два председништва су оценила и да су демонстрације врло брзо добиле сепаратистички ток и да су имале веома јасан антисрпски и антијугословенски карактер. За несубијање демонстрација и неоткривање њихових организатора оптужени су државни органи Покрајине и Федерације. Закључено је да деловање са „непријатељских позиција треба онемогућити свим мерама“.⁴¹⁵

Једна од тих мера била је и забрана свих окупљања на територији Покрајине, приступа и кретања већег броја лица у групама на јавним местима, као и масовна путовања и доласци у Приштину из унутрашњости. Ову одлуку донео је 23. новембра покрајински секретар за унутрашње послове, и то на основу оцене Председништва САП Косова да су настале ванредне прилике у Покрајини које угрожавају јавни поредак.⁴¹⁶

Протести у Црној Гори трајали су три месеца; на крају је комплетно црногорско руководство поднело оставку 11. јануара 1989. када је у Подгорици демонстрирало преко 100.000 људи. Момир Булатовић је у завршној поруци рекао: „Народ је победио јер је морао да победи. Сви наши захтеви су испуњени“. Мило Ђукановић је поручио: „Народ вам неће опростиш бајине“.⁴¹⁷ Оставку је поднео и Веселин Ђурановић, члан Председништва СФРЈ. Централни комитет СК Црне Горе оценио је да се није водила борба за власт већ борба против бирократије. Скупштина је оставке усвојила 13. јануара.⁴¹⁸

⁴¹⁴ *Полишка*, 24. новембар 1988, 1.

⁴¹⁵ Исто, 7–8.

⁴¹⁶ Исто, 9.

⁴¹⁷ Наведено према: *Борба*, 12. јануар 1989, 3, 5.

⁴¹⁸ Образлажући колективну оставку Председништва СР Црне Горе Божина Ивановић, дотадашњи председник, рекао је следеће: „Ово Председништво је свесно да

На власт су дошли млади људи – Момир Булатовић (1956) и Мило Ђукановић (1962) па је Црна Гора добила најмлађе руководство у тадашњој Југославији. У Подгорици се играло црногорско коло и певало блискости са Србијом: „Црна Гора и Србија, то је једна фамилија“. Медији у Србији извештавали су да Црногорци славе „једну од највећих победа народа“ у својој историји: „Црногорци су данас коначно одахнули и успели да са себе скину љагу и срамоту која им је дуго наношена, а њихову оклобру 1988. и ушћребом силе над невиним народом коју су наредили ненародни властодршци“.⁴¹⁹

Слом црногорског руководства био је знак за остале југословенске републике да се Милошевићева антибирокупатска револуција неће зауставити на границама Србије.

Милошевић је ишао даље. На проширеној седници Председништва Србије (25. јануара) затражено је да се одржи ванредни конгрес СКЈ и да се смени Стипе Шувар. Најважнији разлози за ове захтеве били су нерешавање косовског питања, неспровођење уставних промена у Србији и економска и друштвена криза. Милошевић је тражио југословенско јединство и смену „неспособног руководства“. Председништво је оценило и да су „многи појединци и институције, укључујући и највише органе“, годинама успоравали или стопирали борбу за „коначно сламање контрареволуције“. Саопштено је и да се оставка Стипе Шувара не тражи зато што је он из Хрватске, „него због сопствених грешака и пропуста у обављању најодговорније функције у СКЈ“.⁴²⁰

сноси гео одговорности за настало стање. Оно је тако схватило и прихватило захтеве учесника митинга који је изражавао незадовољство насталим стањем и неверење и да руководства у садашњем стању могу на ваљан начин допринети његовом поправљању, односно уверење да ће се оставкама руководства ствари брже решавати“. (Наведено према: *Борба*, 14–15. јануар 1989, 11).

⁴¹⁹ Милорад Вучелић, *Пала влада (и) усред Титограда*, НИН, 15. јануар 1989, 8. – Стари револуционар Светозар Вукмановић Темпо изјавио је да су у питању били „величанствени догађаји“ и то написани „по Његошевом сценарију“. (НИН, 15. јануар 1989, 11).

⁴²⁰ Наведено према: *Борба*, 26. јануар 1989, 1–2. – Милошевић је први пут одржавање ванредног конгреса СКЈ тражио на Конференцији партије јуна 1988. Потребу за одржавањем конгреса објашњавао је спровођењем брзе реформе у Југославији. Као пример требало је да послуже успешно изведене промене у Србији. Тражио је не само привредну већ и друштвену реформу, не најављујући директно и захтеве за изменама политичког система: „Реформа мора да буде друштвена, а не само привредна. До сада нам је свака привредна реформа крахирала, пре свега што се погрешно представљало да може да се мења један гео друштва а да целина остане нејакнућа а нарочито да нејакнуће остане реформатори. Зато предлагем да наша Конференција утврди став да уколико до краја јесени, што је довољно време и за уставне промене и за реформу привредног система, не спроведемо реформу, Централни комитет треба да закаже ванредни конгрес како би било изабрано ново руководство које ће имати храбрости и способности да изврши реформу“.

У атмосфери великих политичких ломова у Београду је од 30. јануара до 1. фебруара 1989. одржана 20. седница ЦК СК Југославије. Више је него уочљиво било да је свако износио програме и ставове својих републичких партија, па је постало јасно да се СКЈ претворио у „савез савеза“. Милошевић је још једном потенцирао да је у југословенском руководству било уочљиво „одсуство слуха“ за промене, па су зато и уследили масовни и јавни протести. Први пут је подржао и митинге у Црној Гори који су довели до пада њеног комплетног руководства: „*Ту је свега мислим на Војводину и Црну Гору, али и на многе бројне ширајкове и доласке у Београд са Косова и из других крајева наше земље. И то је разумљиво. Оно што не може да се промени институционално, а нужно је да се промени јер људима тешко пада и дуго траје, мора да се промени ванинституционално. Тако је одувек било у људском друштву*“.⁴²¹

Милошевић је послао и јасну поруку да је статус Србије у југословенској федерацији дефинитивно промењен: „*У нашој политичкој и друштвеној пракси још је присутна склоност када је о Србији реч да о њеним интересима одлучује други, независно од става који о тим интересима има она сама, а да се евенуално противљење таквој пракси чак проласи за активност која може бити уперена против интереса Југославије. Морам одмах да кажем, да ако би Југославија била замишљена као заједница у којој је Србија подељена на три дела и на коленима, онда би Србија била против такве заједнице, против такве Југославије. Онда бисмо ми били за грутачију Југославију, односно за једино моћу Југославију, за Југославију у којој су сви равноправни, па према томе и Србија*“.⁴²²

Стипе Шувар је, мислећи на СК Србије, рекао да у Југославији постоји сукоб између реформских и антиреформских снага: „*Антиреформске снаге су тобоже за ошворени социјализам али без конкуренције свјетској тржишћа, оне су и за технолошки, културни и научни прогрес, али против повезивања с Европом и свијетом. На ријечима су за тржиште и структурно прилагођавање, а на дјелу одржавају застарјеле индустријске појоне, покривају интанте тубишаше и инвестирају у сирову индустрију. Залажу се за реформу СКЈ, а као резултат те реформе желе јединство по мјери бирократској централизма и монолизма*“.⁴²³

Милан Кучан је упозоравао да брзо сиромашење словеначке привреде може довести до јачања „сваковрсног сепаратистичког, националистичког, противјугословенског и противсоцијалистичког мишљења на јавној политичкој сцени у Словенији“. Слободан Милошевић је

⁴²¹ Наведено према: S. Milošević, *Godine raspleta*, 327.

⁴²² Исто, 330.

⁴²³ Наведено према: *Борба*, 31. јануар 1989, 2.

изјавио да Југославија не може да постоји ако буде замишљена као заједница у којој би Србија била подељена на три дела „и на коленима“. ⁴²⁴ Делегати из Војводине тражили су Шуварову оставку, полемике су биле бројне и тешко их је чак и регистровати. Први пут се, између осталог, расправљало о одржавању ванредног партијског конгреса, и то на захтев ванредне конференције СК Војводине. Чланови ЦК из Словеније и Хрватске су то одбијали, а највише на шта су пристајали био је термин „привремени“. Тој иницијативи највише се опирао Ивица Рачан, руководиоца радне групе за закључке. Најзначајнија одлука била је она којом су Азем Власи и Светислав Долашевић разрешени чланства у Централном комитету СКЈ. ⁴²⁵

Највећи проблем српског руководства биле се измене Устава. После уобичајено мучних преговора и договора, чинило се да је решење на виду. Кључна измена тичала се права Србија да поврати своју уставотворност, односно да сама може да доноси свој устав без блокаде из Покрајина. То питање требало је да реши амандман 47 који је Војводина на крају прихватила, али Косово је било изричито против тога. Борисав Јовић, који је тада био и председник уставне комисије, накнадно је писао да је у тим „судбоносним данима“ код Милошевића дошла делегација Срба са Косова, предвођена Вукашином Јокановићем, председником Скупштине и Томиславом Секулићем, секретаром Покрајинског комитета, и саопштила му да ће покрајинска Скупштина одбацити читав пакет уставних промена ако Србија не одустане од амандмана 47. Милошевић је, наводно, то и прихватио, али су му се супротставили сам Јовић и Богдан Трифуновић: *„Тај његов захтев сам катеторички одбио. Рекао сам му да ми што једноставно не можемо да урадимо, јер смо на милионским народним зборовима широм Србије, не само добили за што илелбисцишарну подршку, него и неопозив захтев да се та промена изврши. [...] Милошевић је попустио. Одлучено је да идемо до краја с предлозом“*. ⁴²⁶

Најављене промене уставног положаја Србије изазвале су генерални штрајк албанских рудара у руднику Стари Трг код Приштине, који је почео 20. фебруара. Штрајкачи су уместо социјалних истакли

⁴²⁴ Исто, 7.

⁴²⁵ Борба, 2. фебруар 1989, 4–5. – У Србији је иницијатива за одржавање ванредног конгреса доживљена као наставак револуције коју је покренуо Милошевић. О томе је Петар Игња писао: *„Људи који желе промене, људи који хоће демократију на велика враћа, крштавају се неослањеницима. Они који су прошли промена, или су за промене које би, ирвенствено, требало да уклоне Савез комуниста са историјске сцене, постојају симболима новој социјализма“*. (П. Игња, *Одбројавање почетло*, НИН, 5. фебруар 1989, 10).

⁴²⁶ Borisav Jović, *Knjiga o Miloševiću*, Beograd 2001, 11–12.

политичке захтеве – обустављање најављених уставних и политичких промена; тражена је и смена тројице покрајинских руководилаца који су подржавали Милошевића – Рахмана Морине, Али Шукрије и Хусамедина Аземија. Југословенска јавност била је не мало изненађена утицајем албанске опозиције – цео живот у Покрајини био је паралисан. Талас штрајкова захватио је све косовске општине, а рудари су најавили штрајк глађу. Група од 215 културних и научних радника упутила је 22. фебруара „Апел“ Скупштини Србије и целокупној југословенској јавности у коме је тражила да се не мења положај Косова дефинисан 1974. године: *„Свако сужавање остварених уставних права једне националности и једног савановништва, једне самосвојне и аутономне територије било би не само анахрони чин, већ и стални узрок незадовољства. Скупиштина СР Србије својом политичком мудрошћу треба да има у виду став и осећања већинског савановништва Косова за очување садашњеј положаја Покрајине“*.⁴²⁷

Рудари из Старог Трга и даље су остајали под земљом, а у јаму је пуштена само екипа ТВ Љубљане; у спортској хали „25. мај“ у Приштини даноноћно је протестовало више од 6.000 људи. У Приштину је 23. фебруара дошао и Раиф Диздаревић, председник Председништва СФРЈ.⁴²⁸ Сутрадан су стигли Милошевић и Шувар; они су учествовали у раду политичког актива Косова, али нису успели да прекину штрајк. Рудари нису послушали ни Азема Власија који је сишао у рудник код штрајкача.

Милошевић је у Приштини Албанцима поручио да неће изгубити ниједно своје право: *„На Косову, страх од уставних промена заснива се на дезинформацијама или полуистинама, у сваком случају на незнању. Морам да поручим свим Албанцима на Косову да је њихов страх у том погледу сасвим неоснован. Албанци заиста неће изгубити ни право на свој језик, ни своје школе, ни свој културни развој. Нићи ће њихов рад и стваралаштво и читав животи бити на било који начин угрожени зато што су Албанци, са променама Устава. Ја вам, друћови, тврдим да је иако, а сами ћете се уверити да сам у праву“*.⁴²⁹

Стипе Шувар је чак отишао и до рудара у Старом Тргу, који су сусрет са њим прихватили тек после двочасовног убеђивања. Али, од разговора није било користи јер су штрајкачи остали при својим ултимативним захтевима. Шувар је на крају рекао да Косово није само албанско. Синиша Лепојевић, новинар Танјуга, следећим речима је описао крај састанка: *„Разговор је завршен у врло мучној атмосфери до*

⁴²⁷ Наведено према: *Борба*, 23– фебруар 1989, 3.

⁴²⁸ *Борба*, 24. фебруар 1989, 3.

⁴²⁹ Наведено према: S. Milošević, *Godine raspleta*, 343.

које је дошло када је реч узео Рагиша Гачић која су рудари сиречили да јовори. Том приликом неколицина рудара је, како је изгледало, јала у несвесити, сиворила се велика јужва и разјовор је прекинути. Шувар се вра-тио на јовршину а рудари су касније јоново јокушали да ја јовову у јаму. Неки су при јом рекли да је и Шуваров отац био рудар“.⁴³⁰

Онда су Срби у Косову Пољу 25. фебруара одлучили да отпутују у Београд како би од државних органа затражили да се заштити уставни поредак у Покрајини.⁴³¹ Истога дана Председништво СФРЈ наредило је појачавање снага безбедности на Косову. Пошто је ситуација на Косову била потпуно парализована, 26. и 27. фебруара одржана је проширена седница Председништва којој су присуствовали и републички председници председништава, председник и потпредседник СИВ-а (Бранко Микулић и Јанез Земљарич) и савезни секретари одбране, спољних и унутрашњих послова.⁴³² Милошевић је ултимативно захте-

⁴³⁰ Борба, 25–26. фебруар 1989, 13. – У Србији је одмах схваћено да је у питању први велики изазов новој српској политици према Косову и Метохији, па је зато јединствен став био да се не сме попустити: „У ове дане бунта и демонстрација Албанаца присићанак на извеситан компромис значило би изражаваће слабости, ше тако и најаву почетка одустајања, да не кажемо јораз, од јој новој српској, односно јујословенској одређења према косметским несјоразумима. Треба нејреситано имаћи на уму чињеницу да они који целу ову ијру воде јесу националистички, ја тако јо својој судбини и јубићници. Таквим се, ијак, не даје прилика да јоведу а камоли да јоведе“. (Светислав Спасојевић, Нове финесе отијора, НИН, 26. фебруар 1989, 10).

⁴³¹ Борба, 27. фебруар 1989, 3.

⁴³² Диздаревић је о тој седници касније причао: „У почетку сједнице је била једна атмосфера вјеровања да би можда рудари мојли изаћи из јаме, јер смо јакве информације јримали са Косова, јошито смо јрејходној дана инсјирали да се јоново јујити најјачи мојући јим јуди, у њему је био и јредсједник Предсједништва Косова Кољџеци [Ремзи], у јаму и да јубјејују рударе да о свим захјјевима рудара расјрављају и да на све захјјеве, јошито су јо рудари јражили, дају и одјовор. Основно јићање је била остјавка ове јројице, који су били јарјијски функционери и ми нисмо мојли, као Предсједништво државе, да доносимо одлуке о њима, али смо инсјирали да јарјијско јредсједништво да јјасан сјав о јоме. Ја сам чак на јој сједници о којој јоворимо рекао, уколико јарјијско јредсједништво не донесе, не заузме сјав о јим остјавкама, да се ми морамо изјаснићи о јом захјјеву рудара. Све је било у јом расјоложењу, дакле, да ће рудари изаћи и да нећемо морати јосејнући за јосљедњом мјером, а јо је јројлашење ванредној сјања. Ја сам јих задњих јар дана био све више јубјејен да нам јо остјаје као једина мјера и да морамо ју мјеру јодузећи јрије нејо шито дође до некој крвојројлића на Косову и јрије нејо шито би мојло да дође до јраједије са рударима јод земљом. Нејдје јредвечер је дошао шок. Кољџеци се јавио јелефоном, изајао је из јаме и рекао да рудари неће да изају, да инсјирају на остјавкама и рекао ми је дословно: – Док се не виде призори у јами, и ти јуди, тешко је вјеровати како то изгледа. То је хистерија и фанатизам, нису у стању да воде дијалог. Кољџеци је ајеловао, да јроцијеним на којој је сјрани веће зло. Или да се јоднесу остјавке, или да се насјави ја ојасна сјиуација са јраједијом до које свакој јренућка може доћи? Тада ми је рекао, у јом разјовору, да се чићаво Косово дијло на ноје и сви чекају исход шјрајка. Забјљејо сам ријечи нејове: – Можда сам превише емотиван, можда вам све превише емотивно износим. Ја сам изнурен, био сам у јами

вао увођење ванредног стања у Покрајини. У паузи седнице заседало је и Председништво Србије, такође у проширеном саставу, и затражило да се на Косову уведе ванредно стање, без обзира да ли рудари прекину штрајк или не.

Председништво је оценило да је у Покрајини погоршана политичко-безбедносна ситуација и да је дошло до активности којима је непосредно угрожено „Уставом СФРЈ утврђено друштвено уређење“. Зато је наређено предузимање „посебних мера на Косову ради заштите уставног поретка, јавног реда и мира, личне и имовинске сигурности и безбедности свих грађана“. Забрањено је кретање и окупљање грађана, а уведен је и полицијски час.⁴³³

ЈНА је стављена у „стање приправности“, доведене су нове јединице на Косово, са задатком да се „демонстрира сила“ и пресеку све комуникације између албанских демонстраната, али да се не улази у сукоб са њима. Други задатак ЈНА био је да потпуно блокира Косово како би се спречио долазак веће групе Срба и Црногораца, јер је постојала велика опасност од ширења сукоба. Како је касније објашњавао Диздаревић, војска је требало да врши „једно психолошко-политичко дејство својим кретањем и својим присуством да упозорава људе да се не иде преко једне границе која би могла да изазиве даље сукобе“.⁴³⁴

На Косову је атмосфера и даље била усијана. Нико од Албанаца, како су уочавали репортери, због страха од одмазде није смео да отвори своје приватне радње, чак ни да укључи такси или седне за волан аутобуса јавног превоза.⁴³⁵ На једној страни Албанци су штрајковали, а Срби одржавали протестне скупове. Али, током 27. фебруара завршен је штрајк рудара у Старом Тргу јер су тројица косовских функционера поднела неопозиве оставке. Али Шукрија: „Остивка збој здравља и животиа рудара“. Рахман Морина: „Рудари, вама подносим остивку“. Хусамедин Аземи: „Оглазим са јорчином“.⁴³⁶

од шест сати ујутру, али једно су моје емоције, а друго је ово што се дешава. Ја сам га позвао да одмах долећи на сједницу, и он нам је на сједници представио ту ситуацију, морам да кажем крајње шрапичну. Сви смо били простио у шоку. Седам дана хиљаду шриштиа идесеси људи под земљом, и чивав животи на Косову је сивао. Ниједан орјан Косова није функционисао, ни дјеловао“. (www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html).

⁴³³ Наведено према: *Политика*, 28. фебруар 1989, 1.

⁴³⁴ www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html

⁴³⁵ *Борба*, 28. фебруар 1989, 1.

⁴³⁶ Исто. – Рахман Морина је касније повукао оставку. Раиф Диздаревић о томе сведочи следећим речима: „Прво су рудари преварени. Саопиштене су биле остивке, остивао је при остивци Шукрија, поднио је прије њих Аземи, Морина није поднио остивку. Он је поднио формално, а фактички остивао на шом мјесту и рудари су у шом поледу преварени, и у поледу обећања, да ће се када изађу из јаме о сваком њиховом захтјеву са

Запаљиво је постало и на северозападу Југославије. На седници Председништва Социјалистичког савеза Словеније, одржаној такође 27. фебруара, њен председник Жоже Смоле изјавио је како „треба изразити највеће поштовање рударима који исказују тако висок степен свести да пркосе у тако тешким условима“.⁴³⁷ Председништво Друштва књижевника Хрватске затражило је истога дана од Слободана Милошевића да поднесе оставку: „Не шражимо Милошевићеву оставку јер ја нисмо и никада ја не бисмо изабрали. Али му савјетујемо да одмах даде оставку. Не само да шраиичном Косову није донио смирење, наду и заједништво, него ја је довео на руб траћанској раија“.⁴³⁸

Милан Кучан је 27. фебруара напустио седницу Председништва СФРЈ. Исте вечери је у Љубљани (у Цанкарјевом дому) одржан политички скуп подршке Албанцима који су организовала разна удружења словеначких интелектуалаца, предвођених Друштвом књижевника Словеније. Протестовало се против уставне промене положаја Косова у Југославији, иако је више него јасно било да је Словенија кренула путем ка пуној независности. Прикупљана је финансијска помоћ за албанске рударе. Све је то директно преношено на Телевизији Београд, па је ионако усталасана српска јавност могла да види словеначке интелектуалце окићене бецевима са жутом Давидовом звездом и натписом: „Косово, моја дежела“. Ти људи држали су ватрене говоре у којима су осуђивали „нихилистичку, циничну и варварску“ политику Београда; чуле су се изјаве како је „трагедија Косова пре свега трагедија Албанаца, а не Срба и Црногораца“; величан је „достојанствен“ и „гандијев-

---

њима расиравиши и даши одговор и погузеши мјере које се реално моју погузеши. То није учињено. Чак се догодило следеће: након неколико дана једна група рудара се забарикадирала у мензи рудника Сшари шри и прошесшовала збои шоиа шшо су шреварени. Нас су са Косова звали и шражили сашласноши да расшјерају рударе, а нису се чесшшишо ни ушознали са разлозима збои којих су се рудари забарикадирали. Дакле, кренуло се сасвим једним друштим шравцем од оноја који је био шоишребан и који је једини био мојући шуш изласка из шои сшања. Ми, наравно, не само да нисмо дали сашласноши за шакву акцију него смо енершчно одбили и сваку мојућноши шакве инштервенције и шражили да они сједну са рударима и да разшварају. Ушвари, у шој фази су сшално била шрисушна два шрилаза и шјеловања – у државном и у шаршшшском шолитшшчком врху смо шјеловали у шравцу даљеи смиривања сшшуације на Косову, а из Србије, са друте сшране, је било шоишшшо сушрошшо шонашање. Почела је оршанизација мишшшша у Србији шрошшв оставки ове шрошшце, и шражено је на шшм мишшшшима хайшење Азема Власија, који је касније и ухайшен. И шш је био један од случајева у коме је дошло до ошшшрој сукоба између нас и руководсшва Србије. Јер, ми смо мислили да је шш један, како да кажем, безуман шосшшшшак руководсшва Србије. У новембру, кад је дошло шрви шушш до масовних демонсшрација на Косову, из сршској руководсшва су од нас шражили да се јавно шрозову и шоне они који су на Косову оршанизовали демонсшрације. То је значило, у сшвари, да шолшјевамо вашру бензином. Ишшо се шш шоновило и у фебруару“ (www.europamagazine.info/feljtonoktobar.htm).

⁴³⁷ Наведено према: НИН, 5. март 1989, 9.

⁴³⁸ Наведено према: Борба, 28. фебруар 1989, 2.

ски“ став Албанаца, а њихова „несрећна судбина“ поређена је са судбином Јевреја у нацистичкој Немачкој.

Милан Кучан је изјавио да се у Старом Тргу „брани авнојевска Југославија“, чиме је признао да је штрајк био политички. Осим тога, исказао је своју солидарност са протестом словеначке алтернативе у вези са људским правима на Косову и повезао грађанска права Албанаца са уставним принципима територијалне суверености и права на отцепљење. Кучан је Србију, иако је непуну годину раније добио сагласност Београда око амандмана на федерални устав у замену за смањење аутономије Косова путем ревизије српског устава, назвао „непријатељем словеначке демократије“. Сврставајући словеначко питање уз људска права Албанаца, Кучан је, како уочава Сузан Вудворд, увео „једну битну и посебну конфузију“ у појму самоопредељења. Он је поништио разлику између територијално-политичких права и индивидуалних права и политичких слобода, између права човека и територијалне аутономије. Кучан је тако померио политичку акцију са федералних институција ка Србији као „непријатељу“ и појединачних, људских права и захтева за већом аутономијом у оквиру сложене државе. Спремност на ратну опцију била је неодвојива од оваквог тумачења, што ни сами словеначки политичари из каснијег периода никада нису ни крили, односно, како је то једном приликом марта 1992. изјавио Димитриј Рупел – Косово је само искоришћено да се оствари главни словеначки циљ.⁴³⁹

Све је ово у Србији наишло на негативну реакцију и исто то вече група студената Београдског универзитета, организована од стране режима, кренула је према згради федералне Скупштине. Током 28. фебруара 1989. на улицама Београда било је више стотина хиљада грађана. На челу групе која је организовала митинге налазио се Зоран Тодоровић, а у готово сваком предузећу постојале су полу-илегални комитети за извођење запослених на улице. Масовни протести одржани су и у Новом Саду, Ваљево, Нишу, Лесковцу и многим другим српским градовима, али и у Титограду. Раиф Диздаревић сведочи да су му Борисав Јовић и Петар Грачанин саопштили како Милошевић није психички способан да се обрати народу испред Скупштине, па су тражили да он то уради.⁴⁴⁰ Диздаревић је одржао говор у старом југословенском духу. Изјавио да ће мир бити одбрањен: *„Нећемо ићи њушем завађања народа већ њушем обнове браћинства и јединства свих наших народа, свих социјалистичких република*

⁴³⁹ Suzan Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd 1997, 103 и 408.

⁴⁴⁰ www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html

и аутономних покрајина. Ово што говорим, говорим свим Југословенима а не само вама“.⁴⁴¹

Заседало је и Председништво ЦК СКЈ – одбило је да прихвати „метод уцена и притисака“ у кадровској политици „ради остварења политичких и других циљева“. Председништво ће, како је саопштено, подржати „истинске борце“ за спровођење политике СКЈ о Косову: „То мора бити основни критеријум за оцењивање изнуђених оставки другова Морине, Аземија и Шукрије“.⁴⁴² Диздаревић је тражио од Милошевића да се обрати грађанима, а он је захтевао да се усвоји закључак о кривичном гоњењу свих оних који су учествовали у организовању демонстрација на Косову новембра 1988. и фебруара 1989. године.⁴⁴³ Када је речено да ће се то и усвојити, он је у касним вечерњим часовима и најавио хапшење Азема Власија. Милошевићева конзервативна револуција била је на врхунцу: он је рекао да ће „бити објављена имена свих оних који су манипулисали људима“ ради остваривања политичких циљева против Југославије; затим, да Југославија никада неће пропасти „зато што то не да народ, а народу нису потребне никакве гаранције. Он је највећа сила и највећа гаранција. Нема те цене и нема те силе која може поколебати руководство Србије и грађане Србије у борби за праведне циљеве“.⁴⁴⁴

Истовремено је одржана и ванредна седница Председништва ЦК СКЈ која је подржала промене Устава у Србији; затражено је и да се повуку „изнуђене оставке“ тројице косовских функционера који су подржавали српско руководство (Рахмана Морине, Али Шукрије и Азема Аземија). Захтевано је предузимање законских мера против „организатора и носилаца закулисне политике на Косову, који су се послужили притисцима, па чак и злоупотребом живота и здравља рудара 'Старог трга' за постизање циљева против политике СКЈ“. На крају је подржана одлука Председништва СФРЈ о увођењу „посебних мера“ на Косову, али није прихваћен захтев београдских студената да се утврди одговорност председника (Стипе Шувар) и секретара (Штефан Корочец) Председништва ЦК СКЈ јер „они могу бити одговорни једино у оквиру колективне одговорности“.⁴⁴⁵

Један од захтева демонстраната у Београду као и српског руководства, био је да се спречи организовање политичких партија у Југо-

⁴⁴¹ Наведено према: *Борба*, 1. март 1989, 1.

⁴⁴² Исто.

⁴⁴³ www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html

⁴⁴⁴ *Полиџика*, 1. март 1989, 1. – „Политика“ је извештавала да је на митингу било преко милион грађана.

⁴⁴⁵ *Полиџика*, 1. март 1989, 3.

славији јер је то „противно уставном систему“.⁴⁴⁶ Истовремено са догађајима у Београду, одржан је први масовни митинг Срба у Книну на којем се протестовало због словеначке и хрватске подршке косовским Албанцима. То је било прво „догађање народа“ у Хрватској. Најпре су на улицу изашли радници највећег книнског колектива ТВИК (фабрика вијака). Ношене су југословенска и партијска заставица и Титова слика. Убрзо су им се прикључили радници осталих предузећа и грађани. Клицало се Слободану Милошевићу и Стипи Шувару, братству и јединству, Југославији, Рахману Морини и „поштеним Албанцима“.⁴⁴⁷ Упућена су писма највишим партијским и државним руководством Хрватске и Југославије у којима се тражило предузимање „одлучних мера против контрареволуције на Косову“.⁴⁴⁸

Оно што је Милошевић обећао десило се веома брзо – 2. марта 1989. ухапшени су Азем Власи, Азиз Абраши, председник Пословног одбора комбината „Трепча“ и Бурхан Каваја, директор рудника у Старом Тргу.⁴⁴⁹ Они су оптужени да су организовали политичку побуну Албанаца на Косову, односно да су организовали „контрареволуционарно деловање“. Следила су нова хапшења: 6. марта ухапшени су Исмет Јашаница, директор Студентског центра у Приштини, Кадруш Исљами, управник спортске хале „25. мај“ у Приштини и Ибро Османи, начелник центра за информисање Покрајинског комитета СК Косова.⁴⁵⁰ Укупно су до краја марта ухапшене 44 особе.

Скупштина Војводине је сагласност за промену Устава Србије дала 10. марта 1989. године. Оцењено је да је то једини начин да Србија обезбеди равноправан положај са другим републикама у Југославији. Истовремено су предложене и промене покрајинског Устава.⁴⁵¹

Случајно или не, у овом периоду потекао је први предлог да Југославија поново треба да добије институцију председника републике. О томе је, на седници Савезног друштвеног савета за међународне

⁴⁴⁶ Исто.

⁴⁴⁷ Срђан Радуловић, *Судбина Крајине*, Београд 1996, 11. – Хрватски медији одмах су овај митинг назвали „извозом антибироградске револуције“. Убрзо су се расправе о митингу свеле на то да ли је он био „увезен“ како би се дестабилизovala Хрватска, или је био „спонтан“ и „испровоциран“ односом Словеније и Хрватске према догађајима на Косову.

⁴⁴⁸ *Полиџика*, 1. март 1989, 4.

⁴⁴⁹ *Полиџика*, 3. март 1989, 1. – Азем Власи је ухапшен у Бијељини, где се налазила породица његове супруге. Хапшење су извели српски органи безбедности, уз асистенцију полиције Босне и Херцеговине. Руководству Покрајине речено је да за то постоји одобрење и Председништва СФРЈ, што није било тачно. (www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html).

⁴⁵⁰ *Полиџика*, 7. март 1989, 1.

⁴⁵¹ *Полиџика*, 11. март 1989, 5.

односе, говорио Михајло Јаворски, ветеран југословенске дипломатије. Он је сматрао да Југославија, ако жели да задржи своју међународну позицију, мора да има јаког председника републике како би се отклониле све слабости које су проистицале из једногодишњих ротирајућих мандата у Председништву СФРЈ. Његов предлог дочекан је, међутим, са великом неверицом, јер је Јаворски рекао да би најцелисходније било да, после Тита који је био из Хрватске, нови „шеф државе“ буде из Србије.⁴⁵²

Ред је дошао и на Скупштину Косова и Метохије. Амандмани на Устав Србије усвојени су 23. марта, већином гласова и јавним гласањем. Уводно излагање поднео је Вукашин Јокановић: уставне промене биле су „чин поверења и заједништва“ у Србији и оне су биле у интересу свих њених грађана.⁴⁵³ Одлука косовске Скупштине пропраћена је новим таласом демонстрација; најмасовније су биле у Приштини и Урошевцу. Вршени су напади на припаднике органа безбедности, као и покушаји напада на објекте ЈНА. Председништво Косова је те нападе оценило као „непријатељски акт“. Председништво СФРЈ затражило је 24. марта од надлежних органа на Косову да поштују одлуке о „посебним мерама“.⁴⁵⁴

Највећи сукоби вођени су на улицама Урошевца 26. марта: *„Иначе, за време шрајања демонстрација, Али Шабани, први човек урошевачке омладине и члан ЦК СКЈ, боравио је у згради Скуйшиине ойшиине. Нимало узбуђен, он је мирно шрао шах“*.⁴⁵⁵

Демонстрирало се и у другим косовским градовима: у Подујеву је убијен командир милиције Јетулах Бали Кући, а тешко је рањен инспектор СУП-а Зоран Кораћ. У Титовој Митровици је убијен милиционар из Лепосавића Милорад Танасковић. Тако су на Косову пале прве жртве после 1981. Зато је Извршно веће Косова забранило сва даља окупљања: престао је рад школа и факултета, као и организовање свих јавних манифестација – биоскопа, позоришта, спортских приредби и пијачних дана.⁴⁵⁶

⁴⁵² НИН, 17. март 1989, 13.

⁴⁵³ *Полишика*, 24. март 1989, 1.

⁴⁵⁴ *Борба*, 25–26. март 1989, 11.

⁴⁵⁵ *Борба*, 27. март 1989, 3.

⁴⁵⁶ *Борба*, 28. март 1989, 1. – Раиф Диздаревић сведочи о драматичним догађајима на Косову: *„Можда је најбоље да кажем следећим илустрацијама: назвао ме је поодне 27. марта Кољџици и рекао ми: – У Подујеву, и Гњиланима, у Сувој реци, у Митровици се води прави рат. Пуца се на све стране. У Приштини су тихе демонстрације прерасле у насиље. Чују се рафали и пуцњи на периферији главног косовског града, свака интервенција касни, процјене су биле погрешне, Служба безбједности Косова показала се нулом, од Председништва државе сазнајемо шта се догађа овдје у покраји-*

Скупштина Србије је 28. марта, на свечаној седници сва три већа, прогласила амандмане на републички Устав. Уставне промене у великој мери смањиле су права и овлашћења Војводине и Косова у односу на уставна решења из 1974. У службеној митологизацији говорено је како је „народ прогласио свој Устав“. Уставне промене (амандмани 9 до 49) усвојене су на свечаној седници сва три већа републичке Скупштине, а проглашене су на свечаности у „Сава центру“; церемонија је била врло кратка, као и говор Борисава Јовића, председника Скупштине. Он је указао на прокламовану суштину усвајања уставних амандмана: *„Пролашавањем уставних амандмана враћили смо нашој републици државни и уставни суверенитет. Србија је од данас јединствена социјалистичка Република, са две аутономне покрајине у свом саставу и државном надлежношћу на целој својој територији. Истовремено, Скупштина Социјалистичке републике Србије сјекла је право које јој и припада – да одлучује о Уставу Републике, о њеном доношењу и променама. Тиме је наша Република постала равноправна са другим социјалистичким републикама у југословенској федеративној заједници“*.⁴⁵⁷

Југославија онако како је дефинисана Уставом из 1974. више није постојала. У Србији се сматрало и говорило да је исправљена

ни. Ово је побуна, насиље, рушење и употреба оружја, граничи се са устанком. Све акције, све интервенције касне. Треба да нас све смијените, ми не уживамо ничије повјерење, нико нас не прима, а кад изађемо напоље пљују нас као издајнике. Дакле, ситуација је била драматична. У Подујеву је тог дана погинуо командир милиције, Албанац, убијен од демонстраната, у Мишровици је такође убијен један милиционер Србин, отац од демонстраната, у Подујеву је у маси демонстраната један демонстранат такође убијен. Оружје се употребљавало свугде. Илустрације ради, у Мишровици су снајперисти са кровова пополили тађали милицију, а тамо је била једна војвођанска јединица милиције, да се она буквално морала забарикадирати у једну касарну. Дакле, ситуација је била више него озбиљна и било је заиста велико питање да ли смо суочени са оружаном побуном и како ћу побуну зауставити? Ми смо сазвали један састај, ноћу, на који су дошли руководиоци са Косова. Од тог састаја, односно од њиховог присуства смо имали врло малу користи. Ту је Морина рекао да ће се што што се чини у траговима у којима су се досад одвијали ти сукоби учинити и у свим осталим траговима на Косову и да се ничим не може спријечити. Ја морам да кажем да сам био изненађен, с једне стране том оцјеном, а са друге стране, једном неистинитом тврдњом да у том сукобу не учествују омладина и радници, а у фебруару су, уствари, радници штрајковали и демонстрирали, а демонстрирали су и ђаци и студенти. Било је девет погинулих, био је велики број рањених. Ми смо захтијевали да се тачно утврди од чијеј оружја су погинули и демонстрирали и милиционери. Нама је, уствари, помогло да зауставимо тај сукоб што што је било проглашено ванредно стање и што што смо моли доузимати мјере којима смо моли да заводимо полицјски сат, да инсистирамо на забрани кретања, да војска може да демонстрира и да пресијецањем комуникација спријечава уједињавање оних који учествују у демонстрацијама и у физичким обрачунима. Били су то трагични догађаји на крају нашег мандата“.

⁴⁵⁷ Србија – република, НИН, 31. март 1989, 6.

„вековна неправда“, да је у питању „знаменити дан“ српске историје, да тек треба објаснити зашто је Србија тако дуго „морала да подноси понижења“. Свечаности су организоване у многим градовима Србије; свуда је истицано да ће „срећна Србија донети срећу Југославији“, да је добијена једна од најважнијих „битака за јединство; из Аранђеловца је полетело јато голубова, у Пожаревцу су се огласиле сирене, а у Врању је градом непрекидно пролазила колона таксиста; у краљевачким школама држао се специјални час о Уставу, а у Сремској Митровици је дошло до „спонтаног“ окупљања („осећамо да морамо бити заједно“).

Каснији развој догађаја показао је да је Милошевић овде требао да се заустави. Уставне промене изазвале су велике промене у Србији, покрајинама су наметнуте кроз таласе демонстрација, довеле су до смене руководства у Војводини, заостриле су ситуацију на Косову до максимума, али нису угрозиле опстанак Југославије и нису слутиле на општи рат. Остале републике биле су спремне да мање-више ћутке прихвате промене у Србији, али нису биле спремне да Србија има три гласа у Федерацији. Уместо да се окрене сређивању стања на новим основама и приступи структурним реформама друштва, Милошевић је наставио своју конзервативну револуцију и кренуо у битку за „јединствену Југославију“, као што је и најавио на Осмој седници. То је била фатална грешка, али о томе тада нико у Србији није размишљао.

Истовремено је Милошевић предложен за председника Председништва „СР Србије“. Образложење предлога групе делегата било је у Милошевићевом доприносу остварењу „историјских циљева“ Србије: демократизацији јавног и политичког живота, остварењу јединства радничке класе и руководства Србије, политичкој и моралној победи „целог народа“ у реализацији „класних и националних“ захтева будућности: *„Слободан Милошевић је својом храброшћу, пошћењем, личним и колективним радом човек који по нашем дубоком уверењу не треба да буде председник само чланова Савеза комуниста, већ треба да буде председник свих грађана СР Србије, комуниста и радника, припадника свих народа и народности“*.⁴⁵⁸

Проглашење уставних амандмана на Косову је испраћено новим таласом насиља. На улазу у Призрен подигнуте су барикаде, а на демонстранте је бачен сузавац из хеликоптера. У селу Жур (околина Призрена) у сукобу са полицијом погинуо је један демонстрант, а 13 их је повређено. Једно лице погинуло је и у Душанову.⁴⁵⁹ Прави мали рат водио се на прилазима Приштини – на полицију се пуцало из кућа,

⁴⁵⁸ Исто, 7. – Истовремено је и Борисав Јовић изабран за члана Председништва СФРЈ. На тој функцији заменио је генерала Николу Љубичића.

⁴⁵⁹ Борба, 29. март 1989, 3.

капија, иза зидова, па и са џамије. Демонстранти су рушили све на шта би наишли, од возила су правили барикаде, заустављали су и малтретирани возаче, а терете из камиона разбацивали су по путу. Тек после дејства полицијских оклопних транспортера снаге безбедности успеле су да уђу у Приштину и успоставе какав-такав ред.⁴⁶⁰

Јусуф Каракуши, покрајински секретар унутрашњих послова, информисао је 31. марта делегате Скупштине Косова о „рушилачком деловању“ албанских националиста: *„Демонстрације албанских националиста и сејарайиста биле су добро организоване и припремљене, како у погледу начина и тактике њиховој одвијања, тако и у погледу понашања и циљева. По општим карактеристикама демонстрације се карактеришу високим нивоом организације са елементима оружаних конфликта, а у појединим случајевима и уличних бруталних понашања према чуварима јавног реда и мира. Посебну агресивност показали су у појединим местима где су припаднике милиције тађали из ваљене оружја из двориста, с прозора, са кровова, а било је и случајева бацања флаша за заљављивим материјалима. Циљеви албанских националиста и сејарайиста били су веома екстремни. Нема сумње да представљају наставак контрареволуционарних догађаја од 1981. Све то има корене у контрареволуционарној делатности изв. покрета за ослобођење Албанаца од 1958. па 1964. и даље. Циљеви организатора демонстрација били су да буде што више жртва“.*⁴⁶¹

Српско руководство било је упорно у настојањима да се одржи ванредни конгрес СКЈ. Отпори су објашњавани страхом од промена, а Ратомир Вицо је 12. априла на пленуму ЦК СК Србије отворено рекао и да се партијске организације Словеније и Хрватске плаше надгласавања на конгресу, али да је тај страх безразложан ако постоји заједнички интерес око одбране социјализма и Југославије.⁴⁶²

Вицо је овом приликом објаснио и српски став према увођењу вишепартијског система: *„Када се изјашњавамо против вишепартијског система, чинимо то са свешћу о историјској превазиђености једнопартијског система и његове подложности бирократским дезинформацијама које су кулминирале стаљинизмом. Ми нисмо против вишепартијског система а priori и не споримо да је у неком друћом друштву, у неким историјским условима, моћућ. Ми смо против вишепартијског система у Југославији, имајући у виду конкретне историјске услове и тежећи социјалистичкој самоуправној демократији која је више од бирања између монопола партијских врхова који се боре за власт“.*⁴⁶³

⁴⁶⁰ Борба, 30. март 1989, 3.

⁴⁶¹ Наведено према: Борба, 1–2. април 1989, 11.

⁴⁶² Борба, 13. април 1989, 4.

⁴⁶³ НИН, 16. април 1989, 7.

Основна порука овог пленума била је да „демократски лидери западне Југославије“ морају што пре схватити да буђење „политичког демоса“ не познаје републичке границе и да може да им се „обије о главу“ и пре ванредног партијског конгреса. Сам Милошевић је први пут отворено најавио нове политичке акције ван Србије: *„Варају се они који мисле да ће Србија, пошто је постала Република, прећи у редове бранилаца ситашуса кво и бићи против промене устава из 1974. У то ће се брзо уверити. Србија није постала држава да би савала на ловорикама победе, већ да би била равноправна и јака и, отворена према свима, снажно ушницала на демократске промене коју ће Југославију учинити јаком заједницом равноправних народа и народности, која ће бићи способна за ефикасан излазак из кризе и коначни раскид са сиромаштвом и понижњем у коме се налази“*.⁴⁶⁴

Слободан Милошевић је партијску функцију заменио државном 8. маја 1989, када је јавним гласањем у Скупштини Србије изабран за председника Председништва СР Србије. Најавио је борбу за економски развијену и политички стабилну Србију: *„Најхитнији су нам задаци који се односе на привреду и економију. Они се тичу повећања стандарда, решавања незапослености, стабилизовања и обарања цена. Ти задаци захтевају велике економске подухвате. [...] А што се политичкој животи тиче, пред нама је даље унапређивање процеса који се већ одвија у нашој Републици. Он се односи на демократизацију политичкој рада у целини и на свим нивоима, на јавности у политичком раду, рефирмацију одговорности за политички рад, али и сваки други. Србија има за циљ да се развије економски, али и политички, као демократско слободно друштво“*.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Наведено према: НИН, 16. април 1989, 6–7. – Одлука о одржавању ванредног конгреса СКЈ донесена је на 22. седници ЦК СКЈ, одржаној 19. и 20. априла. Председништво је пред ЦК изашло са компромисним предлогом да се предстојећи конгрес назове „14 – ванредни“ (требало је да се одржи у децембру 1989) и са сугестијом да се о томе не води широка расправа, што је и усвојено. (Борба, 20. април 1989, 3). Михаило Марковић, један од главних Милошевићевих идеолога из нешто касније фазе, и даље је веровао да СКЈ неће дозволити да га „неке друге ривалске партије смене са власти“. Он се експлицитно изразио против вишепартијског система и увођења поретка парламентарне демократије и у Србији и у Југославији: *„За наше услове тај модел је нереалан јер се у њега не могу укључити неке цивилизацијске шековине социјализма“*. (НИН, 7. мај 1989, 12).

⁴⁶⁵ Наведено према: Слободан Милошевић, *Прилози историји 20. века*, Београд 2008, 17–18.

Врхунац Милошевићеве револуције уследио је управо 1989. године. После уставних промена у Србији, на реду је била нова битка, она за Југославију. Милошевић је тада отклонио и све резерве према религији како би ојачао своју националну оријентацију. Тада је он посегао и за најснажнијим елементом националне традиције – косовским митом, његовим етосом и са њим повезаним скупом емоцијама набијених симбола.⁴⁶⁶ Када је Милошевић рекао да је спреман и на рат како би сви Срби живели у једној држави, више није било никакве дилеме око његовог статуса. Рат је симболично најављен на прослави шест векова Косовске битке (28. јуна 1989) на Газиместану, када је Милошевић и званично „крунисан“ за вођу свих Срба.

Пре прославе шест векова боја на Косову, одржано је више мањих ритуала, а најважнији јесте преношења посмртних остатака кнеза Лазара од Београда до његове задужбине манастира Раванице. На повратку ка „вечном починку“, земни остаци „светог цара Лазара“ походили су неке од историјских споменика „српској патњи и страдању“ чиме су обележене територије „небеске“, али и „земаљске“ Србије. Основна симболичка порука која је тада послата била је она о „победоносном и спасоносном повратку духовног оца Србије“ који ће истовремено залечити све народне ране, али и коначно пронаћи дуго чекани „вечни мир“.⁴⁶⁷

Иако Милошевић није директно учествовао у организацији овог комплексног ритуала, он је и из тога успео да извуче јасну политичку корист – држава није нападала ове активности, што је само годину дана раније било готово незамисливо, а државна пропаганда дала је велики простор процесији, што је била недвосмислена политичка порука.⁴⁶⁸

Наредни симболички догађај било је постављање огромне куполе (током маја 1989) на монументални Храм Светог Саве у Београду и, још више, извођење прве свете литургије под том куполом 25. јуна 1989. године. Присуство бројних високих партијских и државних функционера и изузетна медијска покривеност догађаја потврдили су његов велики политички значај – требало је да покаже да је успостављено ново јединство између Цркве, власти и народа.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju 20. i početkom 21. veka*, Beograd 2009, 66.

⁴⁶⁷ Исто. – Мошти кнеза Лазара су током историје премештане укупно 12 пута, а током Другог светског рата налазиле су се у манастиру Врдник на Фрушкој гори, одакле су, због опасности од усташа, склоњене у Београд. Свети архијерејски сабор СПЦ је још 30. маја 1954. донео одлуку да се мошти кнеза Лазара врате у његову задужбину, а та идеја реализована је тек у овом периоду.

⁴⁶⁸ S. Naumović, *Upotreba tradicije*, 66–67.

⁴⁶⁹ Исто, 67.

Тако је социјалистички идеолошки супстрат замењен обновљеном религиозношћу код православног становништва које је у претходним деценијама било већином антирелигиозно усмерено. Поред потребе за превредновањем дотадашњих видно урушених вредности, национална компонента православља имала је битну улогу у предвечерје рата. Припадност православној вери постала је кључна одредница српског идентитета; православље, односно светосавље постављено је у само средиште нације, као њена највиша вредност, њен извор и стожер, као сама суштина „бића народа“.⁴⁷⁰

Према службеним подацима, на Газиместану је било два милиона људи („никад ни више људи, ни величанственијег скупа у Југославији“),⁴⁷¹ а према неутралним изворима до 600.000 грађана. Поред путева који су водили на Газиместан постављени су столови, а поред њих су биле девојке у народним ношњама. Кнежеву трпезу осмислио је сликар Милић од Мачве. У Грачаници је одржана света архијерејска литургија коју је служио патријарх Герман; мошти кнеза Лазара које су до тада путовале свим „српским земљама“ из Грачанице су пренесене у цркву Светог Николе у Приштини, где су после десет дана кренуле ка кнежевој задужбини.

Слободан Милошевић се хеликоптером спустио на Косово Поље; грађанима се обратио са позорнице високе 18 метара. Био је поносан на чињеницу да је Србија, „стицајем историјских околности“, у години у којој прославља „велики јубилеј“, повратила свој „државни, национални и духовни интегритет“. Говорио је и о томе да је пораз на Косову доживљен због „неслоге“, говорио је о „издајама“ и у каснијим епохама, посебно у Другом светском рату, као и у послератној Југославији („српски врх је остао подељен, склон компромисима на штету сопственог народа“). Али, са тим је коначно завршено у његовој епохи; зато је и било могуће да се исправе „историјске неправде“. Још једном је нагласио да је социјализам „прогресивно и праведно демократско друштво“. Затим је снажно узвикнуо: „Шест векова касније, данас, оиеш смо у бишкама, и ѿред бишкама. Оне нису оружане, мада и шакове још нису искључене“.⁴⁷²

Организацијом спектакуларне комеморације на пољу на коме се „српска душа уздигла на небо“ и у покрајини која је представљала кључни трауматични симбол српског питања у послератној Југославији, Милошевић је демонстрирао да је српска држава поново уједињена,

⁴⁷⁰ Милош Тимотијевић, *Век сумње. Религиозности у чачанском крају 1886–2008*, „Народни музеј“, Чачак 2009, 198–199.

⁴⁷¹ *Полишика*, 29. јун 1989, 1.

⁴⁷² Наведено према: С. Милошевић, *Прилози историји*, 26.

а да је он њен неприкосновени господар. Тај ритуал доживљен је као „враћање достојанства“ целом народу, а Милошевић је свакако био свестан позитивног политичког потенцијала трансфера емоција са централних симболе на оне особе које се са њима повезују, односно са којима се манипулише. Тако је Милошевић у епохи рушења комунизма заштитио сопствену позицију „подизањем једног новог етеричног зида од традиционалних симбола и националних митова“.⁴⁷³

Слободан Милошевић на Газимештану 1989

⁴⁷³ S. Naumović, *Upotreba tradicije*, 70.

Владимир Рибич закључује да Милошевићева констатација да и оружане битке нису искључене не може да се третира као доказ његових ратних амбиција, пошто су и други партијски и државни лидери из тог времена користили појмове „битке“ и „сукоби“ без неког дубљег размишљања. Евоцирање сећања на херојске претке и исказивање спремности да се њихови подвизи понове, карактерише све пригодне говоре поводом националних празника у савременом свету: *„Тешко је замислити такав говор у којем би се спремношћу нових генерација на патриотску жртву занемарила или нећирала. Такође, не треба заборавити да су, само који месец раније, Косово и Метохију пошресали насилне демонстрације и оружани сукоби између побуњених Албанаца и полиције и војске, па се Милошевићев помињање оружаних бишака пре може ширити као ујозорење, него као прешња. Мишини на Газимештану је представљао прославу пријумфа 'Антибирокрајске револуције', па Милошевићев говор треба разумети као израз жеље да се консолидује сопствена власт у пољички, јавно и економски реинтегрисаној Србији.“*⁴⁷⁴

Многи мислиоци истичу да мит чини основу људског друштва, јер су митови уопштени искази о нацијама и другим „интимном људским групама“ који се сматрају истинитим и који служе као замена за инстинкт. Трајан Стојановић пише да до сукоба између народа не долази зато што они имају различите митове већ зато што један народ „омаловажава, презире и потцењује“ мит другог народа. Он сматра да су се сукоби у Југославији заострили када су Словенија и Хрватска омаловажиле косовски мит Срба.⁴⁷⁵

Србија је најмање разумевања за своје проблеме налазила у Хрватској и Словенији. Њихова руководства сматрала су да Косово није само унутрашње питање Србије, јер би промена уставног статуса покрајина поткопала равнотежу моћи у Федерацији и ослабила њихово противљење промени федералног устава. Ове две републике су од 1974. године доследно спроводиле политику „превентивног обуздавања српске доминације“. Од избијања албанске побуне 1981. решавање косовског чвора на југословенском нивоу упорно је опстајало на институционалном оквиру троделне Србије, како се не би реметио „уставни код федералног баланса“, успостављеног управо на штету Србије.⁴⁷⁶ У том смислу, како пише Слободан Самарџић, неважно је било да ли је политику уставних промена у Србији водио Иван Стамболић или Сло-

⁴⁷⁴ В. Рибич, *Посланик националној лигери*, 108.

⁴⁷⁵ Трајан Стојановић, *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*, Beograd 1997, 358–359.

⁴⁷⁶ В. Рибич, *Посланик националној лигери*, 111.

бодан Милошевић: „Ниједном од њих се није могло изаћи у сусрет. Онај први, који је отворио питање уставног статуса Србије као пут за решавање косовског питања, био је исти иако политички изолован као и овај други, који више никој није хтео да иша“.⁴⁷⁷

Нови изазов за односе Срба и Албанаца представљао је почетак суђења Азему Власију и групи Албанаца 30. октобра 1989. године. Они су оптужени да су се борили за стварање етнички чистог Косова које би се као такво отцепило од Србије и Југославије и прикључило Албанији. Политички наратив о „контрареволуцији“ још увек је важио у Србији, што је унапред отежавало суђење а оптуженима олакшавало одбрану и прикупљање симпатија на Западу. Власи и „другови“ оптужени су због тога што су својим „појединачним радњама и целокупним деловањем учинили дела управљена на разбијање братства и јединства, нарушавањем равноправности народа и народности и подривање економске основе земље, а што је за последицу имало смрт више лица, опасност по живот људи, тешка насиља, угроженост безбедности и економске снаге земље“. Тиме су извршили кривична дела „контрареволуционарног угрожавања друштвеног уређења“ из члана 11 Кривичног законика СФРЈ. Оптужница се највише бавила Аземом Власијем означеног за лидера „контрареволуционарне групе“ који је „свестан свог утицаја на шире народне масе“ желео да остане на власти подржавањем новембарских демонстрација (1988) и штрајка рудара (1989).⁴⁷⁸

Почетак суђења био је само још један повод за нове демонстрације Албанаца у Покрајини, тим пре што су у Приштину дошли дипломатски представници САД, Канаде, Данске, Холандије, Немачке, Аустралије и Велике Британије како би присуствовали суђењу. Истовремено су Јанез Дрновшек и Стипе Шувар, чланови Председништва СФРЈ, затражили аболуцију за Власија. Сам Власи није, наравно, пропустио прилику да изјави „да му је монтиран и организован политички процес“ и да је суђење „демонстрација једне политике која се спроводи према Албанцима на Косову, а то је политика репресије и силе“.⁴⁷⁹ Највећи немири забележени су у Приштини (у насељу Врањевац) и Подујеву.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Слободан Самарџић, *Арђументи за Србију. Политичке и уставне расправе*, Београд 2001, 168.

⁴⁷⁸ Наведено према: *Борба*, 1. септембар 1989, 7.

⁴⁷⁹ *Борба*, 31. октобар 1989, 3.

⁴⁸⁰ О почетку суђења Азему Власију разговарали су Борисав Јовић и руководство Словеније, приликом Јовићеве poste Љубљани. Јовићу је речено да је „стручна јавност“ у Словенији оценила како је процес Власију политички, а да га шира јавност

Нове масовне демонстрације Албанаца на Косову и Метохији избиле су одмах после прекида рада 14. конгреса Савеза комуниста Југославије који је одржан од 20. до 22. јануара 1990. у Београду. Било је много негативне симболике у чину распада СКЈ. Иако је нестала једна тоталитарна партија, одговорна за све промашаје у југословенском друштву, али и за бројне злочине над сопственим народом, она је била симбол једне државе и наговестила је њен крај, што је било много трагичније од распада саме партије. Савез комуниста Југославије био је прва владајућа партија на свету која је извршила својеврсно политичко самоубиство. У сваком случају, унутрашњи рат је више него јасно наговештен, јер је пропуштена последња шанса за мирно преуређење државних и националних односа у Југославији. Уместо тога, почеле су идеолошке, политичке, државне, војне, пропагандне и психолошке припреме за рат.⁴⁸¹

Масовне демонстрације на Косову започеле су 24. јануара, а предводили су их студенти који су тражили укидање ванредног стања и прекид суђења Азему Власију. Ситуација је била изузетно критична, побуњеници су заузели неколико мањих места у Покрајини; 31. јануара демонстрирали су и студенти у Београду, под паролем „Не дамо Косово“. Председништво СФРЈ је, после бројних сукоба, 31. јануара одлучило да употреби војску и уведе полицијски час на Косову. Ескалација насиља била је на помолу, а Милошевић се уплашио могућих демонстрација у Београду и тражења одговорности. Б. Јовић бележи: „Слободан Милошевић, сав узбуђен, зове ме увече кући. Каже да је ефекаш изласка војске занемарујући. Колоне српских жена и деце напуштају Косово, возови и аутобуси су пуни. На све стране се држе митинзи, пријављују се добровољци, траже се ошавке. Могу ли нешто да учиним“.⁴⁸²

Косово је крајем јануара и почетком фебруара било на ивици грађанског рата. Албанска политичка алтернатива захтевала је укидање ванредних мера у Покрајини, прекид свих политичких процеса и ослобађање свих политичких затвореника „који нису примењивали насиље нити су се залагали за то“. Даље је тражено поштовање права грађана на слободно политичко, синдикално, културно и професионално удруживање, као и прекидање „садашње кампање за политичко дисквалификовање

тумачи као наметање процеса целој Југославији. Јовићу је замерено и то што је Србија спречила Председништво СФРЈ да аболира Власија. (*Борба*, 31. октобар 1989, 3). Председништво СФРЈ је 19. априла 1990. укинуло ванредно стање на Косову и амнестирао 108 политичких затвореника, међу њима и Азема Власија и још 13 Албанаца којима је суђено са њим.

⁴⁸¹ Miroslav Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, Beograd 2004, 70.

⁴⁸² Брисав Јовић, *Последњи дани СФРЈ. Изводи из дневника*, Београд 1995, 101–102.

алтернативних група и покрета“. Тражен је и договор свих политичких снага око датума одржавања слободних вишестраначких избора.⁴⁸³

У Србији није било дилеме око повода за избијање најновијих сукоба на Косову и Метохији – словеначки и хрватски комунисти су прекидом ванредног конгреса СКЈ „дали крила“ ескалацији „шовиниста и фашиста“. У сукобима са полицијом 1. и 2. фебруара погинуло је 27 демонстраната (54 рањена) и један припадник снага безбедности (43 рањена). Политички врх Србије оптужио је федерално Председништво за спорост, неодлучност и колебљивост. Милошевић је 5. фебруара на седници Председништва Србије директно оптужио Словенију и Хрватску да подржавају терор Албанаца на Косову: *„Гнев у срцу свакој траћанина Србије изазива и подршка терору на Косову која долази из Словеније и Хрватске, из оних средина које се најјасније залажу са демократију, слободу човека и траћанина, улазак у јединствену Европу. Сваки човек који није заслепљен мржњом види како са једне стране говорнице стижу ајели за политички плурализам, и ајлаузи покрећу чија је парола крв. То лицемерје је сада изашло на светлости дана и ослободило нас последње илузије да имамо посла са добронамерним људима“*.⁴⁸⁴

Током 6. фебруара припадници Здруженог одреда милиције федералног СУП-а из Словеније напустили су Косово, што је у Љубљани изазвало еуфоричну реакцију.⁴⁸⁵ Тек после великих демонстрација у Београду и Титограду, Председништво СФРЈ одобрило је јачи ангажман ЈНА.⁴⁸⁶ Демонстрације су смирене, а Зоран Соколовић је у Скупштини Југославије отворено критиковао армијски врх због закаснеле реакције. То је за Јовића био добар знак и за неке будуће евентуалне догађаје: *„Оно што је корисно у својој збци јесте да нико не кришћује уопштебу Армије и да би такав пошез у будућности, после ове жестоке кришћке о закашћењу, вероватно био лакше донети и сигурно боље схваћен, него да ове буре није било“*.⁴⁸⁷

⁴⁸³ Наведено према: НИН, 4. фебруар 1990, 11.

⁴⁸⁴ Наведено према: С. Милошевић, *Прилози историји*, 33.

⁴⁸⁵ *Hronologija jugoslovenske krize*, Београд 1993, 25. – Припадници Здруженог одреда милиције из Хрватске са Косова су се повукли 3. априла 1990. Републички СУП Србије преузео је 16. априла све послове јавне и државне безбедности на Косову.

⁴⁸⁶ Бранко Костић је на митингу у Титограду рекао: *„Бојмо се да је у пишању издаја земље“*. (Наведено према: НИН, 11. фебруар 1990, 9). Генерал-потпуковник Андрија Силић, командант Приштинског корпуса, изјавио је: *„Народ се у једном шренућку уишћао зашћо не излазе на сцену јединице ЈНА? Добро је познашћо да по Ушћаву, Врховна команда, а шћо је Председнишћиво СФРЈ, одлучује о шћоме да ли ће се и када јединице ЈНА уишћребиши. У овом случају шћребало је неколико дана да се донесе шћаква одлука“*. (Исто).

⁴⁸⁷ Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 107. – Дозволу да пуца на демонстранте на Косову ЈНА је добила 20. фебруара 1990. (Исто, 116).

Милошевић је био охрабрен развојем ситуације. На неформалном састанку код Јовића 13. фебруара вођен је следећи дијалог: „Слоба њочиње: – Биће рата, богами. – Нећемо гађи, бојами, узвраћам ја. Доста смо ми рађивали и њинули у два светска рађа. Сада ћемо рађи свакако да избеђемо. – Неће бити рата онаквог какав би они хтели – годаје Вељко [Кадијевић] – али ће бити онакав какав мора, а то је да им не дозволимо да нас туку. Пера [Грачанин] јадикује да из дана у дан њођивници социјализма и Јуђославије заузимају све јаће њозиције и сисђемађски нас њођискују и насђуђају реваншисђички. Слоба ја ѡеши да се не брине. Вељко каже: – За све је крив Горбачов. Веома је јеђтино продао идеју социјализма и комунизма. Разбио је Варшавски пакт, порушио социјализам у Источној Европи, дестабилизовао СССР, а за нас је најгоре што је нарушио однос снага у Европи и ставио све комунисте на оптуђеничку клупу“.⁴⁸⁸

Српско руководство било је спремно да се суочи са ратним расплетом државне кризе. На састанку свих челних функционера (тзв. координација) одржаном 26. марта 1990. речено је да Србија треба да се спреми „да живи и без Југославије“. У евентуалном распаду земље савезник је виђен у Црној Гори: „Македонију нећемо да молимо, ако она замоли, мораће да се извини за ѡрекове ѡрема жрђвама из Првој светској рађа“.⁴⁸⁹ Као државни циљ означено је успостављање граница унутар којих се неће ратовати: „Ван ѡе ѡранице рађи се не може избеђи, јер Босна и Херцеђовина неће мођи да ођсђане као држава, а биђка око ѡериђорије без крви ѡешко је замислива“.⁴⁹⁰

Позицију Србије у новим условима најбоље је дефинисао Ратко Марковић, професор београдског Правног факултета, члан Комисије за уставна питања Скупштине Србије. Он је први у јавности говорио о могућности да се и Србија отцепи од Југославије. Рекао је да Србија не треба никог да присиљава на федерацију: „Биђно је да њена савесђи ѡред жрђвама које је ѡоднела за сђваране Јуђославије и ѡред ѡриђадницима срђској народа који живе ван Србије буде чиста – она неће диђи руке од федерације докле ѡод ова има и минималне изиледа да ођсђане. Разуме се, Србија у овој ситђуацији мора имађи ѡолиђичко досђођансђиво. Она не сме да ѡођцењује себе да би сђасла Јуђославију“.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 108.

⁴⁸⁹ Исто, 131.

⁴⁹⁰ Исто.

⁴⁹¹ НИН, 25. март 1990, 10.

IV. ОРГАНИ БЕЗБЕДНОСТИ И АЛБАНСКИ НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ

Устанци, побуне, одметници 1944–1955.

Националном питању и равноправности народа и националних мањина после тешког грађанског рата прилазило се са посебном пажњом. Ипак, највећи устанак против револуционарне власти избио је већ јануара 1945. управо на националној основи. Побуна под вођством Шабана Полуђе почела је због отпора шиптарске популације мобилизацији у снаге НОВЈ за одлазак на Сремски фронт. Формиране су 6, 7. и 8 косметска бригада са око 7.000 људи који су у току рата попуњавали редове жандарма Бајазита Бољетинца, 21. СС дивизије „Скендербег“ и испољавали отворену нетрпељивост према новој власти. Када је средином јануара 1945. стигло наређење о њиховом упућивању на Сремски фронт, избила је побуна у околини Подујева под неформалним вођством Шабана Полуђе. После Полуђиног говора окупљеним Шиптарима, они су одбили да наставе покрет за Срем, па су се концентрисали у рејону Шаље и Дренице, где су уживали неподељену подршку шиптарског становништва. Од 24. јануара 1945. трајале су борбе на ширем рејону Чачавице, Шаље и Дренице. Побуна је током фебруара добила широке размере па је проглашена Војна управа, а у смиривању прилика и ликвидацији одметника учествовало је око 10.000 војника. Против побуњеника је примењена оружана сила, али и тактичније методе: конфискована им је имовина и позивани су на предају уз обећање да ће им имовина бити враћена. После снажне и одлучне интервенције војске, уз Полужу је остало око 120 људи који су један за другим ликвидирани да би почетком марта пао и Ш. Полужа. Ова побуна, како се наводи, успела је да окупи и до 30.000 „необавештених и уплашених људи“. Разбијени одметници су се кретали у мањим формацијама на тешко приступачном терену, кријући се код многобројних јатака.

Етничко-социјалне турбуленције биле су присутне на Косову и у Македонији. Одлуком Националног комитета ослобођења Југославије од 6. марта 1945. привремено је забрањено враћање породица које су раније биле насељене у Македонији, Косову и Метохији. На истом простору спроведена је, радом мешовитих комисија, ревизија аграрне реформе изведене између два светска рата.¹

---

¹ Између два светска рата само на Косово и Метохију је насељено око 11.000 колониста из Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе.

Одузета земља је углавном додељивана Албанцима. И поред забране, међутим, постојали су покушаји да се исељеници врате на Косово и Метохију. Јуна 1945. покушало је да се врати неколико хиљада исељеника, али су њихови поседи били заузети. Обласни комитети, не могавши да убеду албанско становништво да колонистима врати одузету земљу, често су колонистима налазили ухлебљење на државним добрима. На простор Косова и Метохије се после рата није вратило готово 4.000 породица српских исељеника, а Албанцима је враћено укупно 15.784 хектара земље. Дobar део тих Срба колонизован је на простору Војводине.

Крај рата није донео смирење на простору Косова и Метохије. Почетком маја 1945, део 5. косметске бригаде вршио је потере за групом Албанаца по шумама око Истока. Једна чета КНОЈ-а, која је из Србице контролисала део Дренице, чистила је терена током јуна месеца. У рејону села Радишева крила се у бункеру група од седам одметника предвођена Имером Фазлијом. Група се предала и потом је упућена ОЗНИ у Србици на испитивање. Истог дана Имер Фазлија је замолио локалног шефа ОЗНЕ да га пусти кући на преноћење, уз бесу да ће сутра вратити. Уместо договора, Фазлија је поново одбегао, па је тек касније у потерама био ликвидиран.²

Средином јуна 1945. године, V армија наредила је 24. српској дивизији покрет на Космет, да би се разместила и контролисала територију у троуглу Косовска Митровица – Подујево – Приштина. Покрет дивизије вршен је по плану Генералштаба ЈА за предислокацију и реорганизацију јединица. По доласку на Космет, овој дивизији придружиле су се 1. бокелска и 6. црногорска бригада. Средином јула део дивизије (13. бригада) премештен је у Ђаковицу.³

Број балистичких одметника се током лета 1945. процењивао на 630–830 људи. Августа 1945. активирани су и друге илегалне организације које су пружале жилав отпор. Највећа балистичка група од 23 припадника уништена је 10. септембра 1945. у рејону пруге у долини реке Криве, између Пећи и Митровице. Мада су главне групе балиста елиминисане, добар део њих је успео да пребегне преко Македоније у Грчку. Грчка краљевска армија користила је оружане избеглице из Југославије у обрачуна са комунистичком герилом. Преостале балистичке групе преживљавале су све до почетка педесетих година 20. века. Једна од последњих група, која се кретала на линији Космет–Санџак, елиминисана је у пролеће 1951. године. Балисти су разбијени оружаном си-

² Војислав Никачевић, *Пења косовскометохијска бригада*, Београд 1989, 236, 243.

³ Војни архив, фонд: Народно-ослободилачка борба, 398, ф–1, док. 25.

лом, али и тактичнијим методама: давањем бесе балистима који се предају, преговорима, пропагандом о равноправности становништва Косова и Метохије. Сличне мере предузимане су и према бројним јатацима. Одлука о забрани повратка више хиљада протераних Срба са Косова и Метохије представљала је такође уступак шиптарској популацији.⁴

На основу прегледаних пресуда Државне комисије за суђење ратним злочинцима и колаборационистима, код судова са Косова могу се уочити двоструки критеријуми. Док су Срби на Косову суђени и због најбезазленије псовке и критике власти, дотле су Албанци често пролазили са само 3–4 године затвора за тешка разбојништва над Србима. Била је то последица партијске политике да се подилази шиптарској маси која је своје нерасположење према новој држави изразила у масовном устанку почетком 1945, за чије је смиривање употребљена војска.⁵

Драгиша Кујовић-Милићевић, референт за откуп жита и трошарине при МНО Подујево, зато што је рекао у задрузи „да је чуо да Д. Михаиловић није ухапшен а да се Недић пре пет дана јавио из Лондона“, осуђен је од Окружног суда у Приштини на годину дана затвора. Милан Радосавић, радник из Вучитрна (17 г.) 28. јуна 1945. спевао је песму *Скромна њесма о краљу и оцацбини* чиме је, по мишљењу суда у Приштини, учинио кривично дело клевете и изражавања мржње према поретку, те је по основу чл. 9 Закона о кривичним делима против народа и државе осуђен на годину дана затвора пред Окружним судом у Приштини 19. јуна 1946. Милан Стаменковић је оптужен да је 19. марта 1946. говорио људима који су мерили конфисковану земљу: „Ј... вам мајку, мерите нашу земљу, али иде чича Дража и краљ са великом војском од Скопља, нема више места за партизане. Још једанпут ћемо се побити међу себе а и са Шиптарима овако не може бити, даће бог да се осветим Шиптарима, убили су ми брата, ја сам убио пет Шиптара али убићу још пет“. За претње, агитацију и пропаганду као и ширење лажних вести осуђен је на три године затвора 7. јуна 1946. пред Окружним судом у Приштини.⁶

⁴ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу 1945–1950*, Београд 1998, 390.

⁵ Почетком 1945. почела је масовна мобилизација на Косову и Метохији. Око 7.000 људи (6, 7. и 8. косметска), у саставу ових бригада били су Шиптари који су током окупације налазили у профашистичким формацијама. После сазнања да се упућују на Сремски фронт, предвођени Шабаном Полужом дижу масовну побуну којој се прикључује више десетине хиљада људи. Власт је поред увођења Војне управе (фебруар 1945) и примене силе према албанској мањини имала и софистициранију тактику да их придобије за нову државу. (Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру*, Београд 2001, 97).

⁶ Архив Југославије, Државна комисија, Попис оптужница и пресуда, 110–827–55, 827–60, 827–12; 827–93, 827–106, 827–10.

С друге стране, Јусуф и Рафим Ајрула из Урошевца оптужени су за оружану пљачку и разбојништво, када је приликом напада на кућу Михајла Томића у Саратишту погинула и малолетна Зорка. Окружни суд у Гњилану пресудио је невероватно мале казне за овако тежак злочин – први је добио само годину а други две године затвора. Емин Етем, бивши жандарм из Вучитрна, иако је „лично учествовао у покољу у Пећи“ од истог суда осуђен је на 6 година са принудним радом. Ариф Фериз, сељак из околине Приштине, оптужен да је помагао балисте и потказивао за ликвидацију осуђен је само на годину дана. Емин Ајдар и Рама Исмаил, Албанци из села Бресје, због учешћа у нападу на село Требиња када је рањен Велибор Симоновић, осуђени су свега на по годину дана затвора.⁷

Добрим поступцима са балистима који су се предали давао се пример и настојало да он што јаче одјекне како би утицао на преостале одметнике. Са балистичким групама се понекад преговарало ради предаје, узимали су се таоци, али је ситуација на Косову и Метохији била отежана тиме што су одметници имали масовну и неподељену подршку становништва и села из којих су потицали.

Пета и шеста дивизија НОВ Албаније, које су у потпуности стављене на снабдевање и команду код Југословенска армије, такође су током 1945. учествовале у акцијама против балистичких група на територији Југославије. Ове јединице остале су у западној Македонији до дубоке јесени 1945, прогонећи балистичке групације.⁸ Обе дивизије биле су стациониране у зони Ресен–Охрид–Струга и Тетово–Гостивар–Кичево, у пределима где је иначе живело албанско становништво.⁹

У лето 1945. групе балиста кретале су се по ораховачком, подујевском, гњиланском и драгашком срезу. У Пећком срезу гнездо балиста налазило се у тешко приступачној Руговској клисури. Групе са Косова одржавале су везу са онима у северној Албанији.¹⁰ Према извештају Оперативног штаба ЈА за Косово и Метохију од јула 1945. број одметника у области кретао се између 680 и 830 људи. На територији Косовске Митровице вође одметника у то време били су Јусуф и Франк Бољетини и Осман Буњак. У августу 1945, 1. батаљон Косметске бригаде КНОЈ-а из Призрена ликвидирао је 5–7 одметника који су се крили у бункеру код Мушетишта.¹¹

⁷ Исто.

⁸ ВА, НОБ, К-1411, ф-4, д-39.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

¹¹ В. Никчевић, *Прва косовско-метохијска бригада*, 238.

Дана 10. септембра 1945. један батаљон 24. дивизије наишао је на групу од 23 балиста и два четника, у рејону пруге која долином Клине повезује Митровицу и Пећ. Терен је био веома непогодан за борбу, са пуно брисаног простора. У жестокој борби која је трајала 19 часова, ликвидирана је цела одметничка група. На другој страни губици су такође били велики: 11 погинулих и 25 рањених. Према расположивим подацима, ово је била једна од последњих већих уништених балистичких група.¹²

Према подацима ОЗНЕ, у 5. армији ЈА у периоду од 15. до 30. августа 1945. на Косову и Метохији и у западној Македонији била су 822 балиста, али и 300 дезертера из албанских дивизија које су, по договору са НОВЈ, учествовале у борбама на Космету: *„Одметници се крећу у мањим трупицама и с времена на време окућљају се на означеним мјестима, одакле добивају загаре и враћају се махом ка својем родном мјесту или одређеном шерену. Приликом чишћења шерена од банди, разбили су се у мањим трупицама, избегавајући сукобе са нашим јединицама. Једино трупа у срезу Пећском и Источком се активно показала и водила борбу са нашим јединицама“*.¹³

Најтеже борбе у овом периоду вођене су 21. августа са групом извесног Салиха Хоџе; у тим борбама погинула су три припадника ЈА. У околини Ђаковице налазила се група од око 40 балиста, а око Призрена је била група од око 30 балиста: *„Ова трупа је имала мањи додир са нашим јединицама и њом приликом је убијен један одметник и један је наш борац погинуо. На шеријорији 24. дивизије за последњих 15 дана је убијено 19 балиста, заробљено 6, предало се око 30. Наше јединице су имале 9 мртвих и 4 рањена група“*.¹⁴

Велика група балиста кретала се и око Урошевца – око 50 бораца под командом Ибрахима Љутве. Јусуф Бољетинац је оперисао у Дреничком срезу, а балиста је било и у околини Гњилана: *„Групе се с времена на време раздвоје у мање трупице, крстарећи по селима и кријући се од наших јединица приликом чишћења шерена. На челу ове трупе налази се Бајруш, кајетан албанске фашистичке војске, Казим Луѓација и Исен Триџа. Дезертери се махом крију код својих кућа“*.¹⁵ Балиста је било и на југу Србије, у Прешевској долини, у деловима Македоније насељеним Албанцима, али у овом периоду није долазило до сукоба са јединицама ЈА.

Током 1946. године водила се интензивна борба са албанским одметничким групама. У сукобу код села Влахиње убијен је вођа веће

¹² Исто.

¹³ Војни архив, фонд: Војно-безбедносна агенција. Извештај од 1. септембра 1945.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

групе Ахмет Сељанци, а затим и Укшин Ковачица. У тим сукобима страдале су и старешине УДБ-е/КНОЈ-а, капетан Војо Јанковић, Лука Турањин, Вуле Вујновић, Милош Милинић и други. Албанске групе ликвидирале су из заседе Шефкија Бећирија, помоћника начелника УДБ-е у Ѓилану. Тиме је Албанцима јасно стављено до знања да сарадња са новим властима неће бити толерисана. Треба поменути да је осим одметника на терену било исто толико и дезертера шиптарске националности.

Државна безбедност са Косова и Метохије обавестила је 5. августа 1946. команду 2. пролетерске дивизије да се група око 200 балиста припрема да преко Македоније, са огранака Шаре, пређе у Грчку. На располагање су стављене две чете; задатак им је био да пресеку правац кретања албанске групе и да је униште. Група је, међутим, избегла окружења и појавила се на супротном правцу, у околини Призрена. Према њима је послато свега 40 бораца: *„По добивеном обавештењу о појави непријатеља на сујрошном правцу, команданти бригаде који се налазио у Призрену, ујушио је два мишраљеска одељења са око 40 бораца, наоружаних са два пешка мишраљеза, нешто аутомата и пушака. Наведене јединице носеле су пологаје 8. августа, око 11,30 часова и биле су стављене под команду мајора Карића из УДБ-е за Космет“*.¹⁶

Сукоб је почео у раним поподневним часовима, али је један део одељења задржан је од стране припадника УДБ-е. Вођа одељења је после два сата ипак одлучио да притекне у помоћ. На путу је поново био задржан од људи из УДБ-е („добрио задатак да затвори неку јаругу“). Терен на коме су се налазили балисти био је потпуно блокиран са око 350 бораца. Убијена су двојица балиста, а један је рањен. Контакт са „бандом“ изгубљен је око пола седам увече, а „руководећи другови“ из УДБ-е имали су различита мишљења о томе где се балисти налазе и шта радити у наставку акције. За то време, балисти су се поделили у мање групе и успели су да се пробију у правцу планине Коритник. Мајор Шошкић је сву одговорност за неуспех акције пребацио на органе косметске УДБ-е: *„Борци и руководиоци из 2. бригаде који су се налазили на том пологају, већином су били проверени кроз раније борбе, но њихова сналажљивост и самоиницијатива није могла доћи до изражаја због тога што су били подвргнути командовању са више страна. Са наше стране зајажено је да у извођењу ове акције није било јединствене команде и смајрамо да у томе лежи највећи неуспех ове акције“*.¹⁷

Стање на Космету и даље је било врло ровито. Балисти су готово неометано дејствовали у призренском, суворечком, ораховачком, при-

¹⁶ ВА, ВБА. Извештај мајора Илије Шошкића од 22. августа 1946.

¹⁷ Исто.

штинском, вучитрнском и драгашком срезу: „Код одметничких банди у шоку прошеклој месеца осећала се јача међусобна повезаност у војничком поједу. Од 28. августа до 3. септембра на двојеђи Црне Горе и Албаније одржане су конференције на којима су присуствовали представници банди из Црне Горе, Албаније, Космета, Санџака и Србије. На овим конференцијама је решавано које ће се банде пребацивати у Грчку а које ће остати у земљи“.¹⁸ Албанска герила деловала је на правцима Кичево–Дебар–Струга–Гостивар; Прешево–Гњилане–Врање; Баковица–Исток–Пећ; Ораховац–Сува Река–Призрен–Косовска Митровица–Вучитрн–Подујево са регистрованих 459 људи под оружјем.

У децембру 1946. године VI дивизија КНОЈ-а и центар УДБ-е за Космет организовали су ударну групу састављену од 20 војника и 40 милиционара, под вођством поручника Блажа Мартиновића. Група је имала задатак да прикупља податке о „бандама и њиховим јатацима“. Током 26. децембра група се сукобила са албанским герилцима код Подујева и претрпела велике губитке: „Каг су ушли у шуму и прешли крајак размак за око 60 корака, према једном делу шуме који је покривен нарочито густом ситном шумом, међу којом има неколико дебелих букава, љукла је једна љушка, а одмах иза шога отворена је вајра од сиране свих бораца, као и од сиране банде која се налазила распоређена код своје земунце. Борба је трајала нешто више од пола сата, а онда се људство почело повлачити прво без ичијеј наређења, а доцније и сама команда се повукла. Том приликом наши су претрпели губитке од 11 мртвих и 4 рањена. [...] Утврђено је да је руководство трупе невојнички поступаило приликом изласка на полазне положаје одакле је предузеито претраживање шерена. Није било ни најмање шајности не само положеја, тако да су бандити моли пошито чути говор и покреи војника, као и видети исте. Драгићевић и Мартиновић као команда, после првих љушка нису више имали људство у рукама, а својим увлачењем у средину сирељачкој сиреја нису уостите имали прегледности на шерену. [...] Напомиње се да је шом приликом пошито света један одметник“.¹⁹

У јануару 1947. дошло је до озбиљнијих сукоба на Косову и Метохији: „Ове акције су углавном изводиле јединице КНОЈ-а уз помоћ Народне милиције, а у последњој акцији која је изведена прошив балиста који су били утврђени у два бункера, учествовале су јединице наше 3. дивизије, и шо једна четта инжињераца и једно шојовско одељење. Убијен је 21 балиста, а предало се њих 85. Наши губици у овим акцијама јесу: 23 мртва и 26 рањених“.²⁰

¹⁸ Исто.

¹⁹ ВА, ВБА, К-2, Ф-3. 3.02.06. Извештај мајора Ивана Мијатовића од 6. јануара 1947.

²⁰ ВА, ВБА, К-2, свеска 3. Извештај мајора Илије Шошкића од 10. фебруара

Крајем јануара 1947, Војни суд у Приштини осудио је групу од тридесетак припадника балистичке организације: тројицу на смрт, а остале на казне затвора. Ово је била кулминација једне од већих и успешнијих акција снага безбедности на Космету. Један од организатора групе био је Хамид Емина из Србице, који се 1946. одметнуо у шуму. Његова намера је била да створи војску, а одржавао је везу и са Централним националним комитетом у Скопљу. Хамид и његове присталице су јула 1946. у селу Липову, срез Вучитрнски, организовали конгрес којем су присуствовале готово све оружане групе балиста са Космета. Међу њима је био и један Албанац, бивши заменик командира станице милиције у Косову Пољу. Три месеца касније на суду се нашао и група коју су предводили Џафер Дева и Ферхат Бег Драга из Митровице.²¹

У наредном периоду, на Косову се осећало побољшање стања због акција предузетих према албанској герили: *„Ово доказује чињеница што одметничке банде по својој иницијативи нису предузимале никакве акције већ су се ујорно браниле када су биле најдањуће од наших јединица. Оштор који су шом приликом одметници давали, треба шумачици тиме што су били свесни својих злочина и знали каква их казна чека у случају да буду ухваћени. Хајшењем чланова илегалне организације и ликвидацијама појединих виђенијих вођа бандици су остали без моралне подрике, а и сами њихови јатаци и симпатизери, у страху да не буду похваћани, пружају им врло слабу помоћ. Предаја великог броја бандици у току месеца јасно показује какво је морално стање код истих“*.²²

Према овом извештају, у јануару 1947. убијено је 68 балиста, уз 32 заробљена, а 82 се предало; војска је имала 5 погинулих официра и 10 војника; погинуло је и 6 милиционара. Наредна већа акција изведена је 1. фебруара када је убијено 12 балиста и 5 њихових јатака у близини Вучитрна; затим 7. фебруара на планини Жљеб (северозападно до Пећи) побијено је 9 балиста, а два дана касније у Призрену је похапшена илегална албанска група и убијен њен вођа Селадин Мемер Хоца; 19. фебруара ликвидирана је четворочлана албанска герилска група у селу Доњи Жабари, 3 километра југоисточно од Косовске Митровице.²³

Почетком пролећа 1947. Контраобавештајна служба V армије известила је да „активност банди“ у западној Македонији, на Косову и Метохији и на југу Србије знатно опада: *„На сектору 3. дивизије у току мјесеца априла 1947. банде нису показале никакву активност, ниши су*

²¹ Исто.

²² ВА, ВБА, К-2, свеска 3. Извештај о ситуацији у Македонији за март 1947. потпуковника Милутина Дапчевића од 13. марта 1947.

²³ Исто.

извршиле какву њлачку, диверзију, насиље, препад и слично. Није било ухваћених, нишпи се ко до одметника предао нашим власћима. Према подацима којима располажемо на секћору ове дивизије сада се налази 49 балиста и 13 четника. За осам четника се прећисћавља да су пребећли у Грчку. На секћору 16. дивизије крећала се банда од шестћ ВМРО-ваца. У времену од 10. до 20. аћрила УДБ-а за округ Шћийски са наших 30 бораца орћанизовала је заседу у секћору Берова где се крећала ова ћрупа. Ухваћен је један из ове ћрупе, док су се остћали расћурили и сада се крећу сваки ћосебно. У прећеклом ћериоду пребећао је за Грчку један ћрофесор сћрумичке Гимназије који је био родом из Етејске Македоније. На секћору 52. дивизије, из среза Ресан, у ћоку аћрила одметнуло се 16 лица: ћри Македонца из села Љубојно који су пребећли у Грчку и 13 муслимана из села Храни, мећу којима и заменик народноћ ћосланика. На ћерену среза Охридскоћ ноћу измећу 30. аћрила и 1. маја прећли су албанску ћраницу и пребаћили се на Кара–Орман ћри наоружана бандића. Јединице КНОЈ-а су прећузеле ћошћеру за исћима, али до сада без икаквих резулћата. На ћерену среза Кичевскоћ у прећшлом мјесецу није заћажено никакво крећање наоружаних банди. У овом срезу има 18 одметника–балиста, но ћосћоји вероваћноћа да су се исћи пребаћили за Грчку“.²⁴ Иако су током 1951. године елиминисане неке од последњих значајних балистичких група на Косову, инциденти су се наставили. Према подацима Службе безбедности, у акцијама обрачуна са одметнутим и убаченим групама само у опшћини Ђаковица погинуло је од 1946. до 1955. године 25 диверзаната у сукобима са пограничним јединицама и службом безбедности.²⁵

После Брионског пленума и осуде Александра Ранковића почиње масовнији прогон „биро­кратско-етатистичких снага“. Основни грех

²⁴ ВА, ВБА, К–2, Ф– 3. Извештај потпуковника Владимира Ковачевића од 10. маја 1947.

²⁵ Крајем 60-их година 20. века, иако су прошле две деценије од Другог светског рата и даље је био изражен проблем илегалног поседовања оружја тако да је на дан 31. децембра 1968. регистровано 426.790 комада. На ловачко наоружање отпадало је 260.000, док је остатак спадао у друге категорије. Део наоружања поделили су органи народне одбране после догађаја у Чехословачкој, махом пензионисаним официрима и руководиоцима, радним организацијама и по опшћинама. Током 1968. одузето је 4.700 комада оружја. ССУП је упознао СИБ да би Државни секретаријат за народну одбрану требало што пре да донесе пропис о евиденцији тог наоружања. Оружје је највише кријумчарено из СР Немачке, Италије, правцем Загреб–Београд –Скопље одакле је продavano Албанији, Космету и Санцаку. Процена из 1970. наводи повећање транзита оружја на Блиски исток, а спречено је и неколико случајева шверца за Нигерију, где је у то време беснео грађански рат (АЈ, СИБ 130, 558, Анализа оспособљености и ефикасности органа унутрашњих послова, ССУП март 1970, 111; АЈ, СИБ 130, 558, Одељење за управне послове ССУП, Годишњи извештај за 1968. 30. април 1969, 3–11; Б. Димитријевић, *Одјек Брионскоћ пленума на Службу унутрашњих послова 1966–1970*, „Историја 20. века“, 2/2001, 75–85; Војин Лукић, *Сећања и сазнања*, Титоград 1988, 208–220).

који је приписиван овој врсти „унутрашњег непријатеља“ јесте злоупотреба политичких позиција и примена недемократских и незаконитих метода деловања са позиција етатизма у супротстављању самоуправним и демократским реформама, демократизацији и децентрализацији друштва. Приписивано им је кршење мањинских права и прекомерна употреба силе у обрачуна са националистима и сепаратистичким тенденцијама (пре свега, на Косову према Албанцима). *Национализам и сепаратизам* је био у сталном порасту, нарочито на терену Косова и Метохије. Почев од масовне побуне под Шабаном Полужом почетком 1945. терен је био поприште сталног непријатељског деловања са позиција албанског сепаратизма, и као такав под лупом Службе безбедности. Прва већа манифестација бирократског унитаризма, како се наводи, била је злоупотреба службе и „прекомерна употреба силе“ приликом обрачуна са албанским иредентизмом на Косову половином 50-их година прошлог века (сличан термин јавио се и током интервенције оружаних снага на Косову деведесетих година 20. века).

Одузимање оружја на Косову и Метохији

Подаци о злоупотребама УДБ-е на Косову први пут су објављени 2. септембра 1966. на седници Извршног комитета СК Косова, када је о њима говорио Вели Дева. Према писању В. Лукића, кампања је покренута накнадно јер се, према реаговању на Брионски пленум, видело да оптужбе против Ранковића нису довољне, ни убедљиве, па је одлучено да се покрене *случај Космеџа* (при чему су искоришћени високи албански функционери који су кокетирали са национализмом). Питање је затим и званично покренуто на 6. пленуму ЦК СК Србије 14. септембра 1966, којој су присуствовали и савезни партијски функционери из Србије, као гости од посебне важности.

На Косову је још од 1945. изражен проблем многобројних диверзаната, најчешће емиграната са Косова, често после 1948. ангажованих и од албанске обавештајне службе. Због многобројних инцидентата, Министарство иностраних послова издало је *Белу књићу*, а у сузбијање *непријатељске активности* укључила се армија. Организована је акција одузимања оружја од становништва крајем 1955. и почетком 1956. Оружје је заостало још из предратног времена као део традиције, али се нагомилало током окупације и после рата, кријумчарењем из Албаније. Радило се о војничком оружју, за које се право на држање није ни могло добити по закону по оружју из 1954. Акција је отпочела у околини Пећи, где је оперативним радом утврђено постојање непријатељске групе која располаже сакривеним оружјем. Прикупљено је чак

12.000 пушака, на стотине пушкомитраљеза, неколико бацача мина, хиљаде пиштоља, чак и један топ (нађен код Србина код кога су се сакрили четници приликом повлачења 1944).²⁶

Тек у кампањи против *ранковићеваца*, после Брионског пленума, испливале су злоупотребе, стварне или измишљене, неправилности у раду службе безбедности приликом ове акције (о самовољи и злостављањима, премлаћивањима и убиствима, итд.). Јавио се извештај број људи да тражи накнаду за инвалидност и смртне случајеве, настале после злостављања (наводно 3 смртна случаја). По паду Ранковића, оцењено је да је акција имала националистичко-шовинистички карактер.²⁷

Призренски процес из 1956. године, стицајем околности, постао је после Брионског пленума најкоришћенији пример у кампањи о злоупотребама Службе безбедности на Косову и Метохији. Током 1956. са закашњењем је откривено да је 1950–1951. године из Албаније у више наврата убацивана диверзантска група предвођена Сутки Хоцом, бившим капетаном милиције у Југославији, који је по објављивању Резолуције Информбироа пребегао у Албанију заједно са командантом милиције Косова, Шабаном Хаџиуовом. Главно упориште групе било је село Рогово у општини Ђаковица, односно породица Хоца из које Сутки потиче. За главне јатаке означени су Мухарем Емини, секретар Општинског комитета СКЈ у Рогову и Шани Хоца, брат од стрица емигранта Суткија. Укупно је ухапшено 9 лица, која су у истражном поступку признала дело које им се стављало на терет.

Група је, између осталог, доносила писма од рођака и познаника Албанцима који су пре рата живели у Албанији и тамо имали родбину. Ухапшени су признали да су писма намењена функционерима у Југославији: Фадиљу Хоци, Исмету Шаћирију, Џевдету Хамзи, Имеру Пуљи. Незгодно откриће захтевало је од Чеде Мијовића, секретара обласног СУП-а, обраћање вишој инстанци – Војину Лукићу, шефу републичког СУП-а. Заједнички став Ранковића, Слободана Пенезића и Тита био је да се функционери не дирају, чак и да се не помињу на процесу, како се не би компромитовали, а девет јатака који су признали кривицу да се осуде; суђење је било тајно, без присуства публике.²⁸

Процес је трајао од 12. до 16. јула 1956. и на њему су сви признали контакте са диверзантима и свој рад са писмима донетим од диверзаната. Ш. Хоца је признао да се два пута срео са својим братом Суткијем Хоцом, у кући Демуша Цехнаја, а други пут у својој и посведочио да су постојале везе са функционерима, изразивши то речима

²⁶ Опширније у: Војин Лукић, *Сећања и сазнања*, 208–231.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

„кад иде мала биволица нек иде и велика“. Сви су осуђени на вишегодишње казне, које је виши суд потврдио, а штампа је, по политичком налогу, о случају веома оскудно извештавала.

Крајем 1966. године случај је добио неслућен публицитет као један од главних доказа о самовољи и злоупотребама УДБ-е на Косову. Тврдило се да је монтиран од А. Ранковића и руководећих органа службе безбедности, с циљем да се компромитују и политички ликвидирају албански кадрови на Косову (изостао је одговор на питање „зашто компромитација није и извршена“). На основу таквих оцена током 1968. извршена је ревизија Призренског процеса. Бивши начелник РСУП-а Славко Зечевић пише да је био против да се ово питање отвара, али су га форсирале војна и савезна служба безбедности, док је политичку одлуку донео Петар Стамболић, тада председник СИБ-а.²⁹

Чим је отворен главни претрес на обновљеном Призренском процесу, јавни тужилац је изјавио да повлачи оптужницу из 1956. јер је заснована на лажним, фабрикованим доказима и изнуђеним признањима, чиме је практично процес рехабилитације окончан без поновног саслушавања сведока и доказивања да је служба заиста монтирала процес. Индикативно је да нико од службеника који су водили истрагу није позван на одговорност за овакве злоупотребе и деформације и да је предмет о Призренском процесу нестао 1981. године из архиве ОКС Призрен. Војин Лукић сматра да су албански руководиоци, иако им је у време Призренског процеса поклоњено поверење и нису изношени компромитујући материјали о њима, кампањом против Ранковића хтели да се, с једне стране, додворе Титу, а, с друге, да постигну већи степен аутономије у Србији, што се и десило уставним амандманима. Кампања против Ранковића је, у крајњем случају, охрабрила све сепаратистичке и националистичке елементе на Косову и шире, што се видело на масовним демонстрацијама новембра 1968. године.³⁰

Извесни политички процеси говоре о сукобу и поделама у самом албанском комунистичком руководству. Случај Ибрахима Трнавција може се посматрати кроз призму сукоба проалбанског и пројугословенског крила међу албанским комунистима на Косову. Трнавци је рођен у селу Трнавцу (Дреница), учесник је НОБ од 1941. године у батаљону „Бајрам Џури“, члан КПЈ од 15. новембра 1944, делегат оснивачке конференције НОО Косова и Метохије одржане крајем 1943. и почетком 1944. у Малесији. После рата био је командант тзв. Летеће чете која је гонила преостале одметнике на чијем се челу налазио познати балиста Шабан Полужа; у његовој ликвидацији је лич-

²⁹ С. Зечевић, *Сећања и казивања*, Београд 2004, 214.

³⁰ В. Лукић, *Сећања и сазнања*, 208–231.

но учествовао, за шта је добио чин капетана. После рата је постао председник Дреничког среза са седиштем у Србици. Изабран је за посланика Народне скупштине ФНРЈ, покрајинског одбора за Косово и Метохију и члана Среског комитета СК за Дренички срез. Неочекивано је ухапшен 31. јула 1953, док је председавао састанком одборника Дреничког среза и оптужен од Вели Деве да је шпијун и непријатељ, који је организовао убиство члана Извршног одбора Дренице Махмета Бећерија, а за време рата убио Назира Мустафу и 1951. био заврбован од једног одметника за шпијуна.³¹ Убрзо је на процесу пред ОКС у Пећи од 14. априла до 6. маја 1954. осуђен на чак 20 година затвора на основу изјава сведока (сви су били у непријатељским формацијама за време рата). Изјаве је дало десетак осуђеника који су казну издржавали у КП дому Ниш и Сремска Митровица, међу којима и син познатог балисте Шабана Полуже, у чијем је ликвидирању непосредно учествовао, зет Шабана Полуже и близак рођак. Ток суђења пратили су Вели Дева, секретар среског комитета и начелник покрајинске УДБ-е Драгутин Паповић, који су, према исказу службеника Управе државне безбедности, утицали на Ђоку Пајковића, секретара Покрајинског комитета СК, да се Трнавци осуди и искључи из СКЈ.³²

Врховни суд Србије је 1955. године укинуо пресуду за убиство Баћира Мехметија, а казну преиначио на 15 година због недостатка доказа и пошто је убица лежао у затвору. Трнавци је, током процеса и касније у КПД Ниш и са Голог отока (где је провео последње четири године), одлучно порицао своју кривицу. Цео случај је поново испитан током 1960. пошто је савезни секретар ССУП-а Светислав Стефановић образовао Контролну комисију са функционерима савезног и републичког ССУП-а. Пошто је комисија утврдила његову невиност и лажно сведочење сведока, пуштен је 1. маја 1960. после 6 година и 9 месеци проведених у затвору. Вели Дева му се, после пада Ранковића, када је партијски узнатредовао, извињавао речима: „Ибрахиме, ја сам крив што си партијски осуђен јер сам веровао његовим људима“.³³

Фелтон Невини кривац требало је да изађе у Рилиндији 14. марта 1967, али је забрањен. Трнавци је партијски рехабилитован 3. марта 1966, када Контролна комисија ЦК СКЈ доноси одлуку о враћању у партију, као и борачког стажа. У извештају ССУП-а признаје се да је било „у појединим случајевима незаконитог поступања према неким

³¹ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, Писмо Ибрахима Трнавција – председнику републике Јосипу Брозу Титу поводом личне рехабилитације, 6. јул 1974; В. Драшковић, *Драјфус са Косова*, НИН, 17. фебруар 1974.

³² Исто.

³³ Исто.

лицима због, наводно, извршених кривичних дела приликом учешћа у ликвидацији балиста и албанских диверзаната или због учешћа у истрази против илегалних иредентистичких организација³⁴.

После 7. јула 1972, односно указа председника СФРЈ, враћена су му одликовања (ратна медаља за храброст) и поново је одликован за заслуге у НОБ-у Орденом братства и јединства и Орденом заслуга за народ. Одлуком Врховног суда Југославије од 13. марта 1970. обновљен је процес пред ОКС у Пећи 23. фебруара 1972, који се завршио 1974. његовим ослобађањем. Већ првог дана суђења окружни јавни тужилац одустао је од кривичног дела против народа и државе (оптужбе за *шии-јунажу*).³⁵

Случај Адема Демаћија

Албански Мендела, како је слављен међу Албанцима, познати писац и новинар, националиста и сепаратиста, у младости је био под утицајем екстремно леве „маоцеовске идеологије“. Један је од рекордера по броју суђења и укупној пресуђеној казни – осуђен на укупно 35 година, одлежао је у затвору скоро три деценије (28 година). Потиче из веома сиромашне земљорадничке породице. Врло рано остао је без оца Заћира, преминулог 1943. од туберкулозе, затим и 1949. рођеног брата, учесника НОР-а. Оженио се учитељицом Џемаиљом и имао кћерку Апетре и сина Шћиптара. Натпросечан ученик најпре је студирао светску књижевност у Београду (две године), код професора В. Ђурића, заједно са Д. Кишом, М. Первићем и М. Михајловим, а по одслужењу прве казне уписао је права у Приштини. Као студент објављивао је кратке приче на албанском у часопису *Jeta e Re* за које је два пута добио књижевне награде листа *Рилиндија*, где је и радио до првог хапшења, а које су касније прерасле у историјску новелу о Косову *Snakes of Blood* (1958).³⁶ То је прва новела на албанском језику објављена у Југославији.

³⁴ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 31. јануар 1969, 25; В. Драшковић, *Драјфус са Косова*, НИН. 17. фебруар 1974.

³⁵ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, Писмо Ибрахима Трнавција – председнику републике Јосипу Брозу Титу поводом личне рехабилитације, 6. јул 1974; В. Драшковић, *Драјфус са Косова*, НИН. 17. фебруар 1974.

³⁶ Yugoslavia Freedom to conform, *Helsinki Watch Comitee, August 1, 1982, 5*; Р. Даниловић, *Ушошреба нејријашеља*, Београд 2002, 263–266. – Даниловић прави грешку па у првом издању књиге 1993. датира његову трећу робију десет година касније, у 1985. годину.

Први пут је ухапшен 19. новембра 1958. као уредник листа *Рилиндија*. Суђено му је пред ОКС у Приштини за непријатељску пропаганду, јер је 50-их година јавно говорио о „дискриминацији Албанаца и исељавању под притиском“. Осуђен је пред ОКС Приштина на 5 година, али му је виши суд јуна 1959. казну смањено на 3 године, које је издржао у целини. Казну је издржавао у КПД Сремска Митровица и на робији је наставио своју активност упорно пропагирајући отцепљење Косова. Пуштен је у време Конференције несврстаних у Београду 1961. године.³⁷

Следећу затворску казну заслужио је убрзо по изласку, пошто је са групом истомишљеника, албанских студената, оснивача *Революционарної покрети за уједињење Албаније*, организовао групу у Приштини, Косовској Митровици, Ђаковици и Гњилану. Група је радила против државе и друштвеног уређења, залажући се за ненасиљан пут припајања Косова Албанији. Бавили су се пропагандом, истакли су заставе у Приштини, Пећи и Ђаковици, растурали летке и ширили организацију. По Демаћију, Шиптари су били „пасторчад Југославије“ и стога је његова основна тежња била да се Косово припоји „мајци Албанији“. Ухапшено је око 300 лица, а готово 50 осуђено на казне затвора у трајању од 6 месеци до 15 година. У Демаћијевој групи сви су суђени на изузетно строге казне, од 9 до 15 година (колико је Демаћи осуђен 8. јуна 1964).³⁸

У његовој групи осуђени су правник Раткоцери Садик, професор учитељске школе, Шаља Хазир, музичар Радио Приштине, Сељахуди Даци – укупно њих 12. Демаћи је робијао у Нишу, Забели и Сремској Митровици. У пожаревачкој Забели затиче познаника са студија, дисидента Михајлова, који га у дугим пријатељским разговорима и расправама одвраћа од „маоцеовске идеологије“, којој је, као и сви Албанци на робији, био наклоњен. После пада Александра Ранковића, априла 1968, казна му је смањена на 10 година робије и већини осталих из групе, иако то владањем, на основу затворских извештаја нису заслуживали. Демаћи се тврдокорно држао својих уверења (млађег сина назвао је Шћиптар) и поносио се што је на робији због албанског национализма. На једном саслушању отворено је говорио: „Немам ништа против Срба и Црногораца, чак их волим. Оно у чему се не слажем је да Косово остане у оквирима територија Југославије. Космет је албанска територија и припастиће кад падне Албанија. Но оно што сам ја замислио, надам се да ће други Тишо учинити и да је Четвртим пленумом покренуо ствар“.³⁹

³⁷ Архив КПД Забела, Досије 3358 – Адем Демаћи; Пресуда К 25/59 17. марта 1959.

³⁸ Архив КПД Забела, Пресуда К 271/1964, Досије 3358. Адем Демаћи.

³⁹ Архив КПД Сремска Митровица, Подаци о владању 26. август 1965. Досије Адем Демаћи.

По паду Ранковића, сугерисано му је да напише молбу за потпуно помиловање, али је понуду одбио. Жалио се што му није одобрена посета мајке, која није знала српски, јер у дому нису имали преводиоца који би разговор надзирао. У КПД Ниш, августа 1965, због тешких услова ступио је у штрајк глађу заједно са „политичким“ затвореницима, па су били расељени по затворима у Југославији, а он је провео годину дана у самици у пожаревачкој Забели. Често је дисциплински кажњаван због одбијања да ради (распоређен у „бојлерско одељење“ у Забели) и због политичког деловања на робији. Позивао се на међународне уговоре о третману осуђеника. Изашао је 1974. други пут из затвора, после издржаних 10 година.⁴⁰

Убрзо је поново ухапшен и осуђен пред ОКС Приштина 1975. због истог кривичног дела „непријатељске пропаганде“ и деловања против народа и државе, угрожавања територијалног интегритета и независности Југославије, у групи албанских активиста са демонстрација 1964. и 1968. У првој половини 1973. осуђен је, заједно са учесницима, за формирање групе *Народно-ослободилачки њокретш Косова*, с намером да раде на отцепљењу САП Косово од СФРЈ, растурајући пропагандне материјале у Приштини, Огошу, Топоници, Прешеву и Ораховци. По Демаћијевим речима, суђење је намештено на иницијативу Владимира Бакарића, председника Савета за државну безбедност Југославије. Означен као вођа групе, с обзиром на подебели затворски досије, осуђен је на 15 година које је готово у целости одлежао у затвору Сремска Митровица и Стара Градишка (све до 21. априла 1991).

Као осуђеник и даље није одустајао од својих уверења, а осуђењени Албанци су га држали за лидера. У његовом досијеу пише: „*Веома је разјоворљив, али њирилично искључив у својим излајањима. Чесћи су били вербални дуели између Демаћија и Марка Веселице. Демаћи је наситојао доказати своје њрокинеско сџановишће, а Веселица њројаириро њрозаџадњачки сџав. Демаћијев циљ је маркисџичко-лењинисџичко-маоисџичко-енверисџичка револуција*“.⁴¹

Вест да је Демаћи изашао из затвора изазвала је одушевљење Албанаца на Косову, где се пуцало и савило. Мада фанатично посвећен идеји независног Косова, сматран је умеренијим албанским националистом.⁴² У интервјуу за лист *Дуџа*, по изласку из затвора, тврдио је да је политичка уверења на робији мењао под утицајем светских дога-

⁴⁰ Исто.

⁴¹ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 648, Комисија за њомиловање 03–05, Досије Агем Демаћи.

⁴² Р. Даниловић, *Уџоџреба њеџријаџеља*, 155–157; *Yugoslavia Freedom to conform, Helsinki Watch Comitee, August 1, 1982, 5.*

ђаја, нарочито после уласка совјетских тенкова у Праг 1968. На промену његових уверења највише је утицао М. Михајлов, с којим се дуго расправљао на робији.⁴³ По пуштању на слободу остао је политички активан и током 90-их залажући се за независност Косова и као председник новоустановљеног *Косовској комисији за заштити људских љрава*.

Током шездесетих година 20. века посебну активност испољиле су службе суседних земаља које су имале територијалне претензије према СФРЈ. Од краја 60-их бележи се сталан пораст броја агената који дејствују према СФРЈ, углавном лица албанске народности из редова албанске или косовске емиграције у Турској, Италији, Аустрији. Из суседне Албаније порастао је број инфилтрираних група и шпијуна, па је због шпијунског и субверзивног рада у 1964. години осуђено 18 лица. Албанска служба је користила своје емигранте из западних земаља, нарочито Турске, за рад у Југославији, посебно на Косову и Македонији.⁴⁴

Непосредно пред избијање демонстрација током јесени 1968. на територији Косова је боравила група од седам наоружаних диверзанта која се бавила обавештајно-пропагандним радом потпомажући субверзивну делатност. Био је учљив „стални политичко пропагандни рад на националистичко-иредентистичкој основи и прокинеским позицијама, као и интересовање за војне податке пограничних области, кретање, расположење и односе на Косову, Западној Македонији, податке о органима унутрашњих послова“.⁴⁵

Повратници из Албаније су често врбовани од албанске обавештајне службе за рад у земљи, а млађи и школовани људи су слати на „високе школе“ како би се оспособили за рад „на сутрашњем албанском Косову“. У шпијунске акције служба је убрајала и делатност албанског посланства у Београду, које је кроз интензивне контакте са грађанима албанске народности често прелазило дозвољену границу. Наводи се инцидент на прослави 500 година Скендербега када је, наводно, један албански посланик рекао: „*Ви, на Косову, треба да схватите да ништа нећете остварити без шешкоћа, без борбе и револуционарној сукоба. Црна Гора има нешто преко 300.000 сџановника ња има своју републику, а ви је немате*“.⁴⁶

⁴³ Дуја, 16–30. август 1991.

⁴⁴ АЈ, СИБ, 130, 558, Анализа оспособљености и ефикасности органа унутрашњих послова, ССУП март 1970, 38–41; Б. Димитријевић, *Одјек Брионској пленума*, 75–85; Оцена деловања унутрашњег непријатеља и страних обавештајних служби у Србији према материјалу РСУП-а од 10. јануара 1972, АЈ, 837, КПР II-5-д, кутија 202, 19.

⁴⁵ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 15.

⁴⁶ Исто, 6.

Пад Александра Ранковића и Албанци

Прогон „ранковићеваца“ крајем 60-их и почетком 70-их имао је циљ да упозори јавно мњење, управо у време смене српских либерала, да ни *униџаристи* не смеју превише дићи главе како не би дошли под масовни прогон. Тиме је још једном потврђена политичка симетрија у прогону, овог пута између „анархолиберала и унитариста“ у партији. Осудом злоупотреба УДБ-е и сменом Ранковића режим је требало да стекне демократску легитимизацију у домаћој и страниј јавности, а децентрализацијом и уставним променама у правцу веће федерализације ишло се у сусрет победи федералиста (конфедералиста) над централистима у СКЈ. Чистка „ранковићеваца“ нарочито је била темељна у Србији, пре свега на Косову. Ту је формирана *Комисија за испитивања неправилности у раду органа УДБ-е* на челу са Али Шукријом (председником Извршног комитета покрајине. Само у првих неколико месеци пристигло је 885 пријава (71 анонимна) против радника СДБ, од тога су 763 поднели грађани албанске и турске народности.⁴⁷

Истом органу је до почетка 1967. пристигло 1.300, а заједно са општинама чак око 2.500 представки. Осим на кривична дела која су застарела (наношење телесних повреда, малтретирања и сл.), било је око 200 жалби на самовољно лишавање живота и наношење тешких телесних повреда и слична дела која не застаревају. Од тога је 75 убиства и 45 батинања са смртним исходом. Већином су се малтретирања и насиље над грађанима односили на околности у вези са одузимањем оружја 1956. године. Комисија је током 1966–1967. предала 50 представки о убиствима и другим начинима лишавања живота јавним тужоцима, највише на територији ОКС у Пећи.⁴⁸

У истом смислу помињан је случај Мехмеда Хоџе, бившег министра, прислушкиваног од 1954. због сумњи да је преко синовца одржавао везу са диверзантима из Албаније. Против њега није ништа предузето јер се подацима службе безбедности није поверовало. Праћен је и Исмет Шаћири, потпредседник Социјалистичког савеза Србије, озвучен на захтев партијских и државних органа због сумњи да је силовао малолетну рођаку. Партијска комисија на челу са Д. Петровићем и

⁴⁷ Тако је стигло из Дренице – 164, Ђаковице – 114, Приштине – 112, Призрена – 50, Пећи – 40. У УДБ-и на Косову било је запослено 58,3% Срба, 28,3% Црногораца и 13,3% Албанаца, али је та пропорција на вишим инстанцама била мање видљива јер су на истакнутим местима радили А. Шукрија, Ц. Нимани, Ш. Разак, М. Нимани и други.

⁴⁸ АЈ, Врховни суд Југославије, 212, фасц. 18, Кратка информација о стању кривичних поступака против појединих радника УДБ-е и милиције у вези самовољних убиства и малтретирања грађана Косова, 20. јануар 1967, 1–3.

потпредседником РИВ-а С. Пенезићем наложила је прислушкивање, али је Шаћири ипак рехабилитован као жртва злоупотребе службе безбедности 1966. године.⁴⁹

Препорука Извршног комитета ЦК СКС упућена обласној скупштини Косова о преиспитивању злоупотреба службе и кажњавању одговорних, као и на хиљаде представки покрајинској комисији значили су невоље за многе обавештајце на Косову. Отпуштани су из службе и пензионисани, тек понеки и кривично гоњени, а готово нико осуђен. То се може објаснити само политичким фактором и одлуком највиших партијских форума да се „сувише не таласа“ и не удара превише на бивше раднике СДБ (што је евидентно у случају аболиције оптужених за прислушкивање).

На Косову је тек неколико радника СДБ допало затвора. Вујо Војводић, начелник полиције у Пећи, истакнут у хватању диверзанта убациваних из Албаније на Космет, осуђен је на 5 година робије. Ибро Хаскај, радник службе безбедности из Приштине, такође је осуђен на вишегодишњу робију иако је његову невиност утврдио истражни судија Новак Тајић. Јово Бојат, дугогодишњи начелник СУП-а у Ђаковици и Косовској Митровици, провео је у истражном затвору у Пећи 6 месеци због погибје тројице илегалца на граници. Када се утврдило да није одговоран оптуживан је зашто није ухапсио поменути тројицу, па не би ни дошли на границу. Мирко Илић, радник СДБ у Ђаковици, окривљен је за убиство диверзанта Ређе Дервиша. Владо Дашић и Миле Вујовић, радници СДБ у Пећи, били су у истражном затвору због сличних ствари више од два месеца. Голуб Дончић, оперативац УДБ-е, остао је без посла јер је у стану држао слику свог деде са Карађорђевог звездом на грудима, а Миле Костић, начелник СУП-а у Пећи, само зато што је продао ловачки карабин, иако је био његово власништво (пошто му нису могли наћи већу кривицу).⁵⁰

Мада се водила истрага, нико од њих није осуђен за тешка кривична дела за која су се теретили (75 убистава!) и поред снажних притисака на суд и полицију од стране покрајинских политичких фактора. То говори о ваљаности доказа против осумњичених, што је у извештају признао и савезни јавни тужилац: *„Чињеница да досад није погнетиа ни један оишужница сугу узнемирује јавности и одговорне факторе, који су склони да у шоме виде оиоршунизам или сувишну оирезности и неоишреб-*

⁴⁹ С. Пенезић Крцун је чак рекао да он сматра да је контрола непотребна, јер „неће се тај убити, нити ће бежати од срамоте, јер да он има образа и савести, он то не би учинио са дететом, а поготово не са дететом свог сродника, уз то сирочетом, без оца“. (В. Лукић, *Сећања и сазнања*, 77).

⁵⁰ В. Лукић, *Сећања и сазнања*, 221–223.

ну недантносї орїана тоњења. Смаїрам да шреба одбациши сваки покушај да се сеје сумња у поїледу законїтосїи рада, квалификованосїи и добронамерносїи їравосудних орїана“.⁵¹ Примећује се да надлежни органи из опрезности „избегавају брзоплето да улете у поступак који би се могао завршити ослобађајућим пресудама и на тај начин створити неугодну ситуацију на терену“.⁵²

Заједно са Србима отпушени су из УДБ-е, према Војину Лукићу, и лојални Албанци као што су Шериф Баља, шеф тајне полиције у Пећи и Хајри Ђота, руководилац контраобавештајног одељења УДБ-е Космета. Тада је отпочело кадровско-етничко чишћење врха косовске УДБ-е и многи кадрови су исељени из Приштине (махом српски) под изговором реорганизације УДБ-е и рационализације радних места. Славко Зечевић наводи да је више од 80 оперативаца са Косова добило станове у Београду и да су се на тај начин албански руководиоци желели отрести кадрова српског и црногорског порекла. Једини који је одбио да дође у Београд био је Радован Грковић. Као главни инспиратори реорганизације УДБ-е на Косову наводе се Фадиљ Хоџа и Јован Веселинов.⁵³

Албанска политичка емиграција

Већ током 1947. године у Скопљу је осуђена илегална терористичка организација *Национал Шийїтар демократїк* за залагање у стварању Велике Албаније од Косова и делова Македоније, у сарадњи са комитетима у Барију, Каиру и Грчкој. Од 15 осуђених пред Војним судом у Скопљу четворици је изречена смртна казна.⁵⁴ Албанска емиграција је оформила организације које су се залагале за отцепљење покрајине Косово од Југославије, имајући нескривену подршку Албаније. Деловале су на марксистичко-лењинистичкој платформи: Слободно Косово, Црвени фронт, Покрет за албанску социјалистичку републику у Југославији.⁵⁵

Највећа и најпознатија албанска емигрантска организација била је Призренска лига. Прва основана давне 1878. године, друга у току

⁵¹ АЈ, Врховни суд Југославије, 212, фасц. 18. Кратка информација о стању кривичних поступака против појединих радника УДБ-е и милиције у вези самовољних убиства и малтретирања грађана Косова, 20. јануар 1967, 1–10.

⁵² Исто.

⁵³ С. Зечевић, Сећања и казивања, *Београд 2004*, 221.

⁵⁴ М. Бошковић, *Антијугословенска фашистичка емиграција*, Београд 1980, 104–106.

⁵⁵ Б. Димитријевић, *Историјски аспекти штероризма у Југославији*, Историја 20. века, 1–2008, 137.

Другог светског рата 1943. и трећа 1962. године на иницијативу албанских емиграната у САД. Први председник је био Џафер Дева, током рата министар унутрашњих послова квислиншке албанске владе. Седиште организације било је у Њујорку, са огранцима у неколико западно-европских земаља. Основни циљ била је национална еманципација Албанаца и стварање тзв. Велике Албаније, а часопис који је издавала звао се *Слободно Косово*.⁵⁶ Национални комитет Слободно Косово била је фракција Призренске лиге, која се залагала за формирање посебне државе на деловима југословенске територије где живе Албанци. Постојала је и Партија демократа, са седиштем у Белгији, Бали комбетар организација у којој делују заједно албански и југословенски емигранти са идејом стварања јединствене државе. Поред централе у Риму имала је огранке у више земаља Западне Европе, САД и Канади.⁵⁷ Албанска емиграција је била подељена по многим питањима, националној и верској припадности, разлозима напуштање земље, циљевима, интересу који су за њих показивале америчка и албанска обавештајна служба, али је била сложна у питању „стварању велике етничке Албаније“ са припојеним Косовом, деловима Црне Горе, Македоније и Грчке.⁵⁸ Највећи број албанских емиграната био је окупљен у емигрантским организацијама у Турској, Швајцарској, СР Немачкој, Белгији, Италији Француској, Аустрији (њих око 3.000) и САД. Њихова делатност је преваходно била усмерена на психолошко-пропагандне акције и наступ према студентској и школској омладини, код којих су подстицале националистичке и сепаратистичке идеје. Политичка емиграција са Косова је појачала активност током 70-их, помагана од исељеничких организација, посебно из Турске, као и неких западних обавештајних служби и одређених „реакционарних кругова“.⁵⁹ Албанска емиграција издавала је *Призренску лигу*, *Фламури* и друге часописе.⁶⁰

Уједињење албанских емигрантских организација било је видљиво на прослави 500 година Скендербега, приликом откривања споменика у Бриселу новембра 1968. Прослави је присуствовало више од 500 албанских емиграната из целог света, међу којим и југословенских држављана (фолклорна група из Приштине је одржала приредбу у Паризу тим поводом, да би по повратку руководилац групе дао опши-

⁵⁶ М. Бошковић, *Антијугословенска фашистичка емиграција*, 104–106.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 20.

⁵⁹ Исто, 22.

⁶⁰ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Идеолошка комисија, 8, К37, материјал неутврђене провенијенције, 6/2– (1/96) 1945–1963, Издавачка делатност емиграције на Западу, 1958. година, 5–7.

ран интервју за *Рилиндију*). У Палерму је истим поводом одржана свечаност; присуствовали су истакнути балисти и „фашистички министри“, са делегатима са Косова, који су изванредно примљени. Појединцима су обећаване стипендије и школовање у иностранству, штампање научних и других радова итд.

Колико Албанија није презала од употребе емиграције за политичке циљеве и колико су идеолошки мотиви падали у страну пред тежњом ка уједињењу свих Албанца, показује случај Дем Али Пожара, познатог балисте и одметника, (живео као емигрант у Турској). Са групом емиграната са Косова боравио је на прослави Скендербега у Албанији 1967. године и био примљен у Тирани од највишег државног и партијског руководства. Седамдесетих година ангажовао се у Западној Европи настојећи да Албанце обједини око коначног циља – припајања Косова Албанији.⁶¹

Хрватска – проусташка а касније и албанска екстремна емиграција биле су главни носиоци политичког тероризма према социјалистичкој Југославији. Треба, при томе, имати у виду вишедеценијску, па и вековну традицију албанске и хрватске борбе за независну државу, понекад и свим средствима. Код Албанаца се та линија може пратити још од 1878, преко 1913, 1919–1923, 1945, 1981, 1989. до 1999, а код хрватске емиграције од 1932, 1941–1945, 1947, 1972. године.

Код српске политичке емиграције, осим једног контроверзног случаја 1977–1978, ниједан озбиљнији терористички акт није забележен после 1945. изузимајући анархичне локалне акције одметнутих четничких групација до половине 50-их година. Главни ток српске емиграције, а још више Срби у матици, изјашњавао се за прихватање Југославије као државе. Озбиљније су учествовали у кривичним делима против народа и државе као ибеовци, монархисти – четници, либерали – демократи или социјалисти борећи се за другачији облик друштвено-политичког и административног уређења, али не и негирајући саму државу Југославију. Хрватска политичка емиграција је, као и албанска, у највећем делу била антијугословенски опредељена.

ИБ емиграција и Албанци

У погледу ИБ-миграције, која се раширила после 1948, наводи се у литератури укупан број од 4.928 емиграната до 1958. године. По Закону о амнестији вратило се у земљу њих 1.336, умрло или нестало 179, а наставило да живи у емиграцији 3.414. Од тога, њих око 1.000

⁶¹ Исто, 22.

већ су раније живели и радили на истоку, око 1.500 су отишли после рата, док је највећа група од око 2.400 пребегла после Резолуције ИБ. Међу овим емигрантима по социјалном саставу осим сељака – 905, доминирају војници – 791, студенти – 503, радници – 454 и интелектуалци – 271. По националном саставу највише је Срба – 1.120, Бугара 1.016, Албанаца 403, Хрвата 320, Црногораца 296 и других.⁶² Главни центри (нео)ИБ–емиграције, према проценама СДБ током 70-их, били су Кијев и Праг.⁶³ У источноевропским земљама укупно се тада налазило око 3.000 ИБ-миграната, а на Западу свега десетак лица. Од 2.860 емиграната у Бугарској је било – 1.089, СССР 580, Румунији 364, Албанији 328, Мађарској 262, Чехословачкој 180 и Пољској 17. Правци кретања ИБ-емиграната су углавном ишли преко Румуније, Бугарске или Албаније за СССР.

Владимир Дапчевић је, према информацијама СДБ, после емиграције у СССР-у настојао да повеже мрежу емигранта: Радоњу Голубовића и Перу Попиводу у СССР-у са Пером Драгилом и Новом Новаковићем у Чехословачкој, Николом Сандуловићем у Пољској, Александром Опојевићем у Румунији, Љубомиром Којићем, Гегељом Лулићем у Мађарској и другим. Представљао се као секретар нове Комунистичке партије Југославије, потписивао декларације у којима осуђује „југословенски ревизионизам“ и настојао да задобије званичну подршку и признање совјетских власти и других компартија. Тако је, на основу њихових сведочења, у Албанији 1960. објављена брошура *У затворима и концентрационим логорима Југославије*, у 2.000 примерака која је распуштана у источноевропским земљама, тајно и у Београду.⁶⁴

Демонстрације 1968.

Протести на Косову крајем 1968. и почетком 1969. изазвали су посебну пажњу СУП-а јер се радило о традиционално нестабилном подручју. За разлику од већине скупова током јуна 1968, ово су биле масовне и учестале демонстрације са озбиљним инцидентима. Захтеви су готово у потпуности били окренути националним циљевима – за већу самосталност Косова (*Косово република!*). Значај је све више добијало радикално националистичко крило, које није више тражило републику већ је као крајњи циљ истицало потпуну независност. Према слу-

⁶² Д. Марковић, *Истина о Голом отоку*, 56–59.

⁶³ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 18, 1974, Информација о неким проблемима безбедности и раду органа унутрашњих послова.

⁶⁴ Архив КПД Забела, досије Владе Дапчевића; Р. Даниловић, *Упошреба неир-јашеља*, Београд 2002, 228.

жбеном извештају, на Косову су дуже времена организовано деловали „непријатељски елементи на платформи иредентизма и сепаратизма злоупотребавајући тековине нашег демократског развика“.⁶⁵

Откривањем и осудом неких чланова у периоду 1961–1964. њихова делатност није прекинута већ је подстакнута деловањем и груписањем појединаца током издржавања казне у КП-домовима, који су се претворили у својеврсне политичке школе и пропагандне центре. Група на издржавању казне у КПД Ниш још је 12. априла 1965. констатовала „да код свих људи на Косову од сељака, радника до омладине и интелигенције „врије жеља“ и уверење да су се коначно створили услови да се Косово заувек припоји Албанији: „Само је иошребно неко да их организује и иочне са акцијом. Иошребно је иригодобити људе који раде ио банкама или иредузећима, иде имају моћућности да дођу до новца, иа да у даишом моменџу иодићну новац са којим би се набављало оружје“.⁶⁶

На састанку бивших затвореника, иредентиста-ибеоваца, у другој половини 1968. било је речи о организованој акцији, избору комитета, задобијању подршке Албаније за устанак и одметање у шуму, где се као датум помињао април 1969. Радило се, према извештајима, о више повезаних група које су подржавале албанска обавештајна служба и екстремна албанска емиграција. Главни организатори и инспиратори демонстрација били су бивши политички осуђеници. Међу њима је било оних чија је казна по паду Ранковића, на захтев тужилаштва, окружних судова и породице умањена за 50%, па су се нашли на слободи, иако казна на њих „уојишће није иоиправно деловала“.⁶⁷

Примећено је да иредентистички елементи користе кампању око уставних промена и подгревају тежњу за стварањем републике, а у ствари камуфлирају коначан циљ – присаједињење Косова и дела Македоније Албанији. Уочи демонстрација злоупотребљена је одлука о слободној употреби албанске заставе и прославе „500 годишњице Скендербега“, где је дошло до националистичких и шовинистичких испада, у којима су учествовали омладина, домаћи непријатељи и представници албанске делегације која је посетила Косово. У извештајима СУП-а се истиче да је подизање тензија негативно утицало на међунационалне

⁶⁵ АЈ, СИВ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 1–3.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Најактивнији „непријатељски елементи“ на Косову била су већ осуђивана лица као припадници непријатељских организација (њих чак 40%) којима је априла 1968. на основу захтева јавног тужилаштва Врховни суд Србије – Одељење у Приштини умањило казну за 50%. Већина је по изласку наставила са „непријатељском делатношћу“. (АЈ, СИВ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 31. јануар 1969, 26).

односе, услед чега је дошло до „преливања“ национализма и шовинизма на српску и црногорску популацију.⁶⁸

Већ почетком јесени почеле су припреме у неким местима Метохије, да би се интензивирале октобра и новембра 1968. акцијама у Приштини, Косовској Митровици, Ђаковици, Гњилану, Урошевцу, Трепчи и Прешеви. Кулминирале су масовним скуповима и инцидентима уочи 27. новембра 1968 (Дан републике Албаније) и у време када се организовала јубиларна прослава годишњице АВНОЈ-а и Дана Републике у Јајцу (25 година), па су многи функционери укључујући и Тита били тиме заокупљени.⁶⁹ Већ 6. октобра избиле су мање демонстрације у Призрену, 8. октобра у Сувој Реци, 13. октобра у Косовској Митровици и 19. октобра у Пећи. Неколико хиљада демонстраната у Приштини окупило се пред Филозофским факултетом и кренуло према центру, згради Покрајинског комитета, Скупштине и покрајинског СУП-а. Тражили су пуштање затворених демонстраната, при чему је дошло до окршаја са полицијом. Скуп су пратиле паролe: *Тражимо самоодређење, Тражимо републику, Доле колонијалистичка политика према Космету, Живео Тито–Живео Фагиљ, Хоћемо да Кагри Халими буде наш председник* (тек што је изашао са робије), *Живео Адем Демаћи* (још у затвору), *Минуић ћушања за Грајчевици Фазлија* (умро у затвору 1964).

Тенковска дивизија ЈНА из Скопља добила је наређење да крене према прелазу *Генерал Јанковић* кроз Приштину према касарни у Вучитрну. На Косово је послато додатних 4.000 полицајаца из Србије. У току демонстрација повређено је 10 припадника милиције, 4 ватрогасца и 27 грађана који су затражили лекарску помоћ (8 задржано у болници). Демонстранти су разбијали излоге, нападали органе реда и објекте. Полиција и војска су запоселе објекте и добиле налог да пуцају ако се нападну кључне институције (Скупштина, ТВ, Радио).

Један учесник у демонстрацијама је погинуо (С. Зечевић тврди да је, наводно, убијен од самих демонстраната). Истог дана је ланчано дошло до демонстрација у Гњилану, Подујеву, Пећи и Урошевцу, где је, осим материјалне штете, лакше повређено 7 радника СУП-а. После демонстрација у Приштини и другим местима на Косову покренут је поступак против 20 лица, међу којим 10 студената и 3 учитеља, а пре-

⁶⁸ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 6.

⁶⁹ „Реч је о једној групи која је нахушкала мањи дио омладине и студената, који су разбијали излоге као што то чине на Западу или у готово свим земљама. макло ко нема таквих ствари. Шта сада ту треба драматизирати?“ – оценио је најпре Тито. (П. Симић, *Тито феномен 20. века*, Београд 2010, 129).

кршајно кажњено 53 учесника у изгредима.⁷⁰ Приликом судског процесуирања ослобођено је десетине лица, против којих је покренут административни поступак (највише оних из Пећи).

Током 22. децембра дошло је до покушаја организовања демонстрација и у Тетову, а повод је био скидање албанске заставе. Учествовало је 200 лица, а једна од парола је била „Доле Ранковић и његова шовинистичка милиција“, па је уследила интервенције милиције. Следећег дана, 23. децембра поново су избиле демонстрације око 1.000 лица уз демолирање радњи и нападе на полицију. Коловође су били наставници, учитељи и студенти. Чуле су се паролe: *Доле Крстије Црвенковски, Крајње је време да се изборимо за наша права, 25 година Шиишари живе у ројсћиву* и друге. Демонстранти су ушли у зграду Општинског комитета, демолирали је и истакли албанску заставу, док је покушај да исто учине у згради милиције спречен пуцањем у ваздух. Покушај потпредседника Собрања СР Македоније Хицета Рамаданија да се обрати окупљеној маси прекинут је повицима. Поднете су кривичне пријаве против 87 лица, највише из Тетова, Гостивара и Скопља, а откривена је илегална националистичка организација од 7 чланова у Тетову.

Организације на Косову и Македонији ослањале су се на бивше политичке осуђенике, студенте, просветни кадар и поједине хоце које су имале велики утицај у народу. Према сазнањима службе, били су у спрези са *Сиџуримијем*, емиграцијом из НР Албаније и албанском емиграцијом са Косова, иначе најактивнијом у Турској.⁷¹

Индикативно је да су ово већином накнадна сазнања, док СДБ на Косову до самог избијања демонстрација – о организацији, обиму и интензитету непријатељске делатности наводно није имао никаквих одређених сазнања. Шеф СДБ Југославије Борче Самоников, међутим, 12. априла 1971. током разговора председника Тита са делегацијом СДБ Југославије рекао је да је СДБ КиМ знала за припрему демонстрација, да је о томе обавестила покрајинско руководство, а да им је уочи демонстрација речено: „То није ваше, сћање није шакво, ми одговарамо за то, ви радише своје полове и немојте да се секираше“.⁷²

Савезни СУП је за демонстрације сазнао по избијању, 27. новембра 1968. ССУП је затражио у вези с овом чињеницом објашњење од

⁷⁰ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 31. јануар 1969, 10–11; Непријатељске демонстрације у Приштини, Урошевцу, Гњилану и Подујеву. (*Тишо, сирото поверљиво*, 260–264; С. Зечевић, *Сећања и казивања*, 260–261).

⁷¹ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији 31. јануар 1969, 11–13.

⁷² АЈ, 837, КПР II–2, кутија 69.

РСУП-а СР Србије, који се правдао „специфичним условима и околностима у којима је служба деловала“, лошом кадровском ситуацијом и неискуством кадрова примљених после 1966, дезорганизацијом (и деморализацијом) одређених кадрова неправично оптужених за злоупотребе после Брионског пленума. Недостајало је и кадрова у СДБ Косова, 20 оперативаца разних профила и око 200 милиционара у јавној безбедности. Мада је интензитет демонстрација био неупоредиво већи на Косову, у Македонији су органи, у предузимању репресивних мера, били далеко одлучнији и ефикаснији.⁷³

По систему „шаргарепе и штапа“, после сламања побуне, албанској мањини су учињени значајни уступци: дозвола употребе албанске заставе и веза са Албанијом. Учињено је доста за подстицање привредног и културног развоја Косова кроз Фонд за неразвијене. Основан је Универзитет, а у договору са владом из Тиране, у школама су се појавили уџбеници на албанском језику из Албаније. Српски и црногорски чиновници и стручњаци почели су убрзано да се исељавају и већ 1981. године албанска већина у покрајини је достигла 74%.⁷⁴

Забележен је и експлозија из 1978. приликом обележавања 100 година Призренске лиге. Појавили су се многи леци непријатељске садржине у Приштини и неким градовима, који су нападали концепцију обележавања Призренске лиге и албанске комунистичке руководиоце тврдећи да је самоуправљање ревизионизам, хвалећи албанско руководство, Албанску партију рада и Енвер Хоџу. Позивали су раднике, сељаци и омладину Косова да ступе у бојкот и изађу на демонстрације. Органи безбедности на време су реаговали и извршиоци су ухапшени тако да растурени леци нису имали велике ефекте, како се наводи у телеграму председника Председништва САП Косова Џ. Ниманија потпредседнику Председништва СФРЈ Ф. Хоџи.⁷⁵

У време прославе јубилеја одржан је и предизборни говор Енвера Хоџе новембра 1978, објављена књига *Имџеријализам и револуција*, његова радикална критика титоизма и самоуправљања у време раскида са Кином. Све то представља увод у офанзивнији наступ Албаније према СФРЈ и у директној је вези са активностима на Косову уочи, а нарочито масовним демонстрацијама после Титове смрти 1981. које су биле највеће искушење за власти после „шездесетосме и маспока“.⁷⁶

⁷³ Исто, 23.

⁷⁴ С. Павловић, *Србија историја иза имена*, Београд 2004, 214.

⁷⁵ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 656, 03–1978, Телеграм председника Председништва САП Косова Цвида Ниманија – потпредседнику Председништва СФРЈ Фадиљу Хоџи.

⁷⁶ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 64, Извештај о југословенско-албанским односима, 111. седница 1979.

Нова КПЈ и Барски конгрес 1974.

Најозбиљнија илегална организација у земљи, како је оцењено, била је тзв. *Нова комунистичка партија Југославије – НКПЈ*, која је требало да се утемељи на оснивачком конгресу у Бару. Она је, према сазнањима СДБ, требало да се бори за преузимање власти, што се по њеним „идеолозима“ могло постићи мирним путем, окупљањем свих снага „социјалистичке народнодемократске и антититовске оријентације“, с тим што не искључује да се „на силу одговори силом“. У том смислу наводно су се повезивали са одређеним чиниоцима у источноевропским земљама и спремали прогласе за штампу, светску јавност, писали писма државним и партијским функционерима СССР-а, разним форумима и конгресима.⁷⁷ Координациони одбор за оснивање нове КПЈ формиран је још 1971, а затим су настале пећка, приштинска, новосадска, београдска, бањалучка, тузланска, барска и друге групе. Чланови НКПЈ су, између осталих, били Милета Перовић, Момчило Јокић, Комнен Јововић, Слободан Лазић, Бранко Бошковић, Ђорђе Бикички, Ђура Шаргин и други. Све групе су, наводно, биле вођене споља, из иностранства, а разбијане изнутра, из Југославије, акцијом СДБ. Конгрес је организовала група разочараних комуниста претежно из Црне Горе и са Косова и Метохије на дан када је почео напад на Југославију у Другом светском рату. Конгрес је требало да буде одржан у Бару 6–7. априла 1974. у вили професора историје из Приштине др Бранислава Бошковића. Присуствовало је 12 лица и требало је да буде изабран Централни комитет, Политбиро, Надзорна и Ревизиона комисија, редакција листа *Искра*, генерални секретар, затим усвојен *Програм*, *Сташут* и издат *Пројас*. Југословенски режим оптужује се за рестаурацију капиталистичких односа, да се не ради о диктатури пролетеријата већ о личној власти Јосипа Броза Тита и о идеолошком ревизионизму, итд. Сви су похапшени од оперативаца СДБ Црне Горе 6. априла 1974, најпре њих 36, а касније је приведено више стотина симпатизера и присталица широм Југославије. Суђено им је током 1974. највише пред судовима у Пећи, Титограду, Београду, Новом Саду и Бања Луци.⁷⁸

Кажњени су вишегодишњом робијом у распону од 5 до 15 година затвора, а у првом налету осуђена су 54 лица. У најбројнијој *Пећкој*

⁷⁷ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 45, 74. седница, Специјални рат против СФРЈ, 23. април 1977, 30–33.

⁷⁸ Архив КПД Сремска Митровица, Досије Милете Перовића, Пресуда Милети Перовићу, К. бр. 7/78. – М. Јокић наводи чак 826 укупно ухапшених што је нереално. (М. Лазић, *Косћоломци из Сјужа*, Интервју са Момчилом Јокићем, Илустрована политика, 26. август 2006).

труји, 22 лица добило је релативно блаже казне, осим Бранка Бошковића кажњеног са 13 година и Комнена Јововића, који је окарактерисан као главни представник организације за контакте са ИБ емигрантима и осуђен на 14 година затвора. Шесторица су ослобођени, а седморици су казне релативно брзо ублажене. *Новосадска труја* добила је знатно строже казне – од њих 11 више од половине су осуђени на казне од 11 до 13 година затвора и нико није предложен за помиловање; у *београдској труји* од седморице двојица су предложена за помиловање 1977. године (Влада Дапчевић и М. Перовић још нису били правоснажно осуђени). У *бањалучкој труји* од седморице један је предложен за помиловање, док је у *мосћарској* групи од седморице за једног предложено ослобађање.⁷⁹

Локић и неки други ибеовци сматрају да су неоибевци ригорозније суђени и прогађани него сви други дисиденти, јер је постојала могућност да буду признати од комунистичких партија Кине, Кубе или Совјетског Савеза, у случају заоштравања односа.⁸⁰ На седници Председништва СФРЈ приликом расправе о аболицији или амнестији, Петар Стамболић је приметио оштрину казни нарочито у случају новосадске групе: „У свешћу ће доћи до сазнања да смо пустили бивше усџаше, четнике, вербалне кривце и одустиали од њоњења, а да смо у новосадском случају засекли“.⁸¹

Овим наводима иде у прилог и извештај СДБ из 1974. у којем се тврди: „Делатности бивших информбироваца не смемо пошценишати. Хапшењем трује која је одржала илегални конгрес у Бару не сматрамо да смо открили прави 'Централни Комитет'. Служба је прашила неке канале у вези ИБ емиграције са појединцима у земљи, али је овим илегалним скупом фактички била изненађена. Оцењујемо да су главни актери који стоје иза ове трујације у иностранству и наша испраживања усмерили смо у њом правцу“ (мисли се на В. Дапчевића и М. Перовића који су 1975, односно 1977. и киднаповани).⁸² Према другим наводима, конгрес је био делимично намештен од стране Службе државне безбедности (међу емигрантима је била *кршица* СДБ-а) да би се ухватио Влада Дапчевић и хапшење информбироваца ефикасније извело.⁸³

⁷⁹ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 52, 89. седница 22. новембар 1977, стенограми, 62.

⁸⁰ М. Лазић, *Косиломци из Сиужа*, Интервју са Момчилом Локићем, Илустрована политика, 26. август 2006.

⁸¹ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 52, 89. седница 22. новембар 1977, стенограми, 62.

⁸² АЈ, Председништво СФРЈ, 803. фасц. 18–1974, Информација о неким проблемима безбедности и раду органа унутрашњих послова, октобар 1974, 1–8.

⁸³ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 56, 98. седница, 20. април 1978, Предлог за ослобођење од кривичне одговорности Богдана Јововића, 17. април 1978, 1–4.

Ухапшени учесник Барског конгреса је и Момчило Јокић (1937), драмски писац и публициста из Аранђеловца, Црногорац по националности из Пећи, осуђен на чак 11 година, од чега је одлежао осам (1974–1982) у злогласном затвору *Веље брдо* код Спужа. Оптужен је за чланство у Политбироу НКПЈ, организацију конгреса у Бару, издавање часописа *Истира*, учешће у изради Програма и Статута организације. О хапшењу Барске групе Јокић каже: „Иако сам одавно постојао члан црногорској удружења толошочана, ми никада нисмо били ибеовци. То је иада био само начин да нас дискредитишу до краја. Званично био је био V конгрес КПЈ, а истицали смо са три основна захтева: развлашћивање Јосипа Броза, укидање покрајина, као и укидање републичких партијских организација. Са овим задњим предлозом истицали је и Ранко Кончар, син Радећа Кончара, мислим да је био било на XII конгресу СКЈ, али су га иада исмејали... Заправо наша идеја била је враћање партије њеним изворним принципима“.⁸⁴

Истражни поступак је трајао 14 месеци, а суђење је почело тек 21. септембра 1975. пред кривичним већем ОКС у Титограду. „Неколико месеци после наше провале, Степане Долани, је говорио у Силишту, а Јосип Броз у Нишу, али ни једном нису споменули нас, ниши Барски конгрес, већ су напали УДБ-у јер није добро одрадила посао“.⁸⁵

На робији је, према затворским извештајима, Јокић наставио непријатељски да делује и пропагира своја идејна схватања. Помилован је тек 2 године по смрти Јосипа Броза, 1. марта 1982, иако је за њега постојало интересовање стране јавности, па се тако Белгија више пута обрађала државним органима СФРЈ у вези са његовим случајем.⁸⁶

На територији Србије чланови и активисти Нове КПЈ претежно су били Срби и Црногорци (нарочито међу најистуренијим неоибеоцима), а посебно са подручја САП Косова и Војводине. На Косову се уочава правило међу политичким кривцима: да су Албанци оптуживани за национализам и сепаратизам, а Срби и Црногорци за „чврсту руку“ и чланство у НКПЈ, што одсликава и опречно расположење припадника ових народа према уређењу државе. Залагање за „чврсту руку“ може се разумети преко осећаја угрожености код Срба и Црногораца који је завладао после пада Ранковића, а као антипод све израженијем сепаратизму и национализму Албанаца. У том смислу и у одређеној

⁸⁴ М. Лазић, *Затвор у затвору*, Интервју са Момчилом Јокићем, Илустрована политика, 19. август 2006.

⁸⁵ М. Лазић, *Косиломци из Спужа*.

⁸⁶ По изласку с робије написао је контроверзну студију о Јосипу Броз Тајни досије Јосип Броз, доказујући да је прави Јосип Броз преминуо 1913, а да је његов идентитет преузет од човека који је био сарадник најмање две обавештајне службе совјетске и енглеске. (М. Јокић, *Тајни Досије Броз*, Београд 1992).

мери, прављена је можда вештачка симетрија у прогону између присталица „чврсте руке“ (Срба и Црногораца) и сепаратиста Албанаца. Наравно, неоибеоовци су били далеко мање бројни од националиста, и углавном већ људи у годинама (за разлику од врло младих албанских сепаратиста), али их је држава драстично санкционисала.

Исто то се може рећи и за припаднике НКПЈ, махом Србе у Босни и Војводини, којима је сметала децентрализација или, по њима, лагана дезинтеграција и растакање земље. Махом се радило о бившим борцима НОР-а, разочараним што се земља за коју су се у рату борили, по њиховом виђењу, распада кроз самоуправне и административне реформе током 60-их и 70-их. У Босни и Херцеговини и Хрватској нова потеря за ибеовцима је често коришћена ради новог обрачуна са српским национално опредељеним интелектуалцима као противтежа хрватском национализму.

Најбројнија од свих била је Пећка група а регистроване су Новосадска, Барско-титоградска, Бањалучка, Београдска, а само у троговима у другим градовима Србије и Босне и Херцеговине (Зајечар, Тузла). Пред ОКС у Пећи током 1974–1975, између осталих, осуђени су следећи неоибеоовци: др Бранко Бошковић (1930) доктор историјских наука и професор Универзитета у Приштини, осуђен је на 13 година пред ОКС у Пећи 18. новембра 1974. као главни организатор. Наводно је ступио у везу за ИБ емигрантима и радио на Програму, Статуу и организацији НКПЈ, путујући у Румунију и припремајући Пети конгрес тзв. нове КПЈ. За одржавање скупа уступио је своју кућу у Бару и изабран је у највише тело, за заменика секретара Централног комитета НКПЈ. Миљан Бабовић (1939) раније већ осуђиван, сада као саучесник осуђен је на 10 година затвора; др Миладин Шошкић (1931), професор, због рада на стварању паралелне комунистичке организације током 1973–1974. и припреме илегалног конгреса осуђен је на 7 година затвора; Богољуб Јокић (1946), лекар стоматолог из Пећи, који је 1970, током студија у Кијеву приступио НКПЈ преко Б. Јововића, осуђен на 3 године (7 у првом степену).⁸⁷ Милан Тмушић (1932), наставник из Доњег Петрића због растурања и штампања непријатељског материјала на шапирографу – на 4 године; Слободан Лазић (1922) пензионер из Липљана, због чланства у илегалној организацији НКПЈ и путовања у Румунију на састанке са ИБ емигрантима и врбовања чланова – на 5 година; Радослав Драговић (1937), радник Југобанке у Косовској Митровици, као инструктор НКПЈ на 7 година због непријатељског деловања и пропаганде; као, наводно, неурачунљива и психички боле-

⁸⁷ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 648, Комисија за помиловање СР Црне Горе, 03–05/1977, 1–3.

сна особа упућен је на лечење у затворску неуропсихијатријску болницу у Београду; Бранислав Драговић (1943) осуђен је на чак 12 година затвора као један од главних инспиратора и организатора илегалне партије и конгреса јер је приликом боравка у Румунији контактирао телефоном Милету Перовића и Богдана Јововића, преко којих је добио предлог Статута и Програм који је усвојен на конгресу у Бару и предлог да се Перовић изабере за секретара; Вуко Драговић (1911) правник, већ осуђиван од Војног суда у Београду на 7 година по линији ИБ-а, сада је због чланства у НКПЈ и сазнања које је имао о деловању рођака Бранислава осуђен на 5 година затвора. Чедомир Јаснић (1952), студент у Приштини, близак проф. Бранку Бошковићу, већ осуђиван због илегалне делатности 1969, а сада је као активиста НКПЈ осуђен на 11 година затвора; Мурат Цуцак (1942) професор из Пећи, један од ретких неоибеоваца који није српске или црногорске националности, због приступања НКПЈ и веза са ИБ емиграцијом осуђен је на 6 година затвора.⁸⁸

Радослав Милић (1938), професор из Пећи, осуђен је на казну затвора од 6 година јер је као члан НКПЈ заједно са Комненом Јововићем „помоћу шапирографа радио на умножавању материјала непријатељске садржине“. Миладин Томовић (1922), радник из Пећи, већ осуђиван почетком 50-их на 3 године затвора због ИБ-пропаганде, сада је као члан НКПЈ осуђен на 9 година због активног рада на стварању илегалне организације. Милутин Перуновић (1928), правник из Приштине, осуђен је на 7 година због чланства у НКПЈ и сарадње са ИБ емигрантима; Милосав Бабовић, дипломирани економиста из Пећи, учесник и организатор Барског конгреса, кажњен је са 7 година, а Драгољуб Стаматовић (1949), студент треће године Филозофског факултета у Приштини, због контакта са ИБ емигрантима од којих је примио *Програм*, *Сташци* и *Пројас* и због организације конгреса осуђен је на 8 година затвора. Слободан Рајевић (1949), студент активиста НКПЈ, кажњен је на 6 година, а лекар Бранко Зоговић (1919), раније осуђиван због ИБ-а, сада зато што је прихватио чланство и програм у НКПЈ на 4 године.⁸⁹ Светислав Р. Зоњић из Пећи, чији је отац стрељан 1944. од партизана, лекар и професор епидемиолог на Приштинском универзитету, осуђен је на 3 године које је провео у Забели, само зато што је примио материјал и није хтео да ода ко му је материјал дао.⁹⁰

⁸⁸ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 648, Комисија за помиловање 03–05/1977, Комисија за помиловање Косова – предлози.

⁸⁹ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 648, Комисија за помиловање 03–05/1977, Комисија за помиловање САП Косово – предлози.

⁹⁰ Сведочење Александре Ђурчевић, пензионера из Београда, 3. јул 2009.

Демонстрације 1981.

Релативно затишје на Косову после Призренског процеса 50-их година и побуне 1968. наступило је током 70-их вероватно услед значајног побољшања положаја албанског становништва уставним амандманима којим је Косову дат велики степен аутономије. То је, ипак, био мач са две оштрице – краткорочно су постигнути неки ефекти смиривања али дугорочно то није значио решавање главног питања – односа албанске мањине према држави Србији. Напротив. Тих година Албанци су доживели национални и културни процват добивши право на службену употребу језика и симбола, а у експанзији су биле културне и друге везе са Албанијом (поред Универзитета конституисан је Албанолошки институт, а 1978. и Академија наука и Удружење књижевника). Албански национализам се у оваквим условима разбудио још већим жаром и снагом да би кулминирао почетком 80-их, и то не случајно после смрти Ј. Б. Тита када ауторитет државе и партије почиње нагло да слаби.

Непуних годину дана после одласка великог вође букнули су немири, највећи после Другог светског рата. У времену од 11. марта до 5. априла 1981. избиле су у Приштини и још неколико градова на Косову масовне демонстрације са десетинама хиљада учесника и приморале власти да оштро реагују. Започеле су 11. марта у мензи Приштинског универзитета, а у почетку је покрајинско руководство са Махмудом Бакалијем на челу покушало да заташка ствар, оценивши демонстрације као бенигни излив социјалног незадовољства. Студенти албанске националности Приштинског универзитета започели су бунт наводно због лоших услова живота и исхране у приштинском студентском центру. Студентски револт убрзо је прерастао у отворене, агресивне и радикалне демонстрације великог дела албанског становништва на Косову. Више стотина хиљада људи се тих дана нашло на улицама Косова.

Током 25–26, 30. и 31. марта као и 1–3. априла велика окупљања и нереди забележени су у Приштини, Косовској Митровици, Вучитрну, Подујеву, Урошевцу, Витини, Пећи, Ђаковици, Призрену, Глоговцу и Липљану. Највећи број учесника, што је забрињавало режим, били су средњошколци и студенти док је одзив међу радницима био далеко мањи. Највише демонстраната –радника дале су фабрика Рамиз Садик, фабрика амортизера у Приштини, комбинат Обилић, један погон Трепче и један погон Дрвног комбината у Урошевцу. Према званичним информацијама радници неких фабрика и погона су наводно одбили

да се прикључе демонстрацијама, и поред притисака и пропаганде којима су били изложени.⁹¹

Након што су прве демонстрације растурене од стране полиције, између 11–25. марта није долазило до већих окупљања, али је било писања националистичких и иредентистичких парола и летака, пропаганде о масовном „страдању студената“ и појединачних „непријатељских иступа“.⁹² Током 25. марта нереди су изазвали средњошколци и студенти у Призрену (разбијање стакла на радњама, аутомобилима и слично). Дан касније у Приштини су избили нови нереди када је више стотина студената покушало да продре до центра града и онемогући манифестацију поводом дочека „Штафете младости“. Органи безбедности су били засути камењем, а један студент је пуцао и тешко ранио једног припадника службе државне безбедности. Комитет за ОНО и ДСЗ покрајине дао је одрешене руке полицији да угуши демонстрације и да интервенише и хемијским средствима (сузавац). Истовремено 30–31. марта избили су нереди у Обилићу, Вучитрну и Подујеву. Све је кулминирало 1. и 2. априла када је у Приштину стигла „Титова штафета“, коју су демонстранти покушали да отму. Студентима и ученицима се тада придружио и део радника. Демонстранти су блокирали Извршно веће Косова, Покрајински комитет СК, Скупштину Косова, радиостаницу и друге виталне објекте. Разбијали су излоге продавница, киоске, железничку станицу и воз, палили путничка возила. Било је покушаја да се демонстрантима прикључе и организоване групе из околине, али су то спречили органи реда. Тог дана је, према информацији државне безбедности, повређено око 20 лица од којих два теже и 10 демонстраната.⁹³

Тих дана кулминирали су нереди у Косовској Митровици, Вучитрну и Урошевцу (где су демонстранти насрнули на затвор!) а било је покушаја демонстрирања у Пећи, Ђаковици и Витини. Истовремено албанска емиграција је у Њујорку испред скупштине ОУН организовала демонстрације подршке „борцима за слободу Косова“.⁹⁴

Центар протеста се налазио у Приштини, где је стасавала нова албанска интелигенција, махом незапослена, као и велики део албанског становништва у експанзији. Пароле су, у почетку, биле економ-

⁹¹ АЈ, Председништво СФРЈ, 68. седница, 5. април 1981. Политичко-безбедносна ситуација у САП Косово са информацијом о спровођењу донетих одлука Председништва СФРЈ и СИБ-а. Стенограми, 1–4.

⁹² Исто.

⁹³ АЈ, Председништво СФРЈ, 68. седница, 5. април 1981, Информација о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово, 4.

⁹⁴ Исто, 6.

ског и социјалног карактера: „Трепча ради, Београд се гради“, „Живео марксизам и лењинизам – доле ревизионизам“, „Јединство“, „Живела радничка класа“, а онда су добиле претежно политичке димензије – „Ми смо Албанци, нисмо Југословени“ „Слобода, равноправност, демократија“, „Косово косоварима“, „Хоћемо уједињење албанских земаља“, „Косово Република“, „Политички осуђеници да се врате на Косово“, „Тражимо затворене другове“, „Живео Адем Демаћи“ „Данас са песницама – сутра ћемо се одупрети пушкама“ итд. Салве увреда упућене су на рачун тек преминулог Јосипа Броза Тита.

У почетку се из партијских структура тврдило да збивања у Приштини и другим градовима САП Косова, „нису одраз стварног расположења радних људи и грађана Косова који у огромној већини осуђују те догађаје схвативши њихову непријатељску позадину“. Поједини радни колективи, како се истицало, остварили су „и боље резултате него у просеку“.⁹⁵ Стотине телеграма подршке, како је речено, стигло је руководству Косова и Југославије. Један од важних фактора стабилности јесте чињеница да је Косово далеко развијеније од Албаније „јер многи остају у Југославији само због стандарда и аутомобила“. Истицано је да се „радници и комунисти Албанци, Срби и остали на Косову боре против контрареволуције“.⁹⁶

Насупрот томе, оцене неких објективних посматрача говориле су да је у питању свенародни покрет који је притискао албанске комунисте да се изборе за републику као предворје за државну самосталност.⁹⁷ Сепаратизам је реч која је у јавном дискурсу нерадо и стидљиво употребљавана, као што је пренебрегавана и чињеница о масовности подршке тој идеји међу Албанцима на Косову. Најчешћа фраза којом је описиван овај догађај јесте „контрареволуционарна акција“, ређе иредентизам поготову на почетку кризе.

Одлуком Председништва СФРЈ уведено је ванредно стање на територији Приштине и још шест најугроженијих општина (Косовска Митровица, Урошевац, Липљан, Глоговац, Вучитрн, Подујево). Против увођења ванредних кризних мера на територији целог Косова били су

⁹⁵ АЈ, Председништво СФРЈ, 68. седница, 5. април 1981, стенограми, 9.

⁹⁶ АЈ, Председништво СФРЈ, 68. седница, стенограми, 66–71.

⁹⁷ Интересантно је да су у почетку демонстрације оцењене као дело „марксистичко-лењинистичких“ група и ескалација социјалног незадовољства, да би касније уследила оцена о контрареволуцији и о „антикомунизму“, а демонстрације оцењене као сепаратизам, национализам, иредентизам итд. Стане Доланц је у почетку изјављивао да је главни узрок тешка економско-социјална ситуација и лоша исхрана у мензана. Затим је 17. новембра 1981. донета Политичка платформа СКЈ за Косово, где је усвојена одлука да се демонстрације прогласе контрареволуционарним. (J. Dragović Soso, „*Spasioci nacije*“, 177–178).

Дража Марковић и још неки чланови Председништва, уз образложење да би то „долило уље на ватру“. Војно полицијски комитет, на бази одлуке Председништва СФРЈ, пришао је реализацији плана *Рубин* 1981. Он је, међутим, предвиђао план акција у случају напада непријатеља споља, док план *Пајук* започет још половином 70-их, који је претпостављао напад изнутра, није био довршен. Сагласно томе, проглашени су најпре полицијски час и прекид наставе на школама и факултетима. После тога велике полицијске и војне снаге послате су на Косово ради угушивања демонстрација.

Полицијска појачања су упућена из свих република и федерације, а деловала су по налозима председника САП Косова. Савезни СУП оформио је посебне групе за ислеђивање ухапшених с циљем да се што пре прецизније фокусирају организатори и инспиратори. Војска је по проглашењу ванредног стања продефиловала тенковима градом како би изазвала страх код демонстраната и обновила самопоуздање и ауторитет власти. Приспеле су моторизоване јединице из Ниша и других центара, прокрчивши пут који је на местима био закрчен аутомобилима и барикадама. Док се према полицији поступало агресивно и офанзивно, однос према јединицама ЈНА био је другачији (забележена је тек понека каменица и један сломљен прозор).

Употреба ватреног оружја је била строго забрањена осим у екстремним прописаним ситуацијама, иако су демонстранти у више случајева посезали за применом хладног и ватреног оружја и нападали полицију. У подгрејаној и напетој атмосфери ипак се нису могле избећи жртве.

Само за два дана демонстрација у Приштини повређено је 258 лица, од чега 119 милиционера и 139 учесника у демонстрацијама. Теже је повређено 9 милиционера и 12 грађана. Током окршаја, према изворима са седнице Председништва СФРЈ од 5. априла 1981, убијено је 9 демонстраната (у Приштини пет, по два у Вучитрну и Урошевцу) од чега једно дете и три милиционера (један милиционар је био возач оклопних кола). Рањено је преко 50 лица из ватреног оружја, уз више стотина лакше повређених (од каменица, штапова). Од 258 повређених, 119 је било из органа безбедности, а 129 учесника у демонстрацијама. Демонстранти су пуцали из кућа или из поворке, а шеф савезног СУП-а Фрањо Херљевић је оценио да је код милиције било „прекорачења овлашћења“.⁹⁸

Жртва међу припадницима милиције било би и више да није било панцирних кошуља које су заустављале метке. Само један полица-

⁹⁸ АЈ, Председништво СФРЈ, 68. седница, стенограми, 6.

јац из специјалне бригаде савезног СУП-а који је имао панцир добио је пет метака у пределу срца. Разбијена су многа стакла на изложима, начињена велика материјална штета, полупана су многа возила, заплењено је пет аутомобила, било је упада у станове. Приштина је блокирана, приступило се претресу станова и одузимању оружја без дозволе. Протуране су дезинформације где је број жртава на страни демонстрациона вишеструко надуван у циљу даљег подизања тензија.⁹⁹

Укупно је у акцији гушења побуне на Косову учествовало преко 12.000 припадника снага безбедности и то 8.000 са Косова и 4.500 милиционера из република и федерације, као и резервног састава милиције којима је прикључено око 2.700 кадета. Мобилисана је целокупна територијална одбрана у месним заједницама и „организацијама удруженог рада“, иако је само део територијалаца био наоружан (5. албанска бригада у Приштини). Знатно су појачани сви гарнизони ЈНА на Косову (две дивизије), који су поред полиције били задужени за обезбеђење најбиталнијих државних и безбедносних објеката и институција. У прве редове за гушење демонстрација обично су истурани полицијски кадрови са Косова, како би се избегле „негативне последице и међунационална трвења“.

У суштини, како је оцењено, полиција се понашала уздржано и тиме су спречене веће жртве и крвопролиће. Председништво СФРЈ је, и поред тешке ситуације, одбило иницијативе да се граница према Албанији попуно затвори и да се прогласи ванредно стање не територији целог Косова а не само у седам општина. Таква мера би, по оцени Председништва, била контрапродуктивна. Нису прихваћени ни предлози да се проведе акције општег одузимања оружја јер би то изазвало додатне тензије, ангажовање војске итд.

Непосредно по окончању демонстрација у Приштини ухапшено је 400 лица, 20 лица је притворено на три дана, а мером изолације по основу плана за спречавање и сузбијање кризне ситуације по линији државне безбедности изоловано је 41 лице. Прекршајно је кажњено 25 лица, а против 10 покренут је кривични поступак. Одузето је шест пиштоља, као и велика количина „хладног оружја“. Укупно је евидентирано преко 1.000 лица која су на разне начине „непријатељски експонирана“, као и непријатељска организација „Црвени фронт“ у иностранству. Страни студенти, њих 327, смештени су у један од студентских домова који су иначе били затворени. Демонстранти су покушавали да анимирају студентске масе паролом „док наши другови проливају крв ми седимо у клупама“. Процењивано је да ће студенти покушати

---

⁹⁹ Исто, 40–50.

да привуку раднике и сељаке (нарочито стога што је највећи број ученика и студената потицао са села).¹⁰⁰

Спекулисало се да демонстранти уживају озбиљну подршку спољног фактора (Албаније и Совјетског Савеза) и да се акције воде на тај начин да се готово сигурно покрећу из једног центра. До њега се и поред ангажовање служби безбедности у том моменту није дошло, барем не на опипљив начин, иако је констатовано да оружје долази из Албаније али и са Запада. Поједини чланови Председништва СФРЈ попут Цвијетина Мијатовића повезивали су немире са глобалним догађајима на Западу (долазак Роналда Регана на власт у САД). Петар Стамболић је на седници Председништва СФРЈ ипак отворено и конкретно указао на могуће инспираторе: „Обавестили су нас да је Енвер Хоџа болестан, што пишу сиране новине, и постоји могућност да се једна јарништура нађа са Совјетским Савезом око неких ствари рачунајући на Косово. Када се има у виду да је ојсесија албанској руководству Косово, од јосианка, пре Коминформа, од Коминформа, да су се завадили са Хрушчовим зашто што је дошао у Београд, сирјајшељили са Кинезима и донесена је одлука да се чврсто контролише Албанска граница и то у свим републикама као и шерейни промет према Косову“.¹⁰¹ У отвореној дискусији на Председништву СФРЈ Стамболић је оценио како је на делу „најгори иредентизам“ и да је то присутно и у Македонији жалећи се како је то „...х пута говорио и писао још у време Крсте Црвенковског који је негирао да постоји сепаратизам“. Он је саопштио да је војна служба детектовала да постоји организација са Статутом и са заклетвама, да иза летака и плаката стоји потпис једног или неколико лица те да такве летке „нисмо имали у бившој Југославији садржајних у негативном смислу и веома писмених“. „Чињеница је да Енвер Хоџа и албанско руководство свим средствима инсистира на етничкој Албанији, а у то укључује Косово, Западну Македонију и део Црне Горе. На једном састанку сам рекао да 3.000 туриста са Косова ове године треба да иде у Албанију, од тога 1.500 на 15 дана боравка. Ми те ствари морамо јасно да сагледамо. Албански професори држе предавања на Универзитету, нека их држе, у целом свету се позивају професори да држе предавања, међутим они не оцењују а изгледа код нас да оцењују. Мислим да ћемо имати проблема са омладином, морамо се замислити – шта је са том омладином,“ закључио је Стамболић и додао да је албански амбасадор „најбезобразнији амбасадор са највећим слободама који иде околу као највећи агитатор Енвера Хоџе и непрестано говори о републици, запостављању“.¹⁰²

¹⁰⁰ Исто, 20.

¹⁰¹ Исто, 59.

¹⁰² Исто, 64–65.

Опасним и бесмисленим сматране су и тврдње „о економској експлоатацији Косова“ од стране Југославије и „о пљачкању Косова, Трепче“, иако су из Фонда за неразвијене одвајана годинама огромна средства за развој покрајине. Члан Председништва Видоје Жарковић је био мишљења да се не треба освртати на пароле „пустите политичке затворенике“ већ да треба ићи на масовнија хапшења и ислеђивања, закључивши како је у датој ситуацији релативно мало ухапшених док би с друге стране школе што пре требало да крену са наставом.¹⁰³

Цвијетин Мијатовић је оценио да веће групе демонстранта треба опколити, „ухапсити и изоловати“, јер када се баци сузавац они побегну а потом се поново врате. Осим репресије, планирана је и жестока политичка офанзива кроз учестале медијске наступе највиших руководиоца СФРЈ и Косова у којима би се најоштрије осудила и „раскринкала контрареволуција“. Било је потребно „филовати јавност до последњег села“, износити колико је то „непријатељска работа“. Оцењено је да је политичко јединство преко потребно услед даљих провокација „унутрашњег непријатеља“ (диверзије, убиства) којим би покушао да изазове непримерену реакцију власти а тиме привуче пажњу јавности и нове присталице.¹⁰⁴

За време и после ових изгреда на Косову укупно је ухапшено око 2.000 Албанаца, махом студената, и око 400 малолетника – средњошколаца, а кривично осуђено, у први мах, око 250 лица. До половине осамдесетих процесуирано је и више хиљада лица (што кривично, што прекршајно), а Албанци су током осме деценије чинили више од 80% политичких осуђеника у Југославији и готово 90% у Србији. Из комунистичке партије после демонстрација искључено је више од 1.500 чланова.¹⁰⁵

Да су догађаји били много озбиљнији а репресија узела маха, него што се тада у први мах говорило, званично је касније потврдио и некадашњи функционер полиције Косова и последњи лидер косовских комуниста Рахман Морина. Он је на 17. седници ЦК СКЈ изјавио да „од 1981. па до 1988. кроз руке полицијских органа на Косову је прошло стотине хиљада људи“. Према екстремистима у земљи и политичкој емиграцији примењене су мере неутралисања.¹⁰⁶

¹⁰³ Исто, 70–73.

¹⁰⁴ Исто, 126.

¹⁰⁵ Ј. Dragović Soso, „Spasioci nacije“, 177–178; М. Павловић Д. Јовић, В. Петровић, Слободан Милошевић – Пућ ка власћи, Осма седница ЦК СКС, Београд 2009, 83.

¹⁰⁶ Убрзо је у селу Преказе код Дренице дошло до окршаја између породице Мехај и јаких снага војске и полиције. После једнодневне борбе у којој су биле ангажоване тенковске и артиљеријске јединице и уз помоћ хеликоптера убијени су Небих и Тахир Мехај, а страдала су и четворица полицајаца. Наставило се са „идејнополитич-

Били су то најмасовнији јавни протести после Другог светског рата на простору Косова и шире. Мартовске демонстрације су, попут суђења песнику Гојку Ђогу у Србији, представљале преседан и преломну тачку, и својим размерама и значајем омеђиле су и отвориле пост-титоистичку епоху осамдесетих. Касније се више прибегавало, и поред спорадичних мањих демонстрација, омасовљењу покрета кроз штрајкове, пасиван отпор, илегалне пропагандне акције, паралелне институције (школство). Коначно, током 90-их приступило се правом герилском и оружаном терористичком деловању зарад остваривања нескривених сепаратистичких циљева уз подршку страног фактора.¹⁰⁷

Обрачун са контрареволуцијом на Косову

После албанских демонстрација уведено је ванредно стање, интервенисала је војска, уследила су масовна хапшења и осуде учесника и инспиратора. Од 1.652 политичка осуђеника до 1985. убедљиво је највише процесуираних Албанаца. Пред судовима на Косову процесуирано је нешто преко хиљаду: током 1981. – 296, 1982. – 233, 1983. – 153, 1984. – 231 и 1985. – 106. Њихов удео у укупном броју кретао се по годинама и преко 80%, а просечно Албанци чине током 1981–1985. око 2/3 свих политичких осуђеника у затворима. Већ 13. маја 1982. било је откривено око 50 „непријатељских група“ и две бројније „непријатељске организације“. После предузимања оштрих мера, од укупно откривених илегалних непријатељских организација чак трећи-

---

ком диференцијацијом“ и чисткама у свим сегментима живота. Током 1982. у Немачкој су ликвидирани поједини Албанци који су важили за лидере Народног покрета за Републику Косово. (Б. Абази, *15 година албанских демонстрација*, <http://www.aimpress.ch/dun>).

¹⁰⁷ Приликом прославе 15-годишњице демонстрација албански лидери су отворено признавали да су ове демонстрације биле сепаратистичке и да су тежиле стварању независне државе. Потпредседник Демократског савеза Косова др Фехми Агани изјавио је да 1981. означава почетак новог значајног периода у историји албанског народа. Бивши политички затвореник и члан председништва Демократског савеза Косова Мехмет Хајризи оценио је 1981. као корак ка реализацији коначног циља – Косова Републике. Адем Демаћи признаје да су демонстрације 1981. биле последњи ударац који је предсказао распад Југославије, „тог великог затвора народа“. За лидера косовских Албанаца Ибрахима Ругову демонстрације из 1981. представљају „догађај веома значајан у континуитету покушаја косовских Албанаца за њихова права на слободу, демократију и самоопредељење“. Бивши комунистички лидер Косова Азем Власи је, међутим, у изјави за британски радио ББЦ оценио да су демонстрације 1981. донеле мање конкретне добити за косовско питање, „пошто смо 8 година након тога водили борбу за очување позиција, које смо имали уставом 1974, а не за нешто више“. (Б. Абази, *15 година албанских демонстрација*).

на је настала после 1981. године, што значи да појачана репресија није имала већег ефекта.¹⁰⁸

Треба рећи да су захтеви демонстраната у знатној мери били сепаратистички, те би такви протагонисти били санкционисани у свакој демократској држави. Радње извршења на свим политичким процесима сводиле су се ипак на: формирање илегалних организација, захтеве за формирање републике Косово у Југославији; писање непријатељских парола; уношење литературе која је оцењивана као непријатељска; расприривање националне нетрпељивости и слично. На Косову је примењиван и правни институт, који је сам по себи негација елементарних грађанских права. Реч је о изолацији, где републички или покрајински органи имају у ванредним приликама овлашћење да лицима која нису ништа скривила „наложе да су обавезна боравити на одређеном месту“. У пракси је примена ове мере била понекад драстичнија од хапшења и покретања поступка, јер је осумњичени држан у затвору а да не зна за шта је окривљен. Ускраћена су му и сва остала права (контакт с породицом, избор браниоца, пакети, посете, дописивање и слично). Ова пракса је најпре била примењивана само према информбировцима после 1948, а затим и према Албанцима после 1981. и приликом покретања поступка против Азема Власија (1989).

Тачних података о броју „изоланата“ нема, али је против многих од њих касније поведен кривични судски поступак. У изолацију су стављани политичари према којима нису примењиване мере репресије, попут Ибре Османија, шефа информативне службе Покрајинског комитета СК Косово, док је против браниоца Азема Власија, Селима Власија, после изолације поведен и кривични поступак због вербалних инкриминација („контрареволуционарни чин“), али је он ослобођен.¹⁰⁹

Између стотине сличних процеса албанским демонстрантима и члановима илегалних организација издвајамо неколико илустративних случајева. Бехџет Шаља (1954) из Подујева, завршио је Медицински факултет у Сарајеву, после демонстрација на Косову 1981. осуђен је исте године пред ОКС у Сарајеву за непријатељску пропаганду на 3 године затвора, а Врховни суд БиХ је смањило казну на 2, од чега је 6 месеци био у Фочи, а остатак изолован у самици у Мостару. После изласка на слободу одлази у Илирску Бистрицу да служи војску, но будући да је тамо одбио сарадњу са државном безбедности у инсценираном процесу (после масовне туче Албанаца и неалбанаца) осуђен је пред Војним судом у Загребу на 12 година због контрареволуције, док је Врховни војни суд смањило казну на 10 година затвора. Поново је због

¹⁰⁸ Фелтон *Политички осуђеници у Југославији*, Борба, 8. јун 1987, 6–7.

¹⁰⁹ Р. Даниловић, *Ушорјеба нејријашеља*, 265–267.

контрареволуционарне активности на Косову осуђен пред ОКС у Призрену 1982. на 2 године поред осталих и Хамза Арслани, који је написао контрареволуционарну песму *Четири јули*, где се, између осталог, каже: „Чекај месецима чекај годинама, четири деценије су прошле, за албанско стање нико не говори, демонстрације, листове су прелиставале речи и обећања остају, развој мало више заостаје, 35% су данас аналфабетне, запослени 1/10. Други Тито говори и не одлучује, нема економског развоја без оне националне“.¹¹⁰ Стављено му је на терет и растурање непријатељског пропагандног материјала под насловом *Национално стање Албанаца у светлости марксизма-лењинизма преко југословенске праксе*.

За дела сличне садржине осуђен је 1984. године у Призрену Бесим Садику на годину и 4 месеца, који је говорио: „Ако се Косову да статус републике, са сигурношћу се на Косову запошљава више радника“. За раднике на Косову и посебно за Трепчу рекао је: „Ако радници остану на Косову, Косово ће се много брже развијати“, као и да „се извори електричне енергије користе ван покрајине и то у СР Македонији, Црној Гори и Србији“.¹¹¹

У запаљивој атмосфери повећана је осетљивост и на вербалне иступе, па су пред ОКС у Приштини 1981. године осуђени Сабит Рустеми, писац приче *Под маском тосицију* и Сабедин Халити, главни уредник часописа *Фјала* који је причу објавио. Инкриминисана прича, мада објављена много пре мартовских демонстрација, повезивана је са овим иступима.¹¹²

Један од последњих индивидуалних прогона у Србији јесте осуђавање књижевника и новосадског професора Драгољуба Петровића који је у часопису „Књижевне новине“ 15. октобра 1985. објавио чланак под називом *Помиримо пријатеље – непријатеље су смирени*. У чланку се осуђује корупција у КПЈ и током рата и у послератној Југославији, уз сугестију да су комунисти одговорни за кризу у земљи. Процес се поклопио са демонстрацијама Срба са Косова и изазвао лавину протеста и свакодневно окупљање у знак подршке у Удружењу књижевника у Француској 7. Суд је осудио Петровића само на 60 дана затвора, потврђујући тиме да је време оштрог политичко-идеолошког прогона прошло, а да режим нема решење за све радикалнију и интензивнију кри-

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ Исто.

¹¹² О неким идејним и политичким тенденцијама у уједињеном савезу, књижевној, казалишној и филмској критици те о јавним иситијама једног броја културних савезника у којима су садржане политички неприхватљиве поруке. „Центар ЦК СКХ за информације и пропаганда“, Загреб 21. март 1984, 149.

тику и притисак широког фронта дисидената и критичара, нарочито у светлу све израженије косовске кризе.¹¹³

То се најбоље видело априла 1986. када је ухапшен и Коста Булатовић, Србин са Косова, због вербалног деликата, то јест изјаве у време одржавања протестних вечери. Међу запленим стварима код Булатовића је пронађена *Књига о Косову* (Д. Богдановића) и петиција из јануара 1986. коју је потписало више од 200 интелектуалаца. Поред хиљаде петиција које су затрпале власти за његову слободу, пред Булатовићевом кућом на Косову окупило се 10.000 Срба, а група од 500 њих дошла је за Београд да изложи своје захтеве, поздрављена аплаузом Београђана док је корачала улицама престонице. Булатовић је пуштен у року од три дана, а сам Иван Стамболић је отпутовао у Косово Поље да смири ситуацију.

1989–1990.

До краја 80-их година 20. века терористичке и сепаратистичке акције не замиру, овог пута и у земљи, (нарочито код албанских емиграната), иако се политички захтеви више артикулишу кроз јавне демонстрације и политичко-пропагандни рат. Томе су допринели појачан надзор и репресија на Косову, нарочито после мартовских демонстрација из 1981. године. Само током 1981–1988. у ЈНА је откривено 225 илегалних албанских група са више од 1.600 војника. На Косову је годишње вршено 40–100 оштећења војних инсталација, имовине, неколико мањих саботажа и провокација. Најпознатија манифестација „тихог рата“ били су пуцњи албанског војника Азиса Кељмендија 1987. у касарни у Параћину, медијски приказана као тероризам у покушају мобилизације јавног мњења у време доласка Слободана Милошевића на чело Србије.

Од 1989. године Косово је убрзо поново букнуло кроз масовне демонстрације и штрајкове и све бројније терористичке и герилске акције, које су обележиле деведесете. Те акције су провоцирале одговор полиције, касније и војске све до 1999. године и интервенције НАТО пакта (кодно име Операција савезничка сила – Operation Allied Force) којом су практично подржани сепаратистички захтеви Албанаца на Косову.¹¹⁴

¹¹³ J. Dragović-Soso, „Spasioci nacije“, 210–211.

¹¹⁴ Б. Димитријевић, *Историјски аспекти тероризма*, 134–140.

СРБИ И АЛБАНЦИ – ЕПИЛОГ

У јеку припрема за одржавање првих вишестраначких избора, српско руководство предузело је „енергичне мере“ према Косову и Метохији. Сва три већа Скупштине Србије донела су 26. јуна 1990. Закон о поступању републичких органа у посебним околностима. Он је донесен на основу амандмана 39 на републички Устав, иако, према тумачењу правника, у суштини и није био потребан, јер је држава и до тада имала право да уведе ванредне мере на делу своје територије коју је сматрала угроженом.

Одмах затим уследила је одлука албанске алтернативе од 2. јула да усвоји „уставну декларацију Косова као самосталне и равноправне заједнице у склопу федерације (конфедерације) Југославије, као равноправни субјект са осталим федералним јединицама у федерацији (конфедерацији)“. Албанци су проглашени „народом – нацијом“. Пониште-на је и сагласност коју је 23. марта 1989. косовска Скупштина дала на амандмане на Устав Србије.¹

Одговор српских власти уследио је 5. јула. Због нелегалног проглашења Косова за републику, Скупштина Србије донела је Закон о престанку рада Скупштине и Извршног већа САП Косово. Све функције покрајинских органа преузели су Скупштина и Извршно веће Србије. Уведене су и привремене мере у косовске медије – дневни лист „Рилиндију“, РТВ Приштину, као и у руднике Кишница и Ново брдо. Приликом доношења ових одлука, Скупштина се позвала на чланове 1 и 3 Устава Србије који су Србију одређивали као јединствену државу: „Скупштина САП Косово већ дуже време одлучују суверено инteresима народа у СР Србији, а велики део њених делегата покушао је да проласи САП Косово као самосталну јединицу федерације и поништи одлуку покрајинске Скупштине о давању сагласности на амандмане на Устав СР Србије из 1989. године“.²

Запослени Албанци ступили су 9. јула у штрајк, који је временом попримио масовне размере. Затим је Милошевић 10. јула одржао састанак са члановима Председништва СФРЈ Јовићем и Тупурковским. Затражио је „убрзана решења“ спорних питања о политичкој будућности Југославије. Србија „никоме неће дозволити“ мењање Устава СФРЈ

---

¹ Наведено према: *Политика*, 3. јул 1990.

² Наведено према: *Политика*, 6. јул 1990, 1.

неуставним путем; уставна решења из 1974. су „најважнији узрок тешке кризе, дезинтеграције, међунационалних конфронтација и дубоких подела које постоје у Југославији“. Милошевић је рекао и да треба омогућити „легалан пут“ да се они југословенски народи који евентуално желе да изађу из југословенске федерације самостално изјасне о својој будућности.³

Председништво СФРЈ заседало је 11. јула и подржало мере Србије на Косову. Седница је била изузетно драматична. Шувар и Дрновшек тражили су да се утврди да ли је српски закон о распуштању косовске скупштине и владе у складу са Уставом СФРЈ. Јовић је пре почетка седнице од генералног секретара Председништва захтевао да извештај стручне службе о томе буде позитиван по Србију, а Милошевић је поново захтевао да се одобри употреба војске на Косову „ако запне“. Шувар је сматрао да је и проглашење Косова за републику противуствано као и српски закон и да га одмах треба повући. Ако би косовска скупштина прогласила отцепљење, ту одлуку требало је да поништи Уставни суд Југославије: „*Ја му директно кажем да би то значило да широм отворимо сейарашисима моћност да раде шта год хоће, укључујући и прошивуствавно разбијање Србије и Југославије. Слоба му сасу у лице да је то издаја земље*“.⁴

Шувара су у почетку подржали Дрновшек, Тупурковски, Богићевић и Сапунџију. После целодневне веома жучне расправе, Тупурковски и Богићевић су променили став, па је издато службено саопштење у којем су осуђени сепаратисти и подржана Србија: „*Председништво СФРЈ сматра да је изв. декларација групе делегата албанске народности, донета на скупу испред зграде Скупштинине САН Косова, нелегалан политички чин којим се покушала проласити државност и сувереност Косова и тиме променити уставни положај покрајине у СР Србији и СФРЈ. Тиме је злоупотребљена функција делегата Скупштинине САН Косова и изражена тежња за мајоризацијом на једнонационалној основи*“.⁵

У Србију је крајем августа 1990. допутовала група америчких сенатора, коју је предводио Роберт Дол, сенатор из државе Канзас, пореклом Албанац. Приликом њихове посете Косову 28. августа, избили су оружани немири које је полиција сузбила. Са сенаторима је 29. августа разговарао Борисав Јовић и саопштио им да се проблеми Косова могу решавати само у оквиру Србије. Још их је упозорио да се Сенат САД „излаже ризику да под видом залагања за поштовање људских права

³ Наведено према: *Политика*, 10. јул 1990, 1.

⁴ Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 165.

⁵ Наведено према: *Политика*, 12. јул 1990, 1.

подржава сепаратизам и разбијање Југославије“.⁶ Из Републичког извршног већа је саопштено како су се „изјавила очекивања албанских сепаратиста и терориста да ће држава Србија устукнути пред прекршитељима Закона због посетилаца из Америке“. Речено је и да „забринутост групе америчких сенатора“ због реакције органа безбедности само подстиче „непоколебљиву одлучност владе и свих органа реда да законским средствима и најодлучније заштите безбедност свих грађана и интегритет Србије у свим ситуацијама“.⁷

На крају посете Србији, амерички сенатори издали су саопштење у коме су оптужили српско руководство да не поштује људска права Албанаца на Косову.⁸ То је био повод да се у Србији покрене први талас антиамеричке кампање, што је био један од најважнијих мотива Социјалистичке партије Србије у њеном изборном представљању. Доминантне оцене биле су да је српски народ јачи од „супервизора“ из Америке и да Косово никада неће постати република. Говорило се и о „срамној изјави“ америчких конгресмена. Богдан Маглић, познати амерички научник српског порекла и копредседник Српско-америчког комитета за демократску Југославију, изјавио је да „амерички народ неће прихватити антисрпске испаде сенатора Дола“.⁹

Извршно веће Србије одржало је 1. септембра седницу у Приштини. Станко Радмиловић је изјавио да би мере које је предузела Србија предузела и свака држава на свету, односно, да распуштање косовске скупштине није био акт државног терора: *„Преузимање функција унутрашњих йослова од сйране рейубличких орђана да би се йовратио нарушени мир, ред, лична и имовинска сйтурност и да би се сйречио йтероризам који је већ био на делу, они йриказују као увођење срйскойполицијској режима“*.¹⁰

Одговор Албанаца уследио је 30. септембра када је завршен илегални референдум „за суверено и независно Косово“.

⁶ *Полиџика*, 30. август 1990, 1.

⁷ Наведено према: *Полиџика*, 31. август 1990, 7.

⁸ Од тада је почело лобирање косовских Албанаца у САД, а Дол је постао заступник њихових идеја у Сенату. Он је Албанцима предложио да ангажују лобистичку агенцију која би окупљала све албанске организације у САД, са циљем да се формира пропагандни центар близу Капитол Хила. Албанци су послушали савет и платили ангажоване професионалце који су константно мобилисали јавно мњење, писали петиције, сакупљали се испред институција када год је требало демонстрирати и систематски промовисали идеју о Косову као независној држави.

⁹ Наведено према: *Полиџика*, 1. септембар 1990, 9.

¹⁰ Наведено према: *Полиџика*, 2. септембар 1990, 7. – Михаило Марковић је 3. септембра у Нишу изјавио да би Срби у Хрватској „били срећни да имају права Албанаца на Косову“, а тим правима радовали би се и „Мађари у Румунији и Баски у Шпанији“. (*Полиџика*, 4. септембар 1990, 6).

Успешна консолидација апсолутне власти Слободана Милошевића и Социјалистичке партије Србије није смањила тензије на Косову и релативизовала косовско питање. Оно је отворено одмах после завршетка избора у Србији које су Албанци иначе бојкотовали, као и све друге до 1999. Председништво Академије наука и уметности Косова и Метохије (састављено искључиво од Албанаца) обратило се још 11. септембра 1990. писмом федералном државном Председништву. Указали су на „ланац репресије и антиуставних мера“ које је спроводило руководство Србије у Покрајини: забрана рада Скупштине и Извршног већа и других органа; забрана и ометање рада појединих медија на албанском језику; масовно отпуштање са посла грађана албанске националности; незаконито кривично и прекршајно гоњење људи; отпуштање лекара, наставника и професора; масовно уписивање студената српске националности на Универзитет у Приштини. Све је то за последицу имало повећавање социјалних и политичких тензија: „Председништво се моли да ово писмо схвати као наш одлучни захтев за уважавање, од стране најодговорнијих политичких институција у земљи, слободе изражавања политичке воље грађана албанске националности и албанског народа, као и свих других народа и народности у Југославији око свих питања уставног уређења, што је албански народ као већинско становништво Косова, већ изразио преко косовске Скупштине путем њене уставне декларације“.¹¹

Пошто одговор није добијен, Председништво Академије наука и уметности Косова обратило се затим 26. новембра Борисаву Јовићу, актуелном председнику Председништва СФРЈ. Поновљени су исти ставови, а посебна „забринутост“ исказана је због стања на Медицинском факултету и у осталим здравственим установама, у којима су отпуштени готово сви радници и наставно особље албанске националности, укупно 600 медицинских радника и 140 лекара: „Господине Председнице, сходно Вашим уставним овлашћењима и државничким обавезама, надамо се да ћете обезбедити повратак на посао свих радника отпуштених због неприхватљивих присилних мера, заштитити аутономију здравствених, образовних и научних институција на Косову, заштитити људска права и суверенитављати се прилику, дискриминацији и сегрегацији на овим институцијама“.¹²

Борисав Јовић је одговорио 30. децембра 1990. године. Прво је оптужио Академију наука Косова и Метохије да није покренула ниједан пројекат који би указивао да је Косово у саставу Србије и Југославије; затим, да је етнички чиста, да српски органи унутрашњих послова

¹¹ *Политика*, 30. децембар 1990, 12.

¹² Исто.

нису прекршили законска овлашћења, да су Албанци на Косову народност а не народ, да су са посла удаљени само „саботери“, да су уместо у школе албанска деца вођена на демонстрације: „Албански сепаратизам на Косову и Метохији, у Србији и Југославији, не може проћи, јер ће ордани републике Србије и СФРЈ учинити све што је у оквиру њихових уставних права и дужности да се овакве активности онемогуће. О томе Академија наука и уметности Косова и Метохије не би смела да има било какве илузије“.¹³

Последња деценија 20. века остала је упамћена по распаду СФРЈ и „политизацији етничитета“, који је насупрот европским трендовима ширења Европске уније на Балкану условио стварање независних држава. Срби и Албанци пропустили су прилику да после пада комунизма реше своје националне спорове. Дошло је до продубљивања национализма и ксенофобије, а у циљу представљања спорне територије као искључиво „своје“ и „одувек“ њима припадајуће. Политизација етничитета, погодна за припаднике политичких елита, условила је поларизацију српско-албанских односа, у свим животним сферама, па су односи поремећени и тамо где су годинама добро функционисали.¹⁴

Тако је историја на Косову и Метохији још једном променила смер. Сву власт у својим рукама имали су Срби, а Албанци су се определили за пуну изолацију од српске државе и српског друштва стварањем паралелних институција и јачањем својих веза са САД. Српско руководство је проблем Косова склонило у страну и определило се за ратни расплет југословенске државне кризе.

Етнички сукоби могу да избију и због самог постојања етничке разноликости, без обзира на државну политику. У мултиетничком друштву, конкуренција може да укључи рат између различитих етничких група око територије. Контрола територије традиционално омогућава репродукцију и развој културних и економских традиција; корист од етничке контроле је очигледна – она помаже одређеној групи да обнавља своје гене и традиције у каснијим генерацијама.¹⁵

Међуетнички конфликти веома су сурови јер је њихов исход опстанак или геноцид. Надметање и ривалство због индивидуалних економских и политичких добара јесте важно, али, најинтензивнији

¹³ Исто, 13–14.

¹⁴ И. Аритоновић, *Неки узроци и последице друштвених сукоба на Косову и Метохији*, 337–338.

¹⁵ Jelena Čvorović, *Reproductive behavior. Ethnicity and socio-economic status*, Гласник Етнографског института САНУ, 52/2004, 147–148.

конфликти очекују се када су улози колективна добра и полагање права на политичку власт. Државе су главни актери у стварању, наглашавању или смањивању етничких идентитета. Оне су арене у којима се показује ривалство, конфликт и ресурси етничке мобилизације и контрамобилизације. Етнички конфликти настају из сложених комбинација етничких снага, неједнакости, политичких прилика, ресурса за мобилизацију, међузависности и међународних интервенција.¹⁶

У модерној епохи, у периоду после Другог светског рата, албански национални покрет у социјалистичкој Југославији испољавао се у првом реду преко тзв. паналбанске идеје – уједињење свих етничких и историјских територија које су насељавали Албанци на Балканском полуострву. Од краја 60-их година 20. века Албанци су масовно кренули у процес редефиниције свог политичког и националног статуса унутар СФРЈ, што је подстицало, како се тада говорило, „еманципацију и афирмацију“ албанске заједнице. Тај процес довео је и до настанка албанског националистичког покрета подржаваног од локалне комунистичке елите. Тако су продубљене групне ксенофобије и етничке дистанце обележене сукобљавањем Срба и Албанаца, уз сталне политичке напетости и нестабилности као појаве дугог трајања. У одсуству процеса стварања грађанског друштва, владавине права и правне државе текао је сукоб око контроле територије Косова по моделу ауторитарне доминације и репресије из чијег затвореног круга једноставно није било излаза. То је оставило тешке последице наслеђа паралелног и подељеног друштва, без икаквих предуслова за стварање мултиетничке културне заједнице која би утицала на промену образаца живота и смањила жариште сукоба.¹⁷

Исламизација у том процесу није била пресудан историјски чинилац. Албанци на Косову и Метохији су свој национални програм представили као покрет мањине која се бори за елементарна људска права због „терора“ српске већине. Политичку акцију усмерили су на Западну Европу и САД. Исламски образац испољавао се у првом реду у протеривању српског становништва и уништавању материјалних споменика православне културе и традиције на Косову и Метохији.

Осим тога, Албанци су у потпуности следили исламски образац у домену популационе политике како би освојили једну територију. Према резултатима пописа становништва у периоду после Другог светског рата, број становника на Косову и Метохији изгледао је овако:

---

¹⁶ Williams, M. Robin Jr. (1994), *The Sociology of Ethnic Conflicts: Comparative International Perspectives*, Annual Review of Sociology, Vol. 20, 49.

¹⁷ Милојица Шутовић, *Промоција „модерних“ метода борбе за државу Албанаца на Косову*, Баштина, 19/2005, 129.

1948: Албанци – 498.242 (68,46%), Срби – 171.911 (23,62%); 1953: Албанци – 524.559 (64,91%), Срби – 89.969 (23,51%); 1961: Албанци – 646.604 (67,08%), Срби – 227.016 (23,55%); 1971: Албанци – 916.168 (73,66%), Срби – 228.264 (18,35%); 1981: Албанци – 1.226.736 (77,42%), Срби – 209.497 (13,22%). Попис из 1991. Албанци су бојкотовали, а према Републичком заводу за статистику Србије процена становништва била је следећа: Албанци – 1.596.072 (81,59%), Срби – 94.190 (9,93%).¹⁸

У периоду од 30 година (1961–1991) природни прираштај Албанаца увећан је са око 20.000 на преко 37.000 годишње. Природни прираштај Срба свео се у истом периоду са око 6.000 на 2.000 годишње. Изражено у процентима, природни прираштај Срба износио је 1961. године 22,8% а Албанаца 30,8%. По проценама из 1991. природни прираштај Срба био је 9,7% а Албанаца 23,3%.¹⁹

За разлику од осталих етничких група који су стариле, албанско становништво је веома младо, око једне трећине је испод 15 година старости и више од половине испод 25 година. Просечна старост становништва износила је у овом периоду од 22 до 23 године. Супротно томе, само око 6% становништва је било старо 65 година и више. Ниво „активног” становништва (између 15 и 64 година старости) износио је око 62%. Албанска популација имала је и прогресивни тип старосне пирамиде, односно налазила се у стадијуму демографске младости. Српско становништво на Косову и Метохији карактерисало се дегресивним типом старосне пирамиде и знатно већом просечном старашћу. Удео младих до 15 година износио је око 20%, док је удео старих преко 64 године био око 13%. То значи да је српско становништво у овом периоду ушло у стадијум демографске старости.²⁰ У овом периоду Албанци на Косову и Метохији остварили су драстичну популациону надмоћ над православним српским становништвом, а њихов природни прираштај био је највећи у Европи. Доминирало је мушко становништво, што је процес истовестан класичном исламском обрасцу. Пред крај 20. века албанска популација на Косову и Метохији рапидним смањењем смртности и одржавањем високог нивоа наталитета и фертилитета остварила је највишу биолошку репродукцију и најнижу смртност у Европи.²¹

¹⁸ <http://stat.gov.rs/ElektronskaBiblioteka>. – Опширније о овоме видети: Снежана Миливојевић, *Етничка смена становништва на Косову и Метохији*, Баштина, 14/2002, 281–290.

¹⁹ М. Несторовић, *Етнодемографски проблеми Косова и Метохије*, 182.

²⁰ Драгољуб Секуловић, Славољуб Стојимировић и Љубомир Гиговић, *Демографске карактеристике становништва Косова и Метохије. Промене етничке структуре Косова и Метохије у првој половини XX века*, Глобус, 29/2004, 20.

²¹ М. Несторовић, *Етнодемографски проблеми Косова и Метохије*, 187.

Историјско искуство показало је да Срби и Албанци врло тешко прихватају заједнички живот на Косову и Метохији. Правни режим, а самим тим и положај једног или другог народа мењан је увек насиљем. Доминантна жеља била је да живе једни без других, а оба народа сматрали су овај простор искључиво својом територијом и једни друге трпели су само онолико колико су морали. У таквим историјским околностима, Косово је механичким везама, уз помоћ кривичног права и репресије, држано у границама „механичке“ а не органске“ солидарности унутар Југославије/Србије, где је један модел доминације смењивао други, омогућавајући процесе „албанизације“/„србизације“ Косова и настојања албанске/српске заједнице да не буду маргинална група или угрожена мањина. Тако се клатно доминације померало са једне на другу страну, што је зависило од политичких односа у Југославији/Србији и спољних околности. Константа је била у отпору Албанаца југословенској/српској држави коју они никада нису желели, мењајући само тактику борбе за национално јединство.²²

Историја је показала и да је још од друге половине 19. века ситуација ишла у корист Албанаца, а Срби су у два наврата, између два светска и рата и у последњој деценији 20. века, пропустили шансу да решавање косовског питања преокрену у своју корист.

---

²² М. Шутовић, *Промоција*, 130.

Kosta Nikolić
Srđan Cvetković

SERBS AND ALBANIANS IN KOSOVO AND METOHIA IN THE 20th CENTURY

Summary

Historical experience has shown that Serbs and Albanians are very difficult to accept cohabitation in Kosovo and Metohija. The legal regime, and therefore the position of one or another nation is always changed by violence. The predominant wish was to live without each other, and both nation considered this space exclusively for their territory and each other suffer only as much as they had to. In such historical circumstances, Kosovo was held with a mechanical connection, with the help of criminal law and repression, within the „mechanical“ and not „organic“ solidarity within Yugoslavia/Serbia, where a model of dominance alternated other, enabling processes „*Albanization*“/„*Serbianization*“ Kosovo and the efforts of the Albanian/Serbian community from not being marginal or vulnerable minority group.

Why are ethnic conflicts so common? Why do conflicts of interest in multiethnic societies almost invariably become ethnic conflicts? Why are such conflicts apparently universal and without regard to socioeconomic development level? Can a theory be developed that can answer these questions? Can this theory provide methods that can reduce or eliminate ethnic conflict?

Evolutionary theory claims that the heterogeneity in composition of a population is consistently associated with the frequency of wars, military actions and foreign conflict casualties. Countries with many different ethnic groups, language communities, nationality groups and religious and racial groups enter wars more often than homogeneous polities.

In the Yugoslav federation, built after the Second World War, ethnic conflicts were suppressed by the communist dictatorship. However, the federal state establishment also created the conditions for separation of the neighboring ethnic groups and creation of new ethnic identities which, along with changing population growth rates, contributed led to conflict. In addition, the problem of changing composition of the population along ethnic and regional lines was crucial in the Balkan crisis.

During the existence of the Yugoslav state, Yugoslavs possessed two frames on ethnic relations: a cooperative frame for normal, peaceful times, as in the period between the two world wars (1918–1941) and as in the decades of the fifties to the eighties. They also possessed a dormant crisis frame anchored in family history and collective memory of wars, ethnic atrocities and brutality. Threats and fears that were implausible and dismissed in the normal frame could resonate when the crisis frame was switched on: they became persuasive and inspired fear.

In the former Yugoslavia, ethnic competition and subsequent violence marked the past. Ethnic conflict may appear by the mere existence of ethnic diversity, regardless of governmental style or policies. In a multiethnic society, competition may include warfare between different ethnic groups over territory. Control of territory traditionally facilitated reproduction and development of cultural and economic traditions, hence the benefit of ethnic control is obvious – it aids a particular group to carry on its genes and traditions into subsequent generations. Ethnic competition over territory does not have to include violence and warfare between different ethnic groups: competitors may simply outbreed each other.

Since we live in a world of scarcity and at the same time desire offspring, we are „biologically programmed” to advance our own survival (actually the survival of our distinctive genes) over the genes of others. As a result, conflict exists in all human societies and is both necessary and universal. In this sense, very significant is concept of „ethnic nepotism”, or the desire to favor kin over nonkin, as the basis for ethnic and racial favoritism. The level of ethnic conflict is almost independent of the level of democratization and cultural development. Ethnic conflicts exist in all levels of democracy, because all of the human population have the same behavioral predisposition to ethnic nepotism.

Our behavioral predisposition to ethnic nepotism evolved in the struggle for existence because it was rational and useful. It is reasonable to assume that ethnic nepotism is equally shared by all human populations. Consequently, all human populations and ethnic groups have an approximately equal tendency to resort to ethnic nepotism in interest conflicts. It explains the otherwise strange fact that ethnic interest conflicts appear in so many countries where people belong to clearly different ethnic groups, and that ethnic interest conflicts have emerged within all cultural regions and at all levels of socioeconomic development. It would be difficult to imagine any cultural explanation of ethnic conflicts that could explain the appearance of these conflicts across all cultural boundaries.

The explanations that are purely socio-economic seem inadequate to account for the rapid rise of nationalism in the former Soviet Block (Eastern Europe) and too weak to explain the lethality of the conflicts between Tutsis and Hutus in Rwanda, Hindus, Muslims and Sikhs in the Indian subcontinent, and Croats, Serbs, Muslims and Albanians in the former Yugoslavia. Typically, analysts have also failed to consider the ethno-political repercussions of the unprecedented movement of people taking place in the world today. The most important question is: why the 'glorious dead' fought and died for their country. It is more robust than other theories because its research analyses show that myths, memories and especially symbols, foment and maintain a sense of common identity among the people unified in a nation.

Ethnic nepotism is associated with ethnocentrism. Ethnocentrism is a nearly universal syndrome of attitudes and behaviors. The attitudes include seeing one's own group (the in-group) as virtuous and superior and an out-group as contemptible and inferior. The attitudes also include seeing one's own standards of value as universal. The behaviors associated with ethnocentrism are cooperative relations with the in-group and absence of cooperative relations with the out group. Membership in an ethnic group is typically evaluated in terms of one or more observable characteristics (such as language, physical features, or religion) that are regarded as indicating common descent. Ethnocentrism has been implicated in ethnic conflict and war.

For the analysis of the collapse of former Yugoslavia the theory of „ethnic competition” is important. It states that the members of ethnic groups are not defined as such based on their „involuntary membership” and the unconscious adoption of group values. Ethnic groups are formed when the individuals want to acquire certain goods (wealth, power, prestige), to which they cannot get to using individual strategies. In former Yugoslavia, the resources were controlled by the federal centre in Belgrade, which gave other nations the idea that the Serbs were dominating. This greatly increased the intensity of conflict. In addition, as the resources became scarcer, the competition for them contributed to further increase in the intensity of conflict.

An ethnic group is a number of individuals and the product of their rational acts considering the given goal which is the acquisition of rare goods in a situation of economic and political competition. Thereby, the competition will be that much more intensive if the members of the ethnic groups strive at the same instead of different goods. Where several groups exist, the bigotry will especially be cherished by the members of the biggest or the most dominant group because of the power that comes

out of its population size. On the other hand, as the size and the strength of the biggest core rises, the resistance of that centre becomes more successful if they're organized about the identity of bigger proportions.

In a multi-ethnic society, competition may include warfare between different ethnic groups over territory. Control of territory traditionally facilitated reproduction and development of cultural and economic traditions, hence the benefit of ethnic control is obvious – it aids a particular group to carry on its genes and traditions into subsequent generations. Ethnic competition over territory does not have to include violence and warfare between different ethnic groups: competitors may simply outbreed each other.

In all human societies where significant ethnic divisions exist they lead to ethnic interest conflicts. The greater the ethnic division, the more political and other interest conflicts tend to become canalized along ethnic lines. The level of conflict is lower where political institutions are based on reciprocity.

Inter-ethnic conflicts are very brutal, because of the inevitable outcome – either survival or genocide. Competition and rivalry between the individual economic and political resources is important, but the most intense conflicts are expected when the stakes are for collective benefit and the claims for political power. States are the main actors in the creation, or the reduction of ethnic identities. They are the arenas in which rivalries, ethnic conflict are shown as well as resource mobilization and counter-mobilization. Ethnic conflicts arise from complex combinations of ethnic power, inequality, political opportunity, mobilization resources, interdependence and international intervention.

War is the most common drive in nation building, and the wars in the former Yugoslavia, as well as the processes of national homogenization and ethnic cleansing that followed, were motivated by the need to create simple and unambiguous identities for a population that was highly mixed and diverse in origin. Another motive was to erase elements „mix, pollution and uncertainty” that threatened the newly independent states. This also means that the very violence that marked the wars did not result out of „conflicting and irreconcilable” identities, but it was an attempt to produce them.

An ethnic group is a structure which slowly changes and influences the everyday lives of its members with its long-term and enforced influence (through ethnic myths, symbols and different rituals related to the myths). Collective identities in general, and especially the ethnic ones, are based on common interpretations of common experiences. That is how an ethnic bond is created when a group has a clear ethnic identity. If tho-

se experiences occur in traumatic wars, then there is a tendency towards later strengthening their ethnic identity.

In this region there are regional identities, but they do not coexist to fit other identities and merge into a multiple identity. With the southern Slavs, a national–spatial identity, exclusively identifies with territory considering it to be its own personal space by one of the countries. That's how a structure of a territory as a „multi–century historical whole“ of just one ethnic group is made, especially considering its own environment.

Research of regional identities, particularly in the multiethnic environments such as former Yugoslavia, indicates an extent of regularity in the sense that identification with one's own community ensues distancing from the adjacent ones (ethnic distance). This then leads to the formation of firm convictions, representations and standpoints among the members of one group about themselves and others. This emphasizing of the distinctions existing in relationship to the other groups and identification with the own group stimulates internal homogeneity which, in turn, produces a group ethno–cultural identity. This is exactly how the superficial construction about Sandžak being „a historical whole of many centuries“ was built, suggesting it was special in every respect in relationship to its environment, except Bosnia and Herzegovina because it allegedly makes an integral and historical part thereof.

In this concept identity is perceived as a fundamental human category acquired by birth – an unchangeable, permanent and closed concept. The feeling of togetherness is based on the idea of common origin and historical experience of the community, on the common myths, tradition and culture. This approach considers national identity as fundamental because, along with the characteristics acquired by birth and those received by belonging to a national culture; it serves as the vehicle of emotions, instincts and recollections of collective experience in a manner that does not have much in common with individuals' choices. National affiliation is also derived from religious affiliation (faith). The „unity“ created this way is brought into association with the collective memory based on a common origin and culture interpreted as a product of common history.

Closely connected with this is the insistence on persistence and homogeneity of the identity, that is to say, denied to personal identity and thesis of neutrality of law principles in relationship to the customary law rules of a certain community. This is used to stress additionally the separation from the Orthodox origin of this population. When defined thus, the concept opposes what the modern age has brought – the ambivalence, heterogeneity, multiplicity and openness of the perspectives once the identities have become something changeable, historical, contextual and

dynamic. The modern concept of identity refers to its dynamic, interactive character, to its firmly structured multi-dimensional feature, and to the close link existing between identity and language, identity and culture. Being a changeable category of several layers, identity is perceived to be something not consistent, but rather something that keeps multiplying and transforming down one's lifetime, as something constructed with various social discourses, like a product of different antagonistic processes, practices and positions that frequently cross with each other.

The biggest ethnic losses of Serbia in the 20th century happened on the territory of Kosovo and Metohia. That trend has been active since the 17th century, and the processes of transmigration were followed by the politics of a violent ethnic assimilation of Serbs, in other words their conversion into Albanians. The latest cases of violent Albanization of Serbs in Kosovo were noted in the beginning of the 20th century (1910). The changes of religious and national identity of the Serbian people separated thousands of people from its origin and rarely turned their descendants into bitter adversaries of the nation that they originated from. The terror of the Albanians continued over years during World War II.

Albanians do not belong to the south-Slavic group of nations, and their ethno genesis is one of the most complex questions in European history. Albanians never supported a Yugoslav idea or a Yugoslav nation in the considerable majority. They were tightly bonded through their elites to the idea of creating a „Greater Albania“ which was defined in 1878 (first Prizren league). From then on a special charge was created in the region of Kosovo. Not only did the conflicting ethnic and national movements clash, but also the two civilizational concepts: one based on Christianity, European (Serbian) and the other one which can be labeled as Islamic-Oriental (Albanian).

At the same time there was a conflict going on, for territory and living resources, which could have been inhabited by only one group. Not until the communist period was anything done for the integration of the two nations. And then only a small amount of Serbs and Albanians accept the idea of Kosovo and Metohia belonging to both nations. „The Darwinian domination“ of just one group was primary. In this case, however, the territory and the resources were enough for the existence of both communities. However, the ethnic nepotism and the genetic similarity, as well as the expectation of future descendants, were the key to the creation and the realisation of the conflict strategy. The Albanians always had the upper hand in that process, meaning that they followed the Islamic model despite the proclaimed atheistic fight for human rights.

On Kosovo and Metohia, the Serbs suffered a loss throughout consecutive processes of ethnical cleansing. In that area, they didn't represent a significant historical and populational potential. In the time of the Yugoslav's collapse, the Albanians presented their national programme as a movement of a minority that was fighting for elementary human rights because of the terror a the Serbian majority. The political action was aimed at Western Europe and the United States. The Islamic model was manifested during the banishment of the Serbian population and the destruction of the material monuments of Orthodox Culture on Kosovo and Metohia.

Albanians have completely followed the Islamic form of population policy with the aim to win one territory. The data on demographic changes in Serbia and Kosovo illustrated this: while the population of Serbs in the former Yugoslavia as a whole grew from 6.528 000 to 9.779 000 between 1948 and 1991 the population of Kosovo, comprising the majority of Muslim Albanians, grew from 728 000 to 1.956 000. Their number accounted for more than 80 percent of the total population grow rate in the former Yugoslavia, despite that Albanians made, but a small portion of the population.

The difference in population between the Serbs and the Albanians is even greater in the region of Kosovo and Metohia. According to the result of the census in the period after Second World War, the Kosovo and Metohia population was as follows: 1948: Albanians – 498,242 (68.46 percent, Serbs – 171,911 (23.62 percent); 1953: Albanians – 524,559 (64.91 percent, Serbs – 89,969 (23.51 percent); 1961: Albanians – 646,604 (67.08 percent, Serbs – 227,016 (23.55 percent); 1971: Albanians – 916,168 (73.66 percent), Serbs – 228,264 (18.35 percent); 1981: Albanians – 1,226,736 (77.42 percent, Serbs – 209,497 (13.22 percent. The list of census from 1991 was boycotted by the Albanians, and as evaluated by the Statistical Office of the Republic of Serbia, the evaluation of the population was: Albanians – 1,596,072 (81.59 percent), Serbs – 94,190 (9.93 percent).

For 30 years (1961–1991) Albanian birth rate increased from 20 thousand to over 37 thousand a year. Natural growth of the Serbs was reduced for the same period by about six thousand to two thousand a year. Expressed per thousand, the natural growth of the Serbs in 1962 was 22.8 percent and the Albanians' was 30.8 percent. In 1991 the population growth of Serbs was 9.7 percent and the Albanians were 23.3 percent. During this period, the Albanians in Kosovo and Metohia, achieved drastic superiority over the Serbian Orthodox population, and their birth rate was the highest in Europe. Male population was dominant, a process identical

---

to that in the Sandžak region. Towards the end of the twentieth century Albanian population in Kosovo and Metohia recorded rapid reduction in mortality by maintaining high birth rate and fertility achieving the highest biological reproduction and the lowest mortality in Europe.

This example shows clearly that under the same historical and social conditions the two different cultures had completely different responses and maintained different human reproduction models. This phenomenon can only be explained by the strong influence of Islam.

So the pendulum domination move from one side to another side, which was dependent on political relations in Yugoslavia/Serbia and external circumstances. Constant was the resistance of Albanians in Yugoslav/Serbian state which they have never wanted only changing tactics of the struggle for national unity. History has also shown that since the second half of the 19th century situation was in favor of the Albanians, and the Serbs missed on two occasions, between the two world war and in the last decade of the 20th century, a chance to reverse the resolution of the Kosovo issue in their favor.

Historical experience has shown that Serbs and Albanians are very difficult to accept cohabitation in Kosovo and Metohija. The legal regime, and therefore the position of one or another nation is always changed by violence. The predominant wish was to live without each other, and both nation considered this space exclusively for their territory and each other suffer only as much as they had to. In such historical circumstances, Kosovo was held with a mechanical connection, with the help of criminal law and repression, within the „mechanical“ and not „organic“ solidarity within Yugoslavia/Serbia, where a model of dominance alternated other, enabling processes „*Albani-zation*“/„*Serbianization*“ Kosovo and the efforts of the Albanian/Serbian community from not being marginal or vulnerable minority group.

So the pendulum domination move from one side to another side, which was dependent on political relations in Yugoslavia/Serbia and external circumstances. Constant was the resistance of Albanians in Yugoslav/Serbian state which they have never wanted only changing tactics of the struggle for national unity. History has also shown that since the second half of the 19th century situation was in favor of the Albanians, and the Serbs missed on two occasions, between the two world war and in the last decade of the 20th century, a chance to reverse the resolution of the Kosovo issue in their favor.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА¹

I. АРХИВСКА ГРАЂА

– Архив Југославије, фондови: *Врховни суд Југославије; Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помаћача. Попис оштражница и пресуда; Председништво СФРЈ; Савезно извршно веће.*

– Архив Србије, фонд: *Централни комитети Савеза комуниста Србије.* (нерегистрована грађа). „Извештај Управе државне безбедности о непријатељском деловању и негативним појавама на Косову“.

– Архив „КПД Забела“

– Архив „КПД Сремска Митровица“

– Војни архив, фонд: Војно-безбедносна агенција

– Војни архив, фонд: Народноослободилачка борба.

II. ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И МЕМОАРИ

– Борисав Јовић, *Последњи дани СФРЈ. Изводи из дневника*, Београд, 1995.

– Borisav Jović, *Knjiga o Miloševiću*, Beograd, 2001.

– Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica, 2000.

– Branko Petranović–Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, II, Beograd, 1987.

– Branko Petranović–Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988.

– Добрица Ђосић, *Пишчеви записи 1981–1991*, Београд, 2002.

– Драги Стаменковић, *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, Београд, 2002.

– Dragiša Pavlović, *Olako obećana brzina*, Zagreb, 1989.

– Dragoslav Marković, *Život i politika 1967–1978*, II, Beograd, 1987.

– *Дрући конгрес Комунистичке партије Србије*, Београд, 1949.

– Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1979–1987*, Zagreb, 1988.

– Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, Beograd, 1995.

– *Izvori za istoriju SKJ*, Knjiga 21, Beograd, 1987.

– J. V. Tito, *Sabrana djela*, XII, Beograd, 1982.

– *Историјски архив КПЈ*, Београд, 1949.

---

¹ У попису нису наведени текстови из штампаних медија.

– Mirko Đekić, *Upotreba Srbije. Optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd, 1990.

– *Осма седница ЦК СК Србије*. Стенограмске белешке, „Комунист“, Београд, 1987.

– Светозар Вукмановић, *Револуција која шече*, IV, Београд, 1987.

– Слободан Милошевић, *Године расцепа*, Београд, 1989.

– Слободан Милошевић, *Прилози историји 20. века*, Београд, 2008.

– Slobodanka Kovačević–Putnik Dajić, *Hronologija jugoslovenske krize 1942–1993*, Beograd, 1994.

– *Тишо – стиропо поверљиво*. Архивски документи. Приредили: Перо Симић и Звонимир Деспот, Београд, 2010.

– *Treći kongres KPJ. Izvori za istoriju KPJ*, Beograd, 1986.

III. МОНОГРАФИЈЕ И ЧЛАНЦИ

– Бојан Димитријевић, *Одјек Брионској пленума на Службу унутрашњих послова 1966–1970*, „Историја 20. века“, 2/2001.

– Бојан Б. Димитријевић, *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титојевог режима 1944–1945*, Београд, 2003.

– Бојан Димитријевић, *Историјски аспекти тероризма у Југославији*, Историја 20. века, 1–2008.

– Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*. Књига I: *Урајковима за национално ослобођење*, Београд, 2002.

– Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу 1945–1950*, Београд, 1998.

– Vidosav Stevanović, *Milošević, jedan epitaф*, Beograd, 2002.

– Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, II, Beograd, 2006.

– Vladan Jovanović, *Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije*, Tokovi istorije, 3/2006.

– Vladan Jovanović, *In search of Homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941*, Tokovi istorije, 1–2/2008.

– Vladan Jovanović, *Kačaci na Kosovu*. <http://pecanik.net/2013/04/kacaci-na-kosovu/>

– Владимир Рибић, *Посећанак националној лигера. Политичка мобилизација српских комуниста у другој фази „антибирокрајске револуције“*, Антропологија, 1/2011.

– Владо Стругар, *Велика буна Црне Горе 1988–1989*, Београд, 1990.

- Vojin Dimitrijević, *Sukobi oko ustava iz 1974*. У: *Srpska strana rata*. Priredio Nebojša Popov, I, Beograd, 2002.
- Војин Лукић, *Сећања и сазнања*, Титоград, 1988.
- Војислав Никачевић, *Пења косовскомешохијска бригага*, Београд, 1989.
- Goran Antonić, *Kosovski komitet i Kraljevina SHS u svetlu jugoslovenskih izvora 1918–1920*, Istorija 20. veka, 1/2006.
- Darko Hudelist, *Kosovo. Bitka bez iluzija*, Zagreb, 1989.
- Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974–1990)*, Beograd–Zagreb, 2003.
- Dejan Jović, *Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije*. У: *Slobodan Milošević – put ka vlasti. Osma sednica CK SK Srbije: uzroci, tok i posledice*, Beograd–Stirling, 2008.
- Димитрије Богдановић, *Књиџа о Косову*, Београд, 1985.
- Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија. Један прилој кришници завојевачке полишике српске буржоазије*, Београд, 1914.
- Драган Марковић, *Исшина о Голом ошоку*, Београд, 1987.
- Драган Танчић, *Положај Косова и Мешохије од балканских рашова до 1945*, Баштина, 28/2010.
- Драгиша И. Кецојевић, *Косово и Мешохија: шерор над Србима*. У: *Срби на Косову и у Мешохији*. Зборник радова са научног скупа, Београд, 2006.
- Драгољуб Секуловић, Славољуб Стојимировић, Љубомир Гиговић, *Демографске карактеристике становништва Косова и Мешохије. Промене етничке структуре Косова и Мешохије у првој половини XX века*, „Глобус“, 29/2004.
- Душан Батаковић, *Косово и Мешохија. Историја и идеологија*, Београд, 1998.
- Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985*, Zagreb, 1986.
- Ђорђе Борозан, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд, 1995.
- Ђорђе Борозан, *Косово и Мешохија у „траницама прошектораша Велика Албанија“ 1941–1944*. У: *Косово и Мешохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд, 2000.
- Ивана Аритоновић, *Неки узроци и последице друштвених сукоба на Косову и Мешохији*, Баштина, 28/2010.
- Jasna Dragović-Soso, „Spasioci nacije“. *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd, 2004.
- Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd, 1985.
- Jelena Čvorović, *Reproductive behavior. Ethnicity and socio-economic status*, Гласник Етнографског института САНУ, 52/2004.

– Јован Симијановић, *Избељице са Косова и Метохије у Рашкој у Другом светском рату*, Баштина, 31/2011.

– Момир Милојевић, *Срби на Косову и у Метохији и начела међународног права*. У: „Срби на Косову и у Метохији“, Зборник радова са научног скупа, Београд, 2006.

– Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001.

– Mario Brudar, *Nada, obmana, smot. Politički život Srba na Kosovu i Metohiji 1987–1999*, Beograd, 2003.

– Милан Бошковић, *Антијугословенска фашистичка емиграција*, Београд 1980.

– Милојица Шутовић, *Промоција „модерних“ метода борбе за државу Албанаца на Косову*, Баштина, 19/2005.

– Милорад Екмечић, *Дуго путовање између орања и клања. Историја Срба у Новом веку*, Београд, 2008.

– Милош Несторовић, *Етнодемографски проблеми Косова и Метохије*, „Глобус“, 33/2008.

– Милош Тимотијевић, *Век сумње. Религиозност у чачанском крају 1886–2008*, Чачак, 2009.

– Милутин Живковић, *Посети Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967) у светлу јосипбрионских дешавања у Покрајини*, Баштина, 30/2011.

– Miroslav Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, Beograd, 2004.

– Момчило Павловић, *Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991*. У: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд, 2000.

– Панајотис Г. Харитос, *Силабус Косова и Метохије према међународном праву*. У: *Срби на Косову и у Метохији*. Зборник радова са научног скупа, Београд, 2006.

– Предраг Марковић, *Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968*, Историја 20. века, 1–2/1999.

– Radmila Radić, *Crkva i „srpsko pitanje“*. У: *Srpska strana rata*. Priredio Nebojša Popov, I, Beograd, 2002.

– Радослав Гаћиновић, *Насилје на Косову и Метохији*, Политичка ревија, 1/2008.

– Рајко Даниловић, *Употреба непријатеља*, Београд 2002.

– Славко Зечевић, *Сећања и казивања*, Београд 2004.

– Славољуб Ђукић, *Како се догодио вођа*, Београд, 1992.

– Славољуб Ђукић, *Између славе и анатеме. Политичка биографија Слободана Милошевића*, Београд, 1994.

– Slavoljub Đukić, *On, ona i mi*, Beograd, 1997.

– Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd, 2001.

-
- Slobodan Antić, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd, 2002.
  - Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju 20. i početkom 21. veka*, Beograd, 2009.
  - Слoбoдaн Сaмaрцић, *Артyмeнти за Србију. Пoлитичкe и yстaвнe рaспрaвe*, Бeoгpaд, 2001.
  - Снeжaнa Миливoјeвић, *Етничкa сeнa стaнoвништвa нa Кoсoвy и Мeтoхији*, Баштинa, 14/2002.
  - Снeжaнa Миливoјeвић, *Зaбpaнa пoврaткa кoлoнистима и пpoинaнoм српскoм и црнoтoрскoм стaнoвништвy*, Баштинa, 19/2005.
  - Снeжaнa Миливoјeвић, *Кoмyнистички кoнцeпти aутoнoмије Кoсoвa и Мeтoхије*, Баштинa, 20/2006.
  - Срђaн Рaдyлoвић, *Сyдбинa Крaјинe*, Бeoгpaд, 1996.
  - Срђaн Слoвић, *Држaвнoпpaвни рaзвик и мeђyнaрoдни пoлoжaj Кoсoвa и Мeтoхије oд Бeрлинскoг кoнгрeсa дo крaјa 20. вeкa*, Баштинa, 27/2009.
  - Suzan Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd, 1997.
  - Томислaв Сeкyлић, *Сeбe кaо сyдбинa*, Приштинa, 1994.
  - Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*, Equilibrium, Beograd, 1997.
  - Williams, M. Robin Jr. (1994), *The Sociology of Ethnic Conflicts: Comparative International Perspectives*, Annual Review of Sociology, Vol. 20.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Абраши, Азиз 259
Адеми, Насуф 161
Аземи, Хусамедин 247, 255
Ајдар, Емин 276
Ајрула, Јусуф 276
Ајрула, Рафим 276
Аксић, Станоје 60
Алексић, Милика, 136
Алексић, Снежана 173
Анђелковић, Радмила 176–177
Антић, Милош 131, 133, 140
Антонић, Горан 21
Антонић, Слободан 65
Арслани, Хамза 314
Арифџић, Екрем 246
- Бабовић, Милосав 304
Бабовић, Миљан 303
Бајра, Исмаил 207
Бакали, Махмут 57, 71, 77, 155, 199, 305
Бакић, Милош 99–100
Бакочевић, Александар 58, 173
Балевић, Митар 130, 132–133
Бали Кући, Јетулах 260
Баља, Шериф 292
Баљак, Момчило 178
Батаковић, Душан 9, 30–31
Батали, Сефедин 207
Бегић, Горан 163
Бериша, Илијаз 161
Бећири, Шефкија 278
Бикички, Ђорђе 300
Битићи, Џевдет 197
Бјелетић, Добросав 241
Благојевић, Миодраг 146
Богићевић, Богић 318
Богдановић, Богдан 219
Богдановић, Димитрије 10–11, 13, 19, 26, 31, 33, 64, 108
Богдановић, Миодраг 96, 99
Божат, Јово 291
- Бољетинац, Исо 17, 21
Бољетинац, Јусуф 277
Борозан, Ђорђе, 29, 36, 38, 40
Брајевић, Бошко 97
Броз, Јосип Тито 31, 34–35, 37–38, 43, 45, 47, 50–51, 53–55, 59, 61, 70–71, 73–75, 91, 97, 119, 122, 133, 142, 160, 169, 171, 179, 186–193, 197, 199, 201, 231, 242, 244, 246, 288, 297, 305
Брудар, Марио 62–64, 67
Будимировић, Бошко 93, 109, 131, 198, 211–213
Булатовић, Вукоје 188
Булатовић, Коста 93–94, 102–103, 108–109, 131, 198, 315
Булатовић, Момир 249–250
Буловић, Иринеј 92
Булукић, Миленко 135
Бунчић, Стеван 98
Бућин, Ненад 238
- Вакић, Илија 49, 51, 64, 77, 207, 209
Варга, Ласло 57
Варошлија, Љубомир 155
Веселинов, Јован 49, 292
Веселинов, Славко 84
Весели, Санија 144–145
Видачић, Рајко 49
Витас, Предраг 225
Вицо, Ратомир 179, 263
Власи, Азем 77, 86–88, 102, 118, 124, 126, 129–131, 133, 135, 137–129, 141, 146, 151, 163, 171, 193, 201, 213, 230, 239–241, 246–247, 256–259, 270, 312
Влахов, Густав 179
Влашкалић, Тихомир 70, 82
Влаховић, Вељко 238
Влаховић, Лука 51
Војводић, Вујо 291

Војводић, Томислав 230
 Врховец, Јосип 229
 Вујадиновић, Миливој 218
 Вујачић, Видак 134
 Вујиновић, Миодраг 123
 Вујичић, Љубинка 219
 Вујновић, Вуле 278
 Вујовић, Боро 209
 Вујовић, Лазар 62, 128
 Вујовић, Миле 291
 Вукмановић, Светозар 34, 103, 250
 Вуксановић, Велисав 94

Гаћиновић, Радослав 21
 Гачић, Радиша 178, 243, 254
 Гаши, Даут 160
 Гаши, Небих 96–97, 224
 Гвоздић, Милан 246
 Гиговић, Љубомир 323
 Глигоријевић, Бранислав 11
 Голубовић, Радоња 295
 Грајчевци, Фазлију 297
 Грачанин, Петар 151, 179, 235, 240, 257, 271
 Грковић, Радован 292
 Грковић, Станислав 48
 Груден, Слободанка 173, 181
 Грујић, Зоран 102, 126–127, 151
 Грујић, Новица 161

Даниловић, Рајко 289, 295, 313
 Данојлић, Милован 179
 Дапчевић, Владимир 295, 301–302
 Дапчевић, Милутин 280
 Дашић, Владо 291
 Дева, Вели 47, 51–52, 77, 207, 281
 Дева, Џафер 36, 280, 293
 Дедај, Рахман 246
 Демаћи, Адем 286–289, 297
 Дервиш, Ређа 291
 Диздаревић, Раиф 253, 255, 257, 260
 Димитријевић, Бојан 275, 289, 293, 315
 Димитријевић, Војин 66
 Дожих, Гаврило 179
 Дол, Роберт 318–319
 Доланц, Стане 70, 75, 243, 302
 Долашевић, Светислав 64, 105, 209, 241, 252

Дороњски, Стеван 51, 71
 Дошљак, Војислав 238
 Драга, Ферат-бег 29
 Драговић, Бранислав 304
 Драговић, Вуко 304
 Драговић-Сосо, Јасна 25, 307, 311, 315
 Дракић, Боривоје 238
 Драшкович, Вук 179, 285–286
 Дрљевић, Саво 37
 Дудаковић, Сафет 163

Ђилас, Милован 41–42, 179, 244
 Ђекић, Мирко 164, 167–168
 Ђого, Гојко 179
 Ђорђевић Миодраг 230
 Ђота, Хајри 292
 Ђукановић, Мило 241, 249–250
 Ђукић, Славољуб 78, 80, 86, 123, 143, 148, 152, 155, 163, 166–167, 176, 178, 180, 182–183, 185–186, 188, 196, 236, 239
 Ђурановић, Веселин 118–119
 Ђурђевић, Рајко 103
 Ђуретић, Веселин 179
 Ђурић, Љубодраг 179
 Ђурчевић, Александра 305

Емина, Хамид 280
 Емини, Мухарем 283
 Етем, Емин 276

Жарковић, Видоје 193–194, 211
 Живић, Павле 200
 Живковић, Илија 222
 Живковић, Милутин 49

Зајић, Војислав 207
 Земљарич, Јанез 254
 Зечевић, Велизар 214
 Зечевић, Влада 38
 Зечевић, Славко 284, 292, 297
 Зоговић, Бранко 304
 Зоњић, Светислав 305
 Звицер, Михаило 63, 207

Ивановић, Божина 249
 Ивановић, Новак 100
 Иконић, Бранислав 112

- Илић, Мирко 291
 Исљами, Кадруш 259
- Јанаћковић, Зоран 232
 Јанковић, Војо 278
 Јанковић, Петар 168, 204
 Јашари, Каћуша 230, 245–247
 Јаковљевић–Митровић, Загорка 118
 Јаснић, Чедомир 304
 Јашаница, Даут 114, 161
 Јашаница, Исмет 259
 Јашар, Саит 56
 Јашари, Шефхет 77
 Јевтић, Атанасије 92, 103
 Јовановић, Батрић 91, 100, 103, 108
 Јовановић, Владан 9, 17, 22–23
 Јовановић, Радивоје
 Јовановић, Слободан 165, 167, 173, 175, 177, 185
 Јовановић, Весна 219
 Јовановић Драган, 227
 Јововић, Богдан 302–304
 Јововић, Комнен 300
 Јововић, Милун 200
 Јокановић, Вукашин 207, 217, 252, 260
 Јокић, Богољуб 300, 303
 Јокић, Момчило 302
 Јовић, Борисав 149–150, 180, 225, 227, 229, 252, 257, 261–262, 269–272
 Јовић, Дејан 192
- Каваја, Бурхан 259
 Кадијевић, Вељко 242, 272
 Кадри, Реуфи 51, 127
 Кадри, Халими 297
 Кадријај, Абаз 160
 Кајтази, Шабан 48
 Каракуши, Јусуф 263
 Кардељ, Едвард 52–54, 66, 70, 82, 192
 Кастрати, Гани 161
 Кастрати, Мустафа 161
 Кељменди, Азис 163–164, 168, 315
 Кељменди, Истрепф 99
 Кертес, Михаљ 234–235
- Кецман, Богдан 93, 131, 198, 211–213
 Кецојевић, Драгиша 20
 Кљајић, Радмило 166, 183
 Ковач, Дејан 113
 Ковачевић, Анђелко 94
 Ковачевић, Владимир 281
 Ковачевић, Живорад 69
 Ковачица, Укшин 278
 Којић, Љубомир 295
 Колишевски, Лазар 76
 Кољгеци, Ремзи 206, 246, 254, 260
 Комад, Ђоко 123
 Кораћ, Зоран 260
 Корошец, Стефан 220, 229
 Костић, Бранко 271
 Костић, Миле 291
 Костић, Петар 207, 209
 Кроња, Шиме 87
 Кртенић, Павле 224
 Крунић, Бошко 84, 192–193, 195, 222–223, 226
 Кујовић–Милићевић, Драгиша 275
 Куртеши, Илијаз 84, 161, 207
 Куртеши, Рамиз 105–106, 161–162
 Кучан, Милан 102, 241, 251, 256
- Лазар, кнез 265
 Лепојевић, Сениша 253
 Лукић, Војин 282–284, 291–292
- Љубичић, Никола 94, 169, 178–179, 182–183, 186–187, 192–193, 196, 235, 262
 Љутва, Ибрахим 277
 Љутица, Блажо 49
- Маљковић, Небојша 173
 Мамула, Бранко 184, 241
 Марјановић, Јован 56–59
 Марковић, Драгослав 67, 69–71, 76, 81, 83, 94, 113, 122, 197, 243, 308
 Марковић, Љубина 187
 Марковић, Миленко 178, 212
 Марковић, Мирјана 167, 197
 Марковић, Михаило 264, 319
 Марковић, Ратко 272

- Марковић, Предраг 61, 75
 Мартиновић, Блажо 279
 Мартиновић, Ђорђе 97–101
 Мартиновић, Зарија 88, 91, 103, 106
 Мартиновић, Сретен 132
 Мехмети, Мазлум 161
 Мијатовић, Иван 279
 Мијатовић, Цвијетин 310–311
 Мијовић, Чедомир 283
 Мијушковић, Мићо 48
 Микулић, Бранко 219, 254
 Милановић, Драгољуб 166–167
 Милетић, Стојан 69, 147
 Миливојевић, Снежана 28
 Милинић, Милош 278
 Милинчевић, Васа 178, 187, 219
 Милинчић, Радмила 201
 Милинчић, Даница 87
 Милић, Душан 200
 Милић, Радослав 304
 Милићевић, Драшко 141
 Милојевић Михаило 173
 Милојевић Момир 15
 Милошевић, Милан 76, 88
 Милошевић, Милутин 206
 Милошевић, Слободан 7–8, 94, 110, 112, 121–131, 133–134, 136–143, 146, 148–156, 158–159, 162–163, 165–167, 169, 172–173, 175, 177–184, 186–187, 190–198, 206, 213–221, 224–236, 238, 241–246, 248–254, 256, 262, 264–265, 267–277, 311
 Минић, Миломир 222
 Миновић, Живорад 165, 167, 172, 176, 179, 188
 Митевић, Душан 165, 167, 173–174, 177, 181
 Минић, Милош 59, 71, 81
 Миљковић, Петар 156
 Мирић, Љубинко 107, 131
 Митровић, Александар 215
 Михајловић, Миливоје 133
 Морина, Рахман 143, 255, 261, 311
 Мугоша, Душан 56
 Мурганић, Драгиша 209
- Назми, Ахмети 160
 Недељковић, Богољуб 49
 Недељковић, Радисав 56
 Несторовић, Милош 67, 323
 Нешковић, Благоје 40
 Неџиб–бег, Драга 9
 Николић, Драган 228
 Никшић, Стеван 157
 Нимани, Цавид 30, 52, 59, 77, 207, 290, 299
- Олбина, Живана 171–172, 176
 Опојевић, Александар 295
 Орландић, Марко 151, 153, 193, 238, 240
 Оручи, Бахри 207
 Османи, Ибро 259, 313
- Павле, епископ рашко-призренски 55
 Павловић, Драгиша 165, 172, 183, 186–187, 189, 196
 Пајковић, Ђоко 285
 Панков, Радован 234
 Папић, Жарко 113
 Патрногић, Катарина 49, 58
 Пашић, Најдан 68–69, 96
 Пекић, Борисав 179
 Пенезић, Слободан 164, 283, 291
 Перовић, Милета 300–301, 304
 Перовић, Мирко 179
 Петар I Карађорђевић 13
 Петровић, Драгољуб 291, 314–315
 Перуновић, Милутин
 Плетерски, Јанко 28
 Полужа, Шабан 37, 273, 285
 Поповић, Коча 54, 179
 Попивода, Петар 295
 Поповци, Сурија 209
 Приштина, Хасан 9, 17
 Петровић, Драгољуб 291, 314–315
 Поповић, Благоје 109
 Поповић, Миладин 46, 152
 Поповић, Љубисав 160
 Пешић, Бранко 94, 97
 Поповић, Владимир 54
 Поповић, Градимир 101
 Поповић, Данко 179
 Поповић, Коча 54

- Поповић, Љубисав 160
 Пуља, Имер 207
 Пурић, Јагош 174
 Пуповац, Недељко 209
- Радевић, Даница 103**
 Радмиловић, Станко 319
 Радовић, Амфилохије 92
 Радовић, Гордана 219
 Радојловић, Жика 206
 Радосављевић, Добривоје 49, 54
 Радосављевић, Ђорђе 220, 223
 Радоњић, Божидар 239
 Радоњић, Радован 238
 Рама, Али 160
 Рама, Исмаил 276
 Рама, Салија 160
 Рамадани, Хиџет 298
 Ранковић, Александар 46, 49–51, 62, 164, 187, 191–192, 244, 282–285, 287–288, 290, 296, 298, 303
 Раткоцери, Садик 287
 Рачан, Ивица 155
 Реми Зврза, Хасан 152
 Реуфи, Кадри 51, 127
 Реновица, Миланко 128, 242
 Рибић, Владимир 237–238, 268
 Ристић, Душан 64, 94, 102, 106, 125, 149, 207
 Ромић, Деса 56
 Рустеми, Сабит 314
- Садику, Бесим 314**
 Салиху, Куртеш 147
 Сандуловић, Никола 295
 Сапунџију, Риза 318
 Сарић, Петар 171
 Секуловић, Милош 62–64, 127–128
 Сељани, Бајрам 198, 201, 214
 Сељанци, Ахмет 278
 Сељахудић, Даци 287
 Симоновић, Велибор
 Симијановић, Јован 29
 Симић, Бранко 161
 Симић, Срђан 163
 Симић, Перо 59, 297
 Симић, Танкосава 49
 Синани, Хаљил 161
- Словић, Срђан 9
 Славевски, Тодор
 Смиљковић, Радош 173, 175, 181
 Смоле, Јоже 82, 256
 Соколовић, Зоран 157, 179, 181, 185, 236, 240
 Спасић, Радоје 108
 Стамболић, Иван 72, 82, 109–112, 114, 121–122, 137, 140–142, 148–149, 151–152, 155, 157–159, 165–170, 172, 178, 180, 182–184, 186–189, 192–197, 219, 268, 315
 Стамболић, Петар 43, 54, 69, 72, 83, 94, 284, 301, 310–311
 Станковић, Миљивоје 200
 Стаменковић, Драги 49, 54
 Стаменковић, Милан 275
 Стаматовић, Драгољуб 304
 Стојановић, Иван 171–172, 179, 183
 Стојановић, Новица 62
 Стојановић, Трајан 268
 Стојиљковић, Александар 226
 Стојшић, Ђорђе 225
 Стевановић, Видосав 7
 Суботић, Иван 25
 Суља, Емина 201
- Тајић, Новак 291**
 Танасковић, Милорад 260
 Танчић, Драган 18
 Тодоровић, Дарко 160
 Тодоровић, Душан 161
 Тодоровић, Зоран 173, 197, 257
 Тодоровић, Мијалко 54
 Томовић, Миладин 304
 Топтани, Есад Паша 20
 Трајковић, Момчило 203, 213
 Трифуновић, Срећко 62
 Трговчевић, Љубинка 188
 Трифовић, Миодраг 133
 Трифуновић, Богдан 145, 233, 252
 Трнавци, Ибрахим 171, 284–286
 Трумпић, Вукашин 101
 Томић, Драган 173, 177
 Томић, Михајло 276
 Тураџин, Лука 278
 Тупурковски, Васил 243–244, 317–318

- Туцовић, Димитрије 13, 41
- Батовић, Душан** 160
 Босић, Добрица 56–59, 94, 98, 101, 103, 145, 191
 Босић, Илија 171
 Босић, Мирослав 225
 Булафић, Доброслав 147, 246
 Бурувија, Славко 94, 131, 133, 140–142, 147
- Фазлија, Имер** 274
 Фазлију, Аслан 50
 Фериз, Ариф 276
- Халити, Сабедин 314
 Хаљиљ, Синани 161
 Хаљиљи, Рагип 130
 Хаљиљи, Џимница 138
 Хамза, Арслани 314
 Хамза, Џевдет 207
 Харитос, Панајотис 17
 Хасани, Синан 77, 155, 197, 235
 Хаскај, Ибро 291
 Хафнер, Винко 244
 Хаџиув, Шабан 283
 Херљевић, Фрањо 309
 Хоти, Али 160
 Хоџа, Енвер 89, 161, 310
 Хоџа, Селадин 280
 Хоџа, Фадил 30, 51, 56, 59, 62, 75–76, 151–152, 199–203, 205, 210, 292
 Хоџа, Шани 283–284
 Хитлер, Адолф 36
- Цветић, Велимир** 100
 Цвијић, Јован 10
- Црнишанин, Рамиз 56
 Цури, Бајрам 17, 20–21, 285
 Цуцак, Мурат 304
- Чворовић, Јелена** 321
 Чкребић, Душан 94, 97–98, 109
 Чубриловић, Васа 25
 Чупић, Мирко 149
- Џанановић, Хазим** 163
- Шаља, Бехџет** 313
 Шаља, Имер 160
 Шаља, Хазир 287
 Шаљић Вук 64
 Шантић, Гојко 164
 Шаћири, Исмет 283, 291
 Шаргин, Ђура 300
 Шетинц, Франц 215, 229, 242
 Шешлија, Урош 246
 Шимић, Петар 242
 Широка, Кољ 242
 Шотра, Јово 63–64, 127
 Шолевић, Мирослав 93, 101–102, 105–110, 123, 125–127, 129–131, 141, 149, 151, 198, 211–213, 220, 222, 236
 Шофранац, Драго 238
 Шошкић, Илија 278, 280
 Шошкић, Миладин 303
 Шпаравало, Мићо 235
 Штампук, Владимир 182
 Шувар, Стипе 144, 193–194, 220, 229, 233, 240–242, 244, 250–254, 258–259, 269
 Шукрија, Али 31, 47, 51, 77, 255, 290
 Шутовић, Милоица 322–323

БЕЛЕШКА О АУТОРИМА

КОСТА НИКОЛИЋ (1963), научни саветник у Институту за савремену историју у Београду. Дипломирао је (1988), магистрирао (1993) и докторирао (1999) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Области научног интересовања: историја комунизма у Краљевини Југославији, историја српског народа и српског друштва у Другом светском рату, култ личности у социјалистичкој Југославији, распад СФРЈ и историја историографије. Тренутно је руководилац пројекта: *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* (број 177016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. До сада је објавио 36 монографија и преко 110 чланака у научним часописима у земљи и иностранству.

СРЂАН ЦВЕТКОВИЋ (1972), научни сарадник у Институту за савремену историју у Београду. Дипломирао је на катедри за Историју Југославије 2000. с темом *Етничке промене у Панчевачком срезу 1944–1953*. Магистрирао је 2005. с тезом *Репресија у Србији 1944–1953*. под менторством проф. др Љубодрага Димића. Своје деценијско истраживање политичке репресије закривио је 2011. докторском дисертацијом *Политичка репресија у Србији 1953–1985*. Области научног интересовања: комунизам, државна репресија, дисиденти, људска права и Хладни рат, о којима је објавио више радова у домаћим и иностраним стручним часописима и зборницима. Аутор је обимних и запажених монографија *Између срца и чекића – Репресија у Србији 1944–1953* (2006), *Између срца и чекића 2 – политичка репресија у Србији 1953–1985* (2011), *Политички дисиденци* (2007) и *Рађање јеретика* (2011). Приредио је за штампу *Белу књићу 1984*, а један је од приређивача *Историје Демократске странке 1989–2009 – документи*. Од 2009. секретар је *Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944*. Владе Републике Србије.

Издавач
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
Београд, Трг Николе Пашића 11
Тел./фах: 3398 362 office@isi.co.rs www.isi.co.rs

За издавача
Проф. др Момчило Павловић, директор

Тираж 300 примерака
Прво издање

Формат 16,5 x 23,5 cm

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41:=18)"1912/1990"

94(497.11)"1912/1990"

94(497.1)"1912/1990"

323(497.11)"1912/1990"

НИКОЛИЋ, Коста, 1963-

Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20.
веку 1912-1990 / Коста Николић, Срђан
Цветковић. - 1. изд. - Београд : Институт за
савремену историју, 2014 (Београд : Планета
принт). - 343 стр. : илустр. ; 24 cm. -
(Библиотека Студије и монографије /
Институт за савремену историју)

Тираж 300. - Белешка о ауторима: стр. [343].
- Напомене и библиографске референце уз
текст. - Summary: Serbs and Albanians in
Kosovo and Метохија in the 20th century. -
Библиографија: стр. 332-336. - Регистар.

ISBN 978-86-7403-190-2

1. Цветковић, Срђан, 1972- [аутор]

а) Српско питање - Косово и Метохија -
1912-1990 б) Албанско питање - Косово и
Метохија - 1912-1990 с) Србија - Историја -
20в d) Југославија - Историја - 20в е)

Србија - Политичке прилике - 20в

COBISS.SR-ID 205181708

Штампа Планета принт, Београд